Ирина Любомирова

Национализъм и национална политика в Независимата хърватска държава 1941–1945

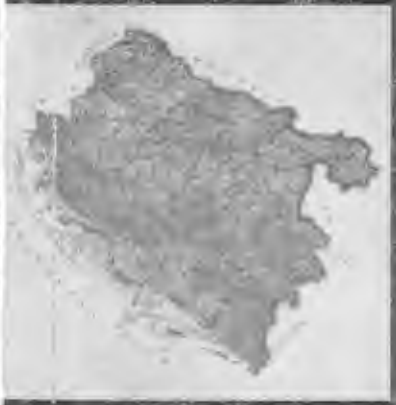

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

НАЦИОНАЛИЗЪМ И НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА В НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА (1941–1945)

IRINA LYUBOMIROVA

NATIONALISM AND NATIONAL POLICY IN INDEPENDENT STATE OF CROATIA (1941–1945)

SOFIA • 2001
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

ИРИНА ЛЮБОМИРОВА

НАЦИОНАЛИЗЪМ И НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА В НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА (1941–1945)

СОФИЯ • 2001
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Книгата е посветена на проблема за национализма и националната политика в Независимата хърватска държава (НХД) през 1941–1945 г. В нея се разкрива същността на националната идея в усташката идеология и програма и преди всичко – концепцията за хърватската национална държава, идеалът за „Велика Хърватия" и католицизмът като компонент на усташкия национализъм.

Важно място в труда е отделено на ролята на национализма в междуетническите отношения в НХД. Направен е подробен анализ на антисърбизма и антиюславизма като сърцевина на усташката национална идеология и политика. Показано е нацисткото влияние при налагането на антисемитизма и расизма като теория и практика в НХД. Обърнато е специално внимание на причините за благосклонното отношение на усташките власти към мюсюлманите и някои други малцинствени групи в страната (немци, италианци, българи, унгарци, словаци, словенци и черногорци).

В монографията е изследвано и влиянието на национализма върху характера и развитието на международните отношения на НХД – най-вече с Германия, Италия и останалите хърватски съюзници във Втората световна война. Подчертано е обвързването на съдбата на страната с политиката на държавите от Тристранния пакт като една от основните причини за краха на усташкия режим и на Независимата хърватска държава в края на войната.

© Ирина Любомирова Огнянова
2001
ISBN 954-07-1472-9
Университетско издателство „Св. Климент Охридски"

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 7

ПЪРВА ГЛАВА
НАЦИОНАЛНАТА ИДЕЯ В УСТАШКАТА ИДЕОЛОГИЯ И ПРОГРАМА 27

1. Усташкото движение и хърватският национален въпрос 27
2. Национализмът в усташката идеологическа система 53
3. Усташката концепция за хърватска национална държава 94
4. Религията и църквата в усташката националистическа доктрина 145

ВТОРА ГЛАВА
НАЦИОНАЛИЗМЪТ В МЕЖДУЕТНИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА 178

1. Антисърбизмът – основа на усташкия национализъм 180
2. Мюсюлманите в националната политика на усташкия режим .. 262
3. Национализмът в политиката спрямо евреите, циганите и другите малцинства в НХД 303

ТРЕТА ГЛАВА
НАЦИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА 345

1. Националният въпрос и хърватско-германските отношения 350
2. Усташкият национализъм и хърватско-италианските отношения 396
3. Другите страни от Оста във външната политика на НХД 444

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 468
БИБЛИОГРАФИЯ 481
СЪКРАЩЕНИЯ 496
РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК 497

УВОД

Темата за национализма и етническите конфликти на Балканите през XIX и XX в. е твърде актуална в съвременните условия. Събитията в региона през последните години, и най-вече в бивша Югославия, доказват по категоричен начин важната роля, която национализмът продължава да играе в хода на държавнополитическите промени в Югоизточна Европа.

Появата на Република Хърватия като самостоятелна държава на политическата карта на Балканите през 1991 г. засилва изследователския интерес към нейната история, особено към краткия период на съществуване на Независимата хърватска държава през 1941–1945 г. Научното изясняване на проблема за крайния хърватски национализъм, който намира своята реализация в управлението на усташкия режим по време на Втората световна война, спомага за разкриване на някои от основните причини за разпадането на Югославия в началото на 90-те години и за военните конфликти, разразили се впоследствие на нейна територия.

Хърватският въпрос води началото си още от XII в., когато в сблъсъка с Унгария хърватите губят държавната си независимост и от този момент насетне борбата им за освобождаване и обединение продължава цели осем столетия. Национализмът, възникващ и проявяващ се най-силно в условията на чуждо потисничество, за хърватите, които векове наред живеят в рамките на многонационални държави (Австро-Унгария, Османската империя и Югославия), се оказва мощна и водеща сила. Ето защо той като теория и движение за национална независимост и обединение е неразделна част от хърватския политически и духовен живот.

Хърватският национализъм се разпалва с нова сила след Първата световна война, когато хърватите губят автономията,

която имат в Австро-Унгария, и се оказват напълно подчинени на сръбския диктат в общото Кралство на сърбите, хърватите и словенците. Великите сили се опитват да интегрират в границите на една централизирана държава нации със своя силна индивидуалност – сърбите, които културно и религиозно са източноправославни, и хърватите и словенците, принадлежащи към католическата вяра и култура. Затова и усилията на белградската власт от разнородните етнически елементи, имащи хилядолетно самостоятелно историческо развитие, да създаде една обща „югославска нация“ се оказват безуспешни. В различните части на страната се зараждат антидържавни национални движения, които са манифестация на локалния национализъм и чиято основна цел е разрушаването на съществуващата държавна структура. Появата на усташкия национализъм в хърватските земи е пряка реакция на опита на крал Александър след 1929 г. да ликвидира хърватското национално съзнание в полза на унитарния югославизъм.

От двете основни насоки в хърватското национално движение в междувоенния период – федеративната и сепаратистката (олицетворявани съотв. от Хърватската селска партия и усташката организация), по време на войната (1941–1945) успява да се наложи втората. Със създаването на Независимата хърватска държава (НХД)[1] се реализира главната задача на усташката национална програма – възстановяване на хърватската държавност. Оттук нататък усташите превръщат национализма в основна държавна идеология и практика, тъй като с германската агресия срещу Югославия хърватският национален въпрос се решава отчасти. Хърватите получават своя собствена държава, но нейните граници не са окончателно определени. Така че проблемът за националното обединение на хърватския народ остава открит и по време на войната. При това в резултат на постоянни миграции и завоевания населението в южнославянските земи е крайно смесено и е много трудно да се прокарат реални и трайни етнически граници. Хърватската държава е многонационална и в нея хърватите са само половината от населението ѝ, но там живеят още сърби, мюсюлмани, евреи, цигани и други национални малцинства. Затова усташите разпалват до крайност ксенофобските чувства у своите сънародници. Те се опитват да създадат хомогенна „национална“ държава, което на практика се оказва невъзможно в етнически смесения регион на хърватските земи.

[1] На хърватски език – Nezavisina država Hrvatska (NDH).

Надали в хърватската, та дори и в югославската историография има по-дискусионна тема от тази за усташкия национализъм и Независимата хърватска държава, по която да има толкова противоречиви и взаимно изключващи се постановки. Налице е огромна по обем литература – книги, студии и статии, но повечето от тях имат силно идеологизиран и политизиран характер. За съвременния изследовател и днес е трудно да се опре на някаква сериозна, научна историографска база. Това обаче има и своята положителна страна, тъй като изисква самостоятелен прочит на документалния материал и дава възможност за достигане до нови изводи и обобщения.

Темата за усташкия национализъм засяга идеологическа проблематика, което само по себе си я прави трудна за разработване. Въпросът опира до твърде произволната и много подвижна в историографията граница между крайния национализъм и фашизма, между авторитаризма и тоталитаризма. Особено трудно е например да се определи докога национализмът е бранител на собствената нация и откога е агресивен към другите народи и нации. Изключителната комплицираност идва от обстоятелството, че крайният и агресивен национализъм винаги се представя като защитник на нацията, на националната идея и на борбата за политическо самоопределение и независимо държавно съществуване. Това са толкова спорни и дискусионни проблеми в съвременната историография, че би било твърде амбициозно да се прави опит за пълното им изясняване в една самостоятелна монография. Усташката тема се нуждае от нови проучвания, които да дадат отговор на многото неизяснени въпроси. Не се съмнявам, че в бъдеще тя ще предизвика все по-засилен и задълбочен изследователски интерес.

Фактът, че усташкият режим идва на власт с подкрепата на две европейски фашистки държави – Германия и Италия, го превръща в обект на оживени научни дискусии, в които мнозинството от изследователите постигат съгласие само по

въпроса за принадлежността му към недемократичните режими. Оттук нататък оценките са различни и споровете се водят в много направления. В историографията (хърватска, сръбска и чуждестранна) са наложени две крайни мнения за усташкото движение. Според едното, негативното – то е „фашистко“ или „клерофашистко“ движение, а според другото, позитивното – има характер на националистическо движение. Така че схващанията на различните автори за усташеството са от напълно критични до апологетични. Във федеративна Югославия тенденцията е усташите да се представят изцяло в негативна светлина. Днес пък се сблъскваме (особено в Република Хърватия) с проявата на едно друго явление – на безкритична възхвала на програмата и политиката на усташката организация.

Доскоро в историческата литература преобладаваше мнението, че усташите са „фашисти“, а тяхната идеология е една от балканските версии на фашизма. То е твърде разпространено поради десетилетното спекулативно третиране на проблема за фашизма. В историческите изследвания до края на 70-те години термините „фашизъм“, „полуфашизъм“ и „протофашизъм“ са използвани твърде полемично и неточно, като са прилагани за почти всички антидемократични и авторитарни движения и режими в Европа от междувоенния период и периода на Втората световна война[2]. За съжаление и до днес

[2] В по-старата литература авторите неправилно употребяват термина „фашизъм“ като характеристика на политическите системи в Централна и Източна Европа в междувоенния период и периода на Втората световна война. Те приемат, че от втората половина на 30-те години на нашия век фашизмът вече се налага в региона – като идеология, практика и външна символика, в зависимост от местните традиции във всяка страна. Терминът „източноевропейски фашизъм“ се използва като отграничаващ го от „класическия“ италиански фашизъм и германския нацизъм. Мнозина автори не поставят под съмнение „фашисткия“ характер на хърватската усташка организация, румънската „Желязна гвардия“, унгарските „Кръстосани стрели“ и словашката Народна партия на Хлинка. (Вж. *Seton-Watson, H.* Fascism, Right and Left. – Journal of Contemporary History, 1996, No1, 183–196; *Avakumović, I.* The Yugoslav Fascist Movements. – In: *Sugar, P.* Native Fascism in the Successor States 1918–1945. Santa Barbara, 1971, 135–142; *Wolff, R.* The Catholic Church and the Dictatorships in Slovakia and Croatia, 1939–1945. – Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia, 1977, 88 (1–4), 3–30; *Laquer, W.* Fascism. A. Reader's Guide. Analyses, Interpretation, Bibliography. California, 1978.)

в световната историография[3] по въпроса за фашизма продължават да се срещат твърде различни и противоречиви оценки и мнения.

Тезата за „фашисткия“ характер на усташката организация се налага от югославските комунисти и техните пропагандни печатни издания още през 30-те години. След края на Втората световна война идентифицирането на усташкия режим с класическия западноевропейски фашизъм и заклеймяването му като „геноциден“ и „престъпен“ обслужва интресите на Югославската комунистическа партия и се превръща в аксиома за почти всички югославски историци. Целта на Тито и неговото обкръжение е за създадат напълно негативен образ на усташкото движение, което по своя характер е антиюгославско и е олицетворение на идеята за хърватската независимост. Поради тази причина историческите разработки, посветени на усташкото управление (1941–1945), които се появяват през 40–60-те години в Югославия, са силно повлияни от идеологически схеми. Всъщност през този период в Хърватия в името на „интернационализма“ и „хърватско-сръбската дружба и сътрудничество“ въпросът за усташите и НХД почти не се дискутира. Хърватските автори съвсем съзнателно го избягват поради евентуалните им конфликти с югославските власти. Това позволява след войната усташките престъпления да се преувеличават и цялата история на НХД да се фалшифицира – особено от сръбските автори. Ангажирани най-често с разработването на партизанската проблематика, те критикуват най-общо националната политика на усташите в НХД, без да се спират подробно на въпроса за усташката идеология. За тези автори усташите са „терористична фашистка организация“, чиято идеология е смесица от италиански фашизъм и германски нацизъм плюс някои местни елементи (като например силен католицизъм), а усташкият режим след 1941 г. служи за осъществяване на германската политика по

[3] Вж. *Желев, Ж.* Фашизмът. С., 1982; *Семков, М.* Фашизмът. С., 1989; Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. М., 1995; *Драганов, Д.* Франкизмът. История и политика. С., 1995; Политически системи през XX век. Демокрация, тоталитаризъм, авторитаризъм. С., 1998, *Крачунова, Д.* Тоталитаризмът – власт и пропаганда. С., 1999 и др.

налагането на „новия ред“ в Югоизточна Европа. За усташката организация твърде често се срещат определения като „хърватска фашистка партия“, „терористична организация с фашистка идеология“, „антиюгославско фашистко движение“ и други подобни[4].

Промяната на политическата ситуация в Югославия през 70-те и 80-те години и възможностите за известна изява на хърватския национализъм имат за резултат появата на научен интерес в Хърватия към крайния национализъм на XIX и XX в. (правашество, франковство и усташество). Това е период на активно събиране на изворов материал за усташкото движение и на първите опити за неговата по-задълбочена интерпретация. Тогава се появяват научните трудове на Фикрета Йелич-Бутич и Богдан Кризман, които имат безспорен принос в изясняването на някои специфични аспекти на идеологията, програмата и политиката на усташката организация.

Ф. Йелич-Бутич публикува няколко научни статии и монографии за усташкото движение, с което прави първите крачки в разработването на тази проблематика. Тя определено избягва квалификациите за неговия „фашистки“ характер и го характеризира като „най-екстремната струя в границите на хърватското нацинално движение“[5].

Задълбочени опити да разбие битувалите в историографията с десетилетия „митове“ за усташите и НХД прави и Б. Кризман. На усташката организация той посвещава четири

[4] *Miliša, D.* U mučilistvu paklu Jasenovać. Z., 1946; *Novak, V.* Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj (1918–1945). Z., 1946; *Balen, Š.* Pavelić. Z., 1952; *Simić, S.* Prekraštavanje Srba za vrijeme drugog svjetskog rata. Titograd, 1958; *Peršen, M.* Ustaški logori. Z., 1966; *Basta, M.* Agonija i slom NDH. Beograd, 1971; *Jurjević, M.* Ustasha under the Southern Cross Beograd, 1972; *Colić, M.* Takozvana NDH 1941. Beograd, 1973.

[5] *Jelić-Butić, F.* Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. – ČSP, 1969, No1–2, 55–91; Ustški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje. – Jugoslavenski istorijski časopis, 1969, No4, 185–190; Zagreb i ustaška „Nezavisina država Hrvatska“. – In: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Z., 1971; Uloga „Nezavisine Države Hrvatske“ u razbijaniju Kraljevine Jugoslavije. – In: Ustanak u Jugoslaviji i Evropa. Beograd, 1973, 557–565; Ustaše u drugom svjetskom ratu. – In: Fašizam i neofašizam. Z., 1976, 233–237; Ustaše i Nezavisina Hrvatska 1941–1945, 2nd edn., Z., 1978; Četnici u Hrvatskoj 1941–1945. Z., 1986.

значими монографии. Неговите научни изследвания са твърде важни за преоценката на ролята на усташкото движение в хърватската история. Кризман също не определя усташите като фашисти, а поддържа тезата, че тяхното движение си поставя същите националноосвободителни цели, както и Хърватската партия на правото на Анте Старчевич в средата на XIX в. Кризман е и единственият историк, който изследва усташкото движение в цялост – от зараждането му до смъртта на Павелич през 1959 г.[6].

Във връзка с нарастване на сръбско-хърватското напрежение в края на 80-те и началото на 90-те години в Сърбия се публикуват нови разработки за усташкото движение и НХД, които са с ярко изразен антихърватски характер[7]. В отговор на тях хърватските историци започват да проявяват по-значителен интерес към усташката проблематика. След настъпването на политическите промени в Хърватия през 1990 г. те за първи път имат възможността да изследват обективно и безпристрастно този въпрос и свободно да пишат за историята на НХД. Вече се появяват редица публикации, в които авторите им се опитват да отхвърлят старите политизирани и идеологизирани схеми и догми и да разкрият истинския характер на усташката организация. За съжаление някои от тези трудове и този път не са освободени от националистически пристрастия.

[6] *Krizman, B.* Iz historijata ustaške „države“. – Nasava povijesti, 1985, No 3, 121–132; Ante Pavelić i ustaše. Z., 1986; NDH izmedu Hitlera i Mussolinija. Z., 1986; Ustaše i Treci Reich. T. 1–2. Z., 1986; Pavelić u bjekstvu. Z., 1986.

[7] *Bulajić, M.* Ustaški zločini genocida i sudenje Andrija Artukovića 1986 godine. Knj. 1–2. Beograd, 1988; *Miletić, A.* Ustaška fabrika smrti 1941–1945. Beograd, 1988; *Dedijer, V.* Proterivanje srba sa ognista 1941–1944. Beograd, 1989; *Durić, V.* Ustaše i pravoslavlje: Hrvatska pravoslavna crkva. Beograd, 1989; *Bulajić, M.* Never Again: Ustashki Genocide in the ISC from 1941–1945. Beograd, 1991; *Dedijer, V.* Protiv zaborava i tabua: Jasenovać 1941–1991. Sarajevo–Beograd, 1991; The Extermination of Serbs on the Territory of the ISC. Beograd, 1991; *Kljakić, S.* A Conspiracy of Silence: Genocide in the ISC and Concentration Camp Jasenovac. Beograd, 1991; *Dedijer, V.* The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Massacre of the Serbs during World War II. New York, 1992; The Uprooting: A. Dessier of the Croatian Genocide Policy against the Serbs. (Miloš Blagojević et al.) London, 1992; *Курдулија, С.* Атлас усташког геноцида над Србима: 1941–1945. 2. изд. Београд, 1994;*Bulajić, M.* Tudjman's „Jasenovac Myth“: Genocide against Serbs, Jews and Gypsies. Beograd, 1994.

През последните години в Хърватия се публикуват и много монографии, посветени общо на хърватската история, в които се отделя специално внимание на периода на Втората световна война[8]. Има и доста публикации (преимуществено статии във вестници и списания и значително по-малко книги), посветени конкретно на периода 1941–1945 г. Между съвременните историци, които се занимават с проблема за усташкото управление, са Л. Бобан, Д. Камбер, Х. Маткович, И. Мужич, З. Диздар, И. Кошутич, Ж. Кустич, В. Жерявич, Т. Йонич, Я. Яреб и др.[9]. В техните трудове се разработват такива теми, като терора в НХД, въоръжените ѝ сили, жертвите във войната и пр. Те разкриват историята на Хърватия през военния период, като засягат и проблема за национализма – националната политика на режима, борбата с четниците, отношенията с Германия и Италия. И до днес обаче няма нито един нов монографичен труд от хърватски специалист, посветен изцяло на национализма на усташката организация. Всички, които пишат по тази тема, разглеждат предимно практическата дейност на режима и в много малка степен – идеологията му.

И докато в Югославия близо половин век се дава крайно негативна оценка за усташкото управление, в хърватските емигрантски кръгове в чужбина се прави точно обратното – НХД и усташите се представят изцяло в положителна светли-

[8] *Macan, T., J. Sentija.* Short History of Croatia. Z., 1992; *Macan, T.* Povijest hrvatskog naroda. Drugo isdanije, Z., 1992; *Antiljak, S.* Pregled hrvatske povijesti. Drugo izdanije, Split, 1994; *Pavelićević, D.* Povijest Hrvatske. Z., 1994; *Macan, T.* Hrvatska povijest. Pregled. Z., 1995.

[9] *Dizdar, Z.* Logori na području sjeverozpadane Hrvatske u toku drugog svjetskog rata 1941–1945 godine. –ČSP, 1990, knj. 1–2, 83–110; *Boban, L.* Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Knj. 2–3, Z. 1989, 1990; Notes and Comments. Jasenovac and the Manipulation of History – EEPS, T. 4, 3, Fall 1990, 580–592; *Kustić, Z.* Stepinčevo doba. Z., 1991; *Mužić, I.* Pavelić i Stepinac. Split, 1991; Okrugli stol. Hrvatska 1941. Rasprava u povodu 50 obletnice pocetka antifasisticke borbe. –ČSP, 1991, No1–3, 57–104; *Košutić, I.* Hrvatso domobranstvo u drugom svetskom ratu. T. 1–2. Z., 1993, 1994; *Zerjavić, V.* Opsesije i megalomanje oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Z., 1992; *Kamber, D.* Slom NDH. Z., 1993; *Matković, H.* Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled. Z., 1994; *Jareb, J.* Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945. Povodom Mučekove autobiografije. Z., 1995; *Košutić, I.* Raďanje, život i umiranje jedne drďave – 49 mjeseci NDH. Stručna i poslovna knjiga. Z., 1997.

на. Сред хърватите емигранти, които проявяват определен интерес към историята на усташкото движение, са И. Ройница, И. Оршанич, И. Корски, К. Каталинич, И. Омарчанин, В. Вранчич, М. Бегич и други видни участници във втората вълна на усташката емиграция[10]. Трудовете им обаче имат предимно публицистичен характер и целят да оправдаят политиката на усташкия режим. Като участници или симпатизанти на усташкото движение тези автори акцентират само върху неговия националноосвободителен характер. В лицето на усташите те виждат „националисти революционери", които водят „национална революционна борба за свобода", а организацията им определят като „хърватска революционна освободителна организация".

За съжаление проблемът за усташкия национализъм като идеология и практика в НХД не е разработен задоволително и в англоезичната, немскоезичната, рускоезичната и останалата чуждестранна историография. Десетилетия наред чуждестранните автори съвсем бегло засягат тази тема, и то в своите общи исторически трудове, които третират въпросите за национализма (и в частност – балканския национализъм), европейския фашизъм, историята на Централна и Източна Европа в междувоенния период и по време на Втората световна война, историята на Югославия и Хърватия и т. н. Сред авторите, които в своите проучвания отделят по-специално място на проблема за усташкия национализъм и НХД, са едни от най-добрите специалисти по югославска история в САЩ и Англия, като С. Трифкович, Д. Садкович, Й. Томашевич,

[10] *Rojinica, I.* Susreti i doživljaji. Razdoblje od 1938 do 1975 u mojim sjećanjima. Knijga prva (razdoblje od 1938 do 1945). T. 1. München, 1969; Z., 1994; *Oršanic, I.* Vizija slobode. Buenos Aires, 1979; *Katalinic, K.* Hrvati i srbi: neprijateli ili dobri susjedi. Buenos Aires, 1982; *Korsky, I.* Hrvatski nacionalizam. Clanci i eseji. Buenos Airs, 1983; *Omrčanin, I.* Dramatis personae and finis of the Independent State of Croatia in American and British Documents, Pensylvania, 1983; *Vrančić, V.* Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji. Knj. 1–2. Barcelona-München, 1985; *Begić, M.* Ustaški pokret 1929–1941. Pregled njegove povijesti. Buenos Aires, 1986; *Omrčanin, I.* Croatia 1941–1945. Before and After. Washington, 1988; *Katalinic, K.* Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid. Buenos Aires, Z., 1993; Raďanje drďave: NDH, Tito, „hrvatsko proljeće" i 1991. Z., 1994.

А. Джилас, И. Банац, Д. Русинов, С. Рамет, У. Йелинек, Р. Хайден, С. Хефер, Х. Сетън-Уотсън, С. Павлович, К. Цвиич, С. Клисолд, Д. Шопфлин и др.[11]. От австрийските и западногерманските историци разработки по темата за Хърватия по време на Втората световна война имат Й. Матъл, Р. Кизлинг,

[11] *Hefer, S.* Croatian Struggle for Fredom and Statehood. Buenos Aires, 1959; *Seton-Watson, H.* Цит. съч.; *Schopflin, G.* Croatian Nationalism – Survey. A Journal of East and West Studies, T. 19, 1, 1973, 123–147; *Tomaševich, J.* War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. The Chetniks. Stranford University Press, California, 1975; *Clissold, S.* Britain, Croatia and the HSS, 1939–1945. London, 1978; *Pavlowitch, S.* The King Who Never Was: An Instance of Italian Involvment in Croatia, 1941–1943. – European Studies Review, T. 8, 1978, 4, 465–487; *Clissold, S.* Croat Separatism: Nationalism, Dissidence and Terrorism. London, 1979; *Jelinek, Y.* Nationalities and Minorites in the Independent State of Croatia. – Nationalies Papers, T. 8, 2, 1980; *Cvijić, C.* Religion and Nationalism in Eastern Europe. The Case of Yugoslavia. – Millennium: Journal of International Studies, 1985, 14(2), 195–206; *Pavlowitch. S.* Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940–1945. New York, 1985; *Ramet, P.* From Strossmayer to Stepinac: Croatian National Ideology and Catholicism. – Canadian Review of Studies in Nationalism, 1985 12(1), 123–139; *Sadkovich, J.* Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937. New York, 1987; *Sadkovich, J.* Terrorism in Croatia, 1929–1934. – EEQ, T. 22, 1, 1988, 55–79; *Ramet, P.* Religion and Nationalism in Yugoslavia. – In: Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics, (ed.), Duke University Press, Durham and London, 1989; *Shelah, M.* Genocide in Satellite Croatia. – In: A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis (ed. by Michael Berenbaum). New York, 1990, 74–79; *Trifkovic, S.* The Ustaša Movement and European Politics, 1929–1945. Ph. D. Thesis, University of Southampton, 1990; *Djilas, A.* The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953. Harvard University Press, 1991; *Reinhartz, D.* Damnation of the Outsider. The Gypsies of Croatia and Serbia in the Balkan Holocaust, 1941–1945. – In: The Gypsies of Eastern Europe (ed. by David Crowe and John Kolsti). New York, 1991, 81–92; *Hayden, R.* Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History. – EEPS, T. 6, 2, 1992, 207–212; *Trifković, S.* The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. – EEQ, T. 26, 3, 1992, 345–370; *Schopflin, G.* The Rise and Fall of Yugoslavia. – In The Politics of Ethnic Conflict Regulation. New York, 1993; *Trifković, S.* Yugoslavia in Crisis: Europe and the Croat Question, 1939–1941. – European Historical Quarterly, T. 23, 4, 1993, 529–561; Rivalry between Germany and Italy in Croatia, 1942–1943. – The Historical Journal, T. 36, 4, 1993, 879–904; *Rusinow, D.* The Yugoslav Peoples. – In: East European Nationalism in the XXth Century (ed. by Peter Sugar). American University Press, 1995; *Banac, I.* Nationalism in Southestern Europe. – In: Nationalism and Nationalities in the New Eurpoe (ed. by Charles A. Kupchan). Cornell University Press, Ithaca and London, 1995.

К. Дешнер, Л. Хори, М. Брозат, Г. Фрике и др.[12]. В съветската и руската историография, ако изобщо се споменава за усташите, то това се прави в напълно негативна светлина[13].

В духа на наложените в югославската историография концепции редица от чуждестранните автори също възприемат мнението за „фашисткия" характер на усташкото управление, квалифицирайки го като „фашизъм с местен произход". Това се дължи на факта, че те изследват само някои аспекти на проблема за усташкия национализъм като идеологическите заимствания от фашизма и нацизма, терора и геноцида в НХД, отношенията на усташкия режим с Германия и Италия и т. н.[14].

Напоследък темата за усташкото движение започва да се третира извън Хърватия в по-нова светлина – във връзка с позадълбоченото проучване на проблема за сходствата и различията между фашизма и крайния национализъм в Средна и Източна Европа, и по-конкретно на Балканите, в междувоенния период и по време на Втората световна война. Доста историци вече разграничават движенията, които по своя характер са фашистки и профашистки, от тези, които са изцяло авторитарни (наричани още „крайно десни", „националистически", „реакционни", „диктаторски" и т. н.). В духа на новите изследвания за

[12] *Matl, J.* Yugoslawien im Zweiten Weltkrieg. – In: Osteuropa – Handbook, Köln, 1954; *Kiszling, R.* Die Kroatien. Der Schicksalweg eines Sudslawenvolkes. Grac, Köln, 1956; *Hory, L., M. Broszat.* Der kroatische Ustascha Staat 1941–1945. Stuttgart, 1964; *Deschner, K.* Mit Gott und den Faschisten der Vatikan im Bunde mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelic. Stuttgard, 1965; *Fricke, G.* Kroatien 1941–1944. Der „Unabhangige Staat" in der Sicht des Deutschen Bevollmachtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau. Freiburg, 1972.

[13] История южных и западных славян. М., 1957; История Югославии. Т. 2. М., 1963.

[14] *Paris, E.* Genocide in Satellite Croatia, 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres. Chicago, 1961; *Avakumović, I.* Цит. съч.; *Djordjevic, D.* Fascism in Yugoslavia, 1918–1945. – In: *Sugar, P.* Native Fascism in the Successor States, 1918–1945. Santa Barbara, 1971, 126, 130–132; *Littelfield, F.* Yugoslav Relations with Germany and Italy and the Nationality Problem, 1933–1941. New York, 1972; *Jukić, I.* The Fall of Yugoslavia. New York, 1974; *Laquer, W.* Цит. съч.; *Jelavich, B.* History of the Balkans. T. 2. Cambridge University Press, 1983; *Trifkovic, S.* The Ustasha Movement; *Markovic, M.* Ante Pavelic and the Vatican Escape Route. MA Thesis, Cleveland State University, 1991; *Banac, I.* Цит. съч.; *Rusinow, D.* Цит. съч.; *Resun, M.* Europe and War in the Balkans. Toward a New Yugoslav Identiv. Wesport, 1995.

фашизма и авторитаризма днес редица чуждестранни автори внасят съществени корекции в оценките за усташката идеология и политика. Освободени от предразсъдъците и пристрастията на хърватските и сръбските историци, те поддържат тезата, че идейната основа на политическия режим в Хърватия по време на Втората световна война е крайният национализъм, а не фашизмът или нацизмът[15].

От трудовете на тези автори трябва да се отбележи книгата на Ладислаус Хори и Мартин Брозат „Хърватската усташка държава 1941–1945", която е един от сериозните опити в чужбина за цялостно изследване на Независимата хърватска държава. В книгата авторите подчертават, че усташкото движение има националистически характер и е здраво свързано с католицизма. За по-точното определяне на същността му те предлагат използването на термина „полуфашистко" движение[16].

Най-обстойната и обективна съвременна постановка по въпроса за усташката идеология, която може да се намери в литературата, публикувана извън пределите на бивша Югославия, се съдържа в наскоро излязлата монография на дългогодишния преподавател в Харвардския университет Алекса Джилас „Спорната страна: югославското единство и комунистическата революция 1919–1953". В нея авторът многократно подчертава чисто националистическия характер на усташката организация[17].

Българският интерес към усташката организация датира от края на 30-те години. Донякъде това се дължи на общността в националноосвободителните задачи на усташката и македонската нелегална организация в довоенния период. През 1939 г.

[15] *Patee, R.* The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, 1953; *Hefer, S.* Цит. съч.; *Nolte, E.* Three Faces of Fascism. Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism. New York, 1966; *Seaton-Watson, H.* Цит. съч.; *Pavlowitch, S.* Цит. съч.; *Gazi, S.* A History of Croatia. New York, 1973; *Shaw, L.* Trial by Slander. A Backgraund to the Independent State of Croatia and an Account of the Anti-Croatian Campaing in Australia. Cambera, 1973; *Tomaševich, J.* Цит. съч.; *Cohen, L., P. Warwick.* Political Cohesion in a Fraglie Mosaic. The Yugoslav Experience. Boulder, 1983; *Sadkovich, J.* Цит. съч.; *Djilas, A.* Цит. съч.; *Rothschild, J.* East Central Europe Between the Two World Wars. T. 9 of series. „A History of East Central Europe"). 7th adn., 1992; *Fischer–Galati, S.* Eastern Europe and the Cold War. Perceptions and Perspectives. Boulder, Columbia University Press, 1944.

[16] *Hory, L., M. Brozat.* Цит. съч., с. 177.

[17] *Diilas, A.* Цит. съч., с. 114.

журналистът Васил Сеизов публикува брошурата си „Хърватският въпрос", в която определя усташите като „крайни хърватски националности", които прибягват до „революционни" методи на борба, а тяхната организация – като „нелегална терористична организация"[18].

След 1944 г., поради деликатните отношения между Югославия и България, темата за национализма в Югославия, и по-конкретно в Хърватия, остава извън полезрението на българските изследователи. Едва след разпадането на общата югославска държава литераторът и публицистът Ганчо Савов издава книгата си „Хърватско", но в нея на усташката проблематика не е отделено специално внимание. Без конкретни доказателства той изразява становището, че усташкото движение има „фашистки" характер[19]. На по-различно мнение е историкът Пламен Цветков, който, изследвайки общия проблем за национализма и фашизма в Европа в междувоенния период, вкл. и в неговите балкански аспекти, застъпва тезата, че „усташката организация не може да се окачествти като „фашистка"[20]. В публикуваната през 1994 г. книга за Босна и Херцеговина авторският колектив (Снежана Раковска-Маринкьова, Антонина Желязкова и Мариана Йовевска) също избягва „фашистките" квалификации и определя усташите като „нелегална хърватска революционна организация", която чрез военна сила се стреми да постигне хърватската държавна независимост. Отново обаче темата за усташкото движение не е застъпена задоволително[21].

Единствен от българските историци, който има разработки и публикации, свързани с историята на Хърватия по време на Втората световна война, е Николай Кочанков[22]. В защитената

[18] *Сеизов, В.* Хърватският въпрос. С., 1939, с. 29.

[19] *Савов, Г.* Хърватско. С., 1993, с. 36.

[20] *Цветков, П.* Болшевизъм, национализъм, фашизъм 1917–1939: Общоевропейски и балкански аспекти на проблема. С., 1992, с. 94.

[21] *Ракова-Маринкьова, С., А. Желязкова, М. Йовевска.* Босна и Херцеговина. Очерк. С., 1994.

[22] *Кочанков, Н.* Българо-хърватските отношения (април–декември 1941). – Истор. преглед, 1994–1995, № 5, 94–117; Независимата хърватска държава и България в Европейския югоизток (1941–1944). Дис. за присъждане на научната степен „кандидат на историческте науки". С., 1995; Създаването на Независимата хърватска държава, видяно от България. – Минало, № 2, 1996, 42–53.

през 1995 г. докторска дисертация на тема „Независимата хърватска държава и България в Европейския югоизток (1941–1944)“ той нито веднъж не определя усташите като фашисти, а ги нарича „хърватски крайни националисти“. Авторът обаче не отделя специално внимание на въпроса за характера на усташката организация и нейната идеология, тъй като в центъра на изследователския му интерес е не вътрешнополитическия живот в НХД, а българо-хърватските отношения по време на войната.

В издадената у нас през 1998 г. от Румяна Божилова първа цялостна история на Хърватия, авторката ѝ се спира и на въпроса за усташката организация – както в междувоенния период, така и по време на Втората световна война. Тъй като се занимава с доста по-обширна проблематика, тя само частично засяга темата за усташката идеология. Р. Божилова определя усташеството като „специфично националистическо сепаративно движение“, което обаче по-късно попада „в обсега на влиянието на фашизма“. Тя квалифицира режима в Загреб през 1941–1945 г. като „фашистки“, а НХД – като „профашистки ориентирана държава“[23].

В своята наскоро публикуван обща история на Югославия Милчо Лалков е по-лаконичен в оценките си и определя движението на усташите като „движение, в което крайният хърватски национализъм се преплита с фашистки тенденции“[24].

Краткият преглед на литературата показва, че досегашните хърватски и чуждестранни проучвания по темата са насочени предимно към изясняването на националната политика на усташкия режим по време на съществуването на НХД, като почти не се засяга въпросът за националната идея в усташката идеология и програма. Повечето трудове са посветени на политическата история на НХД и на практическата дейност на усташката организация по време на Втората световна война, като твърде малко място се отделя на самата усташка идеология. Всъщност няма нито едно монографично изследване в

[23] *Божилова, Р.* История на Хърватия. С., 1998, с. 271, 301, 304, 305.

[24] *Лалков, М.* Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999, с. 96.

хърватската, българската или чуждата историография, в което всеобхватно да се разглеждат всички аспекти на усташкия национализъм – като идеология, програма и политика в създадената по време на войната хърватска държава.

Предложената на вниманието на читателя монография е опит да се запълни именно съществуващата празнота, като се разкрият цялостно основните черти и спецификата на крайния хърватски национализъм в навечерието и по време на Втората световна война. Изпълнението на тази задача е свързано с изясняване същността на националната идея в усташката идеология и програма (и преди всичко – концепцията за хърватската национална държава, великохърватският идеал и католицизмът като компонент на усташкия национализъм); разкриване идейните корени (местни и чужди) на усташкия национализъм и разглеждането му в контекста на цялостното историческо развитие на хърватския национализъм с оглед подчертаване традиционните и новите характеристики, които му придават специфичен облик в средата на XX в.; определяне характера на усташкия национализъм чрез откроряване разликите и сходствата му с фашизма и нацизма в Европа и проследяване на неговата еволюция в периода 1929–1945 г.; очертаване мястото и ролята на национализма в междуетническите отношения в НХД чрез анализ на антисърбизма, антисемитизма, расизма и отношението към мюсюлманите и останалите малцинства в страната; изследване влиянието на национализма върху развитието на отношенията на НХД с Германия, Италия и останалите хърватски съюзници във войната (Унгария, Словакия, Румъния и България).

Хронологическите граници на настоящото изследване са ясно очертани от самото съществуване на НХД на европейската политическа сцена – от април 1941 г. до май 1945 г. Разбира се, многократно са правени ретроспекции назад във времето – най-често до 1929 г. (периодът на създаване на усташката организация), а понякога и до средата на XIX в. (зараждането на „чистия“ хърватски национализъм), но те имат за цел да изяснят възникването на идейно-политически концепции, които по-късно (през 30-те и 40-те години на нашия век) усташите заимстват.

По проблемите на усташкия национализъм съществува огромна по обем изворова база, макар че една част от документацията на усташите е систематично унищожена от самите тях в края на войната – преди самия крах на НХД, а друга част е разпръсната от усташката емиграция след 1945 г. на няколко континента. От друга страна, съвременният изследовател не може да се довери изцяло на публикациите на усташки материали от 30-те и 40-те години на нашия век, защото те са писани в условията на авторитарен режим, на строга цензура, така че голяма част от тях не дават обективна информация, тъй като са предназначени за целите на политическата пропаганда. Те нямат особена научна стойност и от съвременния изследовател се изисква критично отношение към тях. Необходимо е винаги да се сравнява информацията от различни по вид, дори по националност извори – сръбските (четническите) например не са надеждни, а германските и италианските, макар и по-обективни, също не са лишени от пристрастия.

Не особено надеждни са и публикуваните документални издания след 1945 г., тъй като материалите в тях са подбирани твърде целенасочено и имат съвсем определен антиусташки характер. Типичен пример в това отношение са няколкото служебни сборника документи на специално създадената Държавна комисия за доказване престъпленията на окупаторите и техните помагачи[25], 13-те тома на „Сборник от документи и сведения за народноосвободителната война на народите на Югославия“[26], както и няколко сборника документи за терора в НХД, издадени през последните години от сръбските автори Владимир Дедер, Антун Милетич и др.[27]. Днес в Република

[25] Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača. Beograd, 1946; Dokumenti o protunarodom radu i zločinima jednog dijela katoličog klera. Z., 1946.

[26] Zbornik dokumenta i podatka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Beograd (общо в 128 части, публикувани от 50-те до 70-те години, съдържащи както усташки документи, така и преводи на немски и италиански извори на сърбохърватски език).

[27] *Miletić, A.* Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Documenta. Knj. 1–3. Beograd, 1986, 1987; *Dedijer, V., A. Miletić.* Genocid nad muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenta i svjedočenja. Sarajevo, 1990; *Dedijer, V.* Vatikan i Jasenovac. Documenti. New York, 1992.

Хърватия някои усташки материали се публикуват от Яре Яреб[28] и други бивши емигранти, завърнали се от чужбина, които имат за цел да оневинят усташкото управление. Сред най-важните сборници от документи за хърватската история по време на Втората световна война са тези на Богдан Кризман и покойния вече Любо Бобан, които правят достъпни много документи на югославското правителство в емиграция[29].

Много сериозен е и проблемът с използването на наличните архивни фондове в Република Хърватия и в чужбина, съдържащи информация за НХД. Усташките извори не са добре проучени – налице е огромен архивен материал, разпръснат в десетки архиви в бивша Югославия (вкл. и в частни колекции), както и в германски, австрийски и италиански архиви[30]. Тъй като документите едва наскоро са разсекретени, много от тях все още не са обработени и на практика не могат да се използват от изследователите. Освен това още много архиви по тази тема не са отворени.

Въпреки всички трудности, свързани с достъпа до документални източници, настоящата монография е написана на основата на огромно количество архивни материали – хърватски, български и американски, значителен дял от които са въведени за първи път в научно обръщение. Използвани са и преводни документи от германските и италианските архиви, включени в работите на Б. Кризман, Ф. Йелич-Бутич, в документалните сборници на Л. Бобан и др.

Авторката широко се позовава на материали от Архива на

[28] *Jareb, J.* Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929–1944. – ČSP, god. 26, 1 dio – No 2, 241–255; II dio – No 3, 413–426.

[29] *Krizman, B.* Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Documenti. Z., 1981; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Z., 1985; Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941–1943. T. 1–2. Z., 1987, 1988.

[30] *В Загреб* това са: Архивът на Хърватия, Историческият архив на град Загреб, Архивът на Института за съременна история, архивният отдел на Националната и университетска библиотека; *в Белград* – Архивът на Югославия, Военноисторическият институт на Югославската народна армия, Архивът на Министерството на отбраната, Дипломатическият архив на Държавния секретариат на външните работи; *в Сараево* – Архивът на Босна и Херцеговина; *в чужбина* – Политическият архив в Бон, Военният архив във Виена, Федералният и военният архив във Фрайбург, Федералният архив в Кобленц, Италианският военен архив в Рим и др.

Хърватия, който е основното средище, в което се съхранява документацията за НХД. В архивните фондове на различните министерства и ведомства се намират множество материали, които се отнасят до проблема за усташкия национализъм и националната политика в НХД. За съжаление голяма част от тях са разсекретени едва преди няколко години и все още не са добре обработени[31].

От източниците с български произход в настоящото изследване са използвани съхраняваните в Централния държавен архив и Архива на Мнистерството на външните работи документи от българските легации в Загреб, Берлин, Рим, Будапеща, Братислава и Букурещ, както и някои лични фондове от времето на войната. Сведенията, рапортите, преписките, докладите и информациите, получавани от българската легация в Загреб през 1941–1945 г. (особено от българския пълномощен министър Йордан Мечкаров и аташето по печата към българската легация Петър Лунгов), са изключително ценни, тъй като имат сравнително обективен характер и дават външен, по-безпристрастен поглед върху събитията в НХД. От Загреб в София пристигат едни от най-редовните и подробни дипломатически доклади по време на войната, което показва, че в страната ни внимателно се следи развитието на събитията в НХД.

За написването на настоящия труд са използвани и документи от Националния архив във Вашингтон – главно рапорти за Хърватия от американската легация в Белград и консулството в Загреб, сведения от американски дипломати в Будапеща, Берлин и др., изпращани в САЩ докъм средата на 1941 г. Разбира се, не може и да се очаква, че американският Национален архив ще е богат на документация за НХД, тъй като Хърватия принадлежи към противниковия военен лагер и американците са прогонени от Загреб още в началото на войната[32]. При това информацията, която се намира в американските донесения, е твърде „враждебна", което само по себе си означава, че не е много обективна.

По време на командировките си в Република Хърватия авторката можа да проучи и значителна част от усташката периодика, която е един от основните източници при изследването на усташката идеология и политика. Поради авторитарния характер на управлението и наложената цензура в НХД през 1941–1945 г. съществува само официален усташки печат, в който обаче много добре е отразен усташкият национализъм. В изследователската работа са използвани пълните течения на основния печатен орган на усташкото движение – ежедневникът „Хърватски народ", и усташкият официоз „Народне новине" (в който се публикуват всички усташки закони и разпоредби). Прегледани са и отделни течения на периодичните издания „Хърватска ревия", „Хърватска смотра", „Хърватски глас", „Независна държава Хърватска" и „Усташа", както и някои водещи католически вестници, като „Хърватска стража", „Неделя", „Католически лист", „Католически тиедник" и др. За съжаление в България по време на войната не е получаван редовно хърватски периодичен печат. Единственото достъпно в страната ни списание е ежемесечникът „Хърватска смотра", който е получаван в периода 1941–1945 г. (и то не всички броеве), както и някои отделни книжки на месечника „Хърватска ревия".

Националистическите концепции на усташките дейци са много добре представени и в техните речи, статии, изказвания, брошури, книги и мемоари, публикувани в Хърватия или извън страната в междувоенния период, по време на войната или след нея (в емиграция). Основните публикации на усташките лидери и идеолози (М. Лоркович, М. Будак, И. Богдан, Еуген-Дидо Кватерник, М. Бзик, Д. Църлиен, И. Балентович, А. Оршанич, И. Оршанич, М. Старчевич, И. Губерина, Ф. Лукас и др.)[33] са сред най-важните източници за написване на монографията. Това особено се отнася до публикациите на

[31] Един от най-важните фондове (223) на Министерството на вътрешните работи, към който е и архивът на Дирекцията на полицията, обаче и до днес е „защитен фонд" и за работа с него е необходимо специално разрешение.

[32] Американското консулство в Загреб е закрито още на 22 юни 1941 г., а американският генерален консул в града Джон Джеймс Мейли е прогонен.

[33] Вж. библиографията в края на монографията.

лидера на усташката организация – Анте Пвелич[34], който е и главният идеолог на усташкото движение, а по време на войната (1941–1945) определя и насочва цялостната национална политика на хърватските правителства. Мемоарите на видния хърватски общественик Иван Мещрович[35], на лидера на Хърватската селска партия Владимир Мачек[36], както и други книги с мемоарен характер за Втората световна война, също са използвани като важни източници при третирането на проблема за усташкия национализъм.

Използването на събрания изворов материал и наличната литература е направено твърде критично от авторката, тъй като темата за усташкия национализъм е била и продължава да бъде крайно дискусионна. Различните пристрастия и противорачия, които намират място в изследванията на хърватските и чуждестранните историци по тази проблематика, още не са преодолени. Обективната и прецизна научна интерпретация по нея тепърва предстои да бъде направена. Предложената монография е само един опит в тази насока.

[34] *Pavelić, A.* Die Kroatische Frage. Berlin, 1936; *Pavelić, A.* Ustaša. Z. 1941; Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatskog pitanje. Z., 1942; Istina o tobožnjem prekrštavanju pravoslavnih. – Hrvatska misao, No2, 1953; Doživljaji. T. 1–2. Madrid, 1968; Z., 1996; Putem hrvatskog državong prava. Članci, govori, izjave 1918–1929, Buenos Aires, 1977; Hrvatska pravoslavna crkva. Madrid, 1984; Džamija Poglavnika Ante Paveliča. Madrid, 1988 и др.

[35] *Meštrović, I.* Uspomene na političke ljude i događaje. Bunos Aires, 1961; Z., 1969; Z., 1992.

[36] *Maček, V.* In the Struggle for freedom. New York, 1957.

ПЪРВА ГЛАВА

НАЦИОНАЛНАТА ИДЕЯ В УСТАШКАТА ИДЕОЛОГИЯ И ПРОГРАМА

1. Усташкото движение и хърватският национален въпрос

В края на Първата световна война Хърватия излиза от състава на разгромената Австро-Унгарска империя и на 1 декември 1918 г. е присъединена към новото Кралство на сърбите, хърватите и словенците, на което победителите сърби гледат като на своя разширена национална държава („Велика Сърбия"). Те използват югославската идея и прокламират принципа за „държавно и народно единство" като средство за налагане на своята хегемония в новата държава. С приемането на Видовданската конституция през 1921 г. се узаконява превръщането на кралството (наречено през 1929 г. Югославия) в централизирана, псевдодемократична и псевдопарламентарна унитарна държава, доминирана от сръбските политици, финансови кръгове и армия. Това създава чувство на разочарование и враждебност сред другите националности. Така националният въпрос се превръща в основен за югославската държава[1]. Най-остри в нея се оказват сръбско-хърватските противоречия, които определят и цялата напрегнатост на политическия климат в страната в междувоенния период. През 1918 г. хърватите излизат от една многонационална държава, каквато

[1] *Seton-Watson, H.* Eastern Europe between the Wars, 1918–1941. 3th edn., Hamden, Connecticut, 1962, p. 269; *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 243.

е Австро-Унгария, и попадат в нова такава (Югославия), като тяхното положение значително се влошава. Със създаването на новото държавно образувание хърватският въпрос не само че не се разрешава, а дори се превръща в един от най-острите национални проблеми на страната. Тази реалност нанася първия сериозен удар върху хърватския югославизъм. Въпреки че югославизмът като наднационална идеология се ражда именно в средите на хърватската интелигенция през 30-те години на XIX в., налагането на сръбското разбиране за югославизма (предимно като сръбска доминация над останалите южнославянски народи) в новото кралство горчиво разочарова хърватите. Затова югославизмът не може да измести местния хърватски национализъм, който от средата на XIX в. е вече оформена идеология в хърватските земи. След 1918 г. хърватската национална идентичност се оказва несъвместима с югославската. От този момент насетне хърватите правят всичко възможно, за да се разграничат от сърбите и тяхната държава. Сръбският национализъм (под формата на унитаризъм) и хърватският (под формата на сепаратизъм) влизат в непреодолимо противоречие. Явно е, че помирение между тях не може да има и че хърватите ще поведат борба за извоюване на своите национални и политически права[2].

Опитът да се притъпят вътрешните конфликти в страната напълно се проваля с прокламацията на едноличния режим на крал Александър на 6 януари 1929 г. Привидната демокрация се заменя с истинско авторитарно управление, в което се търси изход от дълбоката политическа и национална криза в страната. Главната цел на преврата е да се сломи както хърватската съпротива, така и тази на всички останали *не*сръбски народи в Югославия. Режимът полага неимоверни усилия да наложи доктрината на „интегралния югославизъм", т. е. идеята за етническа и държавна монолитност на трите южнославянски народа, в държавна идеология, която трябва да притъпи етническия партикуларизъм в страната[3].

[2] *Pavlowitch, S.* Yugoslavia. London, 1971, p. 389; *Mirković, D.* Victims and Perpetrators in the Yugoslav Genocide 1941–1945: Some Preliminary Observations. – Holocaust and Genocide Studies. T. 7, 3, (1993), p. 319.

[3] *Pavlowitch, S.* The Improbable Survivor. Yugoslavia and It's Problems, 1918–1988. Columbus, Ohio State University Press, 1988, 5–6; *Лалков, М.* Цит. съч., с. 112, 116.

С течение на времето обаче конфронтацията в сръбско-хърватските отношения не само не се притъпява, а дори се разпалва. Именно след 1929 г. хърватският въпрос достига най-голямата си острота и се превръща в център на вътрешнополитическия живот на Югославия. В хърватските земи се вземат изключителни мерки, което свидетелства, че режимът обявява истинска война на хърватите – премахват се гражданските свободи, разтурят се политическите партии, спират се техните печатни органи, налага се строга цензура върху пресата, забраняват се хърватското знаме, химн, герб и име. Хърватите са подложени на непознат за тях терор. Страната е покрита с мрежа от полицейски агенти и специално обучени терористични групи. Започва да се прилага истинска програма за унищожение на хърватското народностно име и съзнание[4].

Въпреки че първоначално хърватите приемат положително налагането на диктатурата като изход от политическата нестабилност в страната, твърде скоро те схващат същността ѝ като директен удар срещу техните национални интереси. Опитът на крал Александър да ликвидира хърватското национално съзнание чрез насилствени мерки в името на един общ югославски национализъм завършва с пълен провал[5]. Именно след 6 януари 1929 г. югославизмът бележи второто си голямо поражение в хърватските земи. За всеки хърватин става ясно, че зад „интегралния национализъм" се скрива великосръбската хегемония и националната неравноправност. 1929-а година създава дълбока пропаст между сърби и хървати и всички възможности за разбирателство с Белград са изключени, докато кралят поддържа шестоянуарския режим в директна или прикрита форма. Самото поведение на Белград инспирира националистически и сепаратистки изстъпления в Хърватия и създава предпоставки за национален екстремизъм[6].

Исканията на хърватите на този етап обаче са все още твърде умерени и се ограничават до идеите за федерализма и

[4] ЦДА, ф.176, оп. 5, а. е. 1220, л. 100; *Lorković, B.* Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske. Z., 1942, 7–8.

[5] *Лалков, М.* Цит. съч., 98–99.

[6] *Cesarich, G.* Croatia and Serbia. Why is Their Peaceful Separation a European Necessity. Chicago, 1954, p. 15; *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 527.

децентрализацията. Хърватите настояват за постигане на споразумение между тях и сърбите на равноправни начала. Такова споразумение се подписва на 26 август 1939 г.[7]. Това е първият сериозен макар и половинчат опит за разрешаване на хърватския въпрос в Югославия чрез създаването на автономна Бановина Хърватия в рамките на кралството – нещо, за което хърватите отдавна се борят. Така до известна степен се възстановява загубената през 1918 г. хърватска държавност и нейните най-важни институции, като Сабора и бановското управление[8].

Въпреки че с това споразумение се прави първият сериозен пробив в системата на централизма и великосръбската хегемония в Югославия, то не се приема радушно в Загреб. Сега вече хърватите искат значително повече самостоятелност и гледат на него като на компромис и сделка, която не удовлетворява напълно техните национални интереси. Ако през 20-те години те се борят за автономия, то след 1929 г. автономистките тенденции прерастват все повече в сепаратистки. Центробежните сили добиват все по-голяма мощ и чакат само удобния момент, за да се проявят. Национализмът се засилва и съвсем определено стремежът на хърватите е към отделяне от общата държава. Освен това те поставят и въпроса за териториалното разширение на своята бановина (в Междумурието, Босна и Херцеговина и част от Войводина)[9].

Най-важната последица от споразумението е отслабването позициите на силната дотогава умерена струя в хърватското национално движение, чийто изразител след 1918 г. е Хърватската селска партия (ХСП). В междувоенния период тя се налага като основна политическа сила в страната, която се бори за извоюване на културна и административна, дори политическа автономия за хърватите в рамките на Югославия[10]. Неуспехът на Селската партия да се възползва от благоприятните международни събития и чрез сключването на споразумението Цветкович–Мачек да реши окончателно и радикално хърватския национален въпрос я изтласква на заден план в хода на военните събития от 1941–1945 г.[11].

Другата основна струя в хърватския национализъм в междувоенния период е антиюгославската и сепаратистката, която предлага като единствен изход за разрешаване на хърватския национален въпрос излизането на хърватите от общата държава и създаването на тяхна самостоятелна и независима хърватска държава. Нейни носители в междувоенния период са франковци и усташи, които са преки наследници на правашите на Анте Старчевич.

Корените на усташката организация трябва да се търсят далеч назад в историята на Хърватската партия на правото (ХПП) на Анте Старчевич (от средата на XIX в.) и в Чистата партия на правото (ЧПП) на Йосип Франк, която се образува в края на XIX в. при отцепване от ХПП. Пътят на идейната еволюция от франковците до усташите не е нито дълъг, нито сложен. Крайно националистическата група на франковците се явява непосредствен предшественик на усташите. Променя се само названието на организацията, докато нейната антиюгославска, антисръбска, сепаратистка и великохърватска програма се запазва. Усташите черпят както идеи, така и кадри от Чистата партия на правото[12]. Именно в нейните редове започват да се формират и бъдещите ръководители на усташката организация.

След 1918 г. Чистата партия на правото не се разпуска. Нейните привърженици опонират на обединението със Сърбия от 1918 г. и на всяка идея за сръбско-хърватско единодействие. Те лансират идеята, че хърватският въпрос може да се реши само чрез излизане от Югославия, чрез отцепване на хърват-

[7] Това е т. нар. Споразум или Споразумението Цветкович–Мачек.

[8] *Манчев, К.* Националният въпрос на Балканите. С., 1995, с. 300; *Лалков, М.* Цит. съч., 136–137.

[9] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 356, л. 9–10, 88–89; оп. 20, а. е. 354, л. 61–63; HN, No 6, 17.III.1939; No 12, 28.IV.1939; No 36, 13.X.1939; *Lorković, M.* Narod i zemlja Hrvata. Z., 1939, 221–228.

[10] Всъщност става дума за възстановяване на автономния статут на хърватските земи, какъвто те имат в Австро-Унгария, но го губят през 1918 г.

[11] *Perić, I.* Suvremeni hrvatski nacionalizam. Z., 1976, p. 201; *Tomasevich, J.* Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment (ed. by Wayne Vucinich). Berkeley, University of California Press, 1969, p. 61.

[12] За франковците вж. *Bzik, M.* Ustaška borba. Od prvih dana ustaškog rada do poglavnikova odlaska u emigracije. Počeci i bit Ustaškoga pokreta, Z., 1942, p. 10; *Budak, M.* Jugoslavija. Srbska podvala. Madrid, 1969, p. 51; *Gross, M.* Povijest pravaške ideologije. Z., 1973; *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., p. 355, 368.

ските земи от нея и обособяването им в самостоятелна държава. Тяхната програма е пропита от шовинистичен великохърватски сепаратизъм. Чистата партия на правото се очертава като антисръбска и антиюгославска политическа формация и от нея усташите заимстват както идеи, така и средства на борба[13].

От средата на 20-те години като най-активен и енергичен представител на франковците вътре в страната се очертава Анте Павелич. Той се изявява твърде рано в правашката младежка организация и бързо достига до ръководни позиции в ЧПП, която от 1929 г. оглавява[14]. Две години по-рано той е избран за депутат от Загреб и влиза в белградската Скупщина, която използва и като трибуна за пропаганда на правашката идеология. В края на 20-те години той започва активно да търси и външнополитическа подкрепа за хърватското сепаратистко движение[15].

Твърде разочарован от невъзможността да се постигнат някакви успехи за хърватското национално движение чрез парламента, т. е. по пътя на легалната борба, у Павелич се поражда идеята да организира националноосвободително движение на хърватския народ в Югославия, което да извоюва неговата свобода и независимост. След събитията в белградската Скупщина от 20 юни 1928 г. (покушението срещу живота на водача на ХСП Степан Радич) в хърватските земи започва

[13] *Šuljak, N. D.* Croatia's Struggle for Independence: A Documentary History. Arcadia, California, 1977, p. 163; *Pavelić*, Putem..., 102–108, 119–121, 560, 586.

[14] От 1919 до 1929 г. той е неин секретар, както и член на Работния й комитет и на Вечето. От 1920 г. Павелич е вече подпредседател на партията, а през 1929 г. измества Владимир Пребег и става неин председател. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 13; *Pavelić, A.* Putem..., p. 7, 211–214, 242–245, 355–356, 367–369, 378, 382, 538–539.)

[15] През 1927 г. Павелич се заема и с адвокатската защита на македонските студенти, съдени заради членството си във ВМРО в прочутия Скопски процес. Така той става защитник на македонската кауза и полага духовните основи за бъдещото сътрудничество между усташите и ВМРО за съвместна борба против сръбския потисник. Същата година, на връщане от европейския конгрес на градовете в Париж, Павелич минава през Рим и за първи път осъществява връзка с италианската фашистка партия. На следващата година той пътува и до Унгария, където лично се среща с кралския наместник адмирал Хорти, държавния секретар Гьомбош и др. (Вж. *Bzik*, Ustaška borba..., 12–13; *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 429.)

масово брожение и условията се оказват по-благоприятни от всякога за реализиране на идеята за въоръжена борба. В страната се основават нелегални въоръжени младежки групировки, които в края на 1928 г. полагат основите на революционната организация „Хърватски домобран". Тя открито призовава към въоръжена борба за освобождение на хърватския народ и създаване на напълно самостоятелна и независима държава на цялата хърватска „народна и историческа" територия[16].

Мрежата на новооснованата организация постепенно започва да покрива хърватските земи, в резултат на което в тях се изпраща сръбска войска за възстановяване на реда и се въвежда почти военно положение. Това предизвиква в края на 1928 г. и началото на 1929 г. първата сериозна емиграционна вълна на хърватските крайни националисти. Ускорител в тази насока се явява и обявяването на диктатурата на крал Александър в страната на 6 януари 1929 г.[17]. „Домобраните" и франковците минават или в нелегалност, или в емиграция, решени да постигнат по пътя на тероризма, бунта и въоръжената борба онова, което не успяват по конституционен път, а именно – отделяне от Югославия и постигане на хърватската независимост. Извън пределите на страната великохърватските сепаратистки елементи основават крайно националистическата усташка (въстаническа) организация[18].

Усташкото движение се появява като отрицание на мирната съпротивата на ХСП срещу белградската власт. Тази политическа линия бележи пълен провал след налагането на кралската

[16] *Богдан, И.* Д-ръ Анте Павеличъ разреши хърватския въпросъ. С., 1943, с. 11; *Bzik, M.* Ustaški pogledi (1928–1944). Z., 1944, p. 30.

[17] ЦДА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1116, л. 26; оп. 5, а. е. 1220, л. 95; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 16.

[18] В превод от сръбскохърватски език думата „усташ" означава въстаник. През XIX в. и хървати, и сърби използват този термин за обозначаване на участниците във въстанията срещу Османската империя. Едва през 30-те години на XX в. и особено по време на Втората световна война усташи започват да се наричат членовете на организацията на Павелич. Така че под усташка организация трябва да се разбира въстаническа, бунтовническа организация. (Вж. *Богдан, И.* Цит.съч., 12–13; *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 70, 82, 122.)

диктатура през 1929 г.[19]. В междувоенния период то е нелегално, антидържавно, сепаратистко и бунтовно движение, чиято цел е с въоръжени, а когато се налага и с терористични средства да действа за разрушаването на Югославия. Усташите решават да поведат борбата си срещу сръбската власт с всички възможни легални и нелегални средства – по същия начин, по който ВМРО действа против Югославия. Всъщност най-голямата опасност за интегритета ѝ през 30-те години идва именно от страна на сепаратистките кръгове сред хърватите (усташите) и българите в Македония (ВМРО). За своя стратагическа цел и двете организации имат разрушаването на кралството. Тяхната идеология и дейност са пропити от антиюгославизъм, а на терора те са готови да отговорят с контратерор. През 30-те години усташите поставят акцент върху „акцията" и „делото", а не върху идеологията на движението си, което е твърде характерно за терористичните организации. Новите емигранти се установяват първоначално във Виена и Будапеща, където влизат в контакт с франковците[20]. Самият Павелич напуска страната през януари 1929 г. и не се завръща в нея до април 1941 г.

С минаването си в емиграция хърватските националисти на практика реализират идеята за търсенето на чужда, външна помощ за хърватското националноосвободително движение, която се развива още от франковците. Те много добре разбират, че Сърбия доброволно не би допуснала отделянето на Хърватия от Югославия. Затова хърватските сепаратисти залагат на съдействието и подкрепата на външни сили и съюзници и считат, че като всеки малък народ хърватите трябва да изчакат благоприятна международна ситуация за решаването на своя национален проблем. Анте Павелич започва да търси активно помощ от ревизионистки настроените страни в

[19] В историографията се срещат големи различия по въпроса за времето на възникване на усташката организация (вариациите са от 1929 до 1932 г., тъй като за това не съществуват точни податки в историческите извори), но повечето съвременни автори приемат за нейно начало края на 1929 или първите месеци на 1930 г., т. е. непосредствено след обявяването на кралската диктатура в Югославия. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Prilog..., p. 61; *Sadkovich, J.* Itallian Support..., p. 133, 141–142; *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 523.)

[20] *Djilas, A.* Цит. съч., с. 108; *Лалков, М.* Цит. съч., 96–98.

Европа – Италия, Унгария, Австрия и Германия. За него е ясно, че тези държави рано или късно ще поведат борба против статуквото на Стария континент, а това само по себе си ги превръща в потенциални съюзници на хърватския народ. Те биха имали интерес от разпадането на Югославия като „версайско творение", а Италия и Германия имат и военния потенциал за осъществането на тази задача[21].

След напускането на Югославия Павелич най-напред осъществява контакт с ВМРО. За целта, заедно с Густав Перчец, той пристига в София, където на 20 април 1929 г. подписва декларация за съвместна борба с Македонския национален комитет на Константин Станишев за извоюване на независима Хърватия и независима Македония (т. нар. Софийска декларация)[22]. Според д-р Любо Бобан Софийската декларация се допълва през юни 1929 г. в гр. Болоня. От този момент насетне Павелич е в постоянен контакт с ВМРО и особено с нейния лидер Иван (Ванче) Михайлов. Именно чрез ВМРО усташите осъществяват първите си контакти с италианското разузнаване[23].

Още през 1927 г. Павелич осъзнава, че враждебните и напрегнати отношения между Италия и Югославия в бъдеще могат да бъдат от полза за хърватската освободителна акция. Това го подтиква да посети Рим, да осъществи контакт с члена на Великото фашистко вече Роберто Даванзати и чрез него да предаде меморандум до Мусолини. В този документ Павелич за първи път изразява готовността си да приеме ограничен суверенитет за Хърватия под италиански протекторат в замяна на италианската подкрепа срещу сръбската доминация[24].

Получавайки на тази база подкрепата на италианските

[21] ЦДА, ф. 176, оп. 5, а. е. 1220, л. 9; *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 10, 49.

[22] Именно заради нея през юли 1929 г. Павелич и Перчец са осъдени задочно на смърт от Белградския съд по Закона за защита на държавата. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 5, а. е. 1214, л. 13–17, л. 16–18; а. е. 1216, л. 2–28; оп. 6, а. е. 1742, л. 2–7; АН, f. 249, kut. 11, 1–3; *Pavelić, A.* Putem..., 439–487, 542.)

[23] *Jelić-Butić F.* Ustaše i NDH..., p. 20; *Лалков, М.* Цит. съч., 96–97.

[24] И тонът, и съдържанието на този документ ще намерят логическия си завършек в Римските договори, сключени 14 години по-късно, когато Павелич приема ампутацията на Далмация и ограничения суверенитет на НХД. (Вж. *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 37–38, 405.)

фашистки власти, Павелич се установява в страната, която се превръща постепенно в основен център на хърватската политическа емиграция. Тук е и ръководната група усташи, която включва Еуген-Дидо Кватерник, Миле Будак, Андрия Артукович, Бранимир Йелич, Иван Перчевич, Мийо Бабич, Юре Францетич, Мийо Бзик и др. Те са настанени в различни военни лагери. Съгласно постигнатите споразумения македонските дейци помагат значително в създаването на ядрата на усташката терористична организация освен с кадри, но и с опита си[25]. Така именно в Италия започва нейното изграждане и се създава колективният ѝ ръководен орган – Главен усташки стан (ГУС)[26]. Там за първи път през април 1932 г. във в. „Усташа" се появява името на организацията като Усташка хърватска революционна организация (УХРО). Същата година се публикува и първият ѝ устав. Името „движение" тя добива през 1933 г., когато се обявяват „Принципите" като неин основен програмен документ. Тази промяна на името има за цел да покаже разрастването и широката основа на организацията, което обаче не отговаря на истината[27].

Хърватските сепаратисти бързо установяват контакти както с членове на германския парламент, така и с интелектуалци. По-късно те се опитват да получат подкрепата и на националсоциалистите, но без сериозен успех поради добрите германско-югославски отношения в междувоенния период[28]. Така или иначе, за своето движение Павелич осигурява трайната подкрепа на Италия и Унгария. Още през 1931 г. в Унгария е основан лагерът в Янка Пуста, съвсем близо до югославската граница, който се превръща в един от главните усташки центрове за диверсии и атентати[29]. Отделни усташки групировки се създават навсякъде, където има хърватска емиграция –

[25] Така например през юни 1929 г. в Болоня пристигат Иван Хаджов и Георги Кондов, в съответствие с чиито указания Павелич организира първите пунктове за приемане на емигранти от Югославия.

[26] Glavni Ustaški Stan (GUS).

[27] HN, No 73, 26.IV.1941; *Lorković, B.* Ustaški pokret..., 8–11; *Божилова, Р.* Цит. съч., 273–274.

[28] *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 245.

[29] *Vinaver, V.* Jugoslavija i Maparska 1918–1933. Beograd, 1971, p. 360, 431, 489–493.

в Европа (Белгия, Франция, Холандия) и в Южна и Северна Америка[30].

В Италия се установява главният усташки организационен и пропагандан център. Със своя радикален ревизионизъм фашистите се явяват естествен съюзник на усташите. Те им оказват финансова помощ, осигуряват им военни лагери на своя територия и ги снабдяват с оръжие и експлозиви за тяхната терористична дейност. През страната минава основният канал за пренасяне на пропагандни материали и оръжие в Хърватия. Оттук се планират и организират и цялата серия бомбени атентати между 1930 и 1935 г., както и двете най-големи терористични акции – т. нар. Личко (или Велебитско) въстание през 1932 г. и Марсилският атентат от 9 октомври 1934 г. (съвместна акция на усташите и ВМРО срещу крал Александър и Луи Барту в Марсилия). Всъщност този атентат е връх в сътрудничеството между усташката и македонската революционна организация в усилията им за разрушаване на югославската държава[31].

След убийството на крал Александър в Марсилия усташите често са наричани „терористи", етикет, от който не успяват да се отърсят и до наши дни. И действително, дейността им в междувоенния период може да се квалифицира по-скоро като терористична, отколкото като политически акции. Разчитайки главно на тероризма, хърватските сепаратисти остават без подкрепа вътре в страната и до 1941 г. не успяват да вдигнат населението на организирана борба за извоюването на неговата свобода и независимост[32].

Акцентирането изключително върху терористичната дейност на усташите обаче води до изопачаване облика на движението им. Не бива да се забравя националноосвободителният характер на усташката организация в междувоенния период, подкрепата, която ѝ оказват католическата църква и ХСП, широката ѝ организационна мрежа, имаща клонове в

[30] Общо броят на усташите обаче не надхвърля 2 хил. души в Европа и 4–6 хил. в Америка. (Вж. *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 525.)

[31] ЦДА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2134, л. 32; оп. 8, а. е. 1034, л.13; *Цветков, П.* Болшевизъм..., с. 95; *Лалков, М.* Цит. съч., с. 111.

[32] NARA, M 1203, doc. 860H.00/1239, 3; *Djilas, A,* Цит. съч., с. 109; *Божилова, Р.* Цит. съч., 275–277.

различни държави в Европа и Америка, и т. н. При това в годините след Първата световна война терористичните акции са доста разпространени в Европа и се прилагат както от леви и десни, така и от национално-сепаратистки организации. В самата Югославия теророт широко се използва и от сръбските власти, и от сръбските четнически отряди за разправа с хърватското население. Терористичната доктрина е важна за усташите, но не е основна. И ВМРО, и усташката организация се създават като патриотични движения с националноосвободителна цел, а тероризмът се явява само като едно от средствата на борба[33].

На базата на всички факти и аргументи може да се приеме, че УХРО е хърватска националноосвободителна организация, която прибягва и до терористични методи на борба. Позовавайки се на учението на Анте Старчевич, на идеологията и действията на „Черна рука", ВМРО и всички останали балкански национално-консперативни организации от миналото и настоящето, както и на неуспеха на легалната политическа борба на ХСП, усташите не могат да предложат друга алтернатива на поведение в междувоенния период. Важно е и обстоятелството, че усташката организация възниква в Италия и се намира под прякото влияние на фашистката и нацистката идеология, които издигат насилието в култ и го налагат като мода в поведението на редица движения, партии и организации в Европа през 30-те години на нашия век[34].

Безспорно е, че хърватската националноосвободителна организация е повлияна от фашисткото и нацисткото движение, но до голяма степен тя следва поведението на ВМРО, която широко използва тероризма за реализиране на крайната си цел – създаване на независима Македония. Усташката организация сътрудничи с ВМРО, тъй като и двете движения преследват една и съща сепаратистка и антисръбска цел – отхвърляне на сръбската доминация и отделяне от Югославия. По-

[33] *Ostović, P.* The Truth about Yugoslavia. New York, 1952, 173–174, 212–213; *Laqueur, W.* The Age of Terrorism, 1987, p. 20, 70–71; *Sadkovich, J.* Italian Support..., 142–143, 162, 310.

[34] *Vago, B.* Fascism in Eastern Europe. – In: Fascism..., Laqueur, Walter (ed.), p. 230; *Boškovic, M.* Antijugoslovenska fašistička emigracija. Beograd, 1980, 73–81.

добно на ВМРО усташите провеждат серия от терористични актове, вкл. и политически убийства, които имат за резултат постоянното вътрешно напрежение в Югославия и широк международен отзвук[35].

Освен с терористична дейност, през 30-те години усташите много активно се занимават и с пропаганда, което е един вид борба с перо в ръка против белградската власт и цели да запознае световната общественост с хърватския въпрос[36]. Пропагандната дейност се засилва след Марсилския атентат, когато поради острата международна реакция Италия, Германия и Унгария оттеглят временно подкрепата си за усташите[37]. Именно тогава Павелич се заема с разработване идейните основи на своето движение.

Още по-тежки стават условията за съществуването на усташката организация след подписването на италианско-югославския договор през март 1937 г. Мусолини ограничава до минимум хърватската емигрантска активност[38]. Въпреки всичко той не прогонва хърватските националисти от Италия, тъй като счита споразумението за временно и не се отказва от намерението си за разбиването на Югославия. В такъв случай усташите ще бъдат неговите гарантирани съюзници и „пета колона" в Хърватия. Сега обаче повече от всякога Павелич става зависим от волята на италианските управници и истинска „пешка" в ръцете на Мусолини[39].

Поради неблагоприятните условия зад граница центърът на усташката активност се пренася вътре в Хърватия. Повечето

[35] *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 201, 204–207.

[36] Редица вестници се издават зад граница: „Усташа" (Италия), „Кроатиа прес" и „Независима държава Хърватска" (Германия), „Грич" (Австрия), „Хърватски домобран" (Аржентина), „Кроатиа прес" и „Независима държава Хърватска" (САЩ) и др. (Вж. Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.IV.1941–10.IV.1942. Z., 1942, p. 369; *Jareb, J.* Цит. съч. № 2, с. 242.)

[37] През 1934 г. лагерът в Янка Пуста е ликвидиран от унгарските власти. Забранява се и по-нататъшното издаване на усташки вестници в Германия, въпреки че до началото на войната не се прекъсват напълно връзките на усташите с нацистките кръгове. (Вж. *Bzik, M.* Ustaška borba..., 22–25.)

[38] Разформировани са усташките лагери, част от усташите са интернирани по средиземноморските острови, а лидерите им са поставени под полицейски надзор.

[39] ЦДА, ф. 176, оп. 7, а. е. 467, л. 29; *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 201.

крайни хърватски националисти са бивши членове на Чистата партия на правото. През 30-те години мнозина от тях се присъединяват към усташката организация и приемат водачеството на Павелич[40]. Националистите засилват присъствието си в католическите организации („Крижари", „Домогой" и др.), в Загребския университет и в различни патриотични, културни и спортни дружества и клубове. Техните идеи намират благоприятна почва за разпространение особено сред дясно ориентираната хърватска интелигенция. Печатният орган на културно-литературното общество „Матица Хърватска" – списание „Хърватска ревия", става трибуна на хърватския национализъм. Издания със силен националистичен уклон са и „Хърватска стража", „Хърватска смотра" и др., които пропагандират антиюгославизъм, антисърбизъм, великохърватизъм и т. н. От началото на февруари 1939 г. Миле Будак[41] започва да издава в. „Хърватски народ", който става основен легален печатен орган на усташката организация. В хърватските земи

[40] Според Алекса Джилас може да се приеме, че франковците са част от усташкото движение. (Вж. *Djilas, A.* Цит. съч..., с. 109.)

[41] Като безкомпромисен хърватски националист Будак се изявява след края на Първата световна война. През 1919 г. става член на Хърватската партия на правото, в която бързо прави кариера, достигайки до ръководните й постове. След 1929 г., след като на няколко пъти попада в сръбските затвори, той емигрира в Италия, където става доверено лице на Павелич и негов най-близък сътрудник. След като прекарва известно време в емиграция (Италия и Германия), Будак се завръща в Хърватия през 1938 г. и заедно с Кватерник оглавява усташкото движение вътре в страната. Със съдействието на Лоркович през февруари 1939 г. започва да издава в. „Хърватски народ", който става основният легален орган на усташкото движение. През 1940 г. обаче вестникът е забранен и Будак отново попада в затвора. След 10 април 1941 г. прави главоломна политическа кариера – става министър на вероизповеданието и образованието в първото усташко правителство, през ноември 1941 г. е изпратен като посланик в Берлин, а през април–ноември 1943 г. е външен министър. В усташката организация е един от „доглавниците" (заместниците на Павелич) и е член на Държавното Вече. След промените в усташкия кабинет през ноември 1943 г. Будак завършва политическата си кариера и вече не играе значителна роля в управлението на НХД. През 1945 г. напуска Загреб заедно с правителството, но е заловен от английските власти и е предаден на партизаните. Осъден е на смърт от военен съд и е екзекутиран на 7 юни 1945 г. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 376, л. 6; ф. 1931, оп. 1, а. е. 197, л. 44; *Budak, M.* Pjesnik..., p. 10, 13, 15, 21; *Omrčanin, I.* Dramatis..., 18–19; *Matković, H.* Цит. съч., 217–218.)

излизат още десетки националистически вестници и списания, брошури и други материали, които се печатат легално или нелегално[42].

Дейността на хърватските националисти вътре в страната обаче е твърде ограничена. С изключение на единствения (и то неуспешен) опит за вдигане на въстание в Лика през 1932 г., те прибягват най-често до индивидуални терористични атаки срещу представители на сръбската власт в региона. Тези действия обаче са следвани от наказателни акции на сръбската жандармерия, армия и четнически отряди и от масови арести и екзекуции на лицата, които симпатизират на националистите или ги подкрепят по някакъв начин[43].

Въпреки всички усилия на усташите, те са лишени от солидна политическа и социална база в Югославия и са маргинален фактор в хърватската политика в междувоенния период. Макар че създават много местни усташки ядра, те не успяват да изградят здрава вътрешна усташка организация в Хърватия[44]. До лятото на 1939 г. тя не играе съществена роля при решаването на хърватския национален въпрос. Дотогава безспорен е авторитетът на Вл. Мачек, а ръководената от него ХСП е основната политическа сила в страната.

Със сключването на споразумението Цветкович–Мачек обаче ситуацията коренно се променя. Усташите го подлагат на сериозна критика и настойчиво работят за дискредитирането му. Те смятат, че то не разрешава хърватския национален въпрос, а представлява капитулация на Мачек пред Белград. С образуването на Бановина Хърватия хърватите получават автономия, но това, за което се борят усташите, е национална независимост. Според тях споразумението не осигурява нито

[42] *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., 27–33; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 40–50.

[43] ЦДА, ф. 176, оп. 1, а. е. 32, л. 3; HN, No 9, 7.IV.1939; *Sadkovich, J.* Terrorism..., 62–63.

[44] На първо място, това се дължи на твърде малкия брой усташи в страната. При това тук става дума за нелегална организация, преследвана от властите, което сериозно затруднява процеса на изграждането ѝ. Днес е трудно да се установи точният брой на членовете ѝ, но в литературата се споменава цифрата 1–2 хил. души, което показва, че става дума за сравнително малка политическа групировка. (Вж. *Djorpević, D., S. Fischer-Galati.* The Balkan Revolutionary Tradition. New York, Columbia University Press, 1981, p. 223.)

хърватския суверенитет, нито териториалното разширение, за което те ратуват[45]. Мачек е атакуван и поради неумението да се възползва от „уникалната" международна ситуация – да обвърже хърватската кауза с „победните сили на Оста" и да работи за създаването на независима хърватска държава в рамките на „новия европейски ред". Усташите смятат, че на дневен ред вече излиза бързото и радикално решение на хърватския въпрос, и то в контекста на предстоящите военни събития в Европейския югоизток. И действително, след сключването на споразумението с Белград авторитетът на Мачек започва да спада. Усташката акция против него маркира края на монопола на ХСП в политическия живот на Хърватия[46].

От есента на 1940 г. усташкото движение в Бановина Хърватия рязко се активизира. Засилва се и сепаратистката пропаганда. Хората на Павелич се възползват от по-демократичната и либерална обстановка в страната, за да се завърнат от Италия и да активизират подривната си дейност (както срещу югославската държава като цяло, така и срещу властта на Мачек). Вътрешните борби в Хърватия вземат драстично остър характер[47].

Бързата развръзка на събитията настъпва след преврата в Белград на 27 март 1941 г., когато Хитлер издава Директива № 25 за разрушаването на Югославия. Германската инвазия започва на 6 април с помощта на съюзнически военни части. Югославската армия оказва твърде слаба съпротива и бързо се изтегля. Страната, разяждана повече от 20 години от постоянни вътрешни национални конфликти и противоречия, е отслабена до такава степен, че рухва при първия външнополитически удар, и то само за 12 дни. Причината за този светкавичен колапс е сръбската хегемония – нито една от *не*сръбските нации не гледа на Югославия като на своя държава и не се бори за оцеляването ѝ. Това, което се случва през април 1941 г., обаче не е обикновена военна загуба за страната, а тоталната ѝ

[45] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 864, л. 6–10; а. е. 865, л. 4, 18, 71, 81; оп. 20, а. е. 354, л. 79, 89–90, 141; HN, No 6, 17.III.1939.

[46] *Šuljak, N. D.* Цит. съч., с. 168; *Rothschild, J.* Цит. съч., 261–262.

[47] ЦДА, ф. 176, оп. 7, а. е. 804, л. 45–46; а. е. 1125, л. 88; оп. 8, а. е. 865, л. 4–5; оп. 20, а. е. 357, с. 55.

дезинтеграция. Тя престава да съществува на 17 април 1941 г. с подписването на безусловната ѝ капитулация[48].

Причината за рухването на междувоенна Югославия е нерешеният национален въпрос. Сръбската управляваща върхушка не намира подходящата политическа система, която да съответства на многонационалния характер на държавата и да притъпи националните противоречия в нея. Опитът на белградските власти, първо с псевдодемократични методи (след 1918 г.), а след това и с напълно авторитарни (след 1929 г.) да създадат хомогенна „югославска" нация на базата на различните южнославянски нации, завършва с пълен провал. Историята на Югославия е преди всичко история на национализма, на сблъсъка на различни конфликтни и непримирими национални идеологии. Държавата рухва под силния натиск на националистическата конфронтация, която десетилетия наред е потискана от сръбския режим, но излиза на повърхността с италианско-германската агресия[49].

Сръбско-хърватските противоречия, които дълго време разяждат отвътре Югославия, сега изплуват на повърхността. В смесените сръбско-хърватски части в армията се стига до конфликти и кръвопролития. Цели хърватски военни подразделения се бунтуват и дезертират, като се предават на врага. Хърватите навсякъде проправят пътя на германската войска и я посрещат като освободителна. Усташкото движение действа като нейна „пета колона" и организира повсеместни саботажни акции. Още от началото на 1941 г. усташите водят пропаганда против защитата на Югославия в случай на нападение. Те призовават хърватския народ да не пролива кръвта си „за сръбските интереси" и да се бори за своя собствена държава. Дейността им обаче е доста ограничена, тъй като са малобройна групировка, която има твърде малко възможности за изява. Хърватските националисти остават пасивни и изчакват развитието на международните събития, разчитайки на германското навлизане в Загреб[50].

[48] *Лалков, М.* Цит. съч., с. 148.

[49] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, с. 12, 14; *Hefer, S.* Croatian Struggle..., p. 127, 130.

[50] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 4; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 15; *Djilas, A.* Цит. съч., с. 110.

За решаването на хърватския въпрос германските висши кръгове изпращат в града Валтер Малетке (от германското Министерство на външните работи) и Едмунд Веезенмайер (специален пратеник на Рибентроп), които, след неуспешен опит да спечелят симпатиите на Вл. Мачек, осъществяват контакт с усташката група на Славко Кватерник[51] и започват преговори с него. На 10 април 1941 г., когато германските войски са непосредствено пред Загреб, Веезенмайер подготвя текста на формалното провъзгласяване на Независимата хърватска държава от Кватерник по радиото (от името на отсъстващия от страната усташки водач Анте Павелич). В него се обявява хърватската независимост, като дословно се казва: „Божието провидение и волята на нашите съюзници, тежката многовековна борба на хърватския народ и... усташкото движение в Родината и в чужбина, отредиха днес.... да възкръсне и нашата Независима хърватска държава."[52] По този начин Славко Кватерник извършва класически преврат, отстранявайки ХСП от власт.

Обявяването на хърватската независимост е изцяло резултат от договарянето между усташката групировка в Загреб и германските представители. Те осигуряват освен основната предпоставка за това (атаката срещу Югославия), но и практическата помощ при извършването на преврата (ролята на Веезенмайер). Както се вижда, прогласяването на НДХ е акция, която усташите извършват, зависейки изцяло от настъпващите към Загреб германски войски. В самия текст на документа се изтъква, че НХД се създава по волята на съюзниците от Оста. Едва като втори фактор се сочи приносът на самото усташко движение[53].

Така в хода на Втората световна война хърватският въпрос се решава от международните военнополитически фактори, а не от вътрешните сили в Югославия. След като страната е разчленена между двете главни сили на Оста и съюзниците им, върху развалините ѝ се основава НХД, като решението за този акт се взема от Хитлер в хода на самата война. НХД се оказва важна част от плановете му за териториално-политическа реорганизация на югославското пространство[54]. Така от територите на Хърватия и Босна-Херцеговина се изгражда една марионетъчна държава, в която на власт е поставено хърватското екстремистко националистическо движение. Германия може да се опре само на него, тъй като то е единствената политическа сила в страната с антиюгославска насоченост, при това то е идейно много по-близко на нацистите от ХСП. По този начин с външна помощ усташката организация се налага като ръководна политическа сила в новата държава. Чрез идването ѝ на власт побеждава сепаратистката линия в решаването на хърватския национален въпрос[55].

[51] Син е на Еуген Кватерник (който умира по време на въстанието от 1871 г.) и зет на Й. Франкона. Във военната йерархия на австрийската армия стига до чин подполковник. След 1918 г. живее в Загреб и симпатизира на Хърватската партия на правото. Активно участва в хърватското освободително движение през втората половина на 30-те години, когато след завръщането на Миле Будак в страната усташкото движение се активизира. Очертава се като един от водачите на усташката организация. След началото на Втората световна война печели симпатиите и доверието на германците и по тяхно внушение обявява хърватската независимост на 10 април 1941 г. В НХД е назначен за военен министър, получава титлата „vojskovođe" (т. е. главнокомандващ) с ранг на маршал, а през юни 1941 г. става и „доглавник" в усташкото движение. Прохабсбургските му симпатии обаче скоро го правят неудобен за германците. В края на 1942 г. Кватерник изпада в немилост, поради „болест" е отстранен от власт и се оттегля в Словакия. От началото на 1943 г. той живее в Австрия, откъдето открито критикува режима в Хърватия. През 1947 г. е осъден на смърт и убит от органите на Титовия режим (Вж. *Omrčanin, I.* Dramatis..., 21–22; *Matković, H.* Цит. съч., с. 219.)

[52] Този текст същия ден е обявен в „Хърватски народ", а на 11 април е публикуван в брой първи на „Народне новине". (Вж. *Balentović, I.* General je nestao prvi... Knjiga o uzrocima sloma bivše države. Z., 1942, p. 63; *Petranović, B., M. Zečević.* Jugoslovenski federalism. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Knj.1. Beograd, 1986, p. 649.)

[53] Разбира се, по-късно Кватерник се опитва да омаловажи обстоятелството, че помощта за усташите е дошла отвън и да представи акта от 10 април като хърватска „революционна" акция. Това става теза, която се прокарва в цялата усташка литература. Затова усташите постоянно наблягат на факта, че Кватерник прочита декларацията за независимостта преди навлизането на германските танкове в Загреб. Като цяло връзката с Веезенмайер съзнателно е прикривана от тях. (Вж. AH, f. 211, kut. 6, 984–985; NARA, RG 165, 19 RAY Box, 6; Katolički list, No 4, 22.I.1942; HN, No 1114, 20.VIII.1944.)

[54] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 89; 105; *Matković, H.* Цит. съч., с. 50; *Лалков, М.* Цит. съч., с. 150.

[55] Другите две възможни решения на хърватския национален въпрос се предлагат от хърватския политически център (ХСП) и от левите сили (комунистите), но те нямат шанс за успех в хода на започващата война. (Вж. *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 286.)

Няма сведения, които да сочат, че Италия, както и Павелич играят някаква роля в провъзгласяването на хърватската независимост на 10 април 1941 г. В този момент Поглавникът[56] е в изолация и разбира за събитията в Загреб от италианското радио. Той обаче се активизира веднага след началото на германската инвазия в Югославия и изпраща телеграма до Мусолини, в която изразява лоялността си към него. Тук обаче е съществено разминаване между усташите емигранти и тези, които действат вътре в Хърватия. През март–април 1941 г. местните усташи се надяват много повече на помощ от страна на Германия, отколкото от Италия (заради военната ѝ слабост, станала очевидна в Гърция, и поради териториалните ѝ претенции към Адриатика). Павелич обаче е на друго мнение и по този повод заявява: „Какво знаят те, ние сме в италианската сфера."[57]

Италия настоява Павелич да оглави новата държава и с нейна помощ той се завръща в Хърватия. Пристига в Загреб на 15 април и оттогава пропагандата му създава ореола на „основател" и „спасител" на НХД[58]. Повечето усташи имат пълно доверие в своя Поглавник и го считат за истински патриот. Те се надяват, че той ще използва италианската помощ, за да дойде на власт, след което ще обвърже страната с Третия райх.

Актът от 10 април 1941 г. се приема от хърватския народ с всеобщ ентусиазъм и възторг, които намират непосредствен израз в радостното посрещане на германските войски в Загреб. Твърде разочаровани от сръбската хегемония и отхвърляйки изобщо идеята за обща държава със сърбите, хърватите се отнасят благосклонно към новата власт. Те възприемат създаването на НХД като реализиране на правото на хърватската нация да има своя държава след дългите векове на борба за независимост (800 години чужда доминация). След разпадането на Югославия, когато вече няма какво да го възпира,

[56] Думата „поглавник" означава лидер, водач и е най-висшата длъжност в усташката организация. Това е титла, която Павелич има още от емиграция.

[57] Okrugli stol..., 67–70; *Божилова, Р.* Цит. съч., 306–307.

[58] NARA, RG 319, Ent. 47, Box 1067A, doc. 0001, 1, 3; Hrvatski glas, No 72, 26.IV.1941; *Lorković, B.* Цит. съч., с. 14.

крайният национализъм на хърватите избуява с небивала сила и става господстваща идеология[59]. При това техните авторитетни национални водачи, като лидера на ХСП Владимир Мачек и архиепископа на Загреб и главата на римокатолическата църква в Хърватия Алойзие Степинац, официално признават новата власт. Така превратът от 10 април се оказва напълно безкръвен и се извършва максимално лесно от усташите. Последните гледат на 10 април като на един вид плебисцит, при който хърватският народ се изказва за своя независима хърватска държава[60]. При това мнозинството от хърватите вярват в силата и непобедимостта на германското оръжие. Фактът, че в Берлин прикриват окупацията зад създаването на „независима" хърватска държава, не се разбира от мнозина. Хърватите разчитат и на добронамерената на Италия. И макар че за повечето от тях „меденият месец" с Италия свършва с подписването на Римските договори на 18 май 1941 г., този един „месец на доверие" дава възможност на новите управници да консолидират властта си[61].

Самите усташи, както и всички съвременни симпатизанти на усташкото движение (като Степан Хефер, Казимир Каталинич, Иво Корски и др.), представят НХД като продукт на вътрешната борба на хърватския народ, а не на германско-италианските решения, с цел да утвърдят легитимността на акта от 10 април 1941 г. Те критикуват сръбската и югославската марксистка историография за дългогодишното налагане на тезата, че НХД е обикновено нацистко или фашистко творение, едва ли не, че е създадена от Хитлер и Мусолини против волята на хърватския народ и че в знак на благодарност новата власт симпатизира на чуждите идеологии на националсоциализма и фашизма. Така спорът в историческата литература между симпатизантите и опонентите на усташкото движение опира до въпроса дали НХД е резултат от борбата на хърватите (особено усташите) за независимост или е пряко

[59] NARA, M 1203, doc. 860H.00/1432, 6; *Maček, V.* Цит. съч., с. 230.

[60] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 14; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 15; *Божилова, Р.* Цит. съч., 292–293, 301.

[61] NDH, No 20, 25.IX.1941; No 8, 19.II.1942; *Maclean, F.* Disputed Barricade. London, 1957, p.124.

следствие от германско-италианската агресия срещу Югославия[62].

Усташите и техните симпатизанти защитават идеята, че хърватският народ е използвал войната на Оста срещу Югославия, за да постигне своето освобождение. В усташката литература се налага представата за събитията от 10 април като за „национална революция“ или „народно въстание“. Акцията се дефинира като „въстание на най-широките слоеве на хърватския народ“ против Югославия, а самото усташко движение по този начин се представя като масово политическо движение. Усташите постоянно подчертават континуитета в борбата за образуване на НХД. Така те отстояват тезата, че създаването на държавата не е някаква случайност или прищявка на Оста, а е резултат от многогодишните усилия на хърватските борци за свобода[63].

Оценката за 10 април като за „революция“ на хърватския народ обаче не отговаря на историческите реалности. Усташите са преимуществено емигрантска организация, при това твърде малобройна и слаба, за да може да подготви почвата вътре в страната за извършване на революция. Единствената цел на пропагандата на тази теза е да се подчертае вътрешната нестабилност на Югославия и ролята на хърватската освободителна борба за разпадането ѝ. Макар че в това твърдение има голяма доза истина, все пак разгромът на Югославия се дължи преди всичко на военното превъзходство на силите на Оста. Със или без усташката акция през април 1941 г. няма възможности за сериозна съпротива против германската армия, която тогава е на върха на славата и военната си мощ. Усташката дейност е по-скоро симптом за вътрешните противоречия в Югославия, които превръщат военния погром в бърз и пълен колапс[64].

[62] *Hefer, S.* Croatian Struggle..., 137–140, 143; *Katalinić, K.* The Declaration of Croatian Independence in the Light of International Documents. – Journal of Croatian Studies, 28–29, 1987–1988, 141–142, 147, 149.

[63] *Korski, I.* Цит. съч., 119–120; *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 13, 14, 64–65; Rađanje..., 8–9, 55–56, 58–65.

[64] *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 48; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 140, 411.

Усташите внушават, че под тяхно ръководство се извършва „народна революция“ в страната, но пропускат да отбележат, че това става, когато германската армия е на подстъпите към Загреб и че те укрепват властта си при нейната непосредствена военна помощ. Днес изворите недвусмислено показват, че прогласяването на НХД е изцяло подготвено от Веезенмайер. Затова може категорично да се отстоява изводът, че НХД е резултат не толкова от националната борба на хърватите, колкото на волята на Третия райх. Усташкият опит за решаване на хърватския национален въпрос по пътя на създаването на собствена национална държава успява благодарение на развоя на международните събития, а не се дължи на собствените сили и възможности на усташкото движение[65].

Хърватският народ посреща възторжено създаването на своята държава, но това не означава, че той масово симпатизира на усташкия режим. В случая не бива да се смесват понятията „държава“ и „режим“, което често се прави в историческата литература. На 10 април хърватите демонстрират подкрепата си не конкретно към усташката власт и режим, а акламират създаването на новата хърватска държава. Иначе е трудно да се обясни защо те така внезапно прехвърлят своето доверие от Мачек към Павелич, който никога не е имал много последователи в Хърватия и който се връща в страната си след 12-годишно изгнание, и то с италианска помощ[66].

Веднага след поемането на управлението в страната усташите се залавят с вътрешната организация на държавата – изграждане на държавни структури и организиране на изпълнителна, законодателна и съдебна власт. Изпълнителната власт се съсредоточава изцяло в ръцете на Павелич. Под името Поглавник той е едновременно държавен глава, министър-председател[67] и лидер на усташкото движение. Така в негово

[65] NARA, OSS, Germany and Its..., p. 33; Okrugli stol..., p. 79; *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 345.

[66] ЦДА, ф. 176, оп. 5, а. е. 49, с. 122; *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., 234–235.

[67] Заема този пост до 1943 г., когато министър-председател става Никола Мандич, което обаче не променя с нищо ролята на Павелич в управлението на държавата.

лице се осъществява единството на държавната власт и усташката организация. Павелич узурпира цялата власт под предлог, че само така може да се осъществи амбициозната усташка национална програма. Правителството и Главният усташки стан имат само представителна функция. Павелич самолично решава всички важни въпроси от вътрешно- и външнополитически характер на страната. Той е този, който назначава и уволнява министри и висши длъжностни лица в държавния апарат и усташката организация[68].

В НХД не се въвежда конституция (вместо нея като върховен закон на държавата се прилагат „Принципите" на усташкото движение[69]) и няма висше законодателно тяло (парламент), в резултат на което всички закони и наредби, на които се базира цялото вътрешно устройство на страната, се издават и подписват от Павелич. Така цялата изпълнителна и законодателна власт се съсредоточава в негови ръце и той носи пълната отговорност за това, което става в държавата. Павелич установява строго централизиран и военизиран режим и се налага като истински диктатор в Хърватия[70].

Дълго време в историческата литература се разпространява тезата за фашисткия (тоталитарен) характер на установената от усташите политическа система в НХД. Едва напоследък, благодарение на новите проучвания върху фашизма, започна сериозна научна дискусия по въпроса[71]. Днес все по-често се

[68] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 172; *Jareb, J.* Pola stoljeja hrvatske politike 1895–1945. Povodom Mačekove autobiografije. Buenos Aires, 1960; Z., 1995, p. 94; Hrvatski narod u II svjetskom ratu. – ČSP, 1995, No 3, p. 410.

[69] Усташките „принципи" се въвеждат в ранг на конституция по подобие на програмата на нацистката партия в Германия и при подготовката на законите се изхожда от тях като от нормативен акт.

[70] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 72; *Maclean, F.* Цит. съч., 123–124; *Божилова, Р.* Цит. съч., 310–311.

[71] Днес все по-аргументирано се доказва, че през 30-те и първата половина на 40-те години в Европа съществуват различни политически системи, които твърде много се различават от парламентарно-демократичния и комунистическия тип, но не копират напълно фашисткия вариант. Разчупвайки алтернативната схема демокрация–фашизъм, все повече изследователи подчертават, че в нея не се вписват цели групи държави, като балканските, повечето централноевропейски и иберийските (Испания и Португалия). Те приемат, че в тези страни от средата на 20-те години до 1945 г. се установяват режими,

твърди, че балканските правителства по време на Втората световна война не приемат фашисткия или нацисткия модел в чист вид, а предпочитат авторитарния вариант. Авторитарните режими в региона през 30-те и 40-те години по-скоро напомнят тези от XIX в. – най-вече с това, че водачеството на цялата нация е съсредоточено в ръцете на една личност (най-често монарх, а в хърватския случай – Поглавник), а зад тях не стоят масови политически движения. Населението в региона, вкл. и в Хърватия, не се противопоставя сериозно на авторитарните режими. Ликвидирането на представителните институции и гражданските свободи не предизвиква силна тревога у него, тъй като тук то никога не се е радвало на предимствата на конституционното парламентарно управление. При това в първоначалния хаос на Втората световна война (при разпадането на Югославия) хърватите разчитат, че съсредоточаването на властта в едни ръце (на Поглавника) би довело до установяването на ред и сигурност в новата държава и би могло да донесе социално сцепление в името на освобождението и обединението на хърватските земи. Националната идеология е твърде широко разпространена в хърватското общество и Павелич, който идва на власт в името на осъществяването на националните идеали, има всички шансове да не се натъкне на съпротива сред своите сънародници[72].

Усташите налагат истински диктаторски режим в НХД. Техният контрол обхваща всички области на обществено-

използващи някои от средствата и методите на фашизма, без обаче да получат завършека си като фашистки политически системи.

Мнозина съвременни историци се придържат към тезата, че в повечето източноевропейски държави в междувоенния период и периода на Втората световна война се налагат авторитарни политически режими, доста близки по някои идейни и други белези до фашизма, но не и като цялостна политическа система. Те приемат, че режимите в тези страни са „авторитарни", „диктаторски", „десни" и пр., но не и фашистки. Основният аргумент на тези автори е, че макар и да правят опити за подражание на фашизма, източноевропейските диктатори не успяват да увлекат масите и да си осигурят масова политическа подкрепа. (Вж. *Nolte, E.* Цит. съч., с. 455; *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., 363–364; *Драганов, Д.* Политически системи през XX век. Демокрация, тоталитаризъм, авторитаризъм. С., 1998, с. 90, 97–104.)

[72] *Fischer-Galati, S.* Цит. съч., с. 74, 77–78; *Jelavich, B.* History... T. 2, 199–200, 204, 239.

държавния живот – политически, социален, културен и икономически. В НХД се разпускат всички политически партии и организации, с изключение на усташката. Тя обаче не се превръща в партия и няма сериозна социална подкрепа в страната. Ликвидирани са последните формални остатъци от демократическия живот в Бановина Хърватия и така Павелич „на чисто" изгражда усташката авторитарна държава. На всички ръководни длъжности в държавния апарат се назначават хора на усташкото движение. Така се извършва сливането на държавния апарат с усташката организация. Именно по този начин усташите напълно налагат властта си в страната и подчиняват целия административен апарат[73]. При това НХД се превръща в истинска полицейска държава[74]. Като отдел към МВР веднага се учредява Дирекция за обществен ред и сигурност (ДОРС)[75] начело с Еуген-Дидо Кватерник[76]. Точно този

[73] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 15–16; а. е. 1250, с. 117; *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., 256–257, 397; *Djilas, A.* Цит. съч., с. 114; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 87.

[74] Усташката полиция носи името Усташко редарство (Ustaško redarstvo), а отделно към усташкото движение се създава и Усташка милиция начело с Ю. Рукавина. Извън милицията се учредява и Усташка надзорна служба (Ustaška nadzorna služba), която представлява служба за сигурност, сходна с гестапо в Германия. Тя следи дейността на усташки и държавни длъжностни лица и има толкова широки пълномощия, че това предизвиква недоволство дори сред усташките кръгове. (Вж. *Matković, H.* Povijest..., p. 57, 68, 76.)

[75] Съкращението на хърватски е RAVSIGUR.

[76] Син е на Славко Кватерник. След 1929 г. емигрира в Италия. Има големи организаторски способности и интелектуални заложби, владее няколко чужди езика. Става един от най-близките сътрудници на Павелич в емиграция. В НХД заема поста държавен секретар в МВР, а впоследствие Поглавникът го прави шеф на Усташката надзорна служба. Така под негов контрол са поставени всички органи на полицията и въоръжените сили. За този пост Еуген-Дидо Кватерник е добре подготвен, тъй като вече е изучил методите на работа на ОВРА в Италия и гестапо в Германия. От тази служба се отделя ДОРС, чийто шеф отново става Кватерник. Така той се превръща в най-важната и влиятелна политическа личност в страната след Павелич. На практика той е този, който оглавява репресивния апарат на НХД (вкл. и лагерите). Еуген-Дидо Кватерник е един от инициаторите и организаторите на антисръбските и антиеврейските ексцесии. През октомври 1942 г. обаче изпада в немилост, уволнен е, а скоро след това ДОРС става подразделение на МВР. За компенсация е обявен за почетен полковник на Личната гвардия на Павелич. От 1945 г. е в емиграция. Умира в Аржентина през 1962 г. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 75; *Omrčanin, I,* Dramatis..., p. 21; *Matković, H.* Цит. съч., 218–219.)

отдел ръководи безпрецедентния терор срещу евреи и сърби в НХД. ДОРС има своя мрежа от агенти в страната и дори свои въоръжени части.

Въпреки че основната цел на усташите след 10 април 1941 г. е да създадат „ред и сигурност" в страната, на практика в НХД царят терор и безпорядък. Хърватските националисти поемат властта, без да имат нужната подготовка за това. Тяхната некомпетентност в държавните дела създава истински хаос в сферата на управлението. През 1941–1945 г. те по-скоро се захващат с разрушителна, а не с градивна дейност. Те унищожават стария ред в страната, без да имат концепция с какъв нов да го заменят. В емиграция усташите разработват своя национална програма, но не и платформа за управление. Поради това в своята политика в НХД те импровизират и правят сериозни грешки; нямат готовност да организират цялостния живот в страната, поради което компрометират и самата идея за независима хърватска държава.

2. Национализмът в усташката идеологическа система

Хърватският национализъм се заражда през XIX в., когато хърватите нямат своя държава. Самият факт, че те са лишени от собствена държавна организация до началото на Втората световна война, предопределя съществената роля, която национализмът играе в тяхното историческо развитие. Пред хърватския народ стои задачата да извоюва националната си свобода и да обедини разпокъсаните хърватски етнически територии в границите на една обща, национална държава. За хърватите национализмът не е само въпрос на прилагане на модерното право на национално самоопределение, а на оцеляване и съхранение на нацията. При тях той трябва да реализира и двете си основни функции: вътрешната – да обедини народа в името на постигането на една определена цел – създаване на свободна и независима национална държава, и външната – да предпази тази държава от чужди посегателства[1].

[1] The Croatian Nation in Its Struggle for Freedom and Independence. A Symposium by 17 Croatian Writers (ed. by Antun Bonifačić and Clement Mihanovich). Chicago, 1955, p. 413; *Perić I.* Цит. съч., 175–181.

Усташкият национализъм е едно от двете основни течения на хърватския национализъм в междувоенния период (заедно с този на Хърватската селска партия). От своя страна той е сърцевината на усташката идеология, която се основава и развива от Анте Павелич и неговите сподвижници в емиграция като отговор на установяването на кралската диктатура в Югославия през януари 1929 г. Когато по време на Втората световна война хърватските сепаратисти поемат властта в новата Независима хърватска държава, те имат реалната възможност да приложат своята програма на практика. В този момент усташкият национализъм достига своята най-крайна форма и се превръща в държавна идеология.

Национализмът на усташите има идейните си корени в „чистия" хърватски национализъм, който е една добре развита идеология още от средата на XIX в:, т. е. това е местна, а не привнесена отвън идея. От друга страна, влияние върху формирането му оказва и национализмът, който след 1918 г. завладява цяла Европа и съвсем не е уникално хърватско явление. Разпространението на фашизма и на други десни движения в редица европейски страни се дължи именно на силната им националистическа окраска. Един от основните лозунги, издиган от фашистките движения, е срещу „червената опасност", която се идентифицира с „войнстващия интернационализъм". При фашизма национализмът се превръща в доктрина за териториално разширение на вече съществуващата национална държава, т. е. тук се наблюдава деформация на класическия романтичен национализъм от XIX в. От теория, която обосновава правото на всяка нация да има своя териториална държава, той се превръща в политическа доктрина, обслужваща интересите на отделни политически партии за идване на власт в държавата или за териториална експанзия и агресия извън нейните граници[2].

Мнението на известния специалист по въпросите на национализма Ханс Кохн, че още през втората половина на XIX в. национализмът вече е „престанал да бъде демократично революционно движение на народа", е валидно само за Западна Европа. В югоизточната част на континента (поради забавеното ѝ историческо развитие) той запазва за дълго време своите демократични и революционни характеристики[3]. За хърватите национализмът става масова идеология именно от средата на XIX в. насетне. Самият факт, че те нямат своя държава до средата на XX в., извежда този проблем на преден план. В дадения случай национализмът запазва и през XX в. своя прогресивен характер – с идеите за освобождение и обединение на хърватските земи[4].

Фактът, че усташкият национализъм се появява на историческата сцена в „епохата на фашизмите" не дава основание автоматично да му се прикачва етикета „разрушителен, деструктивен и агресивен". До формирането на хърватска национална държава през 1941 г. той носи положителни, градивни и конструктивни характеристики. Неговото основно съдържание е концепцията за постигане на пълна национална независимост и интеграция на етническата хърватска територия в рамките на самостоятелна хърватска държава. Очевидно хърватите могат да постигнат това само ако се отделят от Югославия и създадат своя собствена държава на национален принцип. При формирането на своята национална доктрина на първо място усташите заимстват от „държавнообразуващия" национализъм на XIX в., който пропагандира правото на нацията да има своя държава. От момента на създаването на усташката организация те се стремят да реализират своя етатизиран или т. нар. националнодържавен национализъм, като създадат своя държава. Това е идея за политическа еманципация на хърватите и за тяхното приобщаване към цивилизования свят[5].

В междувоенния период усташкото движение е типично националноосвободително, което макар и твърде закъсняло

[2] *Seton-Watson, H.* Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. London, 1977, p. 449; *Hobsbawm, E.* Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990, p. 76, 138, 143.

[3] *Turczynski, E.* Nationalism and Religion in Eastern Europe – EEQ, T. 5, 4, 1972, p. 482.

[4] *Djilas, A.* A Profile of Slobodan Miločević – In Foreign Affairs, 72, sum.1993, p. 92.

[5] *Behschnitt, W.* O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata. – ČSP, 1992, 24 (3), p. 228.

(появява се едва през 30-те години на нашия век), по нищо не се отличава от тези на останалите европейски и балкански народи от XIX в. Усташката доктрина до Втората световна война е позитивна – тя трябва да обедини нацията, да формира в съзнанието на хората усещане за тяхната националност и да ги насочи към политическа акция в името на защитата на националните интереси. През 30-те години усташкият национализъм се доближава по-скоро до ранномодерния, класически, прогресивен и либерален национализъм от западноевропейски тип (от XIX в.), отколкото до фашистките му аналози през XX в.[6].

След възстановяването на хърватската държавност през април 1941 г. характерът на усташкия национализъм значително се променя. Това се дължи на факта, че хърватският национален проблем не е цялостно решен. Хърватите се освобождават от сръбска зависимост, но трябва да съградят своята държава (един бавен и труден процес във военни условия), да я опазят в хода на войната (при положение, че към нея има много чужди апетити) и да я разширят след края на световния военен конфликт, така че тя да обхване цялата хърватска етническа и историческа територия[7]. При това огромното етническо разнообразие на хърватските земи създава проблеми на новата власт с постоянната опасност, която крие от сепаратизъм и отцепване. Така, когато вече са на власт, усташите възприемат редица черти на т. нар. ксенофобски и империалистически национализъм на XX в., който се стреми да „прочисти" държавата от нежелателните чужди елементи и да я разшири (да ѝ осигури ново „жизнено пространство") за сметка на други нации[8].

Усташите формулират своята концепция за решаването на хърватския национален въпрос през междувоенния период. Още тогава те преследват ясно определени национални цели (освобождението на хърватския народ от чужда държавна

[6] Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union. (D. Dunn, ed.) Boulder, Colorado, 1987, p. 5.

[7] Най-вече населените изключително с хърватско население Далмация и Междумурието, които през април 1941 г. остават извън границите на страната.

[8] *Perić, I.* Цит. съч., 179–182.

власт и организирането му в собствена държава) и създават идеология, която да ги популяризира сред населението. Те полагат основите ѝ през 30-те години, особено през втората им половина, докато са още в емиграция. След 1941 г. усташите не разработват нови съществени идейни принципи, а се заемат с усилената пропаганда на своята вече изградена в най-общ вид идеологическа система[9].

В хърватски план усташката идейна платформа е смесица от възгледите на Анте Старчевич и братя Радич, а самото усташко движение се ражда на основата на двете най-силни националнополитически течения в хърватското общество в междувоенния период – правашеството и ХСП. Самите усташи признават, че на практика провеждат идеи и политика, които са „нови по вид, но стари по съдържание"[10].

Най-много и най-пряко усташите заимстват от идеологията на Хърватската партия на правото. Цялата усташка идеологическа система е изградена на базата на традиционния чист хърватски национализъм на Анте Старчевич – правашеството[11]. В организационен план Хърватската партия на правото също е предшественик на създаденото по-късно усташко движение.

В правашката идеология от XIX в. се съдържат почти всички основни елементи, които се откриват в крайния хърватски национализъм на XX в. От нея усташите заимстват: идеята за историческото и държавното право, антисърбизма, антиюгославизма, схващането, че хърватите са „западен" и „неславянски" народ, тезата за националната им изключител-

[9] *Jelić-Butić, F.* Ustaški pokret..., p. 188.

[10] *Богдан, И.* Цит. съч., с. 63.

[11] Правашеството е една от двете основни национални идеологии в хърватското общество през XIX в. За разлика от югославизма, който е един вид възраждане на илиризма, правашеството е „хърватска реакция против илиризма и югославизма". В средата на XIX в. партията на Старчевич за първи път издига идеята за хърватското държавно право, т. е. правото на хърватския народ да има своя държава (думата „правице" (pravice) означава „право", откъдето идва името „праваши" и „правашество"). Старчевич е първият хърватски политик, който формулира в разгърнат вид сепаратистката идея за самостоятелна, независима, обединена и целокупна хърватска държава (Вж. *Korski, I.* Цит. съч., с. 92; *Banac, I.* National Question in Jugoslavia: Origins, History, Politics. Ithaca, Cornell University Press, 1984, 85–91.)

ност, великохърватската идея, теорията, че мюсюлманите са неразделна част от хърватския народ, католицизмът, антисемитизмът, възгледът за „расовата принадлежност“ на народите, идеята за прилагане средствата на терора и въоръжената борба, възхваляването на военните ценности, отмъщението и саможертвата и т. н. В своите трудове Старчевич застъпва една основна мисъл, която се доразвива по-късно от франковците в началото на XX в. и от усташите през 30-те години на същия век, а именно, че всички политически, социални и икономически проблеми на хърватското общество трябва да се подчинят на националния въпрос и че те ще бъдат разрешени в момента, в който се постигне националната еманципация и се възстанови самостоятелната хърватска държава[12].

За да докажат историческите корени на своята идеология, усташите постоянно сочат връзката и сродството ѝ с правашеството, като по този начин утвърждават идеята за нейната приемственост[13]. Те често се позовават на „чистия“ хърватски национализъм на А. Старчевич и открито го сочат като основен идеен източник на своята програма[14]. Усташките идеолози често заявяват, че „усташкото движение се ражда от правашеството“, че „идеите на Анте Старчевич... са основите на усташкото движение“, че „усташите... са последователи на Анте Старчевич“ и т. н.[15]. Те постоянно изтъкват тясната идейна връзка между „старчевичанство“ (правашество), „франковство“ и „усташество“. Усташката идеология възприемат като финалния етап в развитието на правашеството[16].

[12] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 143–144.

[13] Връзката между двете идейни течения е съвсем естествена, тъй като в мнозинството си първите усташи са членове на Хърватската партия на правото или са франковци. (Вж. *Čulinović, F.* Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd, 1970, p. 184.)

[14] В усташката преса се поместват много статии, посветени на правашеството като предшественик на усташката идеология. Такива примерни заглавия са: „Усташеството извира от правашеството“, „Усташкото движение се развиот революционното правашество“, „Правашеството продължава своя живот в усташеството“ и много други. (Вж. HN, No 17, 2.VI.1939; No 34, 29.IX.1939; No 114, 8.VI.1941; No 272, 14.XI.1941; Ustaša, No 16, 19.X.1941; No 4, 25.I.1942; No 9, 1.III.1942).

[15] HN, No 14, 12.V.1939; No241, 13.X.1941; Ustaša, No 19, 9.XI:1941; *Bzik, M.* Ustaška borba..., 35–36.

[16] *Crljen, D.* Načela hrvatskog ustaškog pokreta. Z., 1942, 66–67.

Основната идея, която свързва усташите с идейните им предходници от XIX в., е тази за създаване на самостоятелна и независима хърватска държава. Павелич признава, че именно със създаването на НХД през 1941 г. се изпълнява програмата на Старчевич и заявява, че усташкото движение е „практическо приложение на старчевичанството“. Речта си пред заключителното заседание на хърватския Сабор на 28 февруари 1942 г. Поглавникът започва с декларацията, че именно правашеството заляга в основата на новата хърватска политика. Той акцентира върху факта, че изграждането на НХД се основава на идеологията на „бащата на отечеството“. Павелич споделя, че „ако не бе Анте Старчевич, нямаше да я има хърватската държава“. Той разглежда усташеството като краен израз на правашеството, а основаването на НХД – като негова крайна победа[17].

В своите речи и изяви Поглавникът не пропуска да изтъкне идейната си връзка със своя „духовен баща“ Анте Старчевич. Основният девиз на Старчевич: „Бог и хърватите!“ – Павелич превръща във важен принцип на усташкото движение. В пропагандата Поглавникът се сочи като един от най-верните последователи на учението на Старчевич. И ако Старчевич създава теорията (идеологията) на крайния хърватски национализъм, но няма възможност да я осъществи, то Павелич е този, който я прилага на дело[18].

Хърватските националисти отчитат като голяма заслуга на Анте Старчевич това, че в идеологически план поставя основите на „чистия“ хърватския национализъм в противовес на илиризма, югославизма, панславянството и другите наднационални идеологии, които намират благоприятна почва за развитие в южнославянските земи през изминалото столетие. Затова в усташката литература Старчевич е наричан „бащата на модерното хърватство“ и „на чистия хърватски национализъм“, „идеологът на хърватската държавноправна мисъл“, „баща на отечеството“, „великият и вечният учител и вожд“

[17] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 2; Poglavnik govori. Z., 1941, 90–91; Spomen-knjiga..., p. 6, 29.

[18] Poglavnik govori..., p. 91; *Starčević, A.* Izabrani spisi. Z., 1943, p. 518.

и т. н.[19]. Като родоначалник на идеята за хърватска държавна самостоятелност, той е най-уважаваният и почитан политически деятел сред усташките кръгове. Всепризнат факт е, че култът към неговата личност е един от основните характерни белези на усташката държава.

Заслугата на Старчевич усташите виждат в това, че той за първи път пробужда хърватското национално съзнание и организира хърватския народ за борба за освобождение и извоюване на държавна независимост. Те изопачават историческата истина, като преувеличават значението и популярността на правашеството през XIX в., представяйки го за „общонародна идеология". Усташките дейци прикриват факта, че то има твърде малко привърженици в Хърватия през XIX в. и нещата се представят така, сякаш целият хърватски народ винаги е подкрепял идеята на Старчевич за независима хърватска държава[20]. В усташката преса се заявява, че докато го има хърватският народ, ще го има и „правашеството", т. е. крайният хърватски национализъм се разглежда като традиционна хърватска идеология, изповядвана от целия хърватски народ[21].

В усташката идеология намират място възгледите и на другия основен лидер на хърватското националноосвободително движение през XIX в. – Кватерник, който за първи път се опитва да „революционизира" и да приложи на практика идеите на Старчевич[22].

Специално внимание в пропагандата се отделя и на франковците като непосредствени предшественици (идейни и организационни) на усташкото движение. В нея често се цитира

[19] Усташкият печат е пълен с материали за Анте Старчевич – възхвали, възпоменания и други по повод на годишнини от рождението, смъртта му и т. н. (Вж. ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 2; HN, No 100, 23.V.1941; No 449, 13.VI.1942; Ustaša, No 19, 9.XI.1941; NDH, No 24, 11.VI.1942; Hrvatska smotra, No 11, 1941; No 2, 1942, p. 84; No 5, 1942, p. 278; Poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđini (prikupio: Mijo Bzik). Z., 1942, p. 90.)

[20] ЦДА, ф. 176, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 2–3; Hrvatska smotra, No 7–8, 1942, p. 390, 392; *Lorković, B.* Цит. съч., с. 5.

[21] „Krv je progovorila"... Rasprave i članci o podrietlu i životu Hrvata islamske vjere. Sarajevo, 1942, p. 93.

[22] HN, No 37, 20.X.1939; Ustaša, No 15, 12.X.1941.

програмата им от 1919 г., в която се откриват всички основни елементи, които фигурират в усташките „Принципи" от 1933 г.[23].

Безспорно усташите търсят приемственост в развитието на хърватския национализъм. Поради тази причина те изтъкват като идеен източник на своето движение и националната програма на ХСП. В действителност в усташката идеология се откриват някои постановки, заимствани от нея, като тези за културните, религиозните и историческите различия между хървати и сърби (като израз на вековната конфронтация между „напредничавия Запад" и „изостаналия Изток"), „незаконността" на акта от 1918 г., необходимостта от отделяне на хървати и сърби в самостоятелни държави като единствено решение на конфликта между тях и др. Усташите обаче изобщо не споменават за югославизма на ХСП, тъй като не го приемат като идеологически постулат. Те представят всички хърватски национални лидери като националисти (вкл. Щросмайер, Рачки, братя Радич и др.), изопачавайки историческата истина и твърдейки, че всички те са имали антисръбски и антиюгославски възгледи и са били радетели на идеята за независима хърватска държава. Усташите дори се опитват да докажат, че няма съществени идеологически различия между Анте Старчевич и братя Радич[24].

Твърде важни за разбиране на местните идейни корени на усташката идеология са „Уставът на Усташката хърватска революционна организация" от 1932 г. и „Принципите на усташкото хърватско освободително движение" от 1933 г. Те играят ролята на основни програмни документи на усташкото националноосвободително движение и са изключително важни като изворов материал, тъй като в тях се разкрива същността на усташкото гледище по националния въпрос.

Уставът на УХРО се отпечатва през 1932 г. в емиграция[25]. Някои пунктове от него имат характер на елементи от програ-

[23] HN, No 2, 17.II.1939; No 54, 16.II.1940; No 660, 18.II.1943; *Pavelić, A.* Putem..., 70–71.

[24] Poglavnik Saboru i narodu. Govor na saborskoj sjednici, 28.II.1942, Z., 1942, 19–27; Spomen-knjiga..., p. 15.

[25] След това той многократно се препечатва в усташката литература. (Вж. NDH, No 1, 16.V.1941; Ustaša, 22.V.1941; HN, No 108, 31.V.1941; No 232, 4.X.1941.)

мата на организацията. Така например чл. 1 гласи: „Усташкото хърватско освободително движение има за задача с всички средства, дори и с въоръжено въстание, да освободи от чужда власт Хърватия, за да стане тя напълно самостоятелна и независима държава на цялата своя народна и историческа територия." В чл. 2 се казва: „Когато тази цел бъде постигната, усташкото движение ще брани с всички средства държаваната самостоятелност на Хърватия... ще се бори в хърватската държава винаги да управлява само хърватският народ."[26]

Усташката идеологическа система е разработена най-пълно и системно в „Принципите на усташкото хърватско освободително движение", които Павелич обнародва на 1 юни 1933 г.[27]. Те могат да се разглеждат като своеобразна програма на усташката организация, тъй като усташките дейци никъде другаде не формулират своята политическа и национална концепция в такъв цялостен вид. В 17-те „Принципа" се застъпват всички основни схващания на усташите по националния въпрос. От тях от изключителна важност са първите 11 принципа, които на практика представляват националната програма на усташкото движение, докато последните шест са посветени на социалнополитически проблеми.

Създаването на „Принципите" през 30-те години е пряк отговор на държавната идеология на „югославския интегрализъм", пропагандирана и прилагана на практика в Югославия от сръбското правителство, което проличава особено добре в първите три принципа. Усташката програма е отрицание на югославизма и панславизма и на идеята за каквато и да е етническа връзка и общност на хърватския народ с другите южнославянски народи. В „Принципите" Павелич влага идеята за хърватската народностна индивидуалност и самобитност, за националнополитическата диференциация на хърватите (особено от сърбите), което е основна постановка в усташката идеология.

[26] *Pavelić, A.* Ustaša, p. 13, 19; *Bzik, M.*, Ustaška borba..., p. 126.

[27] В Хърватия Павелич публикува „Принципите", когато се завръща в Загреб на 16 април 1941 г. След това те са препечатвани многократно в различни усташки периодични издания. Официалното издаване на „Принципите" като отделна брошура се прави през 1942 г. от Даниел Църлиен. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 14–15; ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 5; HN, No 1, 16.V.1941; No 121, 15.VI.1941; *Crljen, D.* Цит. съч.; *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 40; Ustaški pogledi..., p. 19; Načela hrvatskog ustaškog pokreta, knj. 1, 1944.)

В четвърти и пети принцип е прокаран възгледът, че всички хърватски исторически и етнически територии образуват едно „единствено хърватско Отечество" и никоя външна сила не може да претендира за тях. Това е пряк отговор на великосръбските претенции към някои хърватски покрайнини, най-вече Босна и Херцеговина.

Следващите два принципа третират проблема за хърватската държавност в исторически план. Под „чуждата сила", поробваща и потискаща хърватския народ в междувоенна Югославия, усташите визират Сърбия, която през 1918 г. унищожава хърватската държавност (съхранена в Австро-Унгария под формата на автономия) и вкарва насилствено хърватите в югославската държавна общност. Хърватските националисти приемат тезата, че през 1918 г. хърватската държавност е ликвидирана несправедливо и хърватският народ има правото отново да я възстанови.

В принципи осми–единадесети се утвърждава правото на хърватския народ на своя напълно самостоятелна и независима държава, която да обхване цялата негова народностна и историческа територия (на базата на правото на народите на самоопределение и на хърватското историческо и държавно право). При това усташите уточняват, че след като хърватският народ е поробен в Югославия, той има пълно основание да поведе въоръжена, революционна борба срещу чуждия потисник за извоюване на тези си права. Хърватските националисти посочват, че хърватската свободна и независима държава трябва да бъде национална и отричат всяка идея за влизането ѝ в нови наднационални държавни образувания в региона. Също така те утвърждават идеята за правото на хърватския народ на суверенна власт в собствената му държава. В последния обаче единадесети принцип това право е изведено до крайност, като участието в управлението на държавата се резервира единствено и само за хърватския народ, а от него се лишават другите етноси, които населяват държавата, т. е. те се лишават от политически права. Тук вече се прокрадва етническият национализъм на усташите.

Последните шест принципа са своеобразна социална програма на усташката организация. Те се базират както на традиционните морални възгледи на хърватския народ за семейния и религиозния живот, така и на представата за икономическия му просперитет чрез използването на „селската икономика", кооперативния начин на производство и общините. Тези идеи са типично хърватски, заимствани са пряко от социалната и икономическата програма на ХСП и се различават твърде много от западноевропейските[28].

Изходната точка на усташката национална програма е правашеството. При създаването на „Принципите" Павелич заимства пряко от правашката програма от 1919 г.[29]. Основната идея, която намира място в тях, е за правото на хърватския народ да възстанови своята държавна самостоятелност на цялата хърватска историческа и етническа територия. Така че усташките „Принципи" са само частична новост в хърватския политически живот. В националнополитическата област те са повторение на учението на Старчевич, а в социално-икономическата част доразвиват програмата на ХСП.

В „Принципите" са разработени идейните основи на усташкото движение, върху които се изгражда и бъдещата НХД. На 29 февруари 1942 г. в хърватския Сабор Анте Павелич казва: „Хърватското усташко освободително движение е... движение, ръководено от идеи, ръководено от мисли, изразени в усташките принципи."[30] В същността си те остават непроменени и след 1941 г. „Принципите" се прилагат като „основен закон", т. е. като конституция, върху чиято основа се организира целокупният обществен живот в НХД. Те са нормативната база на усташкото движение и представляват един вид „кодифицирана идеология". От самите усташи те са наричани „върховният закон на НХД", „законът над всички други", „евангелие" за всеки хърватин и т. н.[31].

[28] *Hefer, S.* Croatian Struggle..., p. 112.

[29] В програмата от 1919 г. се подчертава, че Хърватската партия на правото „иска да запази народната индивидуалност и държавната самобитност на хърватския народ", като се уповава на „правото на хърватския народ на своя свободна хърватска държава". В тази програма се заявява, че партията ще действа „на основата на хърватското държавно право и правото на народно самоопределение всички хърватски земи... да се обединят в една самостоятелна независима хърватска държава" (Вж. *Pavelić, A.* Putem..., 70–71).

[30] *Богдан, И.* Цит. съч., с. 46.

След Марсилския атентат от 1934 г., когато под натиска на европейските правителства усташката терористична дейност замира, хърватските националисти активизират разработката (в идеологически план) на своята национална стратегия и тактика. В емиграция те се заемат с издаването на огромно количество пропагандна литература – статии, книги, памфлети и др., в която лидерите на движението, които са и негови основни идеолози, като Анте Павелич, Младен Лоркович, Миле Будак, Иван Оршанич, Андрия Артукович, Славко Кватерник, Мирко Пук, Марко Дошен, Иван Перчевич, Мийо Бзик, Иван Перич, Иво Булат, Даниел Църлиен, Иво Богдан, Крунослав Драганович, Хакия Ханджич, Джафер Куленович, Юко Рукавина и др., разработват отделни елементи на усташката идеология. В публикациите си авторите често се позовават на трудовете на Анте Старчевич, Милан Шуфлай, Виекослав Клаич, проф. Филип Лукас и други крайни хърватски националисти, които остро критикуват великосърбизма и югославизма[32].

От посочените усташки идеолози специално внимание заслужава Миле Будак, който в края на 1933 и началото на 1934 г. в Берлин издава годишника „Независима Хърватска държава" – най-голямата антология на усташката политическата мисъл в емиграция (между 1929 г. и 1941 г.). В него могат да се открият основните постановки на усташкия национализъм, които са заимствани изключително от правашеството[33]. През 1934 г. в САЩ той публикува и книгата си „Хърватският народ в борбата за самостоятелна и независима хърватска държава",

[31] *Crljen, D.* Цит. съч., с. 3; *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 18.

[32] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 54; оп. 20, а. е. 363, л. 18; *Starčević, M.* Цит. съч., с. 29; *Pavelić, A.* Putem..., p. 575, 585; *Jelić-Butić, F.* Ustaški pokret..., p. 187, 189; *Begić, M.* Цит. съч., с. 285.

[33] Най-важната статия в годишника е на самия Будак, озаглавена „Няколко мисли за уреждането на свободната и независима хърватска държава". (Вж. *Budak, M.* Pjesnik i mučenik Hrvatske. Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja (1889–1989.) Uredio Vinko Nikolić. Barcelona-München, 1990, p. 33.)

която също е напълно издържана в духа на „чистия“ хърватски национализъм на XIX в. В нея авторът обявява Югославия за „болния човек на Балканите“ и декларира, че между Хърватия и Сърбия „не е възможно друго състояние, освен военното“[34].

Рухването на югославската държава и пълният хаос и дестабилизация в региона създават благоприятни предпоставки за разпалването на местните национализми, чиято изява до този момент е потискана от сръбската диктатура. След създаването на хърватската държава през април 1941 г. национализмът на усташите не само не отслабва, а се разгаря до крайност съвсем съзнателно чрез целия наличен пропаганден апарат и се проявява в крайна и агресивна форма. Това е изключително емоционален, неконтролируем национализъм с напълно деструктивен характер, който обаче се превръща в държавна идеология и политика.

От една страна, това се дължи на факта, че със самото създаване на НХД хърватският национален въпрос се решава половинчато. Сега вече национализмът има нови функции – в смутните военни години той трябва да бъде насочен към защита и опазване на държавата, както и на хърватската етническа общност като цяло (а не на индивидуалните права на гражданите или на политическия суверенитет на нацията, както е при класическия западноевропейски национализъм). И след 1941 г. усташите се чувстват „призвани“ да защитят свободата и независимостта на своята вече създадена, но постоянно заплашвана от външни и вътрешни врагове държава, да я „прочистят“ от националните малцинства и да я превърнат в еднонационална и хомогенна. Именно с това те обясняват своя войнстващ и неотслабващ национализъм. При това усташите се стремят към изграждане на държава, която да обединява в своите граници цялата хърватска етническа общност. Тази великодържавна идея води до остра конфронтация с околните народи (най-вече сръбския). Това всъщност е германският ирационален модел на национализма, възприет в цяла Централна и Източна Европа.

[34] *Budak, M.* Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu Hrvatsku državu. 1934, p. 24.

От друга страна, усташите нямат широка масова подкрепа в страната. Те установяват изцяло авторитарен режим и добре разбират, че той може да се съхрани единствено със силата на оръжието и създаването на масова страхова психоза в обществото. Усташите са наясно, че могат да се задържат на власт само ако канализират недоволството на хърватския народ в посока към ликвидиране на неговите „външни врагове“, каквито виждат в лицето на сърбите (четници или партизани). Затова те посвещават голяма част от политическата си енергия в пропагандиране на краен хърватски национализъм.

Политическата, икономическата и социалната изостаналост на хърватските земи в средата на XX в. придава специфичност на феномена национализъм. Тук той не е продукт на модернизацията на обществото (с нейната социална и икономическа обусловеност), а е идеологическо и политическо явление, плод на интелектуалните умозаключения на управляващата усташка върхушка. Национализмът се възпламенява от политическите лидери, които го използват като оръжие в борбата си за власт. Влиянието на тяхната националистическа пропаганда (прохърватска, антисръбска) има огромно влияние върху целия хърватски народ.

След 10 април 1941 г. се създават всички благоприятни предпоставки за широка пропаганда на хърватската национална програма. Усташите веднага превземат редакциите на различни вестници и списания, като спират излизането на онези, които са с проюгославска и просръбска ориентация, а възстановяват усташките издания от междувоенния период, отпечатвани дълги години в емиграция. Така се осигурява публикуването главно на националистически периодични издания в НХД с проусташка ориентация. Усташкият печат се поставя под изключителния контрол на държавните власти. Цензурата се упражнява от новосъздадената Главна дирекция по печата и става държавна политика. Във вестникарските редакции като главни уредници, редактори и сътрудници се назначават или членове на усташкото движение, или негови симпатизанти. Допуска се публикуването на материали само на автори усташи или симпатизиращи на движението журналисти и публицисти, като Иван и Анте Оршанич, Вилко Риегер, Иво

Богдан, Керубин Шегвич, Матия Ковачич, Даниел Църлиен, Иво Губерина, Мийо Бзик, Миле Будак, Винко Николич, Филип Лукас и др. Пропагандата се превръща в основния начин за разпространение на усташката идеология сред широките маси от населението[35].

От 10 април се възстановява излизането на „Хърватски народ", който като основен печатен орган на усташкото движение вече е всекидневник. Изключително популярен вестник в Загреб става всекидневникът „Нова Хърватска". Като официално издание на правителството излиза в. „Народне новине". Твърде важни от гледна точка на пропагандата на усташката идеология са в. „Усташа", „Независима държава Хърватска", „Нойе Орднунг", „Независност", клерикалният в. „Хърватска стража" и др. През военния период в Хърватия се издават и много локални вестници, списвани в националистически дух.

В НХД излизат и някои силно идеологизирани и политизирани списания, в които се публикуват много пропагандни усташки материали. Такова е списанието „Хърватска ревия", което е основно издание на литературното общество „Матица Хърватска"[36]. То пропагандира краен национализъм и в него се прокрадва силна антисръбска нотка. Друго важно списание е „Спремност", което започва да излиза през март 1942 г. Клерикалното списание „Хърватска смотра", издавано от 1933 г., продължава да излиза и в НХД, като запазва проусташката си ориентация и се превръща в активен пропагандатор на крайно националистическите хърватски идеи.

Особено важни за пропагандиране на усташката идеология са трудовете на Анте Павелич, които в Хърватия многократно се издават и преиздават след 10 април 1941 г. Неговите речи и статии до 1929 г. са публикувани в книгата „Пътят на

[35] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 363, л. 1; Spomen-knijga..., p. 370; *Jelić-Butić, F.* Zagreb..., p. 215.

[36] „Матица Хърватска" е изключително важна националнокултурна институция в Хърватия, основана още през XIX в., която се занимава с издателска дейност. Тя работи в правашко-усташки дух както преди, така и след 1941 г. След създаването на хърватската държава се засилва проусташката ѝ ориентация и тя издава много книги в националистически дух. (Вж. Spomen-knijga..., p. 371.)

хърватското държавно право", а тези след 1929 г. се издават под формата на самостоятелни памфлети, брошури и книги. Широко се разпространяват и трудовете на останалите усташки идеолози като Мийо Бзик, Миле Будак, Иван Оршанич, Иво Богдан и редица други. Във всички тях доминираща е националната тема.

Усташкото ръководство оказва особен натиск върху интелектуалните кръгове, от които зависи разпространението на усташката идеология в страната. Сериозна чистка се прави в новосъздадената в Загреб Хърватска академия на науките и изкуствата (на мястото на старата Югославска академия). Държавата активно се намесва и в работата на Загребския университет, откъдето се прогонват главно еврейските и сръбските професори, които са квалифицирани като политически „ненадеждни" и на тяхно място са привлечени хървати и немци. Всичко това се прави с цел да се постави интелигенцията изцяло в служба на новото държавно ръководство, тъй като нейните представители са тези, които са призвани научно да обосноват „правилността" на усташкото учение и да го направят достъпно за мнозинството от хърватския народ[37].

През военните години (1941–1945) усташката интелигенция се заема със задачата теоретично да разработи проблема за нацията и национализма както в общ аспект, така и конкретно – в хърватски. Тя полага сериозни усилия да разясни на хърватската общественост понятията „национализъм", „национална държава", „националност", „нация", „националист" и т. н.

Усташките идеолози много добре разбират, че за да защитят териториалните граници на НХД след 1941 г. е нужно да докажат, че в тях живее хърватско население. Това не е лека задача, като се има предвид смесения в етническо отношение регион на Босна и Херцеговина. Въпреки че хърватската нация съществува още от средата на XIX в., по време на Втората световна война повече от всякога тя трябва да се определи, да се разграничи от околните нации (предимно сръбската), да се пробуди националното ѝ съзнание и в нея да се разпали национализмът.

[37] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 209; *Matković, H.* Povijest..., 125–128.

Тъй като при хърватите векове наред нацията е формирана в културно и религиозно отношение (поради липсата на собствена държава), то и през военния период усташите продължават да разграничават хърватската нация от сръбската преди всичко на езикова, религиозна и културна основа. И след 1941 г. огромна роля при определянето на нацията продължават да играят такива фактори като етнически произход, език, религия, култура, територия, историческо минало и т. н., а не общата държава. Това е германският и италианският модел на идентификация на народите чрез езика и културата, което в хърватския вариант е доста усложнено, защото езикът на хървати и сърби е общ и се налага изкуствено да бъде разграничен. Остава тяхната идентичност да се гради на основата на културата, базирана на различна религия[38].

За хърватските националисти нацията е „съвкупност от милиони хървати, които дълбоко в сърцето си усещат... че са духовна общност“[39]. Те разбират нацията като етнос, а националната идентичност – като етническа идентичност в НХД. Според усташките постановки хърватската нация се състои от хървати католици и хървати мюсюлмани[40]. Оттук произтича ксенофобията и агресивността на усташкия национализъм спрямо сърбите и останалите национални малцинства в НХД.

Националната картина в НХД е различна от тази в държавите от Оста – докато Германия и Италия са етнически хомогенни общества и при тях е лесно да се мобилизира нацията за изпълнението на едни или други задачи, на Балканите, при голямата етническа разнородност на региона, това е трудно осъществимо. Тук нацията живее съвместно с „други, чужди“ нации, които според усташките схващания ѝ пречат „да се развива“ и „да разширява жизненото си пространство“. Затова усташите насочват цялата си политическа енергия към настройване на своя етнос в борба срещу останалите в рамките на общата държава. Така вместо да търсят „жизнено пространство“ извън границите на НХД, хърватските националисти го правят вътре в Хърватия. Като краен резултат те

[38] *Pavelić, A.* Die kroatische..., p. 23; *Načela...*, knj. 2, p. 3, 6–9.
[39] Hrvatski glas, No 165, 1.VIII.1941.
[40] Hrvatska smotra, No 4, 1939, p. 170; No 11, 1939, p. 555, 564.

превръщат в постоянно полесражение собствените си земи.

В своите пропагандни материали усташите отделят голямо внимание на изясняване аспектите на национализма. В различните списания и вестници се срещат десетки заглавия като: „Народ, държава, национализъм“, „Нашият национализъм“, „Смисълът на нашия национализъм и нашата държава“, „Задачите на хърватския национализъм“, „Хърватски национализъм и етика“, „В отбрана на национализма“, „Екстремност на национализма“ и др.[41].

Усташките идеолози разглеждат национализма като „естествено чувство“ у всеки човек за принадлежност към едно общо народностно цяло. Това чувство се формира на базата на сродството на произхода, езика, обичаите, традициите, религията и т. н. между всички членове на народностната общност. Сърцевината на национализма усташите откриват в родолюбието и патриотизма, които разбират като любов към отечеството и своя народ[42]. Същевременно те разбират национализма на хърватите не само като чувство за принадлежност към своя народ, но и към западноевропейската култура и цивилизация. В усташката пропаганда хърватският народ се представя като „народ на Запада“, за да се разграничи напълно от сръбския, който пък е „народ на Изтока“. Според усташите през хърватските земи минава разделителната линия между Изтока и Запада и именно те са „призвани“ като народ (в това била тяхната „историческата мисия“) да защитават западната цивилизация от източните набези и влияния (византийско, османско, руско, сръбско и др.). Бранейки своето отечество, хърватите същевременно бранели и цяла Западна Европа. Усташите наричат Хърватия „ключ към Европа“, „зид“ или „крепост“ на Балканите и „една от най-важните стени на западната цивилизация“[43]. В този контекст хърватският национализъм е добре охарактеризиран от хърватския историк Милан Шуфлай, чиито

[41] HN, No 10, 14.IV.1939; No 43, 1.XII.1939; No 1110, 16.VIII.1944; Nedelja, No 28, 14.VII.1940; Ustaša, No 14–15, Uskrs, 1942; Hrvatska smotra, No 1, 1936; No 6, 1940, 289–292; No 3–4, 1944, 97–99.
[42] HN, No 46–47, 25.XII.1939; No 896, 27.XI.1943; Nedelja, No28, 14.VII.1940; Hrvatski glas, No 165, 1.VIII.1941
[43] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 62; HN, No 702, 8.IV.1943; No 1187, 15.XI.1944; *Budak, M.*, Jugoslavija..., p. 69.

думи многократно се цитират в усташката пропаганда: „Хърватският национализъм е много по-възвишен от националзмите на народите, които не са на граница (между Изтока и Запада – б. м., И. Л.)“, както и: „Хърватският национализъм не означава... местен патриотизъм, а лоялна служба към целия Запад, следователно той е напълно позитивно явление.“[44]

За да повдигнат националното самочувствие на хърватите и да разпалят национализма им, усташите прибягват до преувеличаване на ролята и мястото им в световната история. За тях няма съмнение, че именно хърватите са спрели османската инвазия на Балканите и следователно са спасили европейската цивилизация и християнството. Те наблягат на факта, че това се признава още от папа Лео X, който приветствал ролята им като защитници на католическата вяра и западната цивилизация и ги нарекъл „Antemurale Christianitatis“ („Стена на християнството“), име, което те с достойнство носели през вековете[45].

За усташите национализмът обаче не е просто чувство за принадлежност към една национална общност, а е преди всичко политическо движение, което е свързано с борбата за запазване и съхранение на тази общност и пълното извоюване на нейната свобода и независимост. Те изхождат от презумпцията, че национализмът се появява като средство за отбрана и защита на отечеството и народа при заплаха от страна на техни неприятели. С факта, че от XII в. насетне хърватите постоянно са изправени пред външна заплаха и натиск, усташите обясняват голямата и важна роля, която национализмът играе в техния народностен живот. Според тях при всеки опит за посегателство върху хърватския народ се засилва националзмът му като негова естествена защитна реакция. Така например, по време на Баховия абсолютизъм се заражда правашеството. По-късно, поради опита на белградските управници да унищожат хърватския народ и да го „заличат от лицето на земята“, борбата му се активизира и добива революционен характер. С обявяването диктатурата на крал Александър усташите обясняват появата на тяхната организация зад граница, а четническият и комунистическият терор в НХД, според тях, са непосредствената причина за разпалването на новия, усташки държавен национализъм[46].

[44] HN, No 702, 8.IV.1943; *Hefer, S.* Цит. съч., с. 208.
[45] Hrvatska smotra, No 3, 1939; *Maclean, F.* Цит. съч., с. 30.

Усташките пропагандатори защитават тезата, че в света има два вида национализъм – „съхранителен“ (позитивен) и „агресивен“ (негативен). Според тях „съхранителният“ национализъм е присъщ на малките народи и е насочен „навътре“ към нацията. Той намира израз в стремежа към себепознаване и себеопазване, в усилието да се съхрани езикът, вярата, историята, културата, обичаите, нравите и битът на народа, а също и в противопоставянето на чужди влияния, които могат да доведат до загуба на националната му идентичност. Усташите защитават и европейската идея за правото на народите на самоопределение и покриването на държавните с етническите им граници. По тяхно мнение всеки народ в своята история подхранва своя национализъм и го брани със силата на оръжието си[47].

Според усташките разбирания националното чувство може да се изроди в „краен национализъм“, който те определят като „шовинизъм“. Той се свежда до „издигането на своя народ за сметка на другите“. Тогава този народ прибягва до агресия и заплашва съществуването на околните народи. Хърватските сепаратисти смятат, че по правило „агресивният национализъм“ е приоритет на големите държави и е насочен „навън“ – извън пределите на съответната етническа общност. Според тях при експанзия национализмът вече губи много от своите положителни, консолидиращи характеристики и се превръща в „завоевателен шовинизъм“[48].

Разбира се, презумпцията в случая е, че шовинизмът не е присъщ на хърватите, които не искат нищо „чуждо“, а само „своето“. Хърватските националисти често повтарят, че тяхната нация не се стреми към завоюване на чужди земи. Те твърдят, че са безпочвени обвиненията на онези, които при-

[46] Nedelja, No 28, 14.VII.1940; Hrvatska smotra, No 3–4, 1942, p. 165, 167; No 6–10, 1944, p. 285, 291.
[47] HN, No 702, 8.IV.1943.
[48] Пак там.

писват на хърватския национализъм „агресивност“ и „екстремизъм“. Усташите обявяват, че хърватският национализъм спада към типа „прогресивен“, „държавностроителен“ и „съхранителен“ национализъм, че е позитивно явление в обществения живот на хърватите и следователно трябва да се подхранва, насърчава и пропагандира[49]. Според тях той не е претърпял онази деформация, която се забелязва при сръбския национализъм, изродил се вече в шовинизъм. В пропагандата си усташите подчертават, че сърбите постоянно заплашват хърватския „жизнен простор“ и самото съществуване на хърватската нация. По този начин те оправдават антисръбските си погроми през 1941–1945 г.[50].

Национализмът обаче, макар и основен, е само един от компонентите на усташката идеология. При наличието на сходни на усташката формация движения, партии и организации на Балканите и в Европа през 30-те и 40-те години на нашия век съвсем естествено възниква въпросът доколко усташката идеология е оригинално явление и доколко използва чужди заемки и влияния при своята поява и развитие. По думите на самия Павелич, хърватската държава трябва да бъде уредена на основите на „традицията на хърватския народ“ и „най-модерните принципи“, които в Европа се налагат от Германия и Италия[51]. Това означава, че при формулирането на своята идеология усташите, от една страна, се придържат към традициите на хърватския национализъм, които се въплъщават в идеите за свобода и независимост, а, от друга страна, използват идеологически заемки от германския националсоциализъм и италианския фашизъм. Усташите добре разбират, че трябва да се създаде връзка между тези две линии – вътрешна (оригинална, хърватска), и външна (заимствана – германска и италианска), която да се отрази не само в усташката идеология, но и в политическата практика на НХД[52].

За първи път някои националсоциалистически идеи (като антисемитизъм, антикомунизъм и др.) започват да се вмъкват

[49] Hrvatska smotra, No 5, 1938, p. 225; Nedelja, No 28, 14.VII.1940.
[50] NDH, No 20, 25.IX.1941; HN, No 702, 8.IV.1943.
[51] *Matković, H.* Povijest..., p. 154.
[52] *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 245.

в усташката пропаганда след Марсилския атентат от 1934 г., когато Анте Павелич се опитва да привлече вниманието на Германия и да осигури нейната поддръжка за своето движение. Той лично написва няколко политически памфлета и меморандума, с които се опитва да заинтересува германските политически кръгове и да ги ангажира с решаването на хърватския въпрос.

Важен програмен документ на усташкото движение от този период е меморандумът на усташкия лидер „Хърватският въпрос“ (1936) до германското Външно министерство[53]. В него Павелич изразява готовност за пряко обвързване съдбата на хърватския народ с тази на германците, поставяйки решението на хърватския национален въпрос в рамките на германската ревизионистка политика по отношение на Версайска Европа. Поглавникът декларира, че хърватите не желаят повече да бъдат обединени в една държава със сърбите, понеже са „културно супериорни“ и „расово различни“. Той отива толкова далеч, че в своя меморандум дори прокарва открити антиславянски нотки, като уверява, че сред широките слоеве на хърватския народ никога не е съществувало „общо славянско съзнание“ и че хърватите изобщо не са от славянски, а „от готски произход“. Павелич обявява, че те понастоящем „молят“ за подкрепата на хитлеристка Германия, с която културно и икономически са трайно обвързани. Той се опитва да убеди германските политически кръгове в необходимостта от създаване на самостоятелна хърватска държава, която би била надеждна опора на „новия европейски ред“ на Балканите. В тази връзка той се обявява за негов симпатизант, изтъква идеологическата близост на усташкото движение с националсоциализма и говори за общността на германско-хърватските интереси[54].

Поглавникът прави още един сериозен опит да спечели

[53] Първоначално меморандумът се публикува на немски език, докато на хърватски излиза едва през 1942 г. в брошура под наслов „Д-р Анте Павелич реши хърватския въпрос“. (Вж. *Pavelić, A.* Die Kroatische...; *Bogdan, I.* Dr Ante Pavelić...)

[54] Така или иначе през 1936 г. Германия не подкрепя идеята за разпадането на Югославия и този меморандум остава без всякакъв отзвук и последствия. (Вж. *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 76.)

благоразположението на Хитлер и Мусолини, като през 1938 г. издава книгата си „Страхотната заблуда“, която е посветена на борбата против „болшевишката опасност“ в света. Според Павелич на комунизма могат да се противопоставят само фашизмът и нацизмът, които той декларира, че подкрепя в идеологически план[55].

През 1939 г. излиза книгата на Младен Лоркович[56] „Народът и земята на хърватите“, в която също прозират някои влияния на нацизма, като например идеята за готския произход на хърватите[57].

През декември 1940 г. е отпечатана брошурата „За какво се борят хърватите“, която е своеобразна програма за бъдещата усташка дейност в навечерието на създаването на Независимата хърватска държава. В нея като „неприятелска“ се осъжда всяка друга идеология освен усташката – сръбска, еврейска, комунистическа, дори селската идеология на ХСП. Бъдещата хърватска държава се представя като корпоративна държава (което определено е фашистка идея), в която хърватите трябва да бъдат властваща и управляваща нация, а останалите етнически групи трябва да се изселят „в границите на своите държави и своите отечества“. За двигател на националния живот в новата държава се представя единствено и само усташкото движение[58].

Така през втората половина на 30-те години усташките

[55] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 25.

[56] Още в студентските си години Младен Лоркович се изявява като хърватски сепаратист. През 1929 г. напуска страната и емигрира в Берлин, където прекарва над 10 години. Там заедно с Б. Йелич става един от главните сътрудници на Павелич. След идването на усташите на власт е назначен за държавен секретар в Министерството на външните работи, а от юни 1941 г. – за външен министър. Остава на този пост до пролетта на 1943 г., когато е определен за министър на вътрешните работи. Свален е от власт и изпратен в концентрационен лагер през август 1944 г., когато заедно с военния министър Анте Вокич се опитва да спаси Хърватия, като я изведе от губещия военен лагер на Оста. В навечерието на краха на НХД е убит в Лепоглава от своите бивши съидейници. (Вж. *Omrčanin, I.* Dramatis..., p. 22; *Trifković, S.* The Ustaša..., p. 297; *Matković, H.* Цит. съч., с. 220.)

[57] *Lorković, M.* Narod i zemlja Hrvata. Z., 1939.

[58] *Jelić-Butić, F.* Prilog..., p. 87.

идеолози възприемат, макар и частично, някои идеи от западноевропейските политически доктрини – най-вече от фашизма и националсоциализма. Под тяхно влияние хърватските националисти придават крайно агресивен и деструктивен характер на своята национална програма, а в пропагандата си използват широко фашисткия речник и терминология. В крайна сметка усташкият феномен е конкретно-исторически продукт на междувоенния период. Надигането на фашистката вълна в Европа и нарастването на политическия радикализъм на Стария континент не могат да не дадат своето отражение и върху политическата мисъл в Хърватия[59]. Макар че постоянно декларират заимстването на правашеството в „чист“ вид, усташите привнасят в него доста чужди идеи. В усташката интерпретация правашката идеология претърпява съществени промени и губи либералния си характер[60]. Много от идеите на Старчевич се преиначават, изкривяват и се интерпретират по съвсем друг начин в усташката пропагандна литература. Всъщност усташите доразвиват идеологията на чистия хърватски национализъм, като я нагаждат към условията на междувоенния период. Оказва се, че усташкият краен продукт не е напълно идентичен с оригинала, но като цяло в него се запазват основните правашки идеи[61].

От фашизма и националсоциализма усташите заимстват такива постановки, като: антидемократизъм и антипарламентаризъм (презрение към „еврейската либерална демокрация“ и утвърждаване на диктаторски методи на управление); шовинизъм; ксенофобия; национална мегаломания; възхвала на „великото“ минало на хърватския народ и обещания за светлото му бъдеще, базирано на изключителните му качества и неговата важна историческа мисия; идеята за етническото прочистване; антисемитизъм, расизъм; култ към движението, водача (Поглавника) и държавата; култ към терора и насилието като главно средство за разправа с всички „врагове на държавата“

[59] *Trifković, S.* Yugoslavia..., p. 532.

[60] При разработването на правашката идеология Старчевич е под влиянието на Френската революция и на Италианския ренесанс, откъдето произтича и либералният характер на неговите идеи.

[61] *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., p. 234; *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., p. 347; *Rezun, M.* Цит. съч., с. 60.

(доведени до антихуманизъм и отхвърляне на традиционните морални ценности); антикомунизъм; религиозна нетолерантност и др.

На базата на възприемането и прилагането на тези идеи, на политическата практика в НХД и външнополитическото обвързване на страната с Германия и Италия десетилетия наред усташкото движение е квалифицирано като „фашистко" от голяма част от изследователите на тази проблематика. За мнозина от тях то е „хърватска фашистка организация", „чистокръвна манифестация на фашизма", „местен фашизъм" в региона на Източна Европа и т. н.[62]. Обикновено логиката на тази група автори е следната: търсейки външна помощ за разпадането на Югославия в лицето на фашистките сили – Италия и Германия, усташите се ориентират към фашизма като идеология и изразяват готовност бъдещата хърватска държава да се присъедини към „новия ред" в Европа. Тези изследователи приемат, че усташкото движение идеологически е инспирирано отвън и че усташкият режим от 1941–1945 г. копира фашистката и нацистката политическа система. Доказателства за фашисткия му характер те търсят в членския му състав, в използването на тероризма като основен вид политическа акция и т. н.[63].

[62] В наскоро защитената си дисертация в университета в Саутхемптън (Англия) със заглавие „Усташкото движение и европейската политика, 1929–1945" Срдян Трифкович прави следната типична характеристика на това движение: „Пълнокръвна манифестация на фашизма в Югославия, макар че е трудно да му се сложи ясен фашистки етикет в самото начало. Неговата еволюция обаче, особено крайната изява, го поставя твърдо в групата на политическия феномен в Централна и Източна Европа, познат под името „местен фашизъм". (Вж. *Trifković, S.* The Ustasa Movement..., p. 26, 404.)

Според мнението на един от най-добрите специалисти по хърватска история в САЩ Иво Банац усташката организация преживява голяма еволюция. Тя възниква като националистическа организация с характеристики, които са типични за балканската въстаническа традиция, но в края на 30-те години прераства в „типична фашистка организация, която носи всички белези на средиземноморския фашизъм". Според автора в идеологията ѝ има и заемки от „католическия клеро-фашизъм от испански тип". (Вж. *Banac, I.* Nationalism..., p. 116.)

[63] *Avakumović, I.* Цит. съч., 137–140; *Djordjevic, D.* Fascism..., p. 126, 130–132; *Littlefield, F.* Цит. съч., с. 10, 19; *Laqueur, W.* Fascism..., p. 13; *Marković, M.* Цит. съч., с. 17; *Petranović, B.* Istorija Jugoslavije 1918–1978. 2nd edn., Beograd, 1981, p. 206, 264; *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., p. 362; *Jelavich, B.* History... T. 2, p. 202; *Rusinow, D.* Цит. съч. с. 377.

Днес много съвременни историци приемат, че след 1922 г., когато Мусолини идва на власт, навсякъде из Европа, та дори и в Америка и Азия, възникват крайно десни движения, които външно доста наподобяват италианския фашизъм, но се отличават със свои специфични черти. За много от тези движения вече не се употребява старата характеристика „фашистки", която се заменя от такива определения като „крайно десни" или „националистически", а режимите, които някои от тях установяват, са наричани „десни", „диктаторски", „авторитарни" и т. н.[64].

През 20-те и 30-те години в Източна Европа също се появяват много политически групи, които предлагат такова решение на проблема за властта, което наподобява германския и италианския модел. Но национализмът е не само компонент на тяхната идеология, а нейна същност. В региона, характеризиращ се с малки и разпокъсани нации, размесени с различни национални малцинства, крайно шовинистичните идеологии намират плодородна почва за развитие[65]. На Балканите също се появяват много партии с дясноконсервативна или националистическа ориентация, които не изповядват фашистката идеология, но използват фашистките методи (главно тероризма) в своята политическа и национална борба[66].

Един от първите автори, които не класифицират усташката организация като фашистка, а като националистическа организация е утвърденият изследовател на европейските фашистки движения Ернст Нолте. Още през 1966 г. той посочва, че в усташката идеология могат да се открият някои фашистки идеи, но те са привнесени отвън (главно от Италия и Герма-

[64] Става дума за такива режими, като тези на Салазар в Португалия, на ген. Франко в Испания, на ген. Метаксас в Гърция, на маршал Антонеску в Румъния, на маршал Пилсудски в Полша и др. (Вж. *Nolte, E.* Цит. съч., с. 455; *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., 363–364.)

[65] Никой и сега не отрича, че в Източна Европа има фашистки партии и групировки, фашистки влияния, а на някои места – в определени периоди от време – и фашизъм на власт. През 30-те и 40-те години фашизмът е господстваща идеология и политическа „мода" в Европа и, съвсем естествено, той оказва влияние и в източната част на континента. При това Германия и Италия оказват непосредствена помощ на десницата в Румъния, Унгария, Хърватия и Словакия да дойде на власт.

[66] *Fischer-Galati, S.* Цит. съч., с. 75; *Djordjevic, D.* Fascism..., p. 126, 130.

ния), а не са продукт на местно идеологическо развитие. По мнението на Нолте те не дават основание да се смята, че организацията като цяло е фашистка по характер[67]. Подобни мнения изразяват и други западни автори от края на 60-те години насетне, като Х. Сетън-Уотсън, С. Павлович, С. Гази, Й. Томашевич, Л. Кохен, Д. Садкович, А. Джилас и др.

През същия период се появяват и първите съмнения сред хърватските историци във фашисткия характер на усташкото движение. След като десетилетия наред историците в Югославия, като се позовават на „Принципите" от 1933 г., обвиняват усташите във фашистки заемки и влияния, „откривайки" в усташката програма краен шовинизъм, расизъм и т. н., Фикрета Йелич-Бутич първа интерпретира този документ по нов и доста по-обективен начин. След нея и редица други хърватски историци съвсем правилно утвърждават идеята, че в националнополитически смисъл усташките „Принципи" се градят изцяло върху политическата мисъл на Старчевич и в тях не могат да се открият чужди (*не*хърватски) заемки и влияния. Според тези автори в идейните основи на усташеството заляга не фашизмът, а учението на Старчевич. Те обръщат внимание на факта, че усташката програма датира от 1933 г., т. е. тя е съставена по време, когато фашизмът и нацизмът все още не влияят силно и пряко върху националистическите движения в Европа. Затова, според тях, тази програма е очистена от фашистки заемки и в нея не може да се открие и следа от подобни схващания. Духът на „Принципите" за тези автори е по-скоро реминисценция на идеологията на нелегалните националистически организации на Балканите от началото на XX в., отколкото на европейските политически движения от 30-те години на века[68].

Симпатизиращите на усташкото движение хърватски автори емигранти (най-често бивши усташи) още по-категорично отхвърлят обвиненията, че то е фашистко или нацистко движение. В него те виждат единствено и само борба за създаване на самостоятелна и независима хърватска държава и в такъв

[67] *Nolte, E.* Цит. съч., 12–14, 461.

[68] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 23, 186; *Petranović, B., M. Zečević.* Цит. съч. Т. 1, 333–334, 377; *Matkovic, H.* Povijest..., p. 168.

смисъл смятат, че то няма нищо общо с тоталитарните идеологии на фашизма и нацизма. За хърватските националисти няма съмнение, че усташката идеология има своите идейни корени в чистия хърватски национализъм на XIX в. Според тях усташите не могат да бъдат обявени за нацифашисти само защото са вкарали страната си в един военен лагер с Германия и Италия. Посочените автори твърдят, че няма никакви доказателства за това, че държавите от Оста подкрепят усташкия режим поради някакво идеологическо сходство. За тях НХД „не е нацифашистко творение", а е образувана по волята на хърватския народ и в резултат на неговата борба[69].

Въпреки че в тези съждения има голяма доза истина, днес няма сериозен историк, който да отрича близостта на усташката идеология с фашизма и нацизма. Върху нея има преки фашистки влияния, вкл. войнстващият речник и терминология. Тази близост се констатира особено в периода на Втората световна война. Тогава усташкото движение постига пълно надмощие в управлението на държавата и тотално подчиняване на държавния апарат, което е базисна характеристика на политическата система на фашизма и твърде много наподобява сливането на партия и държава, характерно за Германия и Италия. При това и в НХД масовият терор се прилага не само срещу „враговете на държавата", но и срещу широки слоеве на обществото, което е друга основна характеристика на фашизма. В някои случаи в усташката идеология се откриват заемки от фашизма (като идеализирането на държавата и корпоративната ѝ структура), а в други – от националсоциализма (като концепцията за „Велика Хърватия", идеята за „чистотата на хърватската раса" и антисемитизма).

Самите усташи често афишират принадлежността си към „новия ред" в Европа и изразяват симпатиите си към корпоративната тоталитарна държава, основана на „естествените" организации на обществото, като семейството, общината, религията и т. н. Подобни идеи могат да се открият още през 30-те години в усташкия печат, особено в списание „Хърватска

[69] *Rojnica, I.* Цит. съч., 259–261; *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 108; Rađanje države.. p. 8, 9, 54; *Korsky, I.* Цит. съч., 118–122; *Begić, M.* Цит. съч., с. 78, 265–269.

смотра", в основния печатен орган на усташите „Хърватски народ" и други периодични издания. В тях се срещат редица заглавия, като: „Расовата теория на националсоциалистическото движение", „Философия на фашизма", „Вливането на хърватските националсоциалисти в усташкото движение" и др., които свидетелстват за влиянията на новите европейски идейни течения върху усташката организация[70].

Подобни влияния обаче са напълно естествени, като се има предвид, че фашизмът и националсоциализмът са широко разпространени идеологии в Европа в междувоенния период. Те се оказват твърде привлекателни за много крайни националисти в Централна и Източна Европа, вкл. и в Хърватия. Не трябва също да се забравя, че центърът на усташката организация през 30-те години се намира в Италия, което обяснява и влиянието на фашизма върху формирането на усташката идеология. Хърватското националистическо движение е изцяло зависимо от държавите, които защитават идеята за ревизия на Версайските мирни договори (а по този начин и промяната на държавната структура на Югославия) – Италия, Германия, Унгария и Австрия. Те щедро подкрепят хърватските сепаратисти, превръщайки ги в средство за оказване на натиск върху югославското правителство, а в перспектива – и за разрушаване на Югославия. Фашистките държави оказват финансова помощ на усташите, осигуряват им военна подготовка на своя територия (военни лагери) и ги снабдяват с оръжие и експлозиви за терористичната им дейност. Тази пряка обвързаност с Италия, Германия и Унгария и използването на фашистки методи на борба в политическата и националната сфера допринасят за известна прилика между усташката и фашистката идеология.

Погрешно обаче е да се търсят само „имитационните елементи" в усташката идеология, защото една такава фундаментална идея в нея като национализма има своите дълбоки корени в страната. С други думи, усташеството съчетава в себе си някои характеристики на фашизма като европейско явление с някои специфични хърватски елементи. Поради различ-

[70] Hrvatska smotra, 1934, No 3, p. 89; HN, No 7, 17.III.1939; No 46–47, 25.XII.1939; No 56a, 1.III.1940; No 149, 2nd edn., 13.VII.1941.

ните си идейни източници усташката идеология е твърде еклектична и противоречива. В нея могат да се открият както елементи от традиционния хърватски национализъм на Анте Старчевич, заемки от програмата на основната политическа сила в Хърватия от междувоенния период – Хърватската селска партия, така и идейни положения от германския националсоциализъм и италианския фашизъм. Това придава уникален характер на усташката идеология и я отличава от западноевропейските ѝ аналози.

Може да се приеме, че въпреки своето значително доближаване до нацизма и фашизма, през 1941–1945 г. усташкото движение запазва чертите си на крайно националистическо движение, чиято главна цел е да се разреши хърватският национален въпрос – да се разруши Югославия с чужда помощ, да се освободят хърватските земи от сръбска доминация и да се обединят в границите на една национална държава. Главният пункт в усташката клетва: „Кълна се да се боря в усташките редове за извоюване на самостоятелна хърватска държава" и обещанието, че „един път извоюваната държавна самостоятелност и хърватска народна свобода ще пазя и браня в усташките редове", разкриват доста точно стратегията на усташкото движение[71].

И след 10 април 1941 г. усташката идеология си остава националистическа по характер и ако в нея се откриват някакви фашистки или нацистки примеси, то те са твърде незначителни и не променят общия ѝ облик. Разбира се, такива примеси има, тъй като НХД дължи създаването и съществуването си изцяло на помощта на военните си съюзници, попада във външнополитическия лагер на Оста, а и територията ѝ е окупирана от германски и италиански военни части. При тези условия не може да се очаква, че усташките концепции ще останат незасегнати от влиянието на новите тоталитарни идеологии, които се разпространяват през военния период. Важното в случая обаче е, че усташите не стигат до крайности и запазват националистическия характер на своята идеология. В нея продължават да доминират традиционните хърватски идейни елементи. Основополагаща сред тях

[71] *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 90.

е идеята за независима хърватска държава, която е типично национална идея. Национализмът е не само компонент на усташката идеологическа система, а нейна същност. Освен това усташката национална програма е почти буквално копирана от тази на Хърватската партия на правото и на франковците от средата на XIX и началото на XX в. Преобладаващите в нея антисърбизъм, антиюгославизъм, промюсюлмански настроения и силен католицизъм са в подкрепа на твърдението, че тя има крайно националистически, а не фашистки характер.

Именно антисърбизмът като сърцевина на усташката идеологическа система ѝ придава специфичен облик и уникалност и по неоспорим начин доказва крайно националистическия характер на усташката организация. Най-съществената разлика с предвоенния период е, че сега антисърбизмът е насочен срещу местните (пречанските) сърби, а не толкова срещу Сърбия като държава (която през този период е окупирана от германските войски). Усташите се възползват от военната ситуация и от ширещите се из цяла Европа краен шовинизъм, национална и расова нетърпимост, произвол и масов терор (провеждан вече на държавно равнище), за да ги адаптират на местна почва и ги трансформират и канализират в желаната от тях антисръбска насока[72]. При това повечето усташки идейни постановки, които се обявяват за „заимствани“ от националсоциализма и фашизма (като национална мегаломания, шовинизъм, ксенофобия, антисемитизъм, расизъм, етническо прочистване, и т. н.), всъщност не са чужди и на „чистия хърватски национализъм“ от средата на XIX в. и не биха могли да бъдат квалифицирани само като „фашистки“.

При теоретичните си построения усташите винаги правят сравнения между техния и сръбския национализъм, а не с фашизма или нацизма. Нито преди, нито след 1941 г. хърватските националисти се ангажират с пряка пропаганда на фашизма и националсоциализма, защото залегналият в тях национализъм е напълно несъвместим с хърватския. Така например, италианският фашизъм съдържа идеята за възраждането на някогашната Римска империя, а това е един вид империализъм, насочен директно против хърватските национални интереси. Нацизмът пък носи в себе си идеята за „Велика Германия“, която също търси излаз на Адриатика, а славянските народи обявява за „нисши раси“. Така че фашизмът и нацизмът не могат да намерят подкрепа нито сред хърватските политически среди, нито сред населението и затова не се пропагандират активно в Хърватия[73].

Самите усташи открито отхвърлят обвиненията, които по време на войната най-често идват от сръбска или комунистическа страна, че при изграждането на своите идеологически постулати заимстват от фашизма и нацизма. Те заявяват, че както комунизмът е „една специфична руска проява“, така и националсоциализмът и фашизмът са „немски и италиански специалитети, които едва ли другаде могат да хванат същите корени“[74]. За разлика от фашистите и нацистите, усташите не отделят много внимание и време за разработване на цялостна и стройна идеологическа система (нейната липса се запълва до голяма степен от усташката пропаганда), а залагат повече на „директната акция“ и „делото“. Те заявяват, че тяхното движение не е основано заради някакви „идеологически максими от общ характер“ и „не може да губи време и сили да избистря идеологически въпроси“, а то е едно „практическо и революционно движение за освобождението на хърватския народ от чуждо владичество и за възстановяването на самостоятелната и независима хърватска държава“[75]. Усташите продължават да се изживяват в ролята на „революционери“ и след 1941 г. и това определено им пречи да се превърнат в държавници и да въведат ред и мир в собствената си страна[76].

В своя статия от юли 1941 г., публикувана в „Независима държава Хърватска“, Миле Будак също категорично отхвърля тезата, че усташеството копира фашизма и националсоциализма[77]. Твърде характерно е и изказването на полк. Сертич, цитирано в спомените на проф. Мещрович: „Ние не сме нито

[72] *Trifković, S.* The Ustasa Movement..., p. 405; *Matković, H.* Povijest..., p. 121.

[73] В усташките лагери в емиграция също не се извършва пропаганда на фашизма или нацизма, с чиито идеологически постулати усташите не са добре запознати. (Вж. *Begić, M.* Цит. съч., с. 266.)

[74] Za dom i narod, X.1937, 13–14.

[75] *Petranović, B., M. Žečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 377.

[76] *Trifković, S.* The Ustasa Movement..., p. 34, 368.

[77] NDH, No 11, 24.VII.1941.

германофили, нито италофили... още по-малко нацисти или фашисти. Нас нищо друго не ни ръководи освен свободата на Хърватия и за нея сме готови да си жертваме главите. За тази цел и по силата на обстоятелствата се намираме с тези съюзници. За тази цел бихме се съюзили и с врага."[78] Усташите съвсем определено говорят за военното си, а не идеологическо обвързване със силите на Оста. Сред причините, които те изброяват за участието си във войната на страната на Германия и Италия, не фигурира идеологическото сходство, а националният интерес: освобождението на хърватския народ, създването на неговата независима държава и гарантирането на достойно място на тази държава в „нова" Европа[79].

Официалното наименование на усташката организация не се променя и през 1941–1945 г. и си остава „Усташка хърватска революционна организация". Усташите не я обявяват за фашистка или нацистка, а я представят като национална революционна организация, която се бори с всички възможни средства за свободна и независима хърватска държава[80]. Самите усташи винаги се представят за „националисти" или „хърватски националреволюционери". Те квалифицират своето движение като „революционно", „националноосвободително", „националистическо", „общонародно", „държавнотворно" и пр.[81]. В „Хърватска смотра" от 1942 г. Анте Оршанич подчертава, че „усташеството е... националистическо движение, понеже национализмът се смята за най-висока политическа стойност"[82]. Нито в усташките програмни документи, нито в усташкия печат до 1945 г. може да се открие директно и обстойно заимстване от нацизма или фашизма.

Дори в донесенията на българските легации в Белград (до 1941 г.) и Загреб (1941–1945) до Министерството на външните работи и изповеданията в София усташите нито веднъж не са наречени „фашисти". В тях се използват определения като „крайни националисти", „хърватски националисти екстремисти" и др., а за усташкото движение най-често е употребявано определението „усташка революционнна организация"[83].

[78] *Meštrović, I.* Цит. съч., с. 285.

[79] Spomen-knijga..., p. 30.

[80] *Богдан, И.* Цит. съч., с.10, 13; *Sadkovich, J.* Italian Support..., p. 147.

[81] ПЧП, № 159, 22.VII.1941, л. 11; NARA, M1203, doc. 860H/00/1–2044, p. 3; *Bzik, M.* Ustaska borba..., p. 34, 36, 126; *Pavelić, A.* Putem..., p. 425, 560.

[82] Цит. по: *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 141–142.

Усташите споделят култа към държавата на фашистките европейски движения, но за тях създаването на национална държава е главна стратагическа задача, докато за фашистите тя е само средство за укрепване на власт. Усташката организация не е обикновена политическа организация, която се бори за завземане на политическата власт, а национално движение, чиято цел е освобождението на хърватския народ и създаването и укрепването на свободна и независима хърватска държава. Затова и в усташкия случай е налице култ към държавата и движението, а не към партията (както е при тоталитарния модел), понеже такава не съществува. Усташите се стремят към създаването на национална държава, а не към „спасението ѝ" от „червената заплаха" или от „плутокрацията".

Хърватските националисти се възползват от наложената от Германия и Италия през 40-те години на нашия век практика на военно, насилствено решаване на проблемите в Европа – за реализирането на своята национална програма, без да се интересуват много от „новия световен ред" и от социалните идеи, които той носи. Докато фашизмът е дясно политическо движение, целящо извършването на радикални социални и политически промени в обществото, то в случая с усташкото движение става дума преди всичко за национална борба. За разлика от фашизма и нацизма, които се пораждат главно като реакция на конфликтите, възникнали вътре в национално хомогенните общества, и препоръчват разрешаване на кризите на политическите институции по пътя на насилието и диктатурата, то сърцевината на усташката идеология си остава хърватската национална идея (поради все още нерешения в средата на XX в. хърватски национален въпрос). Това дава основание усташкото движение да се определи като национално движение, чиято цел е освобождението и обединението на хърватския народ в рамките на свободна и независима хърватска държава. Дори ако само се погледне неговата програма (усташките „Принципи" от 1933 г.), може да се види, че в нея не се засягат въпросите за бъдещата форма на управление, за

[83] ЦДА, ф. 176, оп. 7, а. е. 804, л. 23; оп. 8, а. е. 1034, л. 20; оп. 20, а. е. 356, л. 3, 81.

политическата система, за общественото и административното устройство на НХД и т. н., а се акцентира върху освобождението на хърватите, защото именно то се смята за база за разрешаване на всички останали въпроси[84].

При това трябва да се има предвид, че докато фашизмът се характеризира с една интересна симбиоза между национализъм и социализъм[85], то в усташката пропаганда съвсем определено няма постановки за „нов социализъм", за изграждане на „социално справедливо общество" и т. н. Сред усташките членове нито има бивши социалисти, нито се забелязва познаване на социализма като учение. Социализмът не се ползва с популярност в хърватското общество, затова и усташите не се ангажират с неговата пропаганда.

Като цяло хърватските националисти нямат обособена програма за вътрешно развитие на обществото (социалнополитическа програма), а имат само фрагментарна представа за това какво трябва да представлява то. Те изобщо нямат концепция за изграждането и развитието на социалнополитическата система в НХД. Това именно води до много грешки в политиката им през 1941–1945 г. – поради голямата степен на политическа импровизация, която те прилагат, след като завземат властта в Хърватия. Липсата на идеи за политическо управление и извършване на социални реформи постепенно компрометира усташите в лицето на техните сънародници. Когато идват на власт, в действителност те променят цялата правна система на страната, но стимулът за това е национален, а не социален. В политиката им всичко е подчинено на нацията и нейната борба за оцеляване[86].

Антикомунизмът, който е друг основен елемент във фашистката идеология, при усташите е развит твърде слабо. По принцип фашизмът е насочен срещу левите сили в обществото, но поради тяхната слабост в Хърватия в междувоенния период, в страната няма плодородна почва за антикомунизъм, а след 1941 г. борбата против партизаните е не толкова по идеологически, колкото по национални причини, тъй като голяма част от тях в НХД са от сръбски произход[87].

Антисемитизмът, който играе съществена роля при националсоциализма, макар и да съществува в усташката идеология, съвсем не заема важно и ключово място в нея[88].

Усташите изобщо не планират реструктуриране на икономиката, не я поставят под тотален контрол и не я милитаризират във военния период. Те национализират само сръбската и еврейската собственост, без да посягат на хърватската. Макар и да проповядват корпоративизма по италиански образец, те не превръщат НХД в корпоративна държава.

Социалната база на фашистките движения и на усташката организация е също твърде различна. По принцип фашизмът е движение на средната градска класа – разорена, разочарована след Първата световна война и най-силно засегната от следвоенната криза: Тази прослойка образува гръбнака на фашистките движения, които активно са подпомагани от едрата буржоазия (която ги финансира и им помага да укрепнат), както и от военната върхушка.

В Хърватия социалната картина е по-различна. Усташкото движение няма за социална база средната класа (каквато в Хърватия фактически не съществува), а разчита на влиянието си сред нисшите социални слоеве на обществото (главно селячеството)[89], т. е. то е движение предимно на част от бедните селски и градски слоеве[90]. Във връзка с това редица

[84] *Hefer, S.* Croatian Struggle..., 103–105, 110–111; *Seton-Watson, H.* Fascism..., p. 191; *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., p. 367.

[85] *Цветков, П.* Болшевизъм..., 11–13; *Семков, М.* Фашизмът – фашизми: митове и историческа истина. – Демократически преглед, XXVIII, 1996, № 4–5, 396–397.

[86] *Graham, S.* Alexander of Yugoslavia. The Story of the King Who was Murdered at Marseilles. New Haven, 1939, p. 128; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 115.

[87] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 203; *Matković, H.* Povijest..., p. 123.

[88] С изключение на Румъния, истински антисемитизъм на Балканите всъщност няма.

[89] Това е типично явление за аграрните държави на Балканите. Социалната база на „Желязната гвардия" е също главно сред селячеството.

[90] Точна статистическа информация по този въпрос няма, но в монографията си „Анте Павелич и усташите" Богдан Кризман се опитва да установи социалния състав на усташите емигранти през 30-те години и достига до извода, че над 70% от тях са от селски произход, докато само 5% са от средната класа (интелектуалци, офицери, търговци и др.). Според този автор средната класа може да се предположи, че вътре в страната социалният състав на усташката организация е подобен. Съществено той не се променя и след 1941 г. (Вж. *Krizman, B.* Ante Pavelic.., 564–573.)

изследователи на усташкото движение констатират твърде ниското морално и образователно равнище на крайните хърватски националисти. Някои от тях дори поддържат тезата, че това са преди всичко хора от „социалната утайка на обществото". Усташите рекрутират най-много свои поддръжници от планинските, бедни селски райони на Босна и Херцеговина, Лика, Кордун и Далмация. В тези етнически смесени региони хърватите винаги са били изложени на атаките на сръбските националисти, което обяснява факта, че в тях се е натрупало силно негодувание и непреодолима омраза към цялата сръбска нация. С този социален състав повечето автори обясняват крайния екстремизъм на усташите и масовото използване на терора като основен метод на действие на усташката организация[91].

Единствено ръководството ѝ произхожда от онези социални прослойки, които в Хърватия заместват средната класа – интелигенция, бюрокрация и дребни търговци. В Източна Европа интелигенцията е онази социална сила, която оглавява всички радикални и революционни движения. Хърватия не прави изключение в това отношение. Сред усташкия елит могат да се открият много интелектуалци, студенти, офицери, хора със свободни професии, католически духовници и др. (някои от тях произхождат от добре известни фамилии, като Кватерник, Лоркович и т. н.). Това придава на движението специфичен характер, различен от този на фашистките движения[92].

И докато фашизмът е широко социално движение, което има масова подкрепа в някои европейски страни, усташеството, макар и да се представя за „масово" и „всенародно движение", увлича след себе си само част от бедните селски маси и една малка градска прослойка. В периода до 1941 г. усташите са изцяло лишени от народна подкрепа, после в началните месеци на съществуването на НХД временно я получават, но твърде скоро отблъскват от себе си своите

[91] *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., p. 364; *Rothshild, J.* Цит. съч., с. 245; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 110.

[92] *Laqueur, W.*, Fascism..., p. 247; *Sadkovich, J.* Italian Support..., p. 147.

симпатизанти поради провежданата терористична политика[93].

Освен че в Хърватия липсва масова социална база, отсъства и силна партийна структура, което е базисна характеристика на фашизма. Усташкото движение не е масова партия, нито единно и силно политическо движение. То не се развива в партийнополитическа организация дори когато е на власт, да не говорим за емигрантския период изобщо, когато съществуват отделни малки усташки групировки, без добре изградена организационна структура[94].

При това, за разлика от първите години на управлението на режимите на Хитлер и Мусолини, когато идват на власт, усташите не търсят подкрепата на старите традиционни политически сили. Те изцяло разчитат на външна помощ. Така усташкото движение няма за основа онази симбиоза между фашизма и традиционните десни формации в общата борба против комунизма, която възниква навсякъде другаде в Европа. Фашизмът на власт в Европа се ползва с подкрепата на военната върхушка, което като политическо явление отсъства в НХД (дори сред хърватските военни се наблюдава силна опозиция на режима на Павелич)[95].

Сам дълбоко религиозен, Анте Павелич разчита на официалната подкрепа на Католическата църква, което също отдалечава усташкото движение от фашизма, който като цяло е антиклерикален и атеистичен. Подобно на испанския франкизъм, усташеството интегрира в себе си „католическия дух", отсъстващ напълно при нацизма или поставен на договорна основа при италианския фашизъм. Католицизмът често се

[93] В най-добрия случай усташкото движение има подкрепата на около 10 % от хърватското общество. (Вж. *Stoianovich, T.* The Social Foundations of Balkan Politics, 1750–1941. – In: The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since 18th Century (ed. by Charles Jelavich and Barbara Jelavich), Hamden, Connecticut, 1974, 334–335; *Seton-Watson, H.* Fascism..., p. 183, 191–192; *Avakumović, I.* Цит. съч., 140–141.)

[94] Наистина в Хърватия преди войната се прави опит за създаване на политическа партия по нацистки образец (Хърватска националсоциалистическа партия на труда), но тъй като тя не се ползва с никаква популярност, през юли 1941 г. Павелич я разпуска (по-точно влива нейния членски състав в усташкото движение). (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaski pokret..., p. 189; *Begić, M.* Цит. съч., с. 266.)

[95] *Trifković, S.* The First Yugoslavia..., p. 367.

използва от усташите с популистки цели поради силно религиозния характер на хърватското население.

Насилието и терорът са сред онези елементи от усташката идеология, които в историографията най-често са характеризирани като „фашистки". Всъщност хърватските националисти приемат тезата за необходимостта от насилие, оправдавайки го с висшите национални интереси. На тях не им се налага да се обръщат към фашизма или нацизма, за да заимстват идеята за въоръжената борба, насилието и терора, тъй като Балканите изобилстват от движения и режими, които я пропагандират или я превръщат в основна линия на политическо поведение.

Усташите прибягват до насилието след като опитът им да използват парламентарни средства на борба срещу белградския режим през 20-те години завършва с пълен крах. Тогава те за първи път разработват тезата за въоръжената борба. Сепаратистите прокламират, че само с насилие може да бъде спряно насилието, извършвано срещу хърватския народ. На Павелич принадлежи мисълта, че свободата не се постига „с песни", а „с кръв и смъртоносни оръжия"[96]. Така усташите развиват идеята, че хърватите имат правото да отговорят на насилието с насилие и да го използват в името на една справедлива кауза, каквато е извоюването на своята независимост. Само по пътя на бунта и въстанието, според тях, е възможно да се ликвидира старата държавна общност и на нейно място да се изгради самостоятелна хърватска държава[97].

И след април 1941 г. прилагането на насилие срещу „враговете на държавата" се проповядва като задължение, като дълг за всеки хърватин. В усташката идеология тероризмът и готовността за борба и саможертва се представят като израз на мъжество. Усташите издигат въоръжената борба в култ и на нея гледат като на средство за запазване на националната си идентичност и на хърватската държавност[98].

---

[96] Hrvatska smotra, No 7–8, 1942, 397–400; *Budak, M.* Hrvatski narod, p. 110, 183, 187–188.

[97] *Lorković, B.* Цит. съч., 6–7; *Bzik, M.* Ustaška borba..., 39–40, 72–73.

[98] ЦДА, ф.176, оп. 20, а. е. 361, л. 10; NDH, No 11, 24.VII.1941; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 33, 52.

Не може обаче да се отрече, че хърватските националисти са повлияни от силовия характер на фашизма и националсоциализма. В своите методи и прийоми на борба и най-вече на управление (терор, геноцид, депортации, концлагери и т. н.) те подражават на своите покровители в Берлин и Рим и именно в сферата на политическата практика заимстват най-много от техните доктрини. Усташкият терор срещу различните национални групи в НХД наподобява фашисткия и нацисткия геноцид, извършван в почти цяла Европа по време на Втората световна война[99]. Но дори и той е използван с оглед на решаване на националните задачи и най-вече – за етническото прочистване на хърватските земи от сръбския етнически елемент с цел предотвратяване на опасността от сепаратизъм и отцепване на смесените в етническо отношение региони на страната. Самата идея за „етническото прочистване" обаче не е фашистки феномен и не е чужда на Европа през XX в. Прилагането на широкомащабен терор също не е характеристика и елемент само на фашизма и не може да служи като доказателство за фашисткия или нацисткия характер на усташката организация. Не са малко примерите на терористични организации или движения в света, които нямат нищо общо с фашизма или нацизма в идеологически план, въпреки че извършват безпрецедентни ексцесии и кръвопролития.

Военният съюз между НХД и силите на Оста през 1941–1945 г. също не е доказателство за идеологическата близост на усташите с фашистите и нацистите, въпреки че в историографията се възприема като такова десетилетия наред. Това че усташите търсят покровителството на Германия и Италия съвсем не означава, че одобряват или копират техните идеологически системи, а по-скоро е продиктувано от хърватските национални интереси.

Всички тези аргументи дават основание да се заключи, че усташкото движение не може да се квалифицира като част от европейския фашизъм от 30–40-те години на нашия век. Онова, което усташите заимстват от фашизма, е не толкова идеологията, колкото методите на борба и управление. Както

---

[99] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 115.

вече бе подчертано, корените на усташката идеология се откриват в чистия хърватски национализъм от XIX в., а доколкото има фашистки елементи, то те са привнесени отвън (това е характерно за Балканите като цяло)[100]. При това усташката идеология не може да се разглежда като застинала идеологическа система. В процеса на изграждането ѝ в периода 1929–1945 г. се наблюдава значителна еволюция. В действителност в НХД се открива значително по-голямо сходство между усташката идеология и фашизма и националсоциализма, което се дължи на пълната зависимост, в която изпада страната от Германия и Италия през военния период.

3. Усташката концепция за хърватска национална държава

Идеите за свободата, независимостта и държавната самостоятелност на Хърватия са сред едни от най-важните в усташката национална програма. Според усташките идеолози един народ може естествено да се развива и социално да напредва само при собствена организация на властта, в своя собствена държава. Тези идеи са обстойно разработвани от усташките дейци както до 1941 г., когато трябва да обосновават своите искания за хърватска държава с „държавното и историческото право“ и правото на народите на самоопределение, така и след образуването на НХД, когато е необходимо да отговарят на атаките за „нелигитимността“ на създадената в хода на Втората световна война хърватска държава.

Идеята за независимост и държавност усташите заимстват изцяло от правашката идеология от XIX в. Основоположникът на идеята за правото на хърватската нация на своя самостоятелна суверенна и независима държава, извън границите на Австро-Унгария, е Анте Старчевич. Той твърди, че на основата на „историческо и държавно право“ хърватският народ трябва

[100] В Югоизточна Европа усташкото движение има най-голямо сходство с „Желязната гвардия“ в Румъния. В основата на програмите и на двете организации заляга крайният национализъм. (Вж. *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, 225–227; *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., p. 257; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 114.)

да възстанови своята свободна и независима държава[1]. Старчевич базира своите искания през XIX в. върху основата на исторически документи, които „доказват“ съхраняването на хърватската държавност през вековете в правен аспект. За него хърватската държава никога не е преставала да съществува. Нейният държавноправен статут по-скоро бил потвърден, отколкото загубен със сключването на пакта през 1102 г. с Унгария. С набляганието на този факт Старчевич се стреми да възкреси в хърватското национално съзнание идеята за държавност и суверенитет[2].

В постигането на свободата и независимостта Старчевич вижда най-висшата и основна цел на хърватската политическа борба. Той утвърждава идеята, че хърватският народ има правото да бъде свободен, както и всеки друг народ. По негово мнение народ, който не може самостоятелно и независимо да решава своята съдба, е обречен на гибел[3]. Анте Старчевич се изказва остро против всички, които отричат възможността Хърватия да бъде самостоятелна държава. Според него един народ като хърватския, който е бил „могъщ, свободен и славен“, може отново да брани своята държава. Старчевич смята, че борбата на народа за самостоятелност и независимост е условие за неговото съществуване и в това е духът и съдържанието на правашката програма[4].

Идеите на Старчевич се пренасят в Югославия от наследниците на Хърватската партия на правото – последователите на Йосип Франк (т. нар. франковци) – в началото на XX в., и от усташите – през 30-те години. Така идеята за независимост от Австро-Унгария се трансформира в идея за борба срещу сръбската доминация и в антиюгославизъм след 1918 г. Борбата се насочва срещу „чуждата“ държава (Югославия), която се възприема като носител на интересите на друга национална общност (сръбската). Като най-важна задача на

[1] Hrvatska smotra, No 5–6, 1941, 263–272; *Starčević, A.* Politički spisi. Z., 1971, 32–34.

[2] *Starčević, A.* Misli i pogledi (sastavio: Blaž Jurišić). Z., 1971, p. 83; *Ante Starčević*, 4–15.

[3] *Ante Starčević*, 17–18, 280–282.

[4] Пак там, 279–280; *Starčević, A.* Izabrani..., p. 418; Misli..., p. 58.

своето движение хърватските националисти изтъкват освобождението на своя народ от сръбска зависимост и възстановяването на свободната и независима хърватска държава върху целокупната историческа и народностна територия. Всъщност става дума за национална държава, която да обединява в своите граници цялата хърватска етническа общност. Така усташите се придържат към основната идея на класическия национализъм на XIX в. за изравняване на държавните с националните граници[5].

Идеята за държавността се превръща в основна национална идея за хърватските националисти. В нея обаче има два основни момента. Единият е негативният момент – на разрушаването, тъй като хърватската държава не може да се съгради, ако не се разруши югославския държавен комплекс. Другият момент обаче е позитивен – на съграждането. За главна цел на своята борба усташите обявяват съхраняването на хърватската националност и възстановяването на хърватската държавност, насилствено прекъсната през 1918 г.[6].

Смисълът на хърватската освободителна борба е предаден точно в призива на Павелич: „Без независима хърватска държава няма живот за хърватите."[7] В „Хърватският въпрос" Поглавникът пише, че хърватският народ отхвърля всяко друго решение на хърватския национален въпрос, освен създаването на напълно свободна, независима и суверенна хърватска държава в историческите ѝ граници. Според него всяка държавна общност с едни или други народи е пагубна за хърватите. Само независимата хърватска държава може да осигури нужните предпоставки за запазването и напредъка на хърватския народ[8].

Хърватските сепаратисти привеждат различни аргументи за нуждата и правото на хърватите на свобода и независимост. Според тях тежненията към държавност и самостоятелност са

[5] АН, f. 211, kut. 6, 982; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, с. 34; Hrvatska revija, No 1, 1952, 8–18; *Pavelić, A.* Putem..., 87–88.

[6] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 21; АН, f. 211, kut. 39, 84; Hrvatski glas, No 72, 26.IV.1941.

[7] Poglavnik govori..., p. 85.

[8] *Pavelić, A.* Die kroatische..., p. 44; Putem..., 87–88.

присъщи на всеки народ. Още в белградския парламент Анте Павелич произнася пламенни речи, в които призовава да се върне на Хърватия нейната независимост, а на народа – неговата свобода[9]. Усташите изтъкват, че свободата е ценна особено за техния народ, бил векове наред под чужда зависимост (византийска, венецианска, австрийска, унгарска, сръбска и т. н.), в която виждат източника на всички злини за хърватския народ. На свободата те гледат като на условие за напредъка, просветата и икономическото му развитие. Усташките дейци уверяват, че в Хърватия ще настъпи икономическо възраждане и благоденствие, политически и културен просперитет само когато хърватите създадат своя държава, свои институции, когато имат своя политика, икономика, култура и т. н.[10].

Усташите обстойно разработват въпроса за правото на хърватския народ на върховна (суверенна) власт в своето собствено отечество и за правото му да я разпростре върху цялата своя национална и историческа територия, което е тяхната интерпретация на правото на народите на самоопределение. Те подчертават, че в цял свят модерните държави са изградени на национална основа, т. е. при тях е приложен принципът „една нация – една държава". Хърватските националисти се позовават на факта, че още Уилсън след края на Първата световна война в 14-те си точки признава правото на народите на самоопределение, т. е. на своя собствена държавност. Според усташите, след като хърватският народ е отделна национална единица, той има право на самоопределение, на самостоятелен живот и развитие в своя собствена държава[11].

Всъщност идеята за хърватска независимост и държавност е дълбоко справедлива и поначало е в духа на всички европейски национални движения от XIX и XX в. В техните програми на нацията (етническа общност от хора с общ език, произход, култура, история, територия и пр.) се признава правото да се бори за постигане на свобода и обединение.

[9] Parlamentarni govori ..., p. 6, 18, 69; *Pavelić, A.* Putem..., p. 49, 56, 402.

[10] Nedelja, No 28, 14.VII.1940; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 33, 37, 46, 57; Poglavnikovi govori..., p. 75.

[11] Hrvatska smotra, No 4, 1939, p. 170; Hrvatska straža, No 188, 20.VIII.1940.

Национализмът като политически принцип и теория, която обосновава необходимостта националните и политическите граници на всяка етническа общност да съвпаднат, е типична идеология на потиснатите и лишени от свобода народи. Усташите настояват, че след осем века на чужда политическа зависимост и управление тяхната нация има право да се сдобие със своя собствена държава, подобно на всички останали европейски нации.

В своята идейно-политическа литература хърватските националисти постоянно подчертават „историческото и държавното право“ на хърватите на самостоятелно национално развитие. Под такова право те разбират „всички писани и неписани закони... на основата на които Хърватия е била държава“[12]. Проф. Лукас отбелязва, че „борбата за правото е водещият принцип при хърватите“ и допълва, че борбата за свобода при тях е „борба за правото“[13]. Националистите посочват, че столетия наред хърватският народ е бил лишен от своя държавност, но не е загубил спомена за самостоятелното си развитие в миналото и винаги се е борил за нейното възстановяване. Те подчертават, че от 1918 г. насетне хърватите водят непрестанна борба за осъществяване на своето „държавно право“, която се увенчава с успех на 10 април 1941 г. Именно върху идеята за „държавното право“ се основава и самата НХД, а крайният хърватски национализъм се превръща в основно политическо течение в нея[14].

В усташките извори изрично се посочва, че хърватският народ никога не се е отричал от своето право на национална и държавна самостоятелност. Усташите подчертават, че той е духовно свободен народ, който само временно е губил своята политическа свобода. Благодарение на това той е запазил своето име, език, религия, обичаи и традиции през вековете. В своята идеология усташите се опитват да представят хърватския народ като истински борбен. Затова те постоянно говорят за неговата несломима „жива, будна и непоколебима“ воля

[12] *Pavelić, A.* Putem..., p. 395.

[13] Hrvatska smotra, No 7–8, 1942, p. 389.

[14] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 31, л. 1; HN, No 702, 8.IV.1943; *Lorković, B.* Цит. съч., с. 4.

за независимост и държавна самостоятелност[15]. В „Принципите“ се заявява: „Историята на Хърватия е история на хърватската борба за политическа свобода.“[16] Така според усташите хърватите с „огромните и кървави жертви“, които дават в хода на историческото си развитие в името на постигането на своята свобода и независимост, както и в защита на западната култура и цивилизация, са извоювали правото си на свободно и самостоятелно развитие[17].

В усташката литература се твърди, че „държавното право“ на хърватския народ произтича от неговото минало и в такъв смисъл то може да се нарече и „историческо право“. Усташите представят хърватите като членове на исторически „славна нация и отечество“, следователно – напълно заслужаващи своята свобода и независимост. Според тях, като съществуващ повече от 1300 години, хърватският народ има „историческо право“ да възстанови своята държава[18]. Както във всеки централно- и източноевропейски национализъм, така и в усташкия, историческият романтизъм играе съществена роля. Усташките идеолози обръщат поглед към миналото и го идеализират и митологизират, а загубената през средните векове хърватска държавност издигат на пиедестал. Чрез различните си пропагандни материали те целят да повдигнат историческото съзнание на своя народ, тъй като много добре разбират, че опознаването на „славното“ и „бляскаво“ минало ще му даде самочувствие и ще го наведе на мисълта, че след като през Средновековието хърватите са имали силна и мощна държава, то те имат правото на такава и в настоящето. Хърватските националисти гледат на историята като на основно средство за формиране на национално съзнание у своя народ. То от своя страна трябва да го мобилизира за създаване на собствена държава. Според усташките възгледи историята е важен фактор в борбата на един народ за постигане и съхранение на неговата свобода и държавност[19].

[15] HN, No 1110, 16.VIII.1944; Spomen-knijga..., p. 32.

[16] Načela..., knj. 2, p. 12.

[17] Katolički list, No 28, 13.VII.1944.

[18] *Lorković, M.* Govor ministra Mladena Lorkovića pred Saborom. Međunarodni politički položaj Hrvatske. Z., 1942, p. 8; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 20, 41.

[19] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 117.

Хърватските националисти имат своя романтична интерпретация на „славното“ историческо минало на хърватите, особено през средните векове. Те постоянно изтъкват „държавнотворческата способност“ на своя народ, която се е проявила още със заселването му по балканските земи (през първата половина на VI в.). Те подчертават, че хърватите веднага създават своя самостоятелна, свободна и независима държава, която по времето на крал Томислав вече е по европейски уредена[20]. Хърватските националисти наблягат на факта, че техният народ е дошъл на Балканите като напълно свободен и дълги векове е запазил този си статут. Те изтъкват, че хърватите създават една от най-старите държави в Европа, напомняйки, че това става по време, когато много други европейски народи живеят напълно неорганизирано. По този начин усташите извеждат идеята за древността на хърватската държава, а оттук – и нейната „легитимност“[21].

Усташите обосновават правото на независима хърватска държава не само с наличието на самостоятелна хърватска държава през Средновековието, но и на хърватска автономия в рамките на Австро-Унгария. Те постоянно дават доказателства за легитимното съществуване на кралство Хърватия в рамките на Унгария и Хабсбургската монархия, като по този начин се стремят да се противопоставят на всички онези (най-вече сърби), които твърдят, че хърватската държава е ликвидирана през 1102 г. и цели осем века е било прекъснато нормалното държавно развитие на хърватския народ. Усташите поддържат тезата, че след 1102 г., макар и в рамките на Унгария, Хърватия не губи своята държавност. Според тях чрез сключването на лична уния с Хърватия унгарският крал автоматично става хърватски държавен глава, което убедително „доказва“ съществуването на хърватската държава през вековете. Усташите подчертават успеха на хърватите и през 1527 г., когато влизат в уния с Австрия в рамките на общата империя. Те припомнят, че дори дуализмът от 1867 г. не ликвидира тяхното държавното самоуправление, а Съглашението от 1868 г. легализира административната автономия на хърватския народ. Именно нарушаването ѝ от страна на унгарците води до появата на правашкото движение на Старчевич за държавна самостоятелност на основата на хърватското „държавно право“[22].

Така усташите налагат тезата, че „в правен аспект“ хърватската държава не е престанала да съществува дори когато е била инкорпорирана в границите на други държави и е била лишена от международно признание (в периода от 1102 до 1918 г.). Според тях от основаването си насетне хърватската държава съществува постоянно или като напълно независима, или в общност с други народи, но винаги като отделно държавноправно тяло. Така те упорито отстояват тезата, че от 1102 до 1918 г. хърватският държавен суверенитет се запазва, а хърватската държава продължава да бъде „правна реалност“ независимо от ограниченията, които ѝ налага чуждата върховна власт. Като основен аргумент за твърденията си усташите сочат, че през цялото това време Хърватия съхранява своя Сабор, бан, войска, корона и други белези на държавността. Те изтъкват, че няма „нито един документ“, който да доказа, че има „правно прекъсване“ на хърватската държавност. Затова, според тях, хърватският народ държи на своето „държавно право“ и основаната на него държавна самостоятелност, от които никога не се е отричал (дори в Югославия)[23].

В своята идеология усташите отделят твърде голямо внимание и на създаването на Югославия. Според тях в края на Първата световна война чужди сили попречват на хърватския народ да осъществи своето върховно (суверенно) право да има своя собствена държава. За усташите югославското държавно творение, от една страна, е плод на Парижката мирна конференция, а, от друга страна – на сръбското насилие. Поддържат тезата, че през 1918 г. представителите на „демократичните“ държави в света „лицемерно“ и „цинично“ говорят за правото

[20] HN, No 114, 8.VI.1941; No 702, 8.IV.1943; *Krizman, B.* Ante Paveli´c..., p. 74.
[21] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 138.

[22] Hrvatska smotra, No 11, 1938, 557–561; Parlamentarni govori..., p. 39; *Lorković, B.* Цит. съч., с. 6.
23 Hrvatska straša, No 188, 20.VIII.1940; HN, No 309, 24.XII.1941; *Дошен, М.* Нашият съюз с македонските българи и за какво се борим ние, хърватите. С., 1934, с. 10.

на народите на самоопределение, което така и не прилагат на практика. Хърватските националисти разкриват пред обществеността истинските им подбуди за образуването на Югославия – да наградят Сърбия за участието ѝ във войната на страната на съюзниците и да накажат хърватите заради вековните им връзки с Италия и Германия и участието им във военния конфликт на тяхна страна[24].

По мнението на усташите хърватският народ има нещастието през 1918 г. да се освободи от властта на една империя, каквато е Австро-Унгария, и да влезе в рамките на една нова унитарна и централизирана държава – Югославия. Актът от 1 декември 1918 г. се осъжда като дело, направено „мимо и против волята на хърватския народ". Този ден се смята за „най-срамната дата" в историята на хърватите. За усташите създаването на кралство Югославия е „нелегитимно", защото никога не е било одобрено от мнозинството от хърватското население. Те припомнят, че през ноември 1918 г. Саборът прекъсва работа, а Народното вече не е овластено да говори от името на хърватския народ. По преценка на усташите през 1918 г. хърватските политици извършват „едно от най-срамните предателства", съгласявайки се Хърватия да стане „част от разширената сръбска държава"[25].

За хърватските националисти през 1918 г. Хърватия е „окупирана" и е насилствено присъединена към своя източен съсед. По този начин с „безпримерното насилие" на Сърбия се ликвидира хърватската държава. Наложената сръбска власт отнема държавноправния статут на хърватския народ, съхранен при крайно тежки условия през вековете. По този начин се прекъсва „нишката", т. е. континуитета на хърватската държавност. Така, според усташките идеолози, цялата хърватска история след 1918 г. е белязана от борбата за възстановяване на хърватската държавност, която след 1929 г. се оглавява от усташкото движение. Усташката борба се представя като естествено продължение на вековните усилия на хърватския

[24] Hrvatska smotra, No 11–12, 1944, p. 479; Ustaška misao..., p. 57; *Balentović, I.* Crna legija. Z., 1942, 30–31.

[25] *Pavelić, A.* Putem..., p. 30; Poglavnik govori..., p. 8.

народ за свобода и независимост, с които той доказва, че е достоен и способен на самостоятелен живот[26].

В постулат на усташкото движение се издига идеята, че освобождението от „чуждото иго на Белград" и създаването на самостоятелната хърватска държава може да се постигне само с „радикални средства", по пътя на въоръжената борба. Усташите са убедени, че един поробен народ може да извоюва свободата си само чрез революционни средства на борба и издигат в свой лозунг максимата: „Бог помага на тези, които си помогнат сами."[27] Според тях няма друга алтернатива за постигане на пълна независимост освен по насилствен начин да се разруши югославската централизирана държава и върху нейните руини да се създаде хърватска самостоятелна държава. Елементът на насилието намира място в самото име на усташката организация – Усташка (т. е. въстаническа) хърватска революционна организация. В „Принципите" и устава ѝ се подчертава „революционният" ѝ характер и се декларира, че са оправдани всички средства на борба, вкл. и „силата на оръжието", за освобождение на Хърватия от „сръбско робство". Именно в тези документи въоръжената акция добива официална политическа формулировка[28].

Хърватските националисти често прибягват до примери от историята, за да оправдаят своите методи на борба. Те обвиняват сърбите, че от 1918 г. насетне непрестанно прилагат репресивни методи на управление и потискат чуждите народи в Югославия. По мнението на усташите Белград е този, който първи започва да употребява сила в стремежа си „да заличи хърватския народ от лицето на земята", както и всеки спомен за неговата народна самобитност и държавна самостоятелност в миналото. След 1929 г. военно-монархическата диктатура на крал Александър не оставя никаква надежда за воденето на нормален политически живот в страната и на борба с парламентарни политически средства[29].

Хърватските националисти припомнят, че на всички при-

[26] АН, f. 211, kut. 6, 982–983; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 12, 14, 41.

[27] Poglavnikovi govori..., p. 75; Parlamentarni govori..., p. 39, 44.

[28] *Богдан, И.* Цит. съч., с. 33; Poglavnik govori..., p. 8.

[29] HN, No 853, 7.X.1943; No 1180, 7.XI.1944; Poglavnik govori..., p. 19.

зиви мирно да се реши хърватският въпрос, сърбите отговарят с нечуван терор. Те подчертават, че хърватите многократно са се опитвали да постигнат своята свобода и независимост по мирен път и са се борили със законни средства срещу сръбската диктатура (писали са апели и меморандуми до ОН, създавали са свои легални партии за борба и т. н.), но не са постигнали никакъв резултат[30]. Според усташите, за да се използват ненасилствени, конституционни методи на борба, трябва да се контактува с „културни и цивилизовани опоненти", а не с „бандити, касапи и варвари"[31]. Павелич е уверен, че срещу „разбойничеството" не може да се води борба „с красиви думи и комплименти", а само „с кърваво оръжие"[32]. Според неговите последователи, въпреки своето миролюбие хърватите не могат да седят със скръстени ръце, когато са преследвани, малтретирани и избивани в Югославия. В самозащита те прибягват до най-крайни средства, наложени им от обстоятелствата. Идеята, която хърватските националисти развиват, е, че на техните сънародници не е оставена друга алтернатива, освен – или да се примирят със сръбската диктатура, или да прибягнат до насилието и терора, като се вдигнат на въоръжена борба[33].

Самият Павелич обяснява създаването на хърватското освободително движение като контрареакция на сръбския терор. Според него на държавния и четническия терор трябва да се отговори с усташки. При това той акцентира върху факта, че хърватите са изоставени от западните демокрации, припомняйки, че хърватските апели и меморандуми за съдействие и намеса остават без какъвто и да било отговор. Така, според усташите, западната незаинтересованост и белградската бруталност принуждават хърватите да приемат най-драстични и крайни методи на борба срещу своя противник[34].

---

[30] *Šuljak, N. D.* Цит. съч., с. 145.

[31] Memorandum Presented to His Majesty, Czar Boris of Bulgaria by the Croatian National Representation for the Independence of Croatia, Pittsburgh, Pennsylvania, 25.V.1939, 14–15.

[32] *Krizman, B*, Ante Pavelić..., p. 85.

[33] Ustaša, No 7, 15.II.1942; HN, No 756, 12.VI.1943.

[34] *AH*, f. 249, kut. 11, „Apel"; Spomen-knijga..., p. 32.

Усташките дейци отричат всякакви споразумения или договорености с неприятелите. Те обявяват безпощадна война на Белград. Хърватските националисти остро критикуват ХСП, чиито мирни средства на борба тотално не приемат. Те обявяват проповядването на пацифизма за предателство спрямо хърватските национални интереси. Всъщност нелегалната усташка организация възниква именно като алтернатива на легалната ХСП[35].

Усташите считат, че има два основни начина за извоюване на хърватската свобода: единият – хърватите сами да се вдигнат на борба, другият – да бъдат подкрепени от някой външен, „приятелски настроен" народ. Те многократно заявяват, че се нуждаят от външна помощ, за да решат хърватския национален въпрос. Тук се забелязва известно разминаване с учението на Старчевич, който се изказва против външната намеса и счита, че хърватският народ трябва да разчита само на собствените си сили за извоюването на своята свобода[36].

В навечерието на Втората световна война хърватските националисти вече обвързват реализирането на справедливите тежнения на хърватския народ за освобождение и обединение с победата на държавите от Оста. Те са убедени, че само един световен военен конфликт, в който Хърватия ще застане на страната на Германия и Италия, ще донесе така дългоочакваната и бленувана свобода и нова държавност. Усташите категорично отхвърлят като „клевети" и „неприятелски слухове" обвиненията, че хърватското освободително движение се е поставило в служба на съседни държави и че е „слуга на чужди интереси"[37]. В лицето на Италия и Германия те виждат съюзниците, които ще помогнат на нациите в Европа, нямащи все още в средата на XX в. свои държави, да изградят такива. Усташите вярват, че държавите от Оста ще уредят Стария континент по съвършено нов начин и ще ликвидират неправдите на Версайския договор[38]. Голямата им надежда е, че правото на техния народ на свобода и независимост ще бъде

---

[35] *Trifković, S.* The Ustaša.. p. 422; *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 85.

[36] *Starčević, A.* Izabrani spisi..., p. 417; *Ante Starčević...*, p. 15.

[37] HN, No 1116, 23.VIII.1944; Poglannikovi govori..., p. 23, 30.

[38] *Hrvatska straža,* No 188, 20.VIII.1940.

признато от държавите от Тройния пакт начело с Германия, които прогласяват като своя основна цел във Втората световна война изграждането на „свободна Европа“ на „свободни народи“. На победата на силите на Оста хърватските националисти гледат като на „трайна гаранция“ за свободата, независимостта и всестранния напредък на хърватския народ и на неговата свободна и независима държава[39].

Усташите са убедени, че по време на световния военен конфликт с външна помощ техният народ ще постигне това, което всеки народ има правото да направи – да възстанови суверенитета над собствената си етническа територия. Още на 1 април 1941 г. Павелич издава наредба на Главния усташки стан, с която се обръща към целия хърватски народ, заявявайки, че е дошъл моментът, в който той трябва да се освободи от сръбско робство и да възстанови самостоятелната и независима хърватска държава[40].

Националистите многократно декларират, че усташката борба се води не в името на създаването на ново политическо тяло, а за възстановяването на старата хърватска държава. Тя се увенчава с успех на 10 април 1941 г. Прогласяването на Независима хърватска държава означава реализиране на основната задача от националнополитическата програма на усташкото движение. За 10 април усташите пишат като за най-съдбоносното събитие в модерната история на хърватския народ. По време на първата си обществена изява в Загреб на 21 май 1941 г. Павелич подчертава, че подготовката за това хърватско „народно и държавно възкресение“ се е водила дълги десетилетия и столетия. Хърватските националисти разглеждат „усташката революция“ само като едно връщане назад към „златния век“ на хърватите, а НХД за тях е една възстановена, реставрирана, а не нова държава[41].

Усташите непрекъснато подчертават, че Независимата хърватска държава е изцяло „тяхна заслуга“. Във в. „Хърватски

[39] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 21–22; оп. 20, а. е. 361, л. 3–4; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 31.

[40] *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., p. 18.

[41] Hrvatska smotra, No 5–6, 1941, p. 241; No 7–8, 1942, p. 396; *Дошен, М.* Цит. съч., с. 18; Poglavnik govori..., p. 92.

народ“ от 14 април 1941 г. се отбелязва, че благодарение на усташката емиграция, и на първо място на Поглавника д-р Анте Павелич, хърватите рано са се озовали на „правия път“, който ги е извел до „обновата“ на хърватската държава и „възкресението“ на свободата[42]. Основаването на НХД се изтъква като резултат от борбата на целия хърватски народ начело с усташкото движение и се обявява за „национална революция“[43]. В „Усташки погледи“ Мийо Бзик пише, че „тежненията на хърватския народ са могли да се реализират само в усташка Хърватия“ и че усташеството и хърватството са една „съвършена цялост“[44]. Така усташите изопачават историческата истина, като представят всички хървати за свои симпатизанти. Те обявяват себе си за „най-съзнателните“ елементи на хърватската нация, които посвещават живота си в служба на Независимата хърватска държава[45].

Желанието да се съхрани нацията при усташите води към стремеж на всяка цена да се възстанови и засили хърватската държава. По принцип няма антидържавен национализъм и това, че хърватите през междувоенния период не признават югославската държава, съвсем не означава, че са против държавата като институция, а още по-малко – против хърватската държава. Тъкмо обратното, създаването на централизирана и силна държава като инструмент на нацията е първостепенна задача на усташите. Хърватският национализъм признава приоритета на държавата, защото само тя гарантира опазването на етнокултурното пространство, идентичността и суверенитета на хърватския народ. Създаването на хърватската държава не се представя като самоцел, а като средство, което трябва да донесе така желаната и очаквана от целия народ свобода и независимост[46].

Хърватските националисти създават истински култ към Независимата хърватска държава, който слага траен отпечатък върху развитието на тяхната идеология. Държавата се

[42] Цит. по: *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 142.

[43] Hrvatski glas, No 122, 20.VI.1941; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 48.

[44] *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., p. 21.

[45] NARA, M1203, doc. 860H.00/1468, 2; *Krizman, B.* Ante Pavelić..., 370–371, 388–389.

[46] NDH, No 7, 26.VI.1941; *Perić, I.* Цит. съч., с. 130.

обявява за най-голямото благо и най-важната институция на обществото. Усташите смятат, че с образуването на НХД тяхната борба се е увенчала с успех и е довела до превръщането на хърватския народ в „държавен народ". Те издигат лозунга: „Първо държавата, пък тогава всичко останало."[47]

Разбира се, за усташките дейци няма съмнение, че хърватската държава трябва да е напълно суверенна и „няма да бъде част от друга държава, под каквато и да е форма", а „хърватският народ няма да бъде превръщан... в интегрална част от която и да е друга нация"[48]. Усташите отхвърлят всякакви идеи за участие на Хърватия във федеративни или конфедеративни държавни образувания на Балканите. Те настояват тяхната държава да бъде напълно самостоятелна и суверенна.

След 10 април 1941 г. хърватските националисти са изправени пред нелеката задача да обосноват пред международната общност легитимността на акта по създаването на тяхната държава с външната помощ на силите на Оста. Широко разпространена още през военните години е тезата, че Хърватия не е държава, а е „окупирана част от Югославия", позната под името Независима хърватска държава, която е само сателит на Оста, и че в правен аспект самата Югославия не е престанала да съществува. За усташите съвсем не е леко да оборят тази теза, тъй като тя се основава на дотогавашната международна практика. Разпадането на Югославия става с използване на сила и е резултат от външна агресия. Според международното право след разгрома на една държава по време на война, територията ѝ остава под военна окупация, без да бъде разчленявана и без да се променя правният ѝ статут до сключването на мирните договори, т. е. завоевателят не получава автоматично суверенитет върху новозавладяната територия. Хитлер обаче постъпва напълно своеволно по отношение на Югославия, разчленявайки я през април 1941 г. на няколко части с различен държавноправен статут. Следователно излиза, че „де юре" НХД не е легитимна държава и съществуването ѝ зависи изцяло от победата на Оста. Поради тази причина съвсем малко страни я признават, а останалите

[47] Hrvatska smotra, No5–6, 1941, p.242; Spomen-knijga..., p. 29.
[48] *Lorković, M.* Govor..., 27–29.

(всички съюзнически и почти всички неутрални държави) продължават дипломатическите си отношения с югославското емигрантско правителство в Лондон. За света Югославия не престава да съществува. Затова усташите полагат неимоверни усилия след 10 април 1941 г. да докажат, че тяхната държава е напълно легитимна, тъй като хърватският народ е имал „правото" да я създаде[49].

В историографията и до днес съществува сериозна дискусия по въпроса за легалния статус на създадената на 10 април 1941 г. Независима хърватска държава. Някои автори твърдят, че тя няма белезите не само на независимостта, но и на държавността. За тях усташка Хърватия е фикция, една „полунезависима", „васална" и „марионетъчна" държава. Като аргумент те сочат, че тя е създадена от Германия и Италия, че на своя територия трябва да издържа чужди армии и че е окупирана страна (разделена с демаркационна линия). Хърватското правителство е принудено да се примирява с провежданата от чуждите сили денационализаторска политика на своя територия, особено в италианската част. То действа само със съгласието на окупационните сили и не взема самостоятелни решения. Германците и италианците държат в свои ръце не само военната, но често и гражданската власт по места. Границите на новата държава не задоволяват очакванията на хърватите. Усташите предават цяла Далмация на Италия, Междумурието на Унгария, а и не са в състояние да контролират остатъка от територията си, на която четници и партизани създават свои „свободни зони". Те прилагат геноцид и терористични методи на управление, които са несъвместими с всяка концепция за легалитет и конституционност. Икономиката на страната е изцяло зависима от потребностите и интересите на Германия и Италия, дори международното ѝ положение не е уредено. Това дава основание на много автори (особено югославски) да заключат, че всъщност НХД няма белезите на държавността[50].

[49] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 105; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 166–167; Okrugli stol..., 78–79.
[50] *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., p. 410; *Стругар, В.* Югославия в огне войны 1941–1945. М., 1985, 23–24; *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., p. 235; *Petranović, B., M. Zečević*, Цит. съч. Т. 1, с. 651; *Rezun, M.* Цит. съч., с. 65.

Независимо обаче от споровете как стои въпросът „де юре“, по-важно е да се установи дали НХД е държава „де факто“ и отговорът на този въпрос е утвърдителен. Тя не може да се приеме само като проводник на външната политика на Германия и Италия. Страната има свое правителство, независимо от положителната или отрицателната оценка, която може да се даде за четиригодишното му управление. Обстоятелството, че НХД води преговори и сключва договори с чужди държави, говори за известна степен на суверенитет. Като цяло Хърватия се ползва с по-голяма независимост, отколкото другите югославски райони след април 1941 г. При това не можем да не се съгласим с мнението на Ричард Пате, че по време на Втората световна война, когато светът се разделя на два военни блока, твърде малко нации са независими в своите решения. Авторът припомня, че много държави се появяват на международната политическа сцена с директна външна помощ – например такива са Югославия и Чехословакия след Първата световна война, което обаче не ги прави „нелегитимни“ в междувоенния период[51].

Усташите полагат големи усилия да направят своята държава независима – тя има свой герб, знаме, химн, армия, полиция и административен апарат. При това е със своя определена, строго фиксирана територия (около 100 хил. кв. км) и население от близо 6,5 млн. души. Според самите усташи легитимност на държавата придава „плебисцитът“, проведен сред населението на 10 април 1941 г. Общото въодушевление, с което хърватите посрещат „възкресението“ на НХД, и „проливаните потоци кръв за отбраната на народното отечество“ се смятат за убедително доказателство за правото им да имат своя собствена държава[52]. С образуването на НХД усташите предприемат действия за регулиране на нейното международно положение и уреждане на отношенията ѝ с другите държави (признаване, установяване на дипломатически отношения, утвърждаване на граници и т. н.).

За да докажат легитимността на хърватската държава, управляващите среди в НХД наблягат на всички онези елементи, които подчертават връзката ѝ с миналото и приемствеността между средновековна Хърватия и НХД. Усташите неслучайно обявяват новата хърватска държава за монархия начело с крал, както през Средновековието. При това хърватският крал получава името Томислав II, което подчертава континуитета на хърватската държавност. В НХД се възстановява короната на Звонимир (по примера на унгарската корона на крал Стефан). Тя се възприема като символ на хърватския държавен суверенитет, на извоюваната хърватска национална и държавна свобода[53]. Дори територията на НХД наподобява тази на средновековна Хърватия. На „великохърватското кралство“, възстановено през 1941 г., усташите гледат като на „най-великата хърватска държава“, позната в историята дотогава[54].

За реализация на идеята за приемствеността на хърватската държавност се смята и възстановяването на хърватския Сабор като основна държавна институция в Хърватия. Неговата първа сесия се провежда на 23 февруари 1942 г. В статията „Хърватският Сабор и нашата държавност“ във в. „Спремност“ от 1 март 1942 г. се отбелязва, че хърватският Сабор „не е плод на либералната демокрация, а е прастара хърватска народна институция“[55]. Той се свиква, за да се изтъкне, че в развитието на хърватската държава има приемственост и че НХД „не е държава, която се създава от нищо“, тъй като хърватски народ и хърватска държава е имало още преди 1300 години и сега техните институции само продължават своя живот. Усташите гледат на Сабора като на институция, която е символ на непрекъснатата държавна традиция в НХД. Според тях той е пазител на хърватското „държавно право“, носител на хърватската „народна воля“ и „огнище“ на народния и държавен живот. Хърватските националисти се опитват да представят НХД като държавноправен наследник на някогашна Хърватия, а чрез нейния Сабор да подчертаят суверенитета ѝ[56].

---

[51] *Pattee, R.* Цит. съч., 71–74.

[52] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, с. 20, 62; HN, No 1116, 23.VIII.1944.

[53] АН, f. 211, kut. 6, 985; Hrvatski glas, No 64, 17.IV.1941; ПЧП, № 86, 17.IV.1941.

[54] NARA, M 1203, doc. 860H/00/1–2044, 14–15; *Balentović, I.* Цит. съч., с. 82.

[55] Според усташите първообразът на Сабора при хърватите може да се открие още през 925 г., когато те избират своя първи крал чрез гласуване на бойното поле. Цит. по: *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 146–147.

[56] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 37–40; а. е.1249, л. 1; ПЧП, № 4, 6.I.1943, 9; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna..., p. 12.

За да докаже хърватския държавен континуитет, още в първата си реч пред новия парламент Павелич отбелязва, че този държавен орган представлява продължение на работата на последния хърватски Сабор, избран в Австро-Унгария през 1913 г., който провежда последното си заседание на 29 октомври 1918 г. Тогава той принудително спира работата си, а белградският терор попречва на свикването му отново. За да демонстрират приемственост, усташите поканват в Сабора от 1942 г. живите народни представители от последния хърватски Сабор от 1918 г., както и избраните през 1938 г. активисти на усташкото движение, изтъкнати дейци на ХСП и ХПП и на германското малцинство. По този начин те целят да докажат, че работата му е само отложена с 20 години поради сръбското господство и през 1942 г. е отново възстановена[57].

На 28 февруари 1942 г. парламентът единодушно приема следната декларация: „Хърватският национален Сабор, представлявайки хърватската нация в нейната историческа и етническа територия, декларира, че всички актове и решения от 1 декември 1918 г. до възстановяването на НХД на 10 април 1941 г., които касаят хърватския народ и неговата национална независимост, се смятат за недействителни. В същото време хърватският национален Сабор декларира, че всички актове от самия момент на възстановяването на НХД до днес на цялата национална хърватска територия се възприемат със задоволство и влизат в сила."[58] Така усташкият Сабор анулира всички правни актове на бившата югославска държава, които касаят Хърватия и по този начин прекъсва всичките ѝ връзки с бивша Югославия. Той прокламира признание на възстановената хърватска държава и на пълната „законност" на всички държавнополитически актове на усташкото правителство. По този начин възстановяването на НХД се легитимира от Сабора.

На практика хърватският Сабор не взема никакви самостоятелни решения, а само легализира издадените вече актове от Павелич. Парламентът няма законодателни функции в

[57] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 37, 60; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 130; *Божилова, Р.* История..., с. 313.

[58] The Croatian Nation..., p. 27.

общоприетия смисъл на думата. Той гласува всички издадени от 10 април 1941 г. до този момент държавноправни актове, но те стават закони едва след като ги подпише Поглавникът. Всичко това ясно показва само формалната представителна функция, която се отрежда на Сабора като държавна институция в НХД[59]. Чрез неговото възстановяване режимът се стреми да постигне легализацията си и да направи „една манифестация на народното единение пред външния свят"[60].

Съществуването обаче на парламент в една авторитарна държава като НХД е напълно формално. Той трябва по-скоро да демонстрира наличието на държавност, отколкото да изпълнява някакви реални функции. Усташите абсолютизират самостоятелната хърватска държава, без обаче обстойно да разработват въпроса за политическото ѝ устройство. Това всъщност обяснява защо толкова лесно след 10 април 1941 г. се налага авторитаризмът и не се създават демократични институциии в страната[61]. При това е повече от ясно, че държава, която се гради на етническа основа не може да бъде либерална или демократична[62]. Крайният национализъм на усташите им пречи да въведат демократично управление в страната, защото само авторитарният режим, който обявява, че работи „в името на националните интереси", може да защити интересите на по-голямата етническа група (в случая хърватската) в рамките на държавните граници. Не може да има парламентарен режим в една държава, в която една трета от населението (сърбите) се лишава не само от политически, но и от елементарни човешки права. Ако се погледне дори състава на Сабора, прави впечатление, че в него са слабо представени или почти не са представени огромни национални групи от населението на НХД. Сред депутатите са включени само 20

[59] Всъщност формалното съществуване и дейност на Сабора личи и от броя на неговите заседания. През 1942 г. той е свикан общо три пъти, след което до края на съществуването на НХД изобщо не е свикван. (Вж. *Божилова, Р.* История..., с. 314.)

[60] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 31, 33, 68–69.

[61] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 112; *Rezun, M.* Цит. съч., с. 61.

[62] *Питасио, А.* Нация, национализъм и национализмът на Балканите. – Балканистичен форум, IV, 1995, № 2, с. 25.

мюсюлмани[63] (бивши депутати от Босна в белградския парламент), трима православни и един евреин (покръстен преди 20 години)[64].

Излиза, че дори антидемократизмът в НХД има по-скоро национални, отколкото политически функции. Усташите го прилагат на практика в страната не защото го заимстват от фашизма и нацизма като идеологически постулат, а понеже е пряко свързан с националната политика, която провеждат. Те се стремят към изграждане на строго централизирана и хомогенна държава. Управляващите среди дори не допускат мисълта за регионална автономия на районите със смесено хърватско и сръбско население. Те са принципни противници на идеята за някакво федеративно или конституционно устройство на Хърватия, въпреки многонационалния ѝ характер[65].

Това, което интересува усташите, е не толкова същността на политическата система на държавата, колкото нейния национален характер. Затова и концепцията за етническото прочистване на хърватските територии и създаването на хомогенна национална държава е една от основните постановки в усташката идеология. Хърватските националисти имат специфично разбиране за суверенността, схващайки я главно като етническа хомогенност. Те се борят за създаването на етнически „чиста“ Хърватия, прочистена, ако е необходимо със сила, от всички нехърватски етнически групи[66].

Усташите разбират националната идентичност в НХД като етническа идентичност. Те изхождат от принципа на националната изключителност и непризнаването на другите нации на територията на държавата, освен хърватите. Съгласно усташките постановки, в хърватските земи имат право да живеят само хърватите (както и мюсюлманите, които усташите обявяват за „най-чисти хървати“ и ги приемат за неразделна част от своята нация), които са единствената държавноправна нация в новата държава. Само те могат да бъдат пълноправни

[63] Според Павелич отсъствието на мюсюлмани в Сабора не бива никого да учудва, защото те са хървати и като такива са представени в тази институция.

[64] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 39, 57–59.

[65] *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., p. 20.

[66] *Perić, I.* Цит. съч., 184–185.

граждани на НХД, т. е. правото на гражданство и участие в политическия живот е привилегия само за тях[67]. Усташите не признават националните малцинства и ги изключват от състава на хърватската общност, поставяйки ги под общия знаменател на „нехърватите“, които живеят в хърватската държава. Те прилагат дискриминационна политика спрямо всички, които „не са от хърватско коляно“ и „хървати по кръв“[68]. На практика крайната им цел е създаването на хомогенна хърватска държава, в която всички *не*хървати (най-вече сърби и евреи) ще бъдат считани и третирани като чужденци (т. е. ще имат ограничените права на „втора категория граждани“).

Управляващите налагат идеята за изолиране на всички останали национални групи от хърватите. Според тях хърватите трябва да живеят сами в своите земи. Усташите са уверени, че това ще стане след като новата хърватска държава добие окончателните си граници. Те отстояват позицията, че „единството и хармонията“ са основата за разрастването и трайността на държавата[69].

Отговорът на въпроса защо усташите проповядват политика на етническо „прочистване“, особено след като завземат властта в НХД, се крие в изключително сложната етническа картина в новата държава. Хърватите се оказват един от народите с най-сложно геополитическо положение в Югоизточна Европа. Многонационалният и многорелигиозният характер на хърватските исторически територии е общоизвестен факт. Дори в тяхната сърцевина – Хърватия, Славония и Далмация, хърватите не са компактно население и сред тях живеят голям брой етнически сърби (около 25% от населението), които според своята религиозна принадлежност са пра-

[67] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.

[68] В XI усташки принцип дословно се казва: „Хърватските народни и държавни дела в самостоятелната и независима хърватска държава не може да решава никой, който не е по коляно и кръв член на хърватския народ, също така съдбата на хърватския народ и хърватската държава не може да се решава от нито един чужд народ или държава.“ В историографията този принцип се третира като расистки. В междувоенния период той има антисръбска насоченост, но в НХД вече придобива ново, по-широко звучение. (Вж. *Crljen, D.* Цит. съч., с. 61, 63.)

[69] ПЧП, № 108, 17.V.1941.

вославни. Още през 1918 г. много хървати остават в границите на Италия. Техният брой се увеличава още повече след 1941 г., когато от Хърватия се откъсва Далмация, една от най-чистите в етническо отношение хърватски земи, и се отстъпва на Италия. В същото време територията на НХД почти се удвоява в сравнение с Бановина Хърватия (от 60 на 102 724 кв. км). По този начин в НХД влизат територии, в които хърватите са малцинство. Това особено важи за етнически смесения регион на Босна и Херцеговина. Именно присъединяването на тези земи към НХД значително усложнява етническия облик на хърватската държава. Въпросът за Босна и Херцеговина е изключително сложен, защото тук хърватите живеят съвместно не само с други християни (православни – около 43%), но и с мюсюлмани (около 37%)[70].

От общо 6,5 млн. население на НХД само 3,4 млн. души са хървати. Новата хърватска държава се оказва изключително пъстра в етническо отношение. В нея се срещат повечето етнонационални групи, които населяват стара Югославия: хървати, сърби, германци, унгарци, чехи, словаци, италианци, черногорци, руснаци, украинци и словенци. В друга група могат да се обособят етнорелигиозните общности на мюсюлманите и евреите. В отделна категория влизат циганите, цинцарите и куцовласите, които са и мюсюлмани, и християни. Според религията си населението на НХД се дели на привилегировани религиозни общности (римокатолици, униати, протестанти и мюсюлмани) и непривилигировани (православни, евреи и старокатолици). От всички известни данни излиза, че хърватите католици в НХД са приблизително 50% от общото население на страната, православните сърби – 30%, мюсюлманите – 12% и останалите национални групи – 8%[71].

---

[70] *Jelinek, Y.* Цит. съч., с.195; *Jelavich, B.* History... T. 2, p. 263.

[71] Броят на населението в НХД (общо и по националности) не може да се определи точно, тъй като не е правено преброяване през военните години. В статистическите материали най-често то се дава между 6,3 и 6,5 млн. Публикуваните статистически данни са приблизителни и често са изопачавани от различните автори, за да задоволят определени националистически амбиции. Според немски извори от 1941 г., съхранявани в Германския федерален архив в Кобленц, населението на НХД е следното: хървати – 3 025 000; сърби – 1 790 000; мюсюлмани – 815 000; германци – 223 000; чехи и словаци – 119 000; евреи – 95 300; унгарци – 75 000; словенци – 38 000; други – 14 900. Данните на германското МВнР от май 1941 г. сочат следното: хървати – 3,3 млн.; сърби – 2 млн.; мюсюлмани – 700 хил.; германци – 150 хил.; унгарци – 75 хил.; евреи – 40 хил.; словенци – 30 хил. и др. В „Окупация и революция" Франьо Туджман дава следните цифри: хървати – 3 300 000; сърби – 1 925 000; мюсюлмани – 700 000; германци – 150 000; унгарци – 75 000; словаци – 65 000; евреи – 40 000; словенци – 30 000; италианци – 500 и т. н. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 46; *Tudjman, F.* Okupacija i revolucija. Z., 1963, p. 209; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 106; Okrugli stol..., p. 81; *Jareb, J.* Цит. съч., с. 87.)

Усташите не искат да признаят очевидния факт, че както Югославия в междувоенния период, така и НХД по време на войната не е просто национална, а многонационална и многорелигиозна държава. Те фалшифицират статистическите данни и извършват големи манипулации с тях с цел да докажат своите идеологически и политически доктрини. След присъединяването на Босна и Херцеговина те правят преброяване, което завишава изключително много броя на хърватите (към които причисляват и мюсюлманите) и занижава особено този на сърбите, както и на останалите етнически групи[72]. Основната идея на усташките идеолози е да докажат, че НХД е еднонационална, „хомогенна" държава, в която хърватите са мнозинство (в този дух се разработва и цялото ново законодателство на страната)[73]. Усташизмът, както и югославизмът,

---

[72] По официални хърватски данни народностният състав на населението в НХД е следният: хървати – 5,2 млн.; сърби – 1,5 млн.; германци – 145 500; унгарци – 70 000; словенци – 37 000; чехи и словаци – 44 000; други – 35 442. Според в. „Нова Хърватска" от 12 декември 1941 г. хърватите са 5 500 000; сърбите – 500 000; германците – 170 000; останалите славяни – 150 000; унгарците – 70 000. В статията си „Етническият състав на Хърватия и Сърбия", публикувана в „Хърватска смотра" през 1941 г., Анте Оршанич дава следните цифри: хървати – 3,8 млн.; сърби – 1,7 млн.; други – 550 хил. Когато усташите правят статистика според майчиния език на населението, тогава включват и сърби, и мюсюлмани към групата, която говори хърватски език. Така те заявяват, че в НХД по майчин език 95 % от населението са хървати и само 5 % принадлежат към чуждестранни народностни общности, най-голямата от които е немската. Разбира се, по данни на усташите, извън хърватската държава остават много хървати – в Сърбия и Черна гора – 280 000; във Войводина – 118 000; в Словения – 18 823; в останалите части на Европа – 385 000 а вън от Европа (главно Северна и Южна Америка) – 925 000. (Вж. ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 4; NARA, M 1203, doc. 860H.00/1558, p. 2; Hrvatska smotra, No 3, 1941, 131–132; ПЧП, № 108, 17.V.1941.)

[73] Hrvatska smotra, No 3, 1941, p. 132.

е също идеологически опит за национална хомогенизация (в случая хърватска) при голямото национално разнообразие в региона.

Усташката националистическа доктрина е дискутирана в много научни публикации, в пропагандата и в публицистиката от 1941 г. до наши дни. В едно германско дипломатическо известие още от 27 август 1941 г. много точно се отчита, че грешката на управлявящите е нежеланието им да приемат, че НХД не може да бъде еднонационална и изцяло хърватска държава – при положение, че в нея хърватите са едва половината от населението. Според германския наблюдател представата, че хърватската държава може да стане еднонационална, като се прочисти от малцинствата чрез терор, е голяма заблуда[74]. Съвременните историци могат напълно да се съгласят с тази оценка от началото на 40-те години. В действителност НХД е многонационална държава и единствено правилната национална политика, която усташите е трябвало да водят, е на помирение и на признаване гражданските и политическите права на всички национални групи.

Разбирането за еднонационалността на НХД произтича преди всичко от интерпретацията на учението на Старчевич. Според лидера на правашите на територията на „Велика Хърватия“ живее само един „политически“ народ и това е хърватският народ[75]. Той отрича съществуването на сърби и словенци в южнославянските земи, защото едно такова признание може да доведе до стремеж у тях към обособяване в отделни политически единици. „Бащата на отечеството“ обявява, че термините „сърби“ и „словенци“ са регионални и имат само географско съдържание. За него словенците са „северно племе“ от хърватската нация или както още ги нарича – „планински хървати“. Старчевич влага особено силна антисръбска нотка в своето учение – той отрича съществуването на сърбите като политическа нация и ги смята за „нечиста раса“ и религиозна секта, която трябва да се унищожи. Той ги призовава да се обърнат към католицизма, т. е. да се върнат

[74] Zbornik dokumenta i podatka..., p. 329.

[75] На Балканите той допуска съществуването само на още един народ – българите.

към „истинската вяра“ на своите предци, която по една или друга причина са изоставили преди векове[76].

Разбира се, идеята за „етническо прочистване“ с цел създаване на по-стабилна и хомогенна държава е широко разпространена в Европа през XX в. Национализмът в най-крайната си форма навсякъде по света съдържа идеята за прочистване на нацията от „чужди елементи“. Това важи особено за фашизма и нацизма, от които усташите пряко заимстват. Така теорията за „чистата хърватска нация“ и „етнически чистата“ НХД, които трябва да намерят своето „достойно място“ в „новия европейски ред“, се създава доста преди образуването на НХД на базата на нацистката теория за „висшите и нисши раси“ и за „чистата арийска нация“. Пропагандната терминология също се заимства пряко от нацистите, като в усташката литература често се призовава за „очистване на арийската кръв“ от „външни замърсявания“[77].

Въпросът за расовата политика заема значително място в идеологическите построения на усташите. Освен за „политическа“ и „обществена революция“ те говорят и за „расова революция“, без която смятат невъзможно съществуването на НХД. Хърватските националисти призовават към очистване на Хърватия от хората от различно и расово непълноценно потекло (*не*хърватските народности), от елементи, които по „раса, кръв и дух“ са „опасни“ и „неприятелски“. Основната цел на усташкото ръководство е от новата държава да образува „чист хърватски жизнен простор“, който да позволи съществуването и просперитета на „чистата хърватска нация“[78].

Главно под германско влияние, в стремежа си да се разграничат от славяните, усташите представят народа си за „арийски“, от готски или ирански произход. Тези теории се появяват още преди Втората световна война, но особено процъфтяват в НХД с цел да се разграничат „хърватите

[76] *Banac, I.* National Question..., p. 87; *Marković, M.* Цит. съч., 11–12; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 106, 194.

[77] *Jelić-Butić, F.* Ustaški pokret..., p. 190.

[78] HN, 20.IV.1941; *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., p. 236; *Савов, Г.* Цит. съч., с. 37.

арийци“ от сърбите славяни. Ако изобщо се признава славянския произход на хърватите, то тогава се претендира за „чиста“, „незамърсена кръв“, докато сърбите (особено тези в Хърватия) се представят като смес – „нечиста раса“, „замърсена“ от номадски, влашки и балкански елементи[79].

Усташите заимстват пряко от расовата теория от нацистите не само за да се харесат на германските си покровители, но и за да се разграничат от сърбите. За целта те заявяват, че по раса, външен вид, език, религия, култура, та дори и психика двата народа нямат нищо общо. В пропагандата обширно се разяснява, че борбата срещу чуждите елементи в НХД се отнася на първо място до „великосърбите“, които искат да откъснат обширни територии от Хърватия и да ги присъединят към сръбската държава или да създадат своя държава на територията на Босна и Херцеговина[80]. Усташите поясняват, че освен по пътя на ликвидацията, създаването на „етнически чиста Хърватия“ може да се постигне и чрез асимилация на някои „по-безобидни“ етнически групи като например словенците и черногорците. Затова на словенците те гледат като на „алпийски“ или „планински хървати“, опитвайки се да ги „убедят“ в хърватския им произход. Понякога в усташката идеология дори черногорците са представяни като „червени хървати“, а Черна гора – като „червена Хърватия“[81].

Хърватските националисти се борят не само за етнически чиста, но и национално обединена Хърватия. Един от основните принципи в тяхната идеология е този за териториалната цялост на Хърватия, чието постигане се приема за критерий за успеха на хърватската националноосвободителна борба. Националната идея в усташката идеологическа система се свежда преди всичко до освобождението и обединението на хърватския народ на цялата негова етническа и историческа територия. Според усташите хърватският народ е „белязан“ с една от най-тежките съдби в Европа, тъй като освен че е бил поставен под чужда зависимост от XII в. насетне, е бил

[79] Neue Ordnung, 15.III.1942; Za Dom, 23.1.1943; 1.X.1943; *Jelinek, Y.* Цит. съч., с. 196.

[80] Naše teme, No 9, 1986, p. 1268; *Begić, M.* Цит. съч., с. 267.

[81] *Petranović, B., M.Zečević.* Цит. съч., с. 334.

разпокъсан и отделните му части са влизали в напълно различни държавни и културни сфери. Усташите приемат орязването на хърватската държавна територия до минимум и свеждането ѝ до „остатък от остатъците на някога славните хърватски кралства“ за сериозно накърняване на хърватските национални интереси. Именно разпокъсването е прекъснало нормалното обществено, политическо, икономическо и културно развитие на хърватите за цели осем века. Затова усташите смятат, че от постигането на обединението на всички хърватски земи в рамките на една държава зависи съществуването и развитието на хърватската национална общност[82].

Усташките идеолози не само издигат идеята за освобождението и обединението на изконните хърватски земи в една държавна цялост, но се оказват и твърде експанзионистични в своите териториални претенции. Това, което те желаят да постигнат като краен резултат на своята борба, е създаването на етнически чиста „Велика Хърватия“, която да обхваща „цялата хърватска историческа и народностна територия“, т. е. територията на Същинска Хърватия, Славония, Лика, Загорие, Далмация, Истрия, Босна и Херцеговина, Срем, Междумурието, Прекомурието и дори някои други области. В усташката националистическа доктрина като изконни хърватски земи, като „истински и цялостен жизнен простор“ се сочат земите между словенската граница, р. Мур, Драва, Дрина, Черна гора и Адриатика[83].

Усташите отстояват тезата, че на гореизброените земи хърватският народ има „неоспорими“ претенции на основата на своето „историческо държавно право“, „съвременното право на самоопределение на народите“ и новите си „жизнени потребности“[84]. Още през 1936 г. в „Хърватският въпрос“ Анте Павелич пише, че хърватите имат право на всички територии, на които е живял техният етнос и върху които се е разпростирала някога хърватската държава. Според него населението от тези земи е доказало своята принадлежност към хърватс-

[82] NDH, No 20, 25.IX.1941; HN, No 853, 7.X.1943; Krv je progovorila..., p. 111.

[83] NDH, No 11, 24.VII.1941; Katolički list, No 31, 8.VIII.1941; HN, No 853, 7.X.1943.

[84] Krv je progovorila..., p. 111.

ката нация и волята си за обединение в една обща държава, която трябва да бъде прочистена от всички национални малцинства и да не влиза в никакви съюзи и съглашения с други южнославянски държави[85].

Родоначалник на идеята за „Велика Хърватия" е Анте Старчевич. До нея „бащата на хърватския национализъм" достига, интерпретирайки по свой начин илирийската теория на Людевит Гай. Подобно на Гай, той счита, че само един народ населява териториите между Алпите и Черно море, но неговото име не е „илирийски", а „хърватски". Той приема за хърватски всички южнославянски земи (вкл. и някои български)[86]. Неговото великохърватство се появява като реакция на великосърбизма на Караджич. Всъщност и едната, и другата крайно националистически идеологии могат да се разглеждат като отрицание на илиризма и югославизма.

През междувоенния период усташката организация наследява и доразработва великохърватските постановки на Хърватската партия на правото. Подобно на Старчевич, хърватските сепаратисти обявяват почти цялото население, живеещо между немски говорещите народи на север (Австрия) и гърците на юг, за хърватско по произход и следователно то трябва да бъде включено в границите на бъдещата НХД. На практика това е територията на междувоенна Югославия, в която усташите искат да заменят сръбската доминация с хърватска. В някои от пропагандните им материали се отбелязва, че хърватите някога са населявали и Черна гора, Санджак, Войводина (Банат, Бараня и Бачка), както и някои словенски земи, но впоследствие са били принудени да се изтеглят от тях, което е довело до загуба на „гранични или периферни етнически и исторически хърватски земи"[87].

Изхождайки от такава национална програма максимум, усташите не признават границите на Бановина Хърватия от 1939 г. Те смятат, че чрез налагането им историческата територия на хърватската народност е орязана драстично. В книгата си „Народът и земята на хърватите" Младен Лоркович изразява общоприетото мнение, че Бановина Хърватия е само частично решение на хърватския въпрос, защото в нея не са включени всички райони с преобладаващо хърватско население, които са хърватски „в исторически смисъл", както и такива, които в стопанско и географско отношение „гравитират" към Хърватия. Извън нея остават Босна и Херцеговина (заедно със Санджак), Срем, Далмация, Бачка и Бараня. Така на практика, според Лоркович, една трета от хърватската територия и една четвърт от хърватското население не са включени в Бановината[88].

След завръщането си от емиграция през април 1941 г. усташите се опитват да постигнат на практика единството на хърватския народ и неговите земи. Те добре разбират, че по време на световния военен конфликт реализирането на многовековния хърватски национален блян не е толкова неосъществимо, колкото изглежда преди 1941 г. Обединението на Хърватия е големият коз в ръцете им, който може да им осигури широка обществена подкрепа, от която те болезнено се нуждаят след поемането на властта в новата държава.

За да предявят претенции към съседните земи, усташите слагат знак на равенство между хърватската историческа и етническа територия, т. е. приемат, че хърватите живеят върху цялата си историческа територия (т. е. в земите, които са населявали през вековете) и следователно имат право да я включат в своята държава. За тях това са земи, върху които хърватите са се заселили още по времето на преселението на народите, там са изграждали своите държавни образувания през вековете и постоянно, вкл. и по времето на Втората световна война, са населявали. Усташите поддържат становището, че още през средните векове се очертават изконните хърватски земи, в които хърватският етнос е преобладаващ. Изрично се подчертава, че от тези земи само временно са откъсвани някои части (като например Босна), върху които обаче хърватите запазват етническото си право през вековете[89].

---

[85] Hrvatski glas, No 72, 26.IV.1941; HN, No 309, 24.XII.1941.

[86] *Starčević, A.* Misli i pogledi..., p. 11; Spomen-knjiga..., p. 5.

[87] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 864, л. 19; а. е.1251, л. 91; HN, No 844, 26.IX.1943; No 702, 8.IV.1943; No 1224, 31.XII.1944.

[88] *Lorković, M.* Narod..., 221–222.

[89] Hrvatski glas, No 72, 26.IV.1941; HN, No 99, 22.V.1941; Poglavnikovi govori..., 5–6; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 49.

Усташите приемат, че хърватски са всички земи, които някога са влизали в границите на тяхната държава. Те се позовават на „историческото право“ на своя народ, което макар че в края на Първата световна война се заклеймява от демократичния свят и се заменя от „правото на народите на самоопределение“, след две десетилетия се възражда отново от силите на Оста като основен аргумент за тяхната териториална експанзия. Хърватските националисти се възползват от това обстоятелство и на негова основа претендират за редица етнически смесени региони, в които тяхното население е малцинство. Това е същността на тяхната великохърватска идея, която е силно експанзионистична, насочена е срещу съседните народи и сама по себе си води до етнически раздори и конфликти[90].

Усташите преследват максимални гранични очертания за хърватската държава от времето на нейното най-голямо териториално разширение, т. е. от периода на най-големия ѝ средновековен разцвет[91]. Крайните националисти постоянно и целенасочено наблягат на обстоятелството, че през X и XI в., като са използвали слабостта на византийците и франките, хърватите са постигнали своя идеал – „един хърватски народ и една хърватска държава“, т. е. осъществили са хърватското народно и държавно единство. Тогава Хърватия е била „велика“ и е граничила с реките Мур, Драва и Дунав – на север, с р. Дрина и Черна гора – на изток, и с Адриатическо море – на юг и запад[92]. Усташите твърдо заявяват, че всички тези територии образуват „едно единствено хърватско отечество“ и „никой няма право да присвоява която и да е от тези територии за себе си“[93]. Хърватският национализъм, издигащ в култ хърватската средновековна държава, и то от периода на най-големия ѝ просперитет, обаче пряко се сблъсква със

[90] *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 74.

[91] Усташката НХД се обявява дори за кралство, за да се доближи по-пълно до средновековния модел на политическо устройство. Тъй като средновековният разцвет на хърватската държава се постига по времето на крал Томислав, то новият хърватски крал получава името Томислав II. (Вж. *Singleton, F.* Twentieth Century Yugoslavia. New York, 1976, p. 88.)

[92] *Katolički list*, No 31, 8.VIII.1941; *Crljen, D.* Načela..., p. 25.

[93] *Pavelić, A.* Kroatische Frage..., p. 30.

сръбския национализъм, който пък се стреми към възстановяване на Душановото кралство. Амбицията и на хървати, и сърби за осъществяване на великодържавните им доктрини неминуемо ги сблъсква и по време на Втората световна война между тях пламва борба за надмощие в регионите, за които претендират и двете нации – най-вече за Босна и Херцеговина. В това се крие „агресивността“ на балканския, в частност – на хърватския национализъм[94].

В усташките материали непрекъснато се подчертава, че хърватският народ е „един от най-старите европейски самостоятелни държавнотворни народи“, че винаги е имал и продължава да има „свой жизнен простор“, който е усвоил от идването си в този европейски регион „преди хиляди години“ и винаги го е бранил като свое отечество. Тезата за „жизнения простор“ е пряка заемка от националсоциалистическата и фашистката идеология. Същевременно усташите се опитват да отхвърлят всякакви обвинения срещу себе си в агресивност или в изявен „империализъм“ спрямо съседните народи, като твърдят, че хърватският народ винаги само е „отбивал чуждите претенции“ към своите земи[95].

В процеса на определяне границите на НХД от Германия и Италия (пролетта – есента на 1941 г.) усташите са изправени пред необходимостта да обосноват хърватското право върху редица територии, за които претендират. Поради тази причина те започват активна великохърватска националистическа пропаганда. Хърватският териториален експанзионизъм се насочва най-вече към Босна и Херцеговина, Срем, Санджак, Далмация, Истрия, Междумурието, Прекомурието, Войводина, Бока Которска. Усташите имат програма минимум за териториалното разширение на Независимата хърватска държава, простираща се до р. Дрина и включваща Хърватия, Босна и Херцеговина, както и програма максимум, при която границите ѝ трябва да обхванат всички хърватски етнически и исторически територии.

[94] *Лалков, М.* Модерен или балкански национализъм. Доклад от конференцията „Балканите на прага на XXI век“. С., юни 1997. – Международни отношения, XXVI, 1997, № 3, 14–16.

[95] Hrvatska straža, No 26, 1.II.1940; HN, No 878, 6.XI.1943; No 910, 14.XII.1943.

Босненският въпрос се оказва емоционалният фокус на хърватската и в частност на усташката национална идеология. Още от най-стари времена териториалната принадлежност на този регион е „ябълката на раздора“ между хървати и сърби и най-спорният въпрос в сръбско-хърватските отношения. Като такъв той се запазва и в рамките на Югославия, и след нейното разпадане през Втората световна война. Това се дължи на смесения етнически състав на региона, геополитическото му разположение и особеното му историческо развитие. Босна и Херцеговина се намират точно на границата между хърватските и сръбските земи и съвсем естествено и двете етнически общности имат териториални претенции и изтъкват правото си (етническо, историческо, геополитическо и езиково) върху тези земи. Босна и Херцеговина са с изключително смесен етнически състав, който освен сърби и хървати включва и многобройно мюсюлманско население. Тук религиозната и националната омраза между сърби и хървати, между православни и католици има дълбоки исторически корени. Сръбският и хърватският национализъм сериозно си съперничат в региона. Сръбските националисти пропагандират, че Босна и Херцеговина са „най-сръбските“ области и „класически“ сръбски земи. Усташите също претендират за тях като „изключително“ хърватски територии, в които живее „най-чисто“ хърватско население. Сръбско-хърватският спор в Босна и Херцеговина напомня изключително много сръбско-българския в Македония с тази разлика, че докато в Македония няма сърби, в Босна и Херцеговина не само има такива, но те съставляват относително мнозинство сред населението на тези две области[96].

Още в средата на XIX в. основоположникът на правашеството Анте Старчевич обръща сериозно внимание на региона. Много от трудовете му са посветени на етническото и историческото право на хърватите върху тези земи, които нарича „огнище на хърватската слава и величие“. Според него Хърватия би могла да бъде респектираща източноевропейска сила,

[96] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 211, л. 44; *Alexander, S.* Church and State in Yugoslavia since 1945. London, Cambridge University Press, 1979, p. 4; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 112.

само ако обедини в себе си земите на някогашното Триединно кралство (Хърватия, Славония и Далмация) и Босна и Херцеговина[97].

Анте Старчевич не може да подмине въпроса за сръбското население в региона, което съставлява над 40% от общото население там. Това прави доста трудна задачата за хърватите (с техните само 20%) да претендират за тези земи. Затова Старчевич приема, че трябва да се „хърватизират“ сърбите, като се използва примерът на унгарците, които векове наред водят политика на маджаризация на националните малцинства. Той призовава бошняците от трите вери да се признаят за „братя от един народ и едно отечество“. Разбира се, за него това отечество е Хърватия, а народът – хърватският[98].

В междувоенния период вече са очертани всички основни положения на усташката концепция по отношение на Босна и Херцеговина, а именно: в исторически, т. е. в държавноправен смисъл Босна и Херцеговина са хърватски земи, които със сила са били изтръгнати от Хърватия; в етническо отношение те са преимуществено хърватски, тъй като католиците и мюсюлманите (които са „племенен дял на хърватския народ“) са мнозинство в региона; при образуването на независимата хърватска държава Босна и Херцеговина ще играят ключова роля[99].

Докато са още в емиграция усташите всячески се опитват да докажат правото на хърватите над тези земи и да отхвърлят сръбските претенции към тях. Те изобличават многогодишните опити на сърбите „да посърбят“ Босна и Херцеговина, като подчертават, че тези региони са толкова „сръбски“, колкото и Македония. Хърватският народ се призовава да се противопостави решително на всеки опит както за присъединяването им към Сърбия, така и за подялбата им между Сърбия и Хърватия[100]. Националистите разчитат изключително много на хърватското население в региона, на което гледат като на „преден мост на хърватството“, като на „чета“, която ще изнесе

[97] HN, No 365, 1.III.1942; *Starčević, A.* Politički spisi..., p. 328.
[98] Hrvatska smotra, No 3, 1939, p. 146; *Starčević, A.* Izabrani spisi..., 429–430.
[99] 1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1973, p. 44.
[100] *Дошен, М.* Цит. съч., 7–8; Krv je progovorila..., p. 104.

на плещите си „първия бой“ с врага. Според усташката теза православните в региона не са сърби, а „посърбени хървати“. Отделните признания, че в региона има сърби, винаги са съпътствани с уточнения, че това са преселници от Сърбия, а не местни сърби. За усташите няма съмнение, че „Босна клони към Хърватия, а не към Сърбия“[101].

Хърватските националисти не могат да се примирят с факта, че след сключването на споразумението през 1939 г. съвсем малка част от Босна и Херцеговина се присъединява към Бановина Хърватия. Те обвиняват управляващата Хърватска селска партия в извършването на „най-срамно предателство“ спрямо хърватските национални интереси, съгласявайки се със загубата на голяма част от региона. Те открито предупреждават: „Няма да дадем Босна и Херцеговина да се делят.“[102] В исканията на Главния усташки стан от 15 ноември 1940 г. изрично се подчертава, че Босна, която „от прастаро време е дял от хърватската земя“ и „средище на хърватската държава“, заедно с Бановина Хърватия трябва да влезе в границите на бъдещата НХД[103].

След 10 април 1941 г., за сметка на откъсването на Далмация, Хитлер и Мусолини позволяват на Павелич да присъедини Босна и Херцеговина към създадената вече хърватска държава. Този факт веднага намира широк отзвук в усташката преса. В нея със задоволство се констатира, че с възстановяването на сръбско-хърватската граница на р. Дрина завършва с победа вековната битка за Босна и хърватският народ възстановява своето „държавно и историческо право“ върху тези изконни хърватски земи. Така най-сетне се постига целостта (интегритета) на хърватската държава. Усташките дейци обявяват, че с връщането на Босна и Херцеговина към Хърватия завършва най-важният етап от обединението на хърватските земи[104].

Присъединяването на Босна и Херцеговина към НХД се представя за най-големия външнополитически успех на усташ-

[101] HN, No 41, 17.XI.1939; *Petranović, B., M. Zečević*. Цит. съч. Т. 1, 581–582.
[102] *Bzik, M.* Ustaška pobjeda. Z., 1942, p. 40; Krv je progovorila..., 113–114.
[103] Hrvatska smotra, No 7–8, 1940, p. 372.
[104] Krv je progovorila..., p. 89; 1941 u istorij..., p. 47.

кото правителство, като се подценява значението на външния фактор в решаването съдбата на региона. Усташите се хвалят, че са дошли като освободители в тези земи и че са приети от населението като такива. В печата се поместват възторжени статии за подвизите на усташката войска и с подробности се описва как с цената на големи жертви босненската земя се освобождава и се връща „завинаги на Хърватия“. Идеята, която прокарват хърватските националисти, е, че заслугата по освобождението на Босна и Херцеговина е изцяло тяхна, следователно те имат право на трайно настаняване и управление в тези земи[105].

Усташите се опитват да придадат легитимност на акта по присъединяването на Босна и Херцеговина към НХД, като подчертават, че босненските хървати многократно са изразявали волята си да живеят в обща хърватска държава, без обаче да споменават, че те са малцинство от населението на региона (около 20%, докато сърбите са 43%, а останалите са мюсюлмани). За Босна се пише като за „земя на мъченици“, „земя на борбени хървати“, където се е проливала много кръв и са давани безброй жертви в името на хърватската свобода и независимост. Националистите остро се нуждаят от подкрепата на хърватите в Босна и Херцеговина, затова правят всичко възможно да разпалят национализма им и да ги привлекат в усташките редове. В същото време в пропагандата изобщо не се споменава за желанието на босненските сърби да живеят в една държава със Сърбия или за автономистките тенденции сред мюсюлманите. Обстановката се представя така, сякаш единственото население на региона е хърватското, което дълги години се е борило за присъединяване към същинските хърватски земи и с подкрепата на сънародниците си „оттатък“ Дрина през 1941 г. е успяло да реализира този си национален идеал[106].

За да подчертаят голямата роля, която Босна играе в отбраната на страната, националистите акцентират върху факта, че през военните години сърбите я превръщат в терен на постоянни сблъсъци, опустошения и разорявания. От тези

[105] HN, No 409, 24.IV.1942; No 1091, 25.VII.1944; No 1096, 30.VIII.1944.
[106] NDH, No 8, 19.II.1942; HN, No 1091, 25.VII.1944.

неприятелски набези Босна страда така, както никога преди в своята история. Оттук вече следва внушението, че тя е дала толкова жертви и е проляла толкова кръв, че нейната съдба вече е неотделимо свързана с общата хърватска съдба[107]. При това в усташката литература сърбите се представят с образа на „врага“ и постоянно се внушава крайна омраза и нетърпимост към тях с цел да се направи абсолютно невъзможно понататъшното съвместно съществуване на сърби и хървати в Босна и Херцеговина. Основната стратегическа цел на усташите е регионът постепенно да бъде прочистен от „бунтовните сърби“ и необратимо да бъде присъединен към хърватската държава[108].

В усташкия печат босненският въпрос, т. е. трайното присъединяване на Босна и Херцеговина към хърватската държава, се хиперболизира и се разглежда като основен елемент на националния въпрос, от чието решение зависи самото съществуване и просперитет на НХД[109]. Пропагандата представя района като „естествен хинтерланд“ на Адриатика, без който Хърватия би била териториално орязана и не би представлявала политическо-стопанска цялост. Според усташите тази цялост и интегритетът ѝ са жизненоважен въпрос за хърватския народ и представляват гаранция за неговия напредък и развитие[110]. На Босна и Херцеговина те гледат като на „Източна“ и „Югоизточна Хърватия“, като на „втора хърватска земя“ и средище на хърватството и на НХД. За управляващите хърватски кръгове Босна и Херцеговина са „гръбнакът“ или „ядрото“ на НХД, „най-важната част на хърватския жизнен простор“, „един велик, един важен дял“ от общия хърватски териториален комплекс и т. н.[111]. За тези земи хърватските националисти пишат като за „хърватска Босна и Херцеговина“, „част от хърватската историческа и етническа територия“,

[107] HN, No 309, 24.XII.1941; NDH, No 8, 19.II.1942.

[108] HN, No 103, 26.V.1941; Hrvatska smotra, No 11–12, 1940, 327; No 3, 1941, p. 140.

[109] HN, No 309, 24.XII.1941.

[110] Hrvatska smotra, No 7–8, 1940, p. 375; Krv je progovorila..., p. 89, 105; 1941 u istoriji..., p. 46, 48.

[111] HN, No 41, 17.XI.1939; No 229, 1.X.1941; Katoličeski tjednik, No 18, 4.V.1941; Krv je progovorila..., p. 102, 112.

„неотделима част от Хърватия“, а населението представят за „кръв от хърватската кръв“, „дял от хърватския народ“ и пр.[112].

Съвсем естествено възниква въпросът какво кара усташите да аргументират и доказват почти всекидневно принадлежността на Босна и Херцеговина към НХД при положение, че тези земи вече влизат в териториалните рамки на новата държава? Отговорът се крие в изключително силните сръбски претенции към тях на базата на сръбското мнозинство от населението. Четниците не само обявяват Босна и Херцеговина за изконни сръбски земи, но предприемат и политика на етническо прочистване с цел да създадат всички необходими предпоставки за присъединяването им към Сърбия след края на войната. Това кара усташите да разгърнат крайно интензивна националистическа пропаганда в Босна и Херцеговина. В нея те използват исторически, геополитически, етнически, стопански и др. аргументи, за да докажат хърватската принадлежност на тези територии.

Твърде важно за новите управници на Хърватия се оказва да докажат „историческото и държавното право“ на хърватския народ над босненските и херцеговинските земи. В печата се сочи, че от най-стари времена Босна и Херцеговина са хърватски и че хърватското историческо право над тях е „неоспоримо“. В своите пропагандни материали усташите постоянно правят исторически ракурси и привеждат много исторически факти и документи, които „утвърждават“ хърватската принадлежност на региона[113]. В НХД се публикуват редица исторически книги с изцяло пропагандно характер[114]. В тях историята на Босна и Херцеговина се разглежда като част от хърватската история, а самите земи – като част от хърватското отечество. Историческите документи се използват, за да се

[112] HN, No 80, 3.V.1941; No 187, 20.VIII.1941; No 509, 22.VIII.1942; Ustaša, No 6, 10.VIII.1941; Hrvatska smotra, No 2, 1942, p. 110; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 28, 31; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 59.

[113] HN, No 41, 17.XI.1939; No 229, 1.X.1941; No 241, 13.X.1941; No 309, 24.XII.1941; No 311, 28.XII.1941; No 1096, 30.VIII.1944; 1941 u istoriji..., p. 44; *Lorković, M.* Narod..., 41–42, 138–139.

[114] Такива книги са: Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarjih vremena do godine 1463; *Šišić, F.* Izvore Bosanske povijesti; *Lukas, F.* Bosna i Hercehovina u geopolitičkom pogledu; *Mandić, D.* Etnička povijest Bosne i Hercegovine и много други.

изтъкне, че столетия наред Босна е влизала в състава на хърватската държава, докато никога не е принадлежала на Сърбия. Историците се надпреварват да доказват, че Босна и Херцеговина, както и всички хърватски земи, принадлежат към западноевропейската културна общност и нямат нищо общо със Сърбия[115].

Усташите са силно притеснени от етническата картина в Босна и Херцеговина, която в навечерието на Втората световна война е следната: 1,2 млн. сърби, 700–800 хил. мюсюлмани и само половин милион хървати. Тъй като мюсюлманите представляват около една трета, а хърватите са по-малко от една четвърт от населението на региона, последните не могат да настояват за правото си върху тези територии, без да прогласят мюсюлманите за хървати, приели преди векове исляма и така да наложат тезата за хърватското мнозинство в региона. Оттук следва и усташката теза за мюсюлманите като „най-чисти хървати“[116].

Според усташките постановки през средните векове 90% от населението на Босна и Херцеговина е католическо. Едва след турската инвазия през XV в. католиците започват доброволно или насилствено да приемат религията на завоевателя и от този момент насетне се наблюдава възходът на „ислямското хърватство“ в региона. Утвърждаването на идеята, че мюсюлманите са от хърватски произход дава основание на хърватските националисти да поддържат искането за „хърватската граница на Дрина“[117]. Всъщност, когато говорят за хърватите в Босна и Херцеговина, усташите не правят разграничение между католици и мюсюлмани. В тяхната идеология заляга идеята за хърватския интегрализъм, т. е. отстоява се тезата, че всички, които живеят на територията на НХД (главно католици и мюсюлмани), са хървати[118].

[115] Hrvatska straža, No 67, 22.III.1940; Hrvatska smotra, No 7–8, 1940, p. 371, 373; HN, No 92, 15.V.1941; Krv je progovorila..., 102–103, 113.

[116] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 42; HN, No 1, 9.II.1939; No 2, 17.II.1939; No 7, 17.III.1939; No 12, 28.IV.1939; No 30, 1.IX.1939; *Kazimirović, V.* NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944. Beograd, 1987, p. 106.

[117] Hrvatska smotra, No 11–12, 1940, p. 585; *Crljen, D.* Načela ..., p. 28.

[118] HN, No 84, 7.V.1941; No 311, 28.XII.1941; NDH, No 6, 5.II.1942; No 21, 21.V.1942.

Според усташите османските завоеватели са тези, които с набезите си довеждат в босненските земи хиляди сръбски бежанци, които постепенно проникват и се заселват на хърватска територия. С тях и православието започва да си пробива път в региона. С това верската и националната разнородност на населението става голяма и се оформят отделните верско-етнически общности[119]. Върху идеята, че православните сърби не са автохтонно население в региона и че такова е само хърватското население от католическата и ислямската вяра, почиват основните постановки в усташката национална концепция относно Босна и Херцеговина. Националистите правят внушението, че след като са вторични заселници в тези земи, сърбите нямат право да претендират върху тях[120].

За да докажат хърватското етническо право на Босна и Херцеговина, усташите разпространяват пропагандната теза, че тъй като православната религия в Османската империя била „фаворизирана“, а положението на православните – „привилегировано“, то много хървати приели православната вяра. По този начин те внушават идеята, че голяма част и от православните в Босна и Херцеговина са хървати по етнически признак, а не сърби. Сериозното противопоставяне между двете етнически общности, според хърватските националисти, датира от втората половина на XIX в., когато националната диференциация на Балканите навлязла в нова фаза, а Сърбия вече била самостоятелна държава. Тогава тя проявила открито националните си аспирации към Босна и Херцеговина и започнала активна политика на сърбизиране на православните хървати в региона[121]. По този начин усташите обясняват наличието на сръбското мнозинство в Босна и Херцеговина по време на Втората световна война.

Освен исторически и етнически, хърватските националисти привеждат и редица геополитически аргументи за принадлеж-

[119] Hrvatska smotra, No 7–8, 1940, 369–370, 373; No 2, 1942, p. 92; HN, No 198, 31.VIII.1941; No 597, 3.XII.1942.

[120] Hrvatska straža, No 67, 22.III.1940; Ustaša, No 19, 9.XI.1941; Hrvatska smotra, No 3, 1941, 140–146.

[121] Hrvatska smotra, No 3, 1939, p. 146; *Mandić, D.* Etnička povijest Bosne i Hercegovine. Rim, 1967, p. 495, 503.

ността на Босна и Херцеговина към хърватския териториален комплекс. Те разглеждат Босна в геополитически смисъл като неразделна част на хърватските земи, като „природно“ и „естествено“ свързана с тях и като „естествена спойка“ между стара Панония и Далмация. В техните материали се сочи, че Босна е заобиколена от хърватски земи и е споена с тях чрез долините на реките, а от изток р. Дрина я отделя от сръбските земи[122].

Новите хърватски управници изтъкват и редица други съображения за необходимостта от присъединяването на Босна и Херцеговина към хърватските земи, а именно: военни и стратегически (без тях Хърватия би била трудно отбранима, особено при евентуална сръбска агресия), икономически (хърватската индустрия не би могла пълноценно да се развива без богатите природни находища в Босна и Херцеговина и да просперира), комуникативни (най-преките пътища на юг минават през региона) и др. Основният извод на усташките дейци е, че Хърватия и Босна и Херцеговина могат да се развиват в позитивна насока само ако образуват една териториална цялост[123].

Досегашното изложение показва, че поддръжниците на усташкия режим в НХД полагат изключително големи усилия да докажат хърватската принадлежност на Босна и Херцеговина, въпреки че тези земи са отцепени от Хърватия още през средните векове и впоследствие променят доста етническия си облик. В своята аргументация националистите се позовават главно на „историческото и етническото право“ на хърватския народ върху тези земи, независимо че тази теза изглежда крайно неубедителна. Известно е, че историческото право, макар и да се признава от държавите от Оста, не се възприема от демократичния свят, а етническото право в случая е повече от съмнително. Схващането за хърватския етнически произход на мюсюлманите в региона подлежи на сериозна дискусия.

[122] HN, No 309, 24.XII.1941; No 615, 24.XII.1942; No 1096, 30.VIII.1944; 1941 u istoriji..., p. 44.

[123] HN, No 229, 1.X.1941; Krv je progovorila..., 102–103, 105, 108–109; *Mandić, D.* Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnosti (svezak I od Sabrana djela Dr Dominika Mandića). Chicago–Rim, 1973, p. 92.

Още по-неубедителни са геополитическите и стопанските причини, поради които усташите смятат, че само тяхната нация има право върху тези земи. Аргументите на усташите се оказват неубедителни, особено като се има предвид, че сърбите използват абсолютно същите, но с обратен знак, за да докажат сръбската принадлежност на Босна и Херцеговина.

Освен към Босна и Херцеговина, усташите предявяват териториални претенции и към друг регион, населен изключително с мюсюлмани, а именно Санджак. Това е един национално и религиозно смесен район, разположен между Сърбия и Черна гора, за който претендират и хървати, и сърби.

Усташите гледат на Санджак като на безспорно хърватска област, която само временно е присъединена към Италия (по време на войната) и е подложена на ударите на сръбските и черногорските четници. Понеже не могат директно да насочат пропагандата си против „съюзническа“ Италия, хърватските националисти критикуват остро сръбските претенции към Санджак. При това те са наясно, че италианците нямат никакви основания да претендират за тези земи и в края на войната под германски натиск вероятно ще трябва да се изтеглят от тях. Тогава отново ще се разгорят сръбските претенции за Санджак. Затова с всички пропагандни средства усташите целят да ги оборят и да наложат тезата за „хърватското право“ над региона[124].

Точно това се случва след италианската капитулация през есента на 1943 г. Оттогава чрез усташката преса непрекъснато „се доказва“ хърватският характер на Санджак. Особено много сведения се дават за сръбските ексцесии в региона. Белград е обвиняван, че извършва великосръбска пропаганда и изпраща въоръжени отряди, за да нанасят периодично погроми над тамошното мюсюлманско население, т. е. че се стреми етнически да прочисти областта, за да може трайно да я присъедини към Сърбия. Усташите остро реагират на факта, че сърбите дори наричат Санджак „Стара Рашка“, с което целят недвусмислено да докажат, че това е сръбска територия[125].

Хърватските националисти всячески се опитват да докажат

[124] HN, No 79, 2.V.1941; *Petranović, B., M. Zečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 764.

[125] HN, No 1100, 4.VIII.1944.

принадлежността и на този регион към хърватските исторически и етнически територии. Като най-силен аргумент те изтъкват факта, че Санджак дълго време е бил част от Босна и Херцеговина (през целия период на турското управление) и едва след изтеглянето на турците е „освободен“ от сърбите, като само за краткото време от 1919 до 1941 г. влиза в състава на сръбската държава. В пресата недвусмислено се заявява, че Санджак „не е сръбски“, както и че „никога не е бил“[126]. Освен исторически, усташите търсят географски и демографски „доказателства“, че заедно с Босна и Херцеговина Санджак образува една неделима цялост и следователно трябва да влезе в границите на НХД. Акцентира се върху факта, че мюсюлманите са мнозинство от населението в региона и че те по нищо не се отличават от мюсюлманите в Босна и Херцеговина. Според усташите техният език, обичаи, традиции, култура са хърватски и еднакви с тези на техните събратя по вяра и народност в Босна. Неоднократно се подчертава, че като „чистокръвни хървати“ те още с появата на НХД открито я приветстват и неоднократно изразяват желанието си да бъдат присъединени към нея[127].

След Босна и Херцеговина (заедно със Санджак), за изконна хърватска земя усташите обявяват Далмация, която някога е влизала в границите на средновековна Хърватия и е била люлка на хърватската книжовност и култура. По време на Втората световна война хърватското население там е около 95%[128].

Италия, която е съюзник на хърватите по време на войната, окупира адриатическия бряг през април 1941 г. Това поставя новите управници в твърде деликатна ситуация и превръща далматинския въпрос в „болния въпрос“ на тяхната национална политика. От една страна, те не могат да се противопоставят на своя съюзник, от друга – не желаят да се откажат от Далмация. Въпреки цензурата върху печата и

[126] Пак там, No 1101, 5.VIII.1944.

[127] AH, f. 211, kut. 3, doc. 557, 773–781; HN, No 81, 4.V.1941; *Boban, L.* Hrvatske granice od 1918 do 1992 godine. Z., 1992, p. 47.

[128] Hrvatska revija, No 1, III.1954, 56–75; *Schopflin, G.* Croatian Nationalism..., p. 124.

провежданата официална политика на „дружба и съюзничество“ с Италия, хърватските националисти все пак намират начини и средства да покажат недоволството и неодобрението си от това открито посегателство върху хърватските национални интереси. Като тема Далмация не слиза от вестниците. Въпреки че говорят прикрито и половинчато за нея, усташите признават, че окупацията на тези техни „най-чисти народни територии“ означава както „нараняване в сърцето на хърватския народ и държава“, така и морално-политическо обезличаване на италианските заслуги за тяхното освобождение[129]. Има редица архивни документи, в които усташите определят 18 май 1941 г. (деня на подписването на Римските договори) като „злокобния ден“ в новата хърватска история и изразяват надежда, че окупацията на тези краища е само временна и рано или късно те ще бъдат върнати на Хърватия. В някои извори се подчертава, че без Далмация и Адриатика в бъдеще дори не може да се мисли за хърватската държава и че без тях тя не би могла да съществува като държавно образувание, така както не може да съществува и без Босна и Херцеговина. Усташите вярват, че в края на войната Далмация и Приморие ще се върнат отново на Хърватия[130].

Италианската капитулация и примирието със Съюзените сили, сключено на 8 септември 1943 г., променят коренно ситуацията в НХД. Сега за първи път усташкото правителство има възможност да изрази хърватските ревизионистки претенции спрямо Италия. Във възванието си към хърватския народ на 8 срещу 9 септември 1943 г. Павелич официално обявява включването на откъснатите хърватски земи на Адриатическо море (Далмация и Истрия) в границите на хърватската държава. С въодушевление той констатира, че приключва две и половина годишният „експеримент“ на Адриатика и „хърватският бряг и хърватско море отново по право и по закон се връщат на Хърватия“. Поглавникът изразява задоволство, че от този момент насетне свободата и независимостта на Хърватия не са вече ограничени и че се възстановява целокупността на хърватската държава, като ѝ се връща адриатичес-

[129] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 102, л. 48; *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 263.

[130] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, 236–237, 240; *Rojnica, I.* Цит. съч., с. 172.

кият бряг[131]. Така през есента на 1943 г. националният идеал „обединена Хърватия", поне теоретично, се осъществява и тя включва всички хърватски земи с изключение на Междумурието, Прекомурието и Санджак, към които хърватските националисти също проявяват претенции[132].

Следва истинско отприщване на усташкия национализъм по отношение на Далмация, който намира различни форми за изява. На публични събрания говорят най-изтъкнатите усташки функционери, които уверяват хърватския народ, че той ще си върне цяла Далмация, Приморие и Истрия[133]. В пресата започва широка пропагандна акция под лозунга за „духовно и териториално обединение". Месеци наред преобладаваща тема е освобождението и обединението на Далмация с Хърватия, което се счита за единственото правилно решение на адриатическия въпрос[134].

Тъй като германците твърде скоро дават да се разбере, че нямат никакво намерение да предадат Далмация на хърватите, усташките идеолози се заемат със задачата да доказват историческото и етническото право на своя народ върху тези „изконни хърватски земи". Това не е трудна задача, тъй като там е основана първата хърватска държава, а и областта е населена изключително с хървати и там не живее друга народност, освен хърватската. И по история, и по „раса", твърдят хърватските националисти, това е „най-чист хърватски край" и това положение на нещата не са могли да променят в исторически план нито Венеция, нито Австрия, нито Югославия[135].

Специално внимание в усташката идеология се отделя и на въпроса за Адриатическо море, което за хърватските националисти е „свято" и „свещено" хърватско море. Те твърдят, че „по

[131] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1252, л. 1; HN, No 829, 9.IX.1943; No 833, 14.IX.1943.

[132] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 52–53; а. е. 1252, л. 12; HN, No 830, 10.IX.1943; No 1132, 10.IX.1944.

[133] HN, No 830, 10.IX.1943; No 831, 11.IX.1943; No 850, 3.X.1943.

[134] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 57; ПЧП, № 209, 20.IX.1943, л. 7; HN, No 830, 10.IX.1943; No 836, 17.IX.1943; No 844, 26.IX.1943; No 846, 29.IX.1943; No 1132, 10.IX.1943.

[135] HN, No 833, 14.IX.1943; No 839, 21.IX.1943; No 1138, 17.IX.1944; Katolički list, No 37, 16.IX.1943.

право" това море и адриатическият бряг са хърватски и че с вземането на властта в Далмация е осъществен „един законов акт" на връщане на тези земи, които са им били насилствено отнети. Усташите внушават, че без своето море Хърватия „направо би загинала" и не би могла да бъде способна за държавен живот. Те изтъкват също така, че когато Хърватия е имала излаз на Адриатика, тя винаги е била силна като държава. Оттук се прави заключението, че само ако НХД граничи с морето си, тя ще бъде „велика" и мощна държава. Хърватските националисти заявяват, че в Адриатика е силата и бъдещето на хърватите. Те уверяват, че използването на икономическия потенциал на Далмация ще обогати стопанския живот на цялата страна[136].

Свое място в усташката национална концепция заема и въпросът за Истрия. Италианските претенции към тази хърватска територия са твърде стари и силни. Там политиката на италианизация се води от векове. Източната и средната част на Истрия обаче си остават етнически изцяло хърватски територии, докато западната и северната част са със смесено население (според преброяване от 1910 г. в Истрия има 43 % хървати, 38% италианци, 14% словенци)[137]. Истрия е отнета от Хърватия (Югославия) още с договора от Рапало през 1920 г., което е потвърдено и с Римския договор от 1924 г. В междувоенния период, като протежета на Мусолини, усташите не смеят да изразят никаква национална позиция по въпроса за Истрия. След 10 април 1941 г. те следват същата политика на „доброжелателно" мълчание.

Едва след септември 1943 г. усташките дейци се осмеляват да заявят, че Истрия е хърватска земя. Сега усташкото правителство за първи път декларира, че иска да си върне Истрия или поне североизточната ѝ част. В своя реч по радиото на 12 септември 1943 г. Матия Ковачич заявява, че Истрия е земя, която етнически и исторически принадлежи на Хърватия, и че скоро тя ще бъде върната на хърватите[138]. След като

[136] HN, No 830, 10.IX.1943; No 844, 26.IX.1943; No 910, 14.XII.1943; No 1132, 10.IX.1944.

[137] The Croatian Nation..., p. 384.

[138] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 365, л. 42.

обаче германците, зад гърба на усташките управници, присъединяват Истрия към Третия райх, последните изразяват твърде слабо и безрезултатно протеста си спрямо този диктат. В някои печатни материали усташите обаче заявяват националните си претенции към Истрия. Така например през ноември 1943 г. в „Нойе Орднунг“ е публикувана статията „Истрия вчера и днес“, в която се оправдават хърватските претенции към областта с исторически, етнически, стопански и географски аргументи. Но поради пълната зависимост на НХД от Германия, усташите са принудени да приемат наложените от Хитлер държавни граници в този регион[139].

Твърде труден за разрешение и изключително болезнен за усташкото правителство се оказва и въпросът за Междумурието (земите между реките Мур, Драва и Дунав), който години наред е постоянната „ябълка на раздора“ между Хърватия и Унгария. Поради изцяло хърватския етнически характер на областта, усташкият национализъм по отношение на него е твърде силен и широко пропагандиран. Окупацията на Междумурието през военните години от „съюзническа“ Унгария се възприема много болезнено в НХД. Предвид големите териториални отстъпки в Далмация, за правителството е много тежко да приеме новите териториални загуби. И ако то е принудено да жертва Далмация, разбирайки, че не би могло да се противопостави на италианския диктат, ако не получи германска подкрепа, то в отношенията с Унгария усташките управници демонстрират по-голямо самочувствие, изхождайки от факта, че Унгария не е велика сила. Именно поради тази причина хърватските претенции към Междумурието се заявяват открито и недвусмислено[140].

На 10 април 1941 г., въпреки че не изброява поименно всички територии, които ще обхваща Независимата хърватска държава, Кватерник я прокламира върху „цялата хърватска народностна територия“. Няколко дни преди това по радиото Павелич очертава бъдещите граници на НХД, като включва в тях и Междумурието. Така че по въпроса за принадлежността на Междумурието становището и на Поглавника, и на правителството е, че то е „неразделна част от хърватското народно

[139] NARA, M 1203, doc. 860H.9111/205, 3–11; AH, f. 211, kut. 6, 985–986.
[140] *Lorković, M.* Govor..., p. 33.

тяло“[141]. След 10 април усташкото правителство и правно, и фактически третира Междумурието като съставна и неотделима част на НХД. То приема за северна граница на хърватската държава р. Мур, Драва и Дунав[142].

В усташката преса постоянно се поместват информационни статии за региона, в които се отстоява хърватското „неоспоримо право“ на Междумурието и се доказва важността му за развитието и просперитета на НХД[143].

Сред доказателствата, които усташките идеолози сочат за това, че „Междумурието е хърватско“, на първо място е хърватският етнически характер на региона. Според тях Междумурието „от памтивека“ е населено изключително с хървати и през вековете запазва този си етнически облик, въпреки че от XVIII в. до 1918 г. е подложено на системна маджаризация и политика на колонизация. Хърватските националисти привеждат редица статистически данни, за да докажат, че по време на войната хърватите там са 97% от населението[144]. За тях междумурските хървати спадат „расово“ към „най-чистото“ хърватско население. И съвсем логично следва изводът, че в такъв случай, след разпадането на Югославия, тези земи трябва да влязат в границите на новата хърватска държава[145].

Хърватските националисти се осланят и на редица исторически аргументи, за да докажат хърватския характер на Междумурието. В техните издания се припомня, че през средните векове Междумурието и Прекомурието са част от хърватската

[141] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 363, л. 54–55; HN, No 147, 11.VII.1941.
[142] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 64; HN, No 92, 15.V.1941.
[143] HN, No 148, 12.VII.1941; No 167, 31.VII.1941; Katolički list, No 33, 21.VIII.1941, p. 382; Hrvatski glas, No 145, 12.VII.1941; Hrvatska straža, No 29, 20.VII.1941.
[144] Усташите се позовават на статистическите данни от последното преброяване през 1931 г., според които в Междумурието живеят 91 321 хървати, а това прави 96,7% от населението в региона, 1243 представители на други народности и само 799 унгарци. Националистите цитират дори унгарската служебна статистика от 1910 г., според която само 4% от населението на Междумурието е унгарско, и то главно преселници. (Вж. HN, No 92, 15.V.1941; No 147, 11.VII.1941; No 309, 24.XII.1941.)
[145] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 1; HN, No 148, 12.VII.1941; Hrvatska straža, No 29, 20.VII.1941; Hrvatski glas, No 146, 13.VII.1941; *Lorković, M.* Govor..., p. 33.

държава, както и от Загребската архиепископия. Едва от времето на Мария Терезия започват международните спорове за Междумурието и то се превръща в постоянен източник на конфликти между Хърватия и Унгария. В своята бурна история то неколкократно преминава от едни в други ръце (хърватски или унгарски), но винаги остава „хърватска земя“[146]. Усташите припомнят, че в края на Първата световна война регионът влиза в Югославия именно като съставна част на Хърватия. При това през 1939 г. д-р Мачек успява официално да го присъедини към Бановина Хърватия. С този факт усташите обясняват пълната невъзможност новите управници на НХД да се откажат от една вече придобита област[147].

Много настойчиво в усташката литература се поставя и въпросът за териториалната принадлежност на Източен Срем и гр. Земун, който постоянно изостря сръбско-хърватските отношения. Териториалните претенции и на хървати, и на сърби към този регион също не са нови.

Тъй като хърватите претендират, че Срем принадлежи към хърватската държавна територия, усташкото правителство тежко преглъща неговата териториална загуба, и то от страна на съюзническа Германия. След подялбата на Югославия Източен Срем влиза в границите на окупирана Сърбия, което крие реалната опасност в края на войната той да се присъедини трайно към сръбските земи. За усташите това е напълно неприемливо. Затова в пропагандата си те постоянно настояват за предаването на Източен Срем с гр. Земун на Хърватия. И по този въпрос усташката преса утвърждава „историческото и държавно право“ на хърватите над Срем и гръмко прогласява, че „Земун и Срем са хърватски и ще останат такива“[148].

Усташите използват редица исторически аргументи, за да покажат, че Срем никога не е принадлежал на Сърбия (освен в Югославия по време на „кървавата диктатура“), а само на

[146] HN, No 92, 15.V.1941; No 147, 11.VII.1941; No 309, 24.XII.1941; Katolički list, No 28, 17.VII.1941, p. 323.

[147] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 71; Hrvatska straža, No 29, 20.VII.1941; Hrvatski glas, No 146, 13.VII.1941.

[148] AH, f. 212, svež.1, doc. Razgraničenje kod Zemuna; NDH, No 10, 17.VII.1941; Hrvatska smotra, No 5, 1944, p. 211.

Хърватия или Унгария. Те развиват тезата, че първоначално населението на региона е било хърватско, но от XVI–XVII в. там се заселват сръбски имигранти, които променят етническата картина в областта и постепенно стават мнозинство в източните ѝ части. Усташите напомнят, че „хърватското право“ над региона го признава дори Австрия, която след оттеглянето на турците присъединява Земун и Източен Срем към Хърватия и това положение на нещата се запазва до 1918 г. В Югославия обаче сърбите правят всичко възможно, за да присъединят региона към сръбските земи. За целта с новото административно деление на страната през 1929 и 1931 г. източната граница на Хърватия се оттегля все пò на запад в ущръб на хърватите. Усташите подчертават, че с разпадането на Югославия се ликвидира старото положение, въведено по време на кралската диктатура на Александър, и би трябвало Срем и Земун отново да се върнат на Хърватия[149].

Усташите привеждат и стопански аргументи, като твърдят, че икономическите интереси на Хърватия изискват тя да задържи Срем. Те не могат да се примирят с откъсването на една толкова равнинна и плодородна територия от НХД, наричана от тях „славянската Месопотамия“, през която минава и железопътната артерия Изток–Запад[150].

Израз на великохърватизма на усташите се явяват и териториалните им претенции към Войводина (Банат, Бачка и Бараня). Това е изключително смесен от етническа гледна точка регион, в който нито една национална група няма абсолютно мнозинство. Войводина е населена главно от сърби, но там живеят и много унгарци, германци, хървати, румънци и т. н. На базата на хърватското население в региона и убеждението, че след 1918 г. Хърватия е наследник на всички унгарски земи усташите настояват за присъединяването на част или на цяла Войводина към НХД. Сърбите обаче също претендират за региона на базата на „етническото си право“ (мнозинството от населението е сръбско) и аргумента, че Войводина е играла основна роля в поддържането на сръбския

[149] HN, No 1124, 1.IX.1944; *Jelić, I.* O nastanku granice između Hrvatske i Srbije. – ČSP, 1991, knj. 1–3, p. 32.

[150] *Krizman, B.* NDH..., p. 97.

дух и е била център на сръбската култура през XIX в. Не остават по-назад в претенциите си и унгарците, които се позовават единствено на „историческото си право", а именно, че до 1918 г. Войводина е влизала в пределите на тяхната държава. Усташите обаче отхвърлят сръбските и унгарските претенции към региона, като аргументират исканията си с желанието на местните хървати там да живеят в границите на НХД. Те спекулират със статистическите данни и ги фалшифицират, за да докажат, че католиците в тези области са „огромно мнозинство"[151].

С помощта на силите на Оста през 1941–1945 г. усташите наистина успяват да реализират значителна част от програмата си за териториално разширение на Независимата хърватска държава, която обхваща същинска Хърватия, Славония, Босна и Херцеговина, Срем, част от Далмация и някои адриатически острови. Привидно създаването на НХД е победа на великохърватската идея и реализация на идеите на Анте Старчевич. След дълги векове на разпокъсаност повечето хърватски земи отново са обединени в едно държавно образувание, с което се постига националният идеал на хърватския народ. След определянето на новите държавни граници Хърватия става адриатическа и приморска държава, след дълги векове на разпокъсаност ѝ е върната Босна и Херцеговина, а границите на изток, запад и юг са добити на основата на „хърватското народно и историческо право".

На практика обаче хърватските сепаратисти никога не успяват да постигнат своя краен идеал – „Велика Хърватия". Границите на тяхната НХД са определени от Германия и Италия през април 1941 г. и са значително орязани в сравнение с техните огромни териториални претенции. В хода на войната се реализира усташката програма минимум за териториалния обхват на новата държава. Хърватските националисти така и не успяват да присъединят към нея цяла Далмация, Истрия, Междумурието, Прекомурието, Санджак и Войводина. Крайният хърватски национализъм се сблъсква с германския, италианския и унгарския експанзионизъм, а великохърватската концепция се оказва неосъществима на практика. НХД не получава такива чисти в етническо отношение хърватски територии като Далмация и Междумурието, а присъединява етнически смесените региони на Босна и Херцеговина, впоследствие и Срем, които никога не успява трайно и стабилно да инкорпорира в териториалния си комплекс. В Босна и Херцеговина, както и в Срем, хърватският и сръбският национализъм се сблъскват с такава сила и ожесточение, че резултатът е изключително слабата усташка власт върху тези територии. В хода на войната те само формално остават част от НХД, докато всъщност се превръщат в самоуправляващи се четнически или партизански територии.

[151] HN, No 49, 12.I.1940; Hrvatska straža, No 87, 17.IV.1940; The Croatian Nation..., 388–389.

4. Религията и църквата в усташката националистическа доктрина

Изследването на проблема за връзката между национализма и религията при хърватите е твърде важен въпрос в съвременната историография, тъй като през XIX и XX в. тези два големи феномена в човешката история запазват значението си на важни движещи сили в развитието на хърватското общество. През последните два века национализмът изпълва със съдържание и обяснява много от събитията в хърватската история. Причината за това е, че хърватската нация (както повечето източноевропейски нации) закъснява значително в процеса на изграждане на своя държава (създава такава едва в хода на Втората световна война). Векове наред живее в границите на чужди многонационални и многорелигиозни държави (Австро-Унгария, Османската империя и Югославия). За разлика от Западна Европа, където национализмът се ражда в подкрепа на държавата, в Източна Европа, вкл. и в хърватските земи, той се появява, за да отрече чуждата държава и нейната политика. Поради тази причина националното съзнание при хърватите се формира не на базата на държавата, а на основата на религията, езика, произхода, историята и културата[1].

[1] *Sugar, P.* Native Fascism..., p. 151.

На Балканите, както и в цяла Източна Европа, религията играе изключително голяма роля в историческото развитие на региона. Въпреки че от XIX в. насетне и тук национализмът става една от доминиращите идеологически системи, той не успява да измести религията и църквата съхранява своята силна обществена позиция. Съществува конкретна историческа причина за тясната връзка между религия и национална идентичност в Югоизточна Европа и това е чуждата зависимост, под която изпадат повечето народи в региона. При липсата на държава нацията е под заплаха от унищожение и точно тогава ролята на църквата нараства и тя се превръща в институционен пазител на националното съзнание. В условията на чуждо потисничество църквата е единствената официална институция, която играе национална роля в борбата на балканските народи за свобода и независимост и векове наред поддържа жив националния им дух. Така религията се преплита тясно с национализма на Балканите[2].

В национално смесените територии на Югославия религията играе още по-голяма роля, тъй като помага да се съхрани националността и затова е органически свързана с нацията. Тук са представени и разпространени основните световни религии: римокатолицизмът, източното православие, ислямът и юдейството. Така южните славяни попадат в три различни културни сфери (византийска, западноевропейска и османска) и границата, която ги разделя, минава точно през югославските земи. Трудно е да се намери друг район на Балканите, в който религията влияе толкова пряко на формирането на нацията и е вплетена толкова тясно в борбата около националния въпрос, както това се случва на територията на Югославия. Смесването на различни етноси и религиозни общности я превръща в арена на многовековни етнически и религиозни вражди и съперничества, които достигат своя апогей по време на Втората световна война[3]. Ето защо проблемът за връзката

[2] *Stokes, G.* Church and Class in Early Balkan Nationalism. – EEQ, T. 13, Fall 1979, 3, 259–260; *Arnakis, G.* The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism. – In: The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century (ed. by Charles Jelavich and Barbara Jelavich). Hamden, Connecticut, 1974, p. 116, 117, 119, 120, 144.

[3] *Čulinović, F.* Tri etape nacionalnog pitanja u Jugoslavenskim zemljama. Z., 1962, p. 20; *Maštruko, I.* Religijsko i nacionalno. – Naše teme, 1986, No 7–8, p. 1004.

между национализма и религията в югославските земи през 1941–1945 г. е толкова актуален и важен за разбиране хода на събитията в региона по време на войната (а дори и в днешно време).

Огромната роля на религията за националното обособяване на Балканите е очевидна особено при хърватите и сърбите. Именно религиозното вероизповедание (римокатолицизъм или източно православие) е главният разграничителен белег между хървати и сърби, които са етнически и езиково твърде близки националности. За хървати и сърби религиозната им принадлежност през вековете винаги е била синоним на етническата или националната им идентичност. Докато сърбите се идентифицират с православието, за хърватите католицизмът е синоним на националната им идентичност, а католическата църква се превръща в национален символ[4]. Именно национализмът и религията са двата основни фактора, които най-ясно разграничават хърватите от сърбите. Религиозният елемент и в хърватския, и в сръбския национализъм има дълбоки исторически корени. И докато сръбският национализъм намира религиозен израз в православието, хърватският е традиционно свързан с католическата църква[5].

Хърватите ревниво пазят религията си от чужди посегателства. Тя се оказва един от ключовите фактори, които влияят при формирането на тяхната нация. Католицизмът спомага за националното им оцеляване през вековете и става силен израз на хърватския национализъм. При липсата на самостоятелна държава католическата църква играе значителна роля в историческото развитие на хърватския народ. Тя защитава хърватската култура и идентичност през вековете. Налице са, разбира се, и други причини за тясната връзка и взаимоотношения, в които се намират национализмът и религията помежду си в хърватските земи. През XIX и първата половина на XX в. тук мнозинството от населението по своя социален състав е селско, силно придържащо се към своите обичаи, традиции,

[4] *Sugar, P.* Native Fascism..., p.153; *Rezun, M.* Цит. съч., 15–16.

[5] *Hobsbawm, E.* Цит. съч., с. 70, 124; *Alexander, S.* The Triple Myth. The Life of Archbishop A. Stepinac. New York, 1987, p. 19.

религия и език. Именно национализмът и религията са двете основни опори в живота на хърватското селячество[6].

В намиращите се под чужда зависимост хърватски земи църковните лидери добре разбират, че ако искат тяхната институция да запази влиянието си сред населението, тя трябва да възприеме националните лозунги и да спомогне за осъществяването на наболелите национални задачи. Католическата църква, макар и международна институция, от XIX в. насетне влиза в ролята на защитник на хърватите и подпомага националната им борба. Тя започва да се нагажда към национализма при новите условия, което постепенно я превръща в национална институция. Но църквата не може да подкрепи крайните форми на национализма, които се разпространяват в хърватските земи по време на Втората световна война и по принцип са свързани с кръвопролития, насилия и агресия[7].

В Австро-Унгария и австрийците, и унгарците, и хърватите са все католици, така че католическата църква не се идентифицира с определена нация. Хърватите принадлежат към религията на мнозинството и сред тях се наблюдават силни светски тендиции, особено сред представителите на ХСП. В Югославия обаче тази ситуация коренно се променя. Хърватските католически земи попадат под зависимостта на Сърбия (православна страна), така че сблъсъкът на двете църкви (католическа и православна) и двете национални идеологии (хърватска и сръбска) е напълно логичен. Католиците определено се чувстват по-зле под „православната власт" на Белград, отколкото в католическа Австро-Унгария (в новата държава те са религиозно малцинство)[8].

За съжаление конституционният принцип за равноправието на религиите в Югославия често се нарушава. Сърбите се опитват да превърнат своята религия в държавна религия, което предизвиква остра реакция сред католиците. Сърбизмът се отъждествява с православието, а то – с държавата. Правос-

[6] *Ramet, P.* Religion and Nationalism in Yugoslavia. – In: Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics, (ed.), Duke University Press, Durham and London, 1989, 3–5, 415; *Dunn, D.* Цит. съч., 9–12.

[7] *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., p. 262; *Gellner, E.* Цит. съч., с. 72, 141.

[8] *Cesarich, G.* Цит. съч., с. 86; *Wolff, R.* Цит. съч., с. 14.

лавната религия е считана за официално вероизповедание, докато на римокатолицизма в страната се отрежда второстепенно значение и той преднамерено е подценяван. Сръбската православна църква, макар и неофициално, играе ролята на държавна църква в Югославия[9]. Тя поема мисията „да сърбизира" всички несръбски националности в новата държава и става своеобразен инструмент на великосръбската пропаганда. Сръбската православна църква е силно ангажирана политически, а нейната национална роля е изключително голяма[10].

По време на шестоянуарската диктатура (след 1929 г.) сръбските управляващи кръгове инициират открита борба срещу католическата църква и с това още повече задълбочават сръбско-хърватския конфликт в страната. Религиозните права на католиците постоянно са нарушавани, те са дискриминирани във всяка сфера на обществения живот, а връзките им с Ватикана са прекъснати. Католическите училища са затворяни, а католическата преса системно е преследвана. Католическата църква не получава равен статут с православната дори фиктивно. Опитът, направен през 1935 г., да се сключи конкордат между Светата столица и кралство Югославия е посрещнат с ожесточена съпротива от страна на православната църква и накрая е осуетен. Всичко това показва, че югославският режим е с ясно изразен антикатолически характер[11]. Не може да се твърди, че в междувоенна Югославия католиците и тяхната църква са преследвани, но няма съмнение, че е налице дискриминация срещу тях, а това засилва антисръбските им чувства. При това православието е налагано със сила и върху католическото население. Около 200 хиляди хървати в междувоенния период са принудени да изоставят религията си и да минат към Сръбската православна църква[12].

[9] Видовданската конституция от 1921 г. прокламира равенство на всички религии, но православната църква има специален статус като църква на старото сръбско кралство. (Вж. *Singleton, F.* Twentieth Century..., 194–195.)

[10] *Cesarich, G.* Цит. съч., с. 82, 85; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945. Knj. 1. Z., 1998, p. 370.

[11] *Tomasevich, J.* Contemporary Yugoslavia..., p. 62; *Sadkovich, J.* Italian Support..., p. 196.

[12] *Šuljak, N. D.* Цит. съч., с. 277; *Falconi, C.* The Silence of Pius XII. Boston, 1970, p. 268.

За католиците хървати идентификацията религия–нация в Югославия се засилва. Сега за тях религията започва тясно да се обвързва с националната им принадлежност. Католицизмът става еквивалент на хърватизма. Колкото повече белградският режим се старае да подкопае влиянието на католическата църква в Хърватия, толкова повече хърватското население идентифицира националната с религиозната си кауза. То започва да гледа на католическата църква като на своя национална институция. Сблъсъкът хървати–сърби придобива и специфична религиозна окраска[13].

Понеже православната църква се идентифицира със сърбизма, то ответната реакция е католическата църква да направи същото с хърватизма. Чуждото потисничество продуцира силен национализъм, който обхваща всички сфери на живота. Католицизмът също е оцветен от него. Тъй като религията е основният отличителен белег между хървати и сърби, пропагандата на католицизма се явява една от главните форми на хърватската съпротива срещу сръбската диктатура, наложена в междувоенния период. Ето защо църквата играе важна национална роля и има голям принос за укрепване на хърватското национално съзнание. В отговор на сръбската хегемония хърватите създават редица католически организации (като „Католическа акция“) и изоставят светските тенденции, които активно се пропагандират от лидерите на ХСП (Степан Радич и Владимир Мачек). В Хърватия се засилва католицизмът, преплитайки се с различните националистически течения, и се наблюдава реклерикализация на хърватския обществен живот[14].

След преврата от 6 януари 1929 г. (след премахването на политическите партии и забраната на всички сдружения в страната) католическата църква остава единственото мощно и влиятелно институционно тяло в Хърватия, което издига гласа си в защита на хърватите срещу сръбския терор. В лицето на своите свещеници хората виждат национални лидери и в тяхната представа католическата религия е израз на хърватското национално съзнание. Недоволството от унизителния

[13] *Sadkovich, J.* Italian Support..., 203–204.

[14] *Jelavich, B.* Цит. съч. T. 2, с. 203; *Alexander, S.* Church and State..., p. I.

статут на католическата църква в държавата постепенно се трансформира във враждебност към самата държава. Църквата започва да изпълнява национална роля – да настройва хърватите на националистическа вълна, призовавайки ги към политическа борба. Клерикализъм и национализъм започват тясно да се преплитат в хърватските земи. Духовенството все повече се обвързва с хърватското национално движение и приема идеята за пълната хърватска независимост. Католическата църква все по-открито застава на страната на сепаратистките елементи[15].

В хърватския национализъм има силен религиозен елемент, който го отличава от западните форми на национализма. Иво Губерина[16] прави много точно разграничение между светския национализъм на Френската революция и хърватския национализъм на XIX в., като отбелязва, че „принципна характеристика на съвременния хърватски национализъм е... религиозният тон“[17]. Между католицизма и хърватския национализъм съществува силна историческа връзка. Религиозните убеждения и патриотичните чувства за хърватите обикновено са неделими. Правашеството, например, е изключително католическо по дух. То тясно се идентифицира с католическата църква. По мнението на Марио Спалатин, „ХПП, създадена от бившия семинарист Анте Старчевич, е всъщност католическо движение, което работи за политическата независимост на католическа Хърватия“[18]. Неслучайно един от основните лозунги на Старчевич е: „Бог и хърватите“. Той се оповава на християнството и смята, че християнският светоглед трябва да доминира в хърватското общество. Старчевич е убеден, че вярата в Бога е тази, която е съхранила хърватския народ през вековете[19].

В началото на XX в. основният лозунг на движението на франковците също е: „Хърватство и католицизъм.“ Както за

[15] ЦДА, ф. 176, оп. 5, а. е. 1742, л. 20; оп. 6, а. е. 1742, л. 20; *Matković, H.* Povijest..., p. 109; *Лалков, М.* Югославия..., с. 95.

[16] Свещеник усташ и лидер на „Католическа акция“.

[17] Цит. по: *Falconi, C.* Цит. съч., 265–266.

[18] Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union, (ed.). Boulder, Colorado, 1987, p. 306.

[19] *Starčević, A.* Politički spisi..., p. 31.

тях, така и за усташите католицизмът е един вид израз на хърватската национална идентичност и те му отделят голямо внимание в своята идеологическа система. За хърватските националисти респектът към католическата църква и национализмът са тясно свързани. Триадата религия–църква–духовенство е твърде важна в усташката идеология, както и в тези на всички крайно националистически движения в Централна и Източна Европа от междувоенния период и периода на Втората световна война[20].

Национализмът и католицизмът са не само две основни, но и много тясно свързани идеи в усташката идеологическа система. Будак официално декларира, че „базата на усташкото движение е религията“[21]. В усташката литература определено прозира католическата религиозност. Хърватските националисти постоянно говорят и пишат за Бога и религията, за папата и църквата. Те често издигат лозунги, като „Бог и Хърватия“ или „Бог и хърватите“[22]. За тях патриотизмът е неделим от вярата, а любовта към отечеството е идентична с религиозната вярност. В своите речи и публикации те постоянно свързват понятията „Бог“ и „народ“ и дори заявяват, че „Бог и народ са едно цяло“. За усташите вяра и национализъм вървят ръка за ръка. В пресата те постоянно се представят като „хора Божии и народни“. Усташките идеолози проповядват, че всеки истински патриот трябва да бъде най-тясно свързан с Бога и народа си и уверяват, че националистите са добри католици[23]. За усташите католицизмът е здраво свързан с хърватството. Те подчертават, че тези две явления не могат да се разглеждат самостоятелно. Католицизмът се възприема като белег на хърватската национална принадлежност. Усташите го идентифицират с хърватската нация и с хърватския национализъм. За тях „хърват“ е синоним на „католик“[24].

[20] *Nolte, E.* Цит. съч., с. 18; *Seton-Watson, H.* Fascism..., p. 185; *Rothschild, J.* Цит. съч., с. 207; Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919–1945 (ed. by Richard J. Wolff and Jory K. Hoensch). Boulder, Colorado, 1987, p. 137, 153, 225.

[21] *Paris, E.* Цит. съч., с. 240.

[22] HN, No 10, 14.IV.1939; *Dedijer, V.* Vatikan..., p. 141.

[23] HN, No 90, 13.V.1941; Hrvatski glas, No 85, 13.V.1941; No 165, 1.VIII.1941.

[24] Усташите имат поговорка: „Хърват му е името, католик – презимето.“

Усташите поддържат тезата, че католицизмът е играл важна роля в обществения и политическия живот на хърватите – както в миналото, така и в настоящето. За тях той е могъща духовна опора на хърватския народ, един от самобитните елементи на нацията, върху който се изгражда хърватският национализъм. Вярата се представя като един от най-важните извори на хърватската сила и жизненост в миналото. В „Хърватски народ“ от 14 април 1939 г. се отбелязва, че вярата е тази, която е давала сила на хърватите в „гигантската“ им борба с неприятелите, в борбата им за самоопазване. Усташките идеолози изтъкват, че дори в най-тежките периоди от хърватското историческото развитие вярата не е изчезнала и е съхранила жив националния дух. Според тях католицизмът е спомогнал най-много за съхранението през вековете на хърватската държавност, култура и народна самобитност[25].

В усташкия печат постоянно се поместват статии за историческата заслуга и принос на религията при хърватите. Усташите твърдят, че от момента на приемането на християнството те винаги са били дълбоко религиозен народ. Будак казва: „Цялата наша дейност се базира на нашата вярност и преданост към църквата и католическата вяра.“ Според него в бурното историческо развитие хърватите ги е спасила „единствено и само вярата“, която е била „помощница и защитница“ на техния народ[26]. Усташите отстояват тезата, че съхранявайки вярата си, хърватите са съхранили и своята народност, защото при тях те са неделимо свързани. Според тях вярата е вкоренена в самата народност и ако вярата не е съществувала, то нямало е да може да оцелее и народността. В усташката литература постоянно се подчертава, че хърватският народ векове наред е давал жертви за вярата и отечеството си и че

Дори папският държавен секретар през февруари 1942 г. признава пред представителя на НХД във Ватикана: „Светата столица има постоянно Хърватия под внимание, тъй като хърват е синоним на католик и Светата столица не може да си представи хърват, който не е католик.“ (Вж. Nedelja, No 14, 6.IV.1941; *Alexander, S.* The Triple Myth..., p. 20.)

[25] HN, No 10, 14.IV.1939; Hrvatska straža, No 153, 9.VII.1940; Katolički tjednik, No 19, 11.V.1941.

[26] Hrvatska straža, No 220, 27.IX.1940.

като народ е оцелял и се е съхранил благодарение на факта, че 13 века е носител на католическата вяра[27].

В често обръщение в усташката идеология и пропаганда е и въпросът за вековните връзки и лоялността на хърватите към Ватикана. Националистите се опитват да създадат чувство на превъзходство у хърватския народ и да го представят като „избран народ", акцентирайки върху неговата историческа мисия на „най-големия щит" и „най-твърдата опора" на католицизма и папството срещу източните инвазии на византийци, монголи, турци, сърби и др. Особено се набляга на твърдението, че по време на турското нашествие в Европа, отстоявайки на огромния натиск, хърватите са спасили западния християнски свят. Усташите не пропускат случай да припомнят, че поради тази причина Хърватия е наричана векове наред от папите (за първи път от Лъв X) „стена" или „крепост" на католицизма и християнството[28].

Добре обосновано в усташката идеологическа система е и положението, че католическата църква е изиграла изключително голяма роля при формиране на хърватската национална идентичност. Според усташите ролята на църквата (макар и международна институция) е национална – поради липсата на държава, тя е призвана да бъде пазител и стожер на хърватското национално съзнание и да защитава хърватските национални интереси. Националистите доказват, че през вековете тя е изпълнявала националната си функция, като е подкрепяла хърватската освободителна борба (против италианци, унгарци, сърби и т. н.). Те припомнят, че католическата църква подкрепя борбата за национална автономия в Австро-Унгария и организира защитата срещу маджаризацията[29]. Усташите отбелязват факта, че тя дава на хърватите образованото духовенство, което функционира като „преднационална" интелигенция. То пък от своя страна допринася за хърватското национално пробуждане през първата половина на XIX в. С настъп-

[27] HN, No 66, 19.IV.1941; No 163, 27.VII.1941; Nedelja, No 14, 6.IV.1941; Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, p. 435.

[28] HN, No21, 30.VI.1939; *Dedijer, V.* Vatican..., p. 71; *Falconi, C.* Цит. съч., 265–266.

[29] *Pavelić, A.* Poglavnikovi govori..., p. 22; *Sadkovich, J.* Italian Support..., p. 151.

ването на новата светска епоха духовенството разбира, че оцеляването на църквата зависи от нейната способност да се идентифицира с нацията. В пресата се изтъква, че духовенството активно се включва в националната борба на хърватския народ и че всъщност то оглавява тази борба, която се води в името на спасението на вярата и нацията. Така, по мнението на усташите, църквата играе голяма роля при раждането на модерния хърватски национализъм. Тя е тази, която заздравява и връзката на хърватите със западната култура[30].

Според усташите ситуацията в хърватските земи след 1918 г. не се променя съществено в сравнение с турския период – в смисъл, че продължава да бъде заплашено самото съществуване на хърватската нация и нейната религия. Понеже в Югославия се прави всичко възможно хърватите да се „посърбят" и да се превърнат в православни, между хърватството и католицизма отново се поставя знак на равенство. Дори една от целите на образуването на Югославия усташите виждат в това – да се унищожи „крепостта на католицизма, хърватството" и върху нейните руини да се открие пътят на православието „към сърцето на Европа"[31]. Те обвиняват сърбите, че се опитват да унищожат хърватския католицизъм, а в лицето на Сръбската православна църква сочат техния духовен водач. Тъй като на хърватите се отказва религиозна автономия в Югославия, Иво Губерина сочи единствения възможен път: „Хърватия трябва да се отдели от Сърбия, ако иска напълно да не се византизира и да не потъне във великосръбската бездна на православието."[32]

Усташите уверяват, че борбата на хърватския народ против сръбската диктатура не е в противоречие и не нарушава католическите принципи. Дори своята антидържавна дейност те представят в хармония с католическия морал. Хърватските националисти обявяват сръбската власт в Югославия за „нелегитимна", следователно бунтът срещу нея е позволен. Те

[30] *Ramet, P.* Religion..., p. 306, 308, 311, 318–319; *Bukowski, J.* The Catholic Church and Croatian National Identity: From the Counter – Reformation to the Early Nineteenth Century. – EEQ, T. 13, 3, Fall 1979, 327–330.

[31] Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, p. 436, 437.

[32] Hrvatska straža, No 220, 27.IX.1940.

приемат, че въстанието на усташите против Белград е напълно допустимо, след като сърбите се опитват да унищожат както хърватския народ, така и католицизма[33]. През 1937 г. Павелич обяснява сепаратистките цели на усташкото движение с трудната позиция на католицизма в Югославия. Той подчертава, че хърватите не могат да останат в държава, която се опитва „да промени хилядолетната ориентация на хърватските католици" и да прекъсне съществуващите отношения между тях и Светата столица. Той атакува Югославия като държава, в която управляващите среди се числят към враговете на католицизма и папството[34].

Със създаването на новата хърватска държава според усташите вече са налице всички условия за свободното изповядване на католицизма. Хърватските националисти вече спокойно издигат като главен лозунг на пропагандата си: „Усташество и католицизъм." С особено задоволство те подчертават, че НХД е единствената държава на Балканите „с католическо мнозинство" и че е „единствената врата на католицизма на Балканите". Според тях хърватският католицизъм в много отношения е задължен на усташкото движение, тъй като то създава всички условия за широкото му и свободно разпространение. Усташите отбелязват, че за първи път след 1918 г. в хърватските земи католицизмът се превръща в покровителствана и толерирана от държавата религия, т. е. в един вид държавна религия. Именно поради тази причина католицизмът в НХД се „отприщва" и се налага като един от основните компоненти в усташката идеология и пропаганда[35].

Религията, така както се интерпретира от Павелич, трябва да бъде един от основните стълбове на „новия ред" както в Европа, така и в Хърватия. Усташите не се съмняват, че Бог ще заеме своето достойно място в съградената от Оста „нова Европа". Според тях Франко, Петен, Антонеску, Павелич, Тисо и техните движения се борят за създаването на един социален ред, който ще уважава религията и ще бъде изграден на нейна

[33] Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, 438–439.

[34] *Dedijer, V.* Vatikan..., p. 71.

[35] Hrvatski glas, No 68, 22.IV.1941; *Станоевич, Б.* Усташкий министр смерти: Анатомия преступления Андрия Артуковича. М., 1989, с. 78.

основа. Затова стоенето настрана или опозицията на борбата за „новия ред" се квалифицира като „грях"[36].

Поради силната ѝ национална роля в Независимата хърватска държава религията се издига в култ и на нея се държи изключително много. Според усташите именно вярата ще съхрани НХД и ще гарантира нейната духовна жизненост. Павелич отново вижда Хърватия в историческата роля на „преден пост на християнството" и защитник на западната цивилизация в борбата ѝ срещу „източния варваризъм"[37]. Усташите постоянно издигат правашкия лозунг „Бог и хърватите", който често трансформират в „Христос и усташите"[38].

Хърватските националисти си поставят задачата да превърнат НХД в „Божието царство на земята", в което ще бъдат гарантирани всички права и свободи на католиците. Освен католицизъм изключително смесеното в етническо отношение население на НХД обаче изповядва и другите основни световни религии – православие, ислям и юдаизъм. В това отношение интерес предизвиква становището на новите хърватски управници по въпроса за правата на различните верски общности в страната. Министърът на правосъдието и вероизповеданието Мирко Пук излага официалното становище на правителството, а именно, че новата власт „гарантира" свободата на вероизповеданието и „пълната равноправност" на изповядваните в страната религии. Той твърди, че в Хърватия не се извършва дискриминация на религиозна основа[39]. Министърът се опитва да опровергае обвиненията на чуждата пропаганда, че авторитарните и тоталитарните държави са противници на религията и религиозните свободи. Според него по въпроса за вярата усташкото правителство се ръководи от принципите на Старчевич, а именно, че „вярата е духовен въпрос", който не

[36] *Hrvatska smotra*, No 7–10, 1943, p. 445.

[37] *Katolički tjednik*, No 31, 3.VIII.1941; No 47, 23.XI.1941.

[38] *Kostić, L.* The Holocaust in the ISC. An Account Based on German, Italian and the Other Sources. Chicago, 1981, p. 128.

[39] Тук пряко се заимства от Старчевич, който не е против верската толерантност. На него не са му чужди либералните схващания за католицизма. В програмата си от 1 март 1919 г. Партията на правото записва, че ще настоява „за всички признати вероизповедания в хърватската държава да бъде узаконено свободното вършене на вероизповеданието и богослужението". (Вж. Hrvatska misao, No 48, 29.XI.1922; *Korski, I.* Цит. съч., с. 260.)

влиза в компетенциите на държавата, че „по вяра не се дели нито един народ“ и че „вярата трябва да бъде свободна, така че никой да не смее да я закача, нито пък своята на друг със сила да налага“[40].

В хърватския Сабор Павелич също отделя специално внимание на верския въпрос. Той прокламира „религиозната свобода“ в НХД и уверява, че всеки неин гражданин сам избира към коя религиозна общност да принадлежи. Поглавникът уточнява, че верските въпроси се решават от църквите, а не от държавата. Но по политическите въпроси, според него, и ръководителите на верските общности, и вярващите трябва да се подчинят на законите на НХД. Той отбелязва, че на важни и отговорни държавни постове (дори в правителството) има привърженици и на католицизма, и на исляма, и на православието. Поглавникът обяснява по-малкото влияние на другите религиозни общности в обществения живот в НХД с по-малкия брой на техните привърженици[41].

От изявленията на Павелич и министрите се остава с погрешното впечатление, че усташкият режим провежда политика на верски либерализъм и толерантност. Всъщност това съвсем не е така. Повечето от усташите са „предани и фанатични католици“, които не са толерантни към никоя друга религия. Хърватският национализъм, комбиниран с религиозен фанатизъм, проявява нетърпимост към другите националности, раси и религии, които са считани за „чужди“. В по-голямата си част висшите държавни и усташки постове са резервирани само за католици. В НХД се повтаря ситуацията от времето на Югославия – с единствената разлика, че привилегированото положение на православните и православната църква сега се заема от католиците и католическата църква[42].

На практика в НХД усташите признават само три вероизповедания, които обявяват за равнопоставени – католицизъм (от западния и източния обред, т. е. католицизъм в тесния

[40] AH, f. 211, kut. 39, Zapisnik IV sjednice Sabora 25.II.1942, 161–162; HN, No 362, 26.II.1942; Spomen-knjiga..., 77–78.

[41] *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 13.

[42] NARA, M 1203, doc. 860H.00/1389, p. 5; *Jelinek, Y.* Bosnia-Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Moslems. – Holocaust and Genocide Studies, T. 5, 3, 1990, p. 285.

смисъл на думата, и „униатство“ или „гръко-католицизъм“), протестантство и ислям. Всеки техен привърженик се ползва с всички политически права в страната. В същото време православната („гръко-източната“) вяра не се признава от държавата и е поставена извън закона. Поради значително слабото влияние на протестантството[43] усташите често го игнорират и официално прокламират, че НХД е държава на две религии – католицизъм и ислям. Пропагандата поддържа тезата, че католическото и мюсюлманското вероизповедание в Хърватия ще имат възможност за свободно развитие в съответствие с основните интереси на хърватския народ[44].

Понеже в национален аспект приравняват мюсюлманите с хърватите, усташите обявяват новата хърватска държава за „католическа държава“ и заявяват, че ще направят всичко възможно тя да остане такава и в бъдеще. Будак не скрива намеренията на управляващите да вземат всички мерки НХД да бъде очистена от сърбите, евреите и циганите и да стане „сто процента католическа“[45]. Когато през април 1941 г. Павелич поема властта, той уверява папата, че хърватският народ ще остане верен на католицизма. За начало много свещеници стават негови съветници, а други са назначени на най-висши държавни и усташки постове. Затова не е случаен фактът, че мнозина от усташките идеолози са духовници[46].

Усташите полагат сериозни усилия да афишират своя католицизъм и да го проповядват широко сред хърватското население. Те заявяват, че искат да възстановят „великата и свещена католическа Хърватия“, „хърватската католическа Божия държава“, в която самите те да бъдат „рицарски орден“[47]. Статии със заглавия „Национализъм и католицизъм“, „Католическата държава“ и т. н. пълнят страниците на печата[48].

[43] Протестантите в страната са около 70 хил., главно германци. (Вж. *Alexander, S.* Church and State..., p. 22.)

[44] Katolički tjednik, No 23, 8.VI.1941.

[45] *Maclean, F.* Цит. съч., с. 162.

[46] *Phodes, A.* The Vatican in the Age of the Dictators, 1922–1945. New York, 1973, p. 324.

[47] Hrvatski glas, No 165, 1.VIII.1941; Eastern Christianity and Politics in the XXth Century. (P. Ramet, ed) Duke University Press, 1988, p. 147.

[48] HN, No 21, 30.VI.1939; No 398, 11.IV.1942; Hrvatska straša, No 14, 18.I.1940; Katolički tjednik, No 27, 6.VII.1941; No 30, 27.VII.1941.

Усташкото разбиране за католицизма и ролята на католическата църква най-добре е представено в статията на Иво Губерина „Усташество и католицизъм", публикувана в брой 7–10 на „Хърватска смотра" от 1943 г.[49]

За усташите католицизмът не е просто религиозна доктрина, а антисърбизъм, антисемитизъм, антикомунизъм и средство за популяризиране на тяхната идеология сред масите. Националистите използват такъв традиционен фактор като религията, за да привлекат на своя страна част от вярващото население в Хърватия. Съществува и друга важна причина (още от междувоенния период) за крайно силния католицизъм на усташите – надеждата им, че ще постигнат хърватския национален идеал с италианска помощ. И тъй като Италия е здраво свързана с Ватикана, то силният католицизъм на хърватските националисти е напълно логичен, както и тяхното желание да активизират отношенията между Хърватия и Светата столица. Друга причина усташите да отделят толкова голямо внимание на религиозния въпрос е фактът, че католицизмът е силно оръжие против марксисткия материализъм и атеизъм[50].

Усташите идентифицират католицизма с хърватството. Като правило те приемат, че всеки католик в хърватските земи принадлежи към хърватската националност. Така католицизмът добива определен националнополитически характер с оглед на разграничението между хървати-католици от сърби-православни. В Хърватия религиозните различия между католици и православни се подчертават и изтъкват много повече, отколкото между християни и мюсюлмани. Целта на усташите е да създадат независима католическа Хърватия, която да бъде бастион срещу православния Изток. За тях католицизмът е връзката им със западната цивилизация, която ги отграничава от Изтока и най-вече – от сърбите[51]. Те смятат, че с образуването на НХД е унищожен „византийско-православният" натиск върху хърватите. В пропагандата им се констатира, че в НХД за първи път е издигната „стена" срещу проникването на

[49] *Guberina, I.* Ustaštvo i katolicizam. – Hrvatska smotra, 1943, No 7–10, 435–446.

[50] Katolički tjednik, No 26, 29.VI.1941; *Seton-Watson, H.* Fascism..., 184–185.

[51] NDH, No 10, 5.III.1942; HN, No 163, 27.VII.1941.

православието на запад и юг, че е пресечена в корена си пропагандата на Сръбската православна църква (СПЦ) и сръбските държавни власти. На католиците и мюсюлманите на Дрина се гледа като на „щит", който „православието няма да пробие"[52].

За да привлекат нови симпатизанти, усташите пропагандират, че е „богоугодно" да се членува в редовете на тяхното движение, което по своята програма тежнее към създаването на такъв обществен и политически строй, при който църквата може да работи нормално и да разпространява своето духовно послание. При това се твърди, че социалната програма на усташеството е в съзвучие с всичко онова, което се проповядва в папските енциклики. Усташите се стремят да изградят социалния ред в НХД върху основата на уважението към вярата, труда и семейството, т. е. онези стойности, които в своето коледно послание през 1942 г. папата прогласява като основа на „праведния обществен порядък". Усташите твърдят, че принципите, залегнали в тяхната програма, съдържат в себе си основните социални мисли от папските послания и заръки. Те са перифразирани в „Усташкия правилник", където се казва: „Усташеството е морално движение, което иска и настоява... основите на уредения, здрав и щастлив живот да бъдат вярата и семейството." Всеки католик, според усташите, трябва да провежда тези принципи на практика в живота, защото религията и традицията съдействат за опазването на хърватската национална идентичност[53].

Централно място в религиозната политика на усташкия режим се отрежда на отношението му към католическата църква в НХД. Този въпрос е твърде интересен и спорен в литературата. Той заслужава специално внимание, тъй като в историографията е интерпретиран вече половин век крайно ненаучно и с идеологически предубеждения. Днес, когато изворовият материал по тази тема става достъпен, тъй като църковните архиви постепенно се отварят за историците, този въпрос изисква ново и правдиво осветление.

[52] Katolički tjednik, No 23, 8.VI.1941; Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, p. 438.

[53] Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, 442–443; Yugoslavia. (R. Kerner, ed) Bekeley, University of California Press, 1949, p. 218.

Пред последните 50 години в марксистката историческа литература бе наложена тезата за сътрудничеството на усташкия режим с католическата църква. Целта беше тя да се дискредитира и да се подчертае негативната ѝ роля в хърватската история. Католическата църква е обвинявана, че е подпомагала, окуражавала и участвала във военните престъпления. Това е използвано като предлог за многобройните следвоенни присъди и жестоки репресии, които управляващата Югославска комунистическа партия предприема срещу нея. Съдебното преследване срещу архиепископ Степинац и всички останали църковни служители е трябвало да се оправдае официално. Ето защо се прибягва към фалшифициране на историята на католическата църква и „разкриване" на нейното сътрудничество с усташките и окупационните власти. Десетилетия наред се поддържа версията, че католическото духовенство дава подкрепата си на усташката власт и че активно съдейства в терористичната ѝ политика, най-вече в преследването на сърбите в НХД и налагането на католицизма сред тях. Какви ли не обвинения се отправят към клира – че не протестира против расовите, антиеврейските и антисръбските закони и мерки в страната, не издига глас в защита на тероризираното беззащитно население, спокойно наблюдава кървавите погроми, насърчава ги и дори пряко участва в тях. Подобни обвинения се отправят и лично към А. Степинац – че не протестира срещу зверствата и жестокостите, участва в усташки паради, отслужва тържествени служби за добруването на НХД и т. н. Тезата за „усташко-свещеническата колаборация" е толкова широко разпространена от комунистическата пропаганда в следвоенните години, че се възприема и от много историци, занимаващи се с проблема за отношенията между усташкото движение и католическата църква в Хърватия по време на Втората световна война[54].

Не трябва да се забравя обаче, че тази теза се налага от самите усташи, и то още през военните години. В своите

[54] *Novak, V.* Цит. съч., с. 29, 620; *Colić, M.* Цит. съч., 364–371; *Čulinović, F.* Dokumenti o Jugoslaviji. Z., 1968, p. 421; *Petranović, B., M. Žečević.* Цит. съч. T. 1, с. 668; *Dedijer, V.* Vatikan..., p. 317, 455; *Krišto, J.* Vjerski prijelazi u NDH – primjer šibenske biskupije. – ĆSP, 1997, No 2, p. 235.

идеологически разработки те постоянно изтъкват огромната роля на католическата църква в НХД и своето крайно позитивно отношение към нея. В български извори от времето на съществуването на НХД също се подчертава, че „на църквата и на морала в усташката държава се гледа като на основа на държавния и народния живот, затова на тях се обръща най-голямо внимание"[55]. Църквата се възприема като важна институция в културния и политическия живот на страната, в която доминира католическата система от ценности. Усташите държат изключително много на католическата църква заради традиционната ѝ обвързаност с хърватската държавна идея (още от времето на Томислав, Крешимир и Звонимир). Те много добре разбират, че в НХД има възможност да се възстанови някогашната здрава връзка между хърватската държава и католическата църква и правят всичко възможно в тази насока. Също така поради огромното влияние и авторитет на църквата в страната, поради националната роля, която тя играе в хърватската история, както и поради традиционната ѝ конфронтация с православието, усташкото правителство вижда в нейно лице естествен и мощен съюзник и разчита на помощта ѝ в борбата си за създаване на национална католическа държава. Затова усташите считат за изключително важно да получат откритата и официална подкрепа на католическата църква за своята национална политика[56].

В аграрните общества, като хърватското, църквата винаги е играла важна историческа роля. Мнозинството от усташите са селяни по произход – главно от най-бедните планински региони на Хърватия, Босна и Херцеговина. Тяхната култура е тясно свързана с религията и се нуждае от подкрепата на църквата за своето съществуване. Хърватският национализъм е по-тясно свързан с вярата и църквата, отколкото с държавата, която векове наред не е съществувала в истинския смисъл на думата. Религията и традицията са част от селския начин на живот и допринасят за формирането на хърватската национална идентичност[57]. Така че усташите не могат да не се

[55] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 6.

[56] Katolički tjednik, No 27, 6.VII.1941; HN, No 104, 27.V.1941; No 637, 22.I.1943.

[57] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 114.

съобразят с този факт. Освен това католиците са най-големият дял от населението на Хърватия (половината от него) и са определено по-религиозни от православните, с които живеят заедно в новата държава. Това превръща католическата църква в една от най-силните и авторитетни институции в страната, с чието мнение новото правителство не може да не се съобразява. Усташите отчитат обстоятелството, че въпреки универсализма на християнското учение, който стои над всеки национален партикуларизъм, католическата църква се съобразява със силния хърватски национализъм. При това тя по правило се противопоставя на православието, т. е. на сърбизма, и понеже усташите оправдават преследването на сърбите с религиозните различия между тях и хърватите, то управляващите среди полагат настойчиви усилия да привлекат католическата църква на своя страна[58].

Усташите си поставят задачата да осигурят подкрепата на католическото духовенство и да спечелят благоразположението на католическата църква като институция – най-вече поради огромния ѝ авторитет в страната. Затова те представят усташеството за „конструктивно" хърватско национално движение с ярко изразен религиозен характер. В пропагандата широко се подчертава, че то се бори за прилагане на принципа на „духовност" в живота и че е „богоугодно" движение (борещо се с враговете на Бога – еврейството, масонството и комунизма), с което католическата църква няма причини да не сътрудничи. В тази връзка усташките дейци подчертават, че в своите действия тяхното движение „в нищо не е прегрешило против принципите на католицизма" и че неговата дейност се намира „в пълна хармония с католическия морал". Затова те смятат, че католическата църква трябва да подкрепя хърватското националистическо движение, а нейните последователи – да навлязат съзнателно в редовете му[59]. В реч в Карловац на 13 юни 1941 г. Будак казва: „Усташизмът е движение, чиито акции са в интерес на католическата църква... Цялата ни дейност е подчинена на църквата и католическата вяра." Затова и той изразява увереност, че църквата ще подкрепи

[58] NARA, RG 165, p. 19 RAY Box, 12; Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, 444–446.

[59] Hrvatska straža, No 14, 18.I.1940; *Станоевич, Б.* Цит. съч., с. 78.

усташката организация[60]. Според усташите връзката трябва да е двупосочна – тяхното движение да спомага за възпитанието на хърватите в католицизъм, а „верско задължение" на църквата е да насажда националистически дух и да насочва католиците към редовете на усташкото движение. От своя страна усташкият режим обещава да се бори за създаване на такива социални и политически условия в страната, в които църквата ще може свободно да изпълнява духовната си мисия[61].

В пропагандата си усташите постоянно повтарят, че политиката им служи на интересите на църквата и на нацията. Те не пропускат случай да демонстрират своя католицизъм. В теоретичен план националистите разработват въпроса за релацията църква-държава. Според тях ролята на държавата е да гарантира църковната свобода, докато непосредствената инициатива в духовната сфера принадлежи на църквата. В НХД църквата трябва да има уредено държавноправно положение, а държавата и църквата да бъдат в тесни отношения на базата на взаимното уважение и подпомагане. Усташите широко пропагандират, че държавата лоялно сътрудничи с църквата в религиозно-културното възпитание и живота на католическия дял от народа. Те проповядват, че католическият дух в страната трябва да се налага чрез училищата, армията и другите държавни институции. Според националистите необходимо е да се установи католическият характер на НХД, без директно да се ангажира държаваният фактор, а католическата църква трябва да има пълна свобода на действие в духа на католическите културни идеали и традиции[62].

Усташите непременно искат да покажат пред света сътрудничеството на църквата и държавата в НХД, тъй като смятат, че това придава известна легитимност на режима им. За целта „тесните отношения" на усташите с католическата църква широко се пропагандират. Новите управници представят себе си като „най-добрите" и „истински" католици в Хърватия. Тяхната идеология и политика се обличат в католически

[60] *Dedijer, V.* Vatican..., с. 129.

[61] *Mužić, I.* Hrvatska politika i jugoslavenska ideja. Split, 1969, p. 232.

[62] Hrvatska straža, 9.VI.1936; 11.IX.1936; Katolički tjednik, No 28, 13.VII.1941.

одежди. Основите на това „лоялно сътрудничество" се поставят още с прокламацията на Славко Кватерник от 10 април, в която се споменава за „Божието провидение", за съвпадението на тази дата с Великден и т. н.[63]. В името на Бога се издават законите; честват се официално религиозните празници в НХД; държавни представители присъстват на религиозните манифестации; в училищата, армията и администрацията се налага католическият дух. В пресата не се пропуска да се отбележи, че всяка годишнина от основаването на НХД се отпразнува с молебени по католическите храмове (което се прави и по случай на който и да е друг голям държавен празник). Отварянето на Сабора се съпровожда също с тържествена църковна служба. Усташки отряди, както и представители на висшето държавно и усташко ръководство (дори членове на правителството, висши военни и др.) присъстват на официалните църковни служби. В усташките вестници постоянно се поместват информации за светите литургии, които съпътстват усташките събрания из страната. Самият Павелич често се снима с духовници и монахини, присъства на богослуженията и афишира лоялността си към църквата и желанието си да превърне Хърватия в католическа държава[64]. По различни поводи в НХД се славят многовековните връзки с папата, откъдето се създава самочувствието сред хърватите, че те са един от най-древните католически народи в Европа. Усташите разглеждат 1300-годишнината от покръстването им като събитие с голямо значение, внушавайки по този начин, че с приемането на католицизма те стават членове на европейската християнска общност[65].

Както вече бе отбелязано, в по-старата историческа литература се набляга на факта, че усташкият режим има подкрепата на Ватикана и на част от католическото духовенство в Хърватия. Разбира се, католическата църква не може да не бъде доволна от „католическия" характер на новата държава и изобщо от новата религиозна политика на усташкия режим,

[63] HN, No 127, 21.VI.1941; NDH, No 9, 26.II.1942.

[64] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 115; HN, No 75, 28.IV.1941; No 456, 21.VI.1942; No 762, 22.VI.1943; Katolički tjednik, No 36, 7.IX.1941.

[65] Katolički tjednik, No 11, 16.III.1941; HN, No 21, 30.VI.1939; No 677, 10.III.1943.

която е определено в неин интерес. Усташките идеолози проповядват католицизма като национална религия. Духовенството вижда в лицето на усташкото движение един нов кръстоносен поход против православието. На пръв поглед като че ли има известно противоречие в подобни твърдения, тъй като по принцип католическата църква не симпатизира на фашизма[66]. Обаче в Източна Европа тя се обвързва с десните политически сили, което се базира на общия им антикомунизъм. Католическата църква е доста консервативна институция и поддържа традиционните авторитарни доктрини в региона в междувоенния и военния период. Успехът на крайните националисти сред младежта и селячеството намира отзвук и сред част от католическото духовенство, което гледа на тях като на съюзници в борбата против комунизма. Изобщо част от духовенството (католическо или православно) се обвързва с крайния национализъм в Източна Европа[67].

Членовете на католическата йерархия установяват тесни връзки с усташите в Хърватия. Именно поради тези причини католическата църква и нейните служители са подложени на безмилостно преследване след 1945 г. от органите на комунистическата власт. Повечето от обвиненията срещу църквата, отправени след края на войната, не отговарят на реалностите и са напълно неоснователни. Мнозинството от хърватските духовници са патриоти, които през целия междувоенен период искат да видят своя народ освободен от всяка чужда тирания, особено от сръбската доминация. Те добре разбират, че това може да се постигне само по пътя на създаването на своя собствена национална държава. Затова някои от тях симпатизират на усташкото движение (особено в предвоенния период), виждайки в него едно национално движение, което преследва

[66] Ватиканските среди например са обезпокоени от някои антирелигиозни прояви на новите управници на Германия, които определено настройват католическите среди против себе си. Избягали от Германия духовници, приютени във Ватикана, споделят, че „са склонни да смятат националсоциализма по-опасен дори от болшевизма за католическата църква". (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1119, л. 1, 5; а. е. 1212, л. 13.)

[67] *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., 66–67; *Wolff, R.* Цит. съч., 3–5, 15; *Sugar, P.* Native Fascism..., 151–152; *Laquer, W.* Fascism..., p. 13, 16, 18, 19; *Fischer-Galati, S.* Цит. съч., с. 75.

справедлива цел – освобождение и обединение на хърватските земи. В действителност през целия междувоенен период усташите търсят и поддържат връзка с духовенството, най-вече в Босна и Херцеговина. Те се нуждаят от подкрепата му за организиране на съпротивата на хърватския народ. От своя страна свещениците гледат благосклонно на усташкото движение, защото то идентифицира нацията с вярата – постановка, която се защитава и от църквата. Дотолкова, доколкото усташкото движение преследва национални цели и задачи, огромна част от хърватското духовенство активно го подкрепя и поддържа. То вижда в своята служба към католическата църква отстояване интересите на хърватската нация[68].

След основаването на Независимата хърватска държава усташите търсят признанието на католическата църква и го получават. Духовенството реагира позитивно на акта от 10 април – след горчивия опит в Югославия то приема с радост и надежда основаването на суверенна хърватска държава. Този акт открито е приветстван от църковните лидери, най-вече от А. Степинац (загребския архиепископ) и И. Шарич (архиепископа на Босна и Херцеговина), както и от много други висши духовни лица, църковни организации и дружества. Безспорно е, че в началото Степинац одобрява държавната религиозна политика и редица свещеници симпатизират на усташите. При това „Католически лист" и цялата църковна преса отправят възхвали към Павелич и усташкия режим. В началото църковните дейци не само подкрепят държавната власт, но и подтикват Светата столица да признае новата държава[69].

Националистите дори успяват да увлекат някои духовници да се включат непосредствено в тяхното движение. Те получават подкрепата най-вече на Францисканския орден в НХД. Някои от духовниците стават идеолози на усташкото движение, публицисти и пропагандатори на усташизма, издигат се по усташката йерархия, участват в националистически религиозни организации (например „Крижари"), служат като персонал в концентрационните лагери и т. н. Мнозина от католи-

[68] *Hory, L., M. Broszat.* Цит. съч., с. 94; *Pavlowitch, S.* The Improbable Survivor..., p. 101; *Mirković, D.* Цит. съч., 327–328.

[69] *Singleton, F.* Цит. съч., с. 197; *Krišto, J.* Цит. съч., с. 368.

ческите духовници, особено нисшият клир, и най-вече францисканците, се идентифицират с усташкия режим. Това обаче е обяснимо, като се има предвид, че те защитават католическата кауза в етнически и религиозно смесените региони (най-вече на Босна и Херцеговина), където католиците са малцинство. Тези католически духовници насаждат идеята за „светата Хърватия", която трябва „с меч и кръст да шири славата на Бога и католическата хърватска нация". Католическата църква официално подкрепя усташкия режим или поне открито не му се противопоставя. Самите усташи търсят опора в клерикалните кръгове, които са с голямо влияние сред населението. Усташкото движение има сериозни позиции сред тези кръгове – клерикални институти, католически гимназии и общества (като „Домогой", „Крижари", „Католическа акция", „Хърватски юнак") и т. н. Национализмът се разпространява и в семинариите[70].

Същевременно обаче изворите сочат, че отношенията църква–държава съвсем не са толкова идилични, колкото ги представя усташката пропаганда. На тяхна база днес в историографията се правят първите сериозни опити за основна преоценка на възгледите за ролята на католическата църква по време на войната в Хърватия. Активно по този въпрос напоследък работи Юре Крищо, който през последните години публикува много материали, вкл. и два тома под наслов „Католическата църква и Независимата хърватска държава 1941–1945"[71].

Със своята терористична политика усташите са твърде далеч от образа на „праведните" католици. След като новите власти приемат расовата политика на нацистите и започват широка акция в НХД по преследване на евреи, цигани, сърби и хървати с различни политически възгледи, църковният клир манифестира несъгласието си с тази практика. Много църковни прелати не я приемат от чисто морално гледище. Докато нисшите духовни сановници са по-податливи на усташкото влияние, архипископ Степинац и висшето духовенство твърдо

[70] *Jelić-Butić, F.* Prilog..., p. 77; *Pavlowitch, S.* The Improbable Survivor..., p. 110.

[71] *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945. Knj. 1–2, Z., 1998.

остават настрана от държавната крайно националистическа политика, която превръща НХД в истинско „царство на терора". Между висшия църковен клир и правителството на Павелич съществува истинско напрежение, като неговият интензитет нараства с времето[72]. Ръководството на католическата църква не само не съдейства, но прави всичко възможно да спре преследванията в страната срещу евреи, сърби и цигани[73]. Загребският архиепископ осъжда и неведнъж открито протестира срещу усташките престъпления и расовата политика на прочистване на хърватските земи. Той защитава всички онези, които са преследвани от усташкия режим. Степинац се бори против режима с речи, писма и изобщо всячески интервенира пред властите[74].

Същевременно обаче архиепископът е принуден да поддържа добри официални отношения с усташкия режим. Причината за това външно позитивно отношение на католическата църква към управляващите може да се търси в обстоятелството, че усташите са безскрупулни в разправата си с всичките си опоненти. Те хранят известна неприязън към Степинац, но в същото време изпитват респект към голямата му популярност и влияние в страната. Неговият живот на няколко пъти е застрашаван, но е спасяван именно поради големия му авторитет[75].

Светата столица също десетилетия наред е обвинявана в историографията за поддръжката, която е оказвала на усташкия режим. Тази теза днес също търпи сериозна критика. Ватикана твърдо следва утвърдената си политика на непризнаване на нови държави, възникнали във военно време и затова официално не признава НХД, но изпраща свой представител в страната (обаче не към хърватското правителство,

[72] *Pavlowitch, S.* The Improbable Survivor..., p. 101; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., Knj. 1, p. 368.

[73] Така например Степинац и Рамиро Марконе (представителят на Светата столица в Загреб) са сред най-активните защитници на евреите в НХД.

[74] *Krišto, J.* Dalekosežne posljedice netočnog pridijevanja: Je li bilo klerikalizma u Hrvata? – ČSP, 1993, 25 (2–3), p. 18; *Krišto, J.* Katolička crkva u II svjetskom ratu. – ČSP, 1995, No 3, 463–464.

[75] *Eterovich, F.* The Case of Cardinal Aloyzius Stepinac. – Journal of Croatian Studies. T. 2, 1961, 145–146.

а към епископската конференция). Така той не нарушава каноничните си правила, а има възможност да защитава интересите на католиците в Хърватия[76].

Всъщност нито католическата църква в НХД, нито Ватикана могат да приемат факта, че Павелич се опитва да постави църквата под своя зависимост. Въпреки че използва силата на католицизма и слага външен католически етикет на цялата си дейност, той няма намерение да засилва позициите на църквата в страната[77]. Известно е, че авторитарните диктатори по принцип не търпят силни и самостоятелни държавни или обществени институции, каквато е църквата.

За да поставят духовенството „на място", в своята идеология усташите изрично подчертават разликата между католическа и клерикална държава. За тях клерикаризъм означава „управление на клира" и въвличане на църквата в светските работи и държавната политика. В клерикалната държава свещеникът е и политическа личност, т. е. „превзема и върши държавните дела". В нея епископите и свещениците участват пряко в управлението на страната. Усташите ясно заявяват, че „клерикалната държава не е идеал за католическа държава, а нейна карикатура". Те изразяват становището си, че църквата и клирът не са призвани да организират държавите и да ги управляват, нито да се стремят към светска власт. Тяхна задача е да се занимават с духовни въпроси, докато властта е в компетенцията на държавата[78].

Във връзките си с католическата църква усташите не отиват до крайност и дори самите те обявяват своето движение за народно, а не – религиозно или католическо. Иво Губерина открито заявява: „Усташеството не е прокатолическо... не е верско движение, нито е призовано в тази насока да възпитава хърватите."[79] Усташкият режим си остава подчертано светски. Новите управници прокламират своята преданост към католическата вяра, но това по-скоро е декларация за хърватска

[76] *Krizman, B.* Pavelić..., p. 38; *Krišto, J.* Katolička crkva u II svjetskom ratu..., p. 463.

[77] Hrvatska revija, No 4, XII.1951, 385–386; *Mužić, I.* Hrvatska politika..., p. 232.

[78] Katolički tjednik, No 26, 29.VI.1941; *Cesarich, G.* Цит. съч., 88–89.

[79] *Sadkovich, J.* Italian Support..., p. 151.

културна идентичност, отколкото истинско религиозно обвързване. За хърватските националисти католицизмът има значение главно като част от хърватската национална традиция и основен отличителен белег от православното християнство. Католицизмът и опитът да се реши „сръбският въпрос" чрез насилствено покатоличване външно наподобяват идеологията и политиката на движението на Хлинка в Словакия. За усташите обаче католицизмът е повече инструмент за засилване на държавата, отколкото самоцел, докато движението на Хлинка е дълбоко католическо по своя характер и е ръководено от свещеници[80].

Усташите уважават църквата дотолкова, доколкото тя представлява традиционна, национална, социална и семейна ценност. Но те отхвърлят универсализма и глобализма на християнското учение и интернационализма, върху които католическата църква базира своята доктрина; те не биха приели църква, която не би се съобразила, подчинила и приспособила към техния националистически възглед за Хърватия[81].

Усташките дейци не се интересуват много от религиозните догми и теологичните въпроси. Те пропагандират католицизма не защото е „единствената правилна и истинска религия" в света, а защото спомага за националната диференциация в етнически и религиозно смесените хърватски земи. Интересен е фактът, че усташите не предприемат „кръстоносен поход" срещу исляма, а тъкмо обратното – толерират това вероизповедание в НХД заради тактическите си съюзнически отношения с мюсюлманите в Босна и Херцеговина. Техните удари са насочени срещу православието, което също е християнска религия. Това само по себе си доказва, че католицизмът за усташите не е просто религиозна доктрина, а е по-скоро оръжие срещу православието, а оттам – и срещу сърбизма[82].

Няма никакво съмнение, че борбата срещу православното християнство означава борба срещу самите сърби, защото не „отклонението" на православните теологични догми и религи-

[80] Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, p. 445; *Alexander, S.* The Triple Myth..., p. 1.
[81] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 114, 117, 209; *Gellner, E.* Цит. съч., с. 72.
[82] NARA, OSS, Germany ant Its..., 26–27; *Ramet, P.* Religion..., p. 47.

озни ритуали от католицизма тревожи хърватските сепаратисти, а връзката, която съществува между православаната църква и сръбското национално съзнание. На териториите, обявени за хърватски, усташите признават единствено хърватското национално съзнание. За тях православието е враждебно именно защото е „сръбско" и те му опонират, виждайки здравата връзка между него и сръбското национално съзнание. Дейците на усташкото движение обявяват религиозната разлика между католици и православни за много съществена, тъй като в техните земи тя напълно съвпада с националната принадлежност на хървати и сърби. Усташите използват верската нетърпимост на католическата църква към „схизматиците", за да се разправят със своите вековни противници. Католицизмът е само лозунг в усташката борба срещу сърбите в НХД. Така борбата за надмощие в хърватските земи между католицизма и православието няма характер на религиозна война, а по-скоро – на национална борба между хървати и сърби[83]. Усташите често признават, че те не са против православието, а против сърбизма и Сръбската православна църква, които възпрепятстват „развитието и възхода" на НХД. И преди, и по време на войната те не преследват българи, румънци, украинци и руснаци на територията на Хърватия, което е доказателство, че атаката не е просто срещу православието, а конкретно – срещу сърбите. Ако има действия срещу черногорците, те са по-скоро срещу сръбското им национално съзнание, а не заради вероизповеданието им[84].

Усташите правилно отчитат обстоятелството, че в исторически план православието се възприема от сръбското селячество като израз на неговата националност, а Сръбската православна църква се схваща като национална институция. Те са силно обезпокоени от два факта – първо, в Източна Европа (византийския културен кръг) православната църква винаги е била държавна църква, трансформирайки се през XIX в. в национална, и второ, през дългия период на османското владичество църквата има изключителна роля за запазване на сръбската духовна култура и за поддържане на сръбския на-

[83] *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, с. 112; *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 109.
[84] *Mužić, I.* Pavelić..., p. 47.

ционален дух. Сръбската православната църква съхранява през вековете своята исторически тясна връзка с държавата и нацията. Православните сърби виждат в нея повече символ на националната, отколкото на религиозната идея. Освен това на усташите е добре известна и ролята на православната църква в появата и развитието на сръбския национализъм, както и участието на православното духовенство в политиката. Затова усташката власт не иска да допусне съществуването на тази църква на територията на НХД. Фанатичното преследване на православните свещеници (убивани или изпращани в концентрационни лагери) е инспирирано именно от факта, че православната религия е неделима от сръбската национална идентичност, а православната църква – защитник на сръбските национални интереси[85].

Твърде показателно за отношението на усташите към православието и православната църква е становището на Павелич, изразено на заключителното заседание на Сабора на 28 февруари 1942 г.[86]. Той посочва, че най-сложен за решаване е въпросът за православната църква (която усташите наричат „гръко-източна"), а не за православната религия, която също, като католицизма, е християнска вяра. Поглавникът негодува срещу факта, че православните в НХД се намират под юрисдикцията на Сръбската патриаршия. Той развива тезата, че в НХД „никой не закача православието", защото вярата е „свободен избор" на всеки човек, но държавата не може да позволи съществуването на Сръбска православна църква на територията на своята държава. Павелич заявява, че в Хърватия не се преследва православието, а борбата се води против сърбизма, който полага всички усилия да попречи на стабилизирането на обстановката в страната[87].

Усташите обясняват непримиримата си позиция към православната църква в НХД с обстоятелството, че тя е „съставна част на сръбската държава" и йерархически е „подчинена" на властта в Белград. Те припомнят, че Сръбска православна църква спада към т. нар. цезаропапски църкви, при които църквата е зависима от държавата. Усташите изтъкват, че сръбските държавни органи са тези, които определят патриарха или най-малкото съдействат за неговото избиране, а от него вече зависи цялата църковна йерархия. Те предупреждават, че ако в НХД се позволи съществуването на Сръбска православна църква, това означава тя да се управлява от Сърбия, т. е. да се позволи на сръбската държавна власт да се разпорежда и на хърватска територия[88]. Павелич пояснява, че в Хърватия може да се допусне съществуването само на национална хърватска църква или на международни църковни организации, които не са подчинени на нито една чужда държавна власт. Неговата позиция е, че ако в НХД трябва да има православна църква (и то като национална институция), то това може да бъде само Хърватска православна църква, която трябва да бъде поставена под надзора на хърватската държава[89].

В усташката пропаганда дейността на православната църква в НХД е определяна като „злокобна", „фатална" и „зловеща". На тази църква усташите гледат като на политическа организация. Възгледите на Павелич по разглеждания въпрос проличават особено добре в речта му пред покатоличените във Велика жупа Бараня от 18 ноември 1941 г. В нея той заявява, че вярата е положително явление, но когато тя стане средство за постигане на политически цели и когато църквата се превърне в политическа организация, тогава „тя опропастява и прави нещастни онези, които я следват"[90]. Затова той не може да допусне Сръбската православна църква да стане политическа институция, чиято дейност да е насочена против съществуването на Независимата хърватска държава.

Усташките дейци постоянно изобличават подкрепата, която

[85] *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., 129–138; *Ramet, P.* Eastern Christianity..., p. 237.

[86] Тази реч е публикувана в „Независна държава Хърватска" на 5 март 1942 г. под заглавие „Православието не го закача никой, но в хърватската държава не може да има Сръбска православна църква". (Вж. NDH, No 10, 5.III.1942.)

[87] Ustaška misao..., p. 65, 67; Poglavnik Nezavisne drkave Hrvatske Dr Ante Pavelić svome narodu. Govori. Karlovac, sv. 2, 1942, 5–8.

[88] AH, f. 211, kut. 39, Zapisnik..., 161–162; Spomen-knjiga..., p. 78.

[89] AH, f. 211, kut. 6, 1124–1126; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., 8–12, p. 15.

[90] Hrvatska straža, No 47, 23.XI.1941.

Сръбската православна църква оказва на четниците, краля и доминираното от сърбите югославско правителство в емиграция. Усташите обвиняват православната църква, че „става оръжие за сърбизиране в ръцете на краля и правителството в такава степен, че въобще престава да бъде църква“[91]. Това, което усташите не могат да преглътнат, е, че Сръбската православна църква се идентифицира с националните аспирации на сръбския народ. Ударът срещу нея в усташката пропаганда се обяснява с нейния антикатолицизъм и антиислямизъм. Сръбската православна църква се вини, че винаги е споделяла целта на сръбските националисти – да превърнат Хърватия в зона на сръбската политическа, икономическа и културна експанзия[92].

В пресата усташите насочват голяма част от своите атаки против православното духовенство. На него определено се гледа като на носител и разпространител на великосръбската идея. Сръбското духовенство се критикува, че е твърде политизирано и че подема националистическия лозунг: „Сърби, обединявайте се!“ Според усташите именно чрез православното духовенство белградското правителство прокарва своята великосръбска политика и разпространява великосръбската пропаганда. Усташите цитират много документи и материали, от които проличава, че православното духовенство е националистически настроено и че работи в служба на сръбските национални интереси. За усташите югославският крал и сръбският патриарх вървят „ръка за ръка“. В печата се поддържат твърдения, че православните свещеници „избиват католици“, че „вършат злодеяния“, че години наред не зачитат католическите и мюсюлманските светини и че подкрепят борбата на четниците, а понякога и на партизаните[93].

В страна като НХД, в която живеят разнородни религиозни общности, е повече от необходимо да се осигури свобода на вероизповеданието. Отношението на усташките политици към религиозния въпрос обаче не отговаря на националните интереси на хърватския народ. Въпреки че на теория се проповяд-

[91] *Budak, M.* Jugoslavija..., 145–146.
[92] Hrvatska straža, No 10, 13.I.1940; Katolički tjednik, No 21, 25.V.1941.
[93] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 84–87; *Korski, I.* Цит. съч., 94–96.

ва, че църквата и държавата не бива да се намесват в работата една на друга и че е нужно да се даде пълна свобода на вероизповеданието и съвестта в НХД, всичко това на практика не се реализира. Новите хърватски управници използват католицизма като елемент на своята национална политика. Авторитарната усташка власт се намесва изключително драстично в духовния живот на страната, което се оказва пагубно и за самия режим. Опитът да се ликвидира православието в Независимата хърватска държава и тя изцяло да се „католицизира“, за да се отграничи окончателно от православна Сърбия, завършва с пълно фиаско.

ВТОРА ГЛАВА

НАЦИОНАЛИЗМЪТ В МЕЖДУЕТНИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА

Национализмът на усташите намира най-ярко проявление в политиката им към различните национални групи, населяващи НХД. Едно е отношението им към мюсюлманите, които са обявени за част от хърватската нация, към германците, унгарците, българите и словаците, които принадлежат към съюзнически нации по време на войната, и към словенците и черногорците, чието съдействие се търси в борбата срещу сърбите, а съвсем друго – към останалите национални малцинства – сърби, евреи и цигани, които са обявени за „най-големите неприятели на хърватския народ", лишени са от граждански права и са подложени на жестоки преследвания и дискриминация. За да съществува, национализмът се нуждае от врагове. Той се ражда, развива и утвърждава сред противници, най-често в отговор на друг национализъм. На Балканите този елемент е силно подсилен – тук национализмът не може да съществува, ако не насочи цялата си разрушителна енергия срещу „чужденеца"[1]. При това търсенето на образа на врага е общо явление за крайно националистическите и фашистките движения в Европа по време на войната. Германците са автори на идеята, че за да се сплоти нацията, тя има нужда от борба срещу „външни врагове" – славяни, евреи или други

[1] *Лалков, М.* Модерен или балкански национализъм..., 19–20.

общности. Намират се какви ли не „доказателства" за тяхната аморалност, расова непълноценност, агресивност и т. н., чрез които се отхвърля моралната отговорност за разправата с тях[2].

Усташите изключват националните малцинства от състава на хърватския народ. Към тази категория хърватските националисти отнасят преди всичко сърбите, евреите и циганите. Те мечтаят да видят Хърватия „изцяло хърватска" и очистена от всички „нехърватски" елементи. Усташите подчертават, че за общото благоденствие е нужно да се отстранят „чужденците" и в Хърватия „да управляват хърватите" на основата на „новия ред" и усташките принципи. Техният национализъм е етнически и е много опасен в рамките на една многонационална държава, каквато е НХД. За усташите националната идентичност означава етническа идентичност. Те използват новата хърватска държава като инструмент за защита правата само на хърватския етнос – малцинствата са лишени от елементарни граждански и човешки права. Това неминуемо налага авторитарния характер на управление на страната.

Усташите заявяват открито, че малцинствата спъват възхода на хърватския национализъм. Те изразяват задоволство, че техните отряди вече ликвидират „това неестествено положение" на нещата и признават, че усташките закони против евреите и сърбите са твърде радикални и имат за цел да прочистят из основи хърватската земя[3]. Методът на денационализация на всички „непълноценни" и „нисши" народи и „прочистването" на територията на НХД от тях по пътя на физическия геноцид Павелич заимства от Хитлер. Именно под лозунга за „съхранение на чистотата на хърватската нация" и нуждата от образуване на „хърватски жизнен простор" усташите провеждат своята политика на расова и национална дискриминация и нетърпимост.

Въпросът за расовата политика става основен в практиката на националистическия режим. Под лозунга за запазване на

[2] *Trifković, S.* Rivalry..., 879–880.

[3] Съвсем откровено на 22 юли 1941 г. Миле Будак разкрива стратегията на усташката расова политика, като заявява: „за малцинствата – сърби, евреи и цигани, ние имаме 3 милиона куршума". (Вж. *Shelah, M.* Цит. съч., с. 74; *Paris, E.* Цит. съч., с. 240.)

„националната" чистота усташите провеждат цялата си терористична дейност. Тя е насочена към изтребление на сърби и евреи, които са обявени за „врагове на хърватския народ", за които няма място в Хърватия[4]. Ликвидирането на тези групи, с цел да се образува „чист жизнен простор" за хървати и мюсюлмани, е важна стратагическа задача на новия режим, но има разлики и специфика в нейното идеологическо обосноваване. Докато в голямата си част усташкият антисемитизъм е привнесен отвън, то антисърбизмът възниква изцяло на местна почва. Разработването на „еврейския въпрос" копира „расовата идеология" на германците, а решението му има своя първообраз в „расовата политика" на Третия райх, докато „сръбският въпрос" се явява специфичен проблем на усташкия режим и решението му се оказва доста по-сложно[5].

1. Антисърбизмът – основа на усташкия национализъм

Отрицанието на сърбизма и югославизма представлява един от основните компоненти на идейната система на усташите, което е резултат от сложните сръбско-хърватски отношения след края на Първата световна война. Антисръбската идея и фанатичният антисръбски национализъм са сърцевина на усташката идейно-политическа концепция, които ѝ придават специфичен облик и определят крайно националистическия характер на усташката организация. В национален аспект усташкото движение има ясно изразен антисръбски и антиюгославски характер.

[4] Всъщност това е расовият компонент на политиката на терор. Тя обаче има и друг компонент – на „вътрешно прочистване на нацията", т. е. ликвидиране на всички хърватски и мюсюлмански опоненти на режима. Усташите идентифицират хърватското национално съзнание с крайния хърватски национализъм и декларират, че „истински хървати" могат да бъдат само усташите и техните симпатизанти и поддръжници. Тези, които опонират на режима, се обявяват за *не*хървати, за „предатели" и борбата против тях се води под лозунга за очистването на хърватската нация. Така се стига до кърваво насилие над огромна част от населението на НХД. (Вж. *Jelic-Butic, F.* Prilog..., p. 90; *Krizman, B.* Iz historijata..., 123–124; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 118.)

[5] *Kobsa, L.* O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH. – In: Zagreb u NOB-i i socialističkoj revoluciji. Z. , 1971, p. 225; *Божилова, Р.* История..., 318–319.

Усташите наследяват антисърбизма от Анте Старчевич. По въпроса за сърбите тезата на правашкия лидер е императив, който се налага в крайния хърватски национализъм. Старчевич е непримирим противник на Белград. За него сърбите са най-големият враг на хърватите, защото са пречка за осъществяване на хърватския национален идеал, а именно – образуване на независима хърватска държава. Техните великосръбски доктрини заплашват директно хърватските национални интереси[6]. За Старчевич югославизмът е „празна приказка" и в него той вижда прикрит великосърбизъм. Правашкият лидер директно призовава хърватите на борба срещу великосърбизма и като оръжие срещу него издига идеологията на великохърватството. Така на идеята за Душановото царство той противопоставя идеята за Томиславовата държава. Старчевич съвсем произволно твърди, че земята между Германия и Македония е „хърватска", че езикът там е хърватски и че на тази територия няма друго народностно име освен „хърватски народ"[7].

Старчевич е силно притеснен и от голямото сръбско малцинство в Хърватия, и по-конкретно – от неговото сръбско национално съзнание. Той заявява, че „вътрешните сърби" в Хърватия са проводник на чуждата сръбска политика, която е насочена против интересите на хърватската нация[8]. Правашкият лидер не прави разграничение между позициите на сърбите вътре в Хърватия и официалната политика на Сърбия. За съжаление това става аксиома, която по-късно се приема и от усташите.

За да отстрани заплахата от „вътрешните сърби", „Бащата на отечеството" се опитва да докаже, че те са хървати от православната вяра, т. е. „православни хървати". Според него населението, изповядващо православната религия, в мнозинството си е старо хърватско, но поради различната си религия се е отделило от своя народ. Старчевич смята, че 9/10 от православните в хърватските земи произлизат от старото хър-

[6] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 2; *Starčević, A.* Izbrani spisi..., p. 535.

[7] HN, No 522, 6.IX.1942; *Starčević, A.* Politički spisi..., p. 38, 45; *Starčević, M.* Ante Starčević..., p. 24, 30–32, 40, 63, 112, 114–117.

[8] *Starčević, A.* Izbrani spisi..., p. 248; *Starčević, M.* Ante Starčević..., p. 110.

ватско население и само 1/10 са бегълци от турския гнет от XIV в. насетне. Оттук следва изводът му, че в Хърватия няма сърби като отделен народ, а те са част от хърватската нация[9]. Разбира се, това е ненаучна теория и тя няма никакви основания. Чрез нея правашкият лидер „настоява" пречанските сърби да се отрекат от националната си идентичност в полза на хърватството. През втората половина на XIX в., когато сръбската нация е вече добре оформена и когато съществува сръбска държава, неговата идея за хърватизирането на всички „вътрешни" сърби е напълно необоснована. Старчевич е не само основател на модерния хърватски национализъм, но и човекът, с чието име се свързва появата на неговата крайна форма, чиято основна идея е претопяването или физическото ликвидиране на всички *не*хървати. С него в хърватската политика навлиза идеята, че всички онези, които имат различно от хърватите национално съзнание (главно сърби), са расово непълноценни и вредни същества[10].

Тези идеи по-късно се развиват от Чистата партия на правото, която се слави с ултрашовинизъм и сърбофобство. В края на XIX и началото на XX в. франковците превръщат антисърбизма в основен пункт на своята програма. От началото на своята политическа кариера до смъртта си през 1911 г. лидерът на Чистата партия на правото – Йосип Франк, е фанатичен опонент на всяко сътрудничество и единодействие между хървати и сърби и инициатор на преследванията срещу сръбския етнически елемент на хърватска територия. След 1918 г., дори в емиграция, франковците се противопоставят на всяка форма на хърватско-сръбско сътрудничество и на обединението на хърватските земи със сръбското кралство. Поради открито изразената им антисръбска идеология и политика името „франковци" става нарицателно и в междувоенна Югославия с него се обозначават хърватите с крайно националистически възгледи[11].

[9] *Starčević, A.* Politički spisi..., 45–46, 49; Misli i pogledi..., 164–165.

[10] *Starčević, M.* Ante Starčević..., p. 50, 100, 106–107; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 31–32.

[11] *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 10; *Krišto, J.* Hrvatsko katoličanstvo i ideološko formiranje Stjepana Radija (1893–1914) – ČSP, 1991, knj. 1–3, p. 135.

Продължавайки традицията на чистия хърватски национализъм от XIX в. и на франковците от началото на XX в., усташите също виждат в сърбите най-големите, „смъртни неприятели" на хърватския народ. До 1941 г. те постоянно декларират, че се борят срещу „чуждия враг" (сърбите) в името на освобождението и обединението на хърватските земи. Тяхната организация е единствената политическа сила в хърватското общество, която в междувоенния период открито се обявява за непримирим противник на сърбизма и югославизма.

С основаването на своята организация усташите придават антисръбска насоченост на идеологията си. През април 1929 г., когато посещава София, Павелич говори за „общия враг", който хърватите и българите имат в лицето на сърбите. Последните са обвинявани в намерение да посърбят всички южни славяни, особено българите в Македония и хърватите[12]. В „Хърватският въпрос", който Павелич публикува през 1936 г., като неприятел номер едно за хърватите той сочи „сръбската държавана власт", не само защото тя потиска хърватския народ, но и пречи на стремежа му към създаване на независима хърватска държава[13].

Още в емиграция Поглавникът разбира, че значителното сръбско малцинство в Хърватия (и на практика мнозинство в Босна и Херцеговина) ще представлява сериозно препятствие за инкорпорирането на редица спорни територии във „Велика Хърватия". Затова той прокламира намерението си да го отстрани от „историческа Хърватия". Павелич декларира, че когато усташите завземат властта в новата хърватска държава, всички сърби ще минат „под нож". Към сърбите се отправят директни и остри заплахи и открито се говори за нуждата те да бъдат ликвидирани[14].

„Сръбският въпрос" е централен в усташката идеология и политика и по време на Втората световна война. Сърбите продължават да са постоянният образ на врага с единствената разлика, че до 1941 г. това са сърбите от Сърбия („външните"

[12] *Богдан, И.* Цит. съч., 51–52.

[13] *Pavelić, A.* Die Kroatische Frage..., p. 34.

[14] *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 266; *Marković, M.* Цит. съч., с. 11.

сърби), които са наложили доминацията си над хърватите в рамките на Югославия, докато след 1941 г. „врагът" са сърбите, живеещи вътре в НХД („вътрешните" или „пречански" сърби), които масово навлизат в четническите редове. Това е един вид „минимализиране" на противника", при което негативното отношение към „външните" сърби се проектира върху „вътрешните". Това явление има своята психологическа обосновка, тъй като за усташите е много по-лесно да увлекат масите в борба против един реален враг вътре в страната, отколкото извън нея. Всъщност хърватско-сръбският конфликт от междудържавно равнище се пренася на междунационално ниво вътре в НХД. Затова спомага и фактът, че Сърбия е окупирана по време на войната от германците и не представлява самостоятелно държавно образувание.

Истинският враг за усташите обаче и през 1941–1945 г. си остава Сърбия поради опасността рано или късно тя да се възстанови от нанесения ѝ удар и да прояви отново претенциите си към хърватските земи. Деструктивността в усташкия, както и във всеки балкански национализъм, се проявява в противопоставянето на „съседа", който в хърватския случай е и многогодишен потисник. Той се явява търсения противник (образа на „врага"), защото заплашва целостта на хърватската държава с присъствието на свое собствено (при това огромно) малцинство в нейните граници. Сърбите са „врага съсед", срещу когото трябва да се организира и насочи хърватската нация.

След 10 април 1941 г. антисръбският характер на усташката пропаганда се засилва. Това се прави с цел да се възпламени национализмът и в неговата вълна да се увлекат най-широки слоеве на хърватското население. Новите управници много добре разбират, че за току-що образуваната държава е изключително важно по време на войната да постигне вътрешно сцепление срещу външните си врагове, а това най-лесно може да стане, като се превърне национализмът в държавна идеология. За да провокират националното съзнание на хърватите, усташите правят всички възможно, за да разграничат хърватската нация от сръбската. Затова те полагат неимоверни усилия в доказването на етнически, езикови, религиозни, културни и други различия между хървати и сърби. Новите управници използват антисърбизма и като много подходящ популизъм. Настройването на хърватите срещу довчерашните им потисници не е твърде трудна задача за тях и им гарантира поне временно оставането на власт.

Когато търсим причините за усташкия антисърбизъм, трябва да обърнем внимание преди всичко на факта, че новата държава инкорпорира огромни територии, вкл. Босна и Херцеговина. Като спорни гранични земи в продължение на векове, те са населявани от твърде смесено и разнообразно по своя етнически състав население – хървати, сърби и мюсюлмани, като в някои райони православните сърби превишават неколкократно броя на католиците хървати. Процентът на сърбите в НХД е твърде висок – те представляват приблизително една трета от населението на страната (те са 1,9 – 2 млн. от общо 6–7-милионното население на Хърватия). В очите на Анте Павелич това е очевидна аномалия, изискваща специално внимание и бърза намеса. При това те не са компактно заселени, а са разпръснати в над 65–75% от територията на НХД. Това превръща „сръбския въпрос", т. е. въпроса за сръбското малцинство, в основна дилема, пред която са изправени новите управници на НХД. От момента, в който идват на власт, те считат за своя мисия да прочистят хърватската държава от сърбите[15].

За никого в НХД не е тайна, че твърде голямото сръбско малцинство ожесточено ще се съпротивлява на откъсването си от Сърбия. То не може да се примири със загубата на доминантната и привилегированата си позиция от времето на Югославия и с оставането си в границите на НХД, което за него означава разкъсване на естествената му връзка с Белград. За усташите е ясно, че местните сърби никога няма да приемат хърватската държава като своя собствена, както и че ако не бъдат „разгромени" или „претопени", те винаги ще бъдат „бунтовни елементи" в държавата, при всеки удобен случай ще се борят против нея и винаги ще се стремят към отцепване от нея и присъединяване към Сърбия. Смята се, че пречанските сърби не биха се поколебали да потърсят подкре-

[15] *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2., с. 263.

пата на Сърбия и да я призовават към интервенция с цел защита на правата им. На практика това би било опасност от териториално орязване на Хърватия и загуба на земи, дадени ѝ от Оста по силата на международните договори и споразумения. Това е и основната причина усташите да насочат цялата си политическа енергия против сърбите в НХД. Мюсюлманите, евреите и циганите са не само по-малобройни, но и много по-пасивни и не така опасни[16].

Усташите считат, че ако бързо и радикално не се реши „сръбският" въпрос, той ще трови бъдещия живот на държавата и тя никога няма да бъде стабилна. При това те бързат да го решат по време на войната, когато в цяла Европа цари хаос и беззаконие и всичко е възможно и безнаказано. Несъмнено в национално отношение Независимата хърватска държава наподобява многонационална Югославия от междувоенния период. Ако преди обаче усташите се борят за своята национална свобода и против „чуждото робство", то сега отричат това право на сърбите.

Друга основна причина усташите да обявят за свои най-големи неприятели сърбите е нежеланието им за втори път да участват в държавнополитическия експеримент на великите сили, наречен „Югославия". Антиюгославизмът, заедно с антисърбизма, се превръща в една от водещите усташки национални идеи. Хърватите вече имат горчивия опит от съвместното сръбско-хърватско съжителство в междувоенна Югославия, която не считат своя, а чужда държава. В усташката пропаганда периодът 1918–1941 г. се представя като период на най-голямата криза на хърватската държавност, като период на „робство". Подчиненото положение на хърватите в общата държава се смята за извор на постоянни конфликти със сърбите. Мирно съществуване между двата народа, според хърватските националисти, не може да се постигне в една обща държава чрез сливането им в един „общ народ". Управляващите хърватски среди не приемат идеята за южнославянски съюз, изтъквайки различията между хърватските и сръбските национални интереси, традиции и държавни идеи. Те са отявлени неприятели на панславизма и югославизма. За тях

[16] *Мийć, I.* Pavelić..., p. 32; *Krizman, B.* NDH..., p. 123.

наднационалните идеологии по принцип са неприемливи и те изцяло ги отхвърлят[17].

Усташите подчертават, че истинските сръбско-хърватски конфликти и противоречия започват с образуването на Югославия. Според тях именно тогава се изчерпва югославизмът на хърватите, които се оказват напълно излъгани в надеждите си за „равенство и братство" в рамките на общата държава. На практика след Първата световна война се реализира сръбският вариант на югославизма, който означава присъединяване на всички хърватски и словенски земи към сръбската държавна територия. Усташите са категорични, че сърбите гледат на общата държава като на реализиране на вековния си идеал за „Велика Сърбия" под формата на Югославия, а това неминуемо поражда напрежение и омраза между хървати и сърби. Официалната усташка теза гласи, че през 1918 г. Сърбия „анексира" хърватската територия и подчинява хърватския народ на хегемонията на Белград. В усташката пропаганда често се говори за „сръбския империализъм", а сърбите се сочат като хора, които имат „болезнени грандомании" за чужди територии[18].

Сърбите са обвинявани в агресивни опити да заличат името, самобитността, езика и религията на хърватите в Югославия. Според усташките дейци, за да претопят хърватската общност, сърбите употребяват всички възможни методи и средства, като се почне от най-бруталния терор и се стигне до „най-приятелски уверения за югославско братство". Усташите са категорични, че в Югославия се прави опит да се унищожи хърватският народ. Затова в тяхната пропаганда тя е наричана „затвор", „тъмница" или „гробница", а сръбската власт се определя като „тирания"[19].

Опитите на белградската върхушка да представи хърватите като част или като „племе" от някакъв изкуствено създаден

[17] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, с. 21; HN, No 23, 14.VII.1939; No 167, 31.VII.1941; No 1092, 26.VIII.1944; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, с. 259.

[18] АН, f. 211, kut. 39, p. 86, 87, 89; f. 249, kut. 11, „Apel"; ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 197, л. 18, 21; ПЧП, № 232, 17.X.1941, с. 11; HN, No 167, 31.VII.1941; No 880, 9.XI.1943.

[19] NDH, No 11, 24.VII.1941; *Дошен, М.* Цит. съч., с. 12, 27; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 33.

общ югославски народ, предизвикват бурна реакция сред усташите. Те твърдят, че теорията за „югославското народно единство“ на хървати, словенци и сърби е безпочвена и че изобщо не може да става дума за обща „югославска нация“. Според усташите сръбското схващане за югославизма изключва хърватите като отделна нация и им отрича правото на свобода и независимост. В националистическата пропаганда югославизмът се представя като политическа спекулация и средство хърватите напълно да бъдат заробени и с течение на времето претопени от сърбите. За усташите той е политическа формула за разширяване на сръбската държава върху хърватските земи, т. е. служи за осъществяването на сръбските завоевателни планове. Затова в своята пропаганда те го подлагат на унищожителна критика[20].

За да отрекат югославизма, усташите пълнят своя печат със статии, посветени на сръбско-хърватските различия. Според тях поради езиковото сходство сърби и хървати неправилно са прогласени за един народ. Те са не само „два различни народа“, но и „два различни свята“, разделени от произход, език, история, култура и религия. Най-често усташите привеждат следните аргументите: хървати и сърби имат свои собствени етнически имена; оформили са се като отделни народи още в древността; през Средновековието създават свои отделни държави (при това хърватите „изпреварват“ сърбите); в своята история (до 1918 г.) никога не са влизали в една държавнополитическа общност; в културно и политическо отношение хърватите спадат към „европейския Запад“, докато сърбите – към „византийския Изток“; хърватите приемат католицизма, а сърбите – православието (оттук те имали различни азбуки и били подложени на различни културни влияния) и т. н.[21].

В НХД се разработва обстойно и тезата, че хърватите живеят на границата, която дели Изтока от Запада и че там се водят кървавите борби за по-голямо политическо и духовно

[20] HN, No 1187, 15.XI.1944; Hrvatska smotra, No 11–12, 1944, 430–431; Načela..., knj. 2, p. 11, 17.

[21] HN, No 23, 14.VII.1939; No 1187, 15.XI.1944; Spomen-knijga..., p. 84; *Budak, M.* Jugoslavija..., p. 8, 35, 155–156, 163.

влияние между тях. Усташите гледат на източната граница на хърватската държава – р. Дрина – като на „фатална долина“, граница „между два свята“ (Изтока и Запада, Европа и Азия), на чиито два бряга стоят хърватите и сърбите. Те припомнят, че това е една много отдавна оформена граница, на която Римската империя се е разделила на Източна и Западна, а после и християнската църква – на католическа и православна[22]. На тази база усташите поставят акцента върху противопоставянето между хървати и сърби като „източен“ и „западен“ народ. Според тях още в самото начало двата народа тръгват по отделни пътища на историческо развитие и попадат под различни културни влияния, което оформя и особеностите на техния манталитет и цивилизация. За усташите изобщо не подлежи на съмнение, че като римокатолически народ хърватите се намират в сферата на западната култура и цивилизация (средноевропейска и романска). Те отчитат обстоятелството, че сърбите поради православната си религия са били изложени на византийско културно влияние. По-късно, попадайки в границите на Османската империя (XIV–XIX в.), те се формирали под влиянието на източната (най-вече османска) култура. Именно това е периодът, според усташите, който завинаги е отдалечил хърватите от сърбите. Оттук вече следва внушението, че двата народа винаги са имали различно духовно развитие, въпреки езиковото си сходство. В националистическата пропаганда хърватските земи се представят за регион, който се намира извън Балканите и принадлежи на Европа. В НХД преобладаващо е мнението, че сърбите са един „типично балкански народ“, „изостанал и назадничав“, с който хърватите нямат нищо общо[23].

Националистите в НХД претендират, че хърватите не само принадлежат на Европа, но като „граничен народ“ са нейни вековни бранители от идващите от изток заплахи – православието, мюсюлманските набези и „безбожния болшевизъм“. За усташите хърватският народ играе ролята на „защитна стена“, „крепост“, „зид“ и „стража“ на западната християнска култура

[22] HN, No 1138, 17.IX.1944.

[23] Пак там, No 164, 28.VII.1941; ПЧП, № 247, 5.XI.1942, с. 10; *Mandić, D.* Hrvati i srbi..., p. 10.

и цивилизация. Така те развиват тезата за „съдбоносния“ исторически принос на хърватите в многовековната отбрана на европейския Запад[24].

Лидерите на усташкото движение гледат отвисоко на сърбите. В тяхната идеология сърбите постоянно се представят като „примитивен“, „изостанал“ и „ориенталски“ народ, а хърватите – като „културен“, „цивилизован“, „западноевропейски“ народ. Високото самочувствие на усташите идва от факта, че хърватите твърде рано създават своя държава. При това, за разлика от сърбите, те не падат под турска власт, запазват своята автономия в рамките на Хабсбургската монархия и по този начин съхраняват своя държавен континуитет. Следвайки постановките на Старчевич, усташите внушават, че хърватският народ е „аристокрация“ сред околните „варвари“[25].

Хърватските националисти често подчертават, че съществува непреодолима „дълбока пропаст“ между хървати и сърби. Според тяхната идеология те са два „абсолютно неспоими народа“, които при никакви обстоятелства не могат да живеят заедно. Усташите развиват идеята, че хърватският народ иска напълно самостоятелен живот и не желае да създава държавна общност с нито един от своите съседи – най-малкото със сърбите, с които е в най-тежък и траен конфликт[26].

За да разграничат хърватите от сърбите, от южните славяни и от славяните изобщо, за да отрекат югославизма и славянската идея, усташките идеолози разпространяват какви ли не теории и „научни“ хипотези за готския, иранския или аваротюркския произход на хърватите. Целта им е да докажат „неславянския“ им произход, с което да ги отделят напълно от сърбите и да ги приближат (дори „расово“) към германците. Противно на историческите сведения, националистите не искат и да чуят за някаква етническа връзка или близост между хървати и сърби. Затова редица усташки идеолози, етнолози и историци се впускат „научно“ да доказват, че

[24] HN, No 151, 15.VII.1941; *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 43.

[25] NARA, OSS, Germany and Its, p. 10, 34; NDH, No 20, 25.IX.1941; *Starčević, M.* Ante Starčević..., p. 7, 16, 118.

[26] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 30; HN, No 164, 28.VII.1941; ПЧП, № 232, 17.X.1941, с. 11.

хърватите са готи, т. е. част от германската етническа общност, което значи, представители и на „по-висша“ раса[27].

Диференциацията между хърватите и сърбите и отрицанието на югославизма при усташите стига до крайност. За да ги оправдаят, те търсят дори аргументи в расовите теории. За сърбите започва да се говори и пише като за „расово непълноценни хора“, чиито земи трябва да се включат в хърватския териториален комплекс. Това е резултат главно от влиянието на нацистката идеология и терминология. Въоръжени с нацистката концепция за „расовата“ супериорност и с нацисткия подход към проблема за етническите малцинства, хърватските управници приемат програма за ликвидиране на сръбската общност в Хърватия[28].

Усташките лидери обаче никога не разработват последователна, подробна и ясна расистка теория. Те например говорят за „чиста хърватска раса“, но не дефинират хърватския расов тип. При това расовата дефиниция за хърватите е твърде широка – често и мюсюлманите, и сърбите са представяни като „хървати“. Усташите дори не правят опит да установят кои расови черти различават сърбите от хърватите, въпреки че официално определят хърватите за „арийци“. За тях сърбите са „неарийци“, но същевременно те не са „неарийци“ в смисъла, в който се дефинират евреите и циганите. За усташите сърбите са национален враг, който те описват с расови термини и третират по същия начин, по който нацистите се разправят с хората, които смятат за расово непълноценни и опасни същества. Хърватските крайни националисти обаче не правят точно разграничение между понятията „раса“ и „нация“. Те изпитват омраза към хората, които имат различно от тяхното национално съзнание, но техният расизъм е по-скоро на културна основа (расовата принадлежност за усташите е въпрос на културна идентичност), отколкото биологичен и е по-сходен с този на италианския фашизъм, а не с нацисткия „арианизъм“[29].

[27] АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 55; HN, No 1224, 31.XII.1944; *Lorković, M.* Narod..., 3–6, 12–14, 30–36.

[28] *Rezun, M.* Цит. съч., с. 60.

[29] *Sadkovich, J.* Italian Support..., 150–151; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 119.

Освен че постоянно пропагандират различията между сърби и хървати, усташите твърде често насочват вниманието си към сръбската хегемония, наложена в общата държава в междувоенния период, която ги задълбочава още повече. На преден план в усташката литература се извеждат онези 20 години на насилие и терор, когато Хърватия е част от „Велика Сърбия“ (Югославия). Сръбската власт се рисува в най-черни краски, а за сърбите се пише твърде критично и враждебно. Това се прави, за да се разпръснат всички „заблуди“ сред хърватите, които никога повече не бива да вярват в някакво „братство“, а камо ли в бъдеще да живеят със сърбите в „братска Югославия“. Именно тежката съдба на хърватския народ в бивша Югославия и неговият решителен отпор са гаранция, според усташите, че той няма да приеме никога повече повтарянето на тази ситуация[30].

Като главни крепители на сръбския диктат в Югославия хърватските националисти сочат кралския институт (особено след 6 януари 1929 г.), чиновническия апарат, армията и жандармерията, които по национален състав са почти изцяло сръбски. Най-съществено за тях обаче е отстраняването на хърватите от политическото управление на страната. Усташите подчертават, че ръководството на индустрията и селското стопанство попадат също в сръбски ръце, което пък е директен удар върху хърватската икономика. Според тях хърватските земи през целия междувоенен период са третирани от сръбската управляваща върхушка като завоювани и подчинени територии, което довежда и до изкопаването на „дълбоката пропаст“ между двата южнославянски народа[31].

Една от темите, които не слизат от усташката периодика, е тази за сръбския терор, настъпил в Хърватия след 1918 г., особено по време на кралската „дива и кървава диктатура“ (след януари 1929 г.). За усташите междувоенният период са две „мъчни и кървави“ десетилетия, през които хърватският народ е лишен от право на свобода и собствена държава и е

[30] Hrvatski glas, No 110, 9.VI.1941; HN, No 1129, 7.IX.1944; No 1195, 24.XI.1944; *Budak, M.* Jugoslavija..., p. 167.

[31] HN, No 589, 24.XI.1942; No 1115, 22.VIII.1944; No 1151, 3.X. 944; No 1149, 30.IX.1944; No 1234, 14.I.1945.

преследван с цел да бъде напълно ликвидиран. Те описват особено подробно сръбския терор – затворите, разстрелите, гоненията, масовите убийства, разграбванията на хърватското имущество, преследването на католическата вяра и т. н., който според тях е сред главните причини за нарастване на хърватската враждебност към цялата сръбска нация[32].

Постоянното припомняне на страданията, които хърватският народ преживява в Югославия през периода 1918–1941 г., не е случайно. По този начин усташите оправдават антисръбските си погроми в НХД. Главният емоционално-националистически мотив, движещ усташкия антисръбски терор след 10 април 1941 г., е именно реваншизмът. Още преди началото на Втората световна война Павелич предупреждава: „Днес сме сигурни, че не е далеч часът, когато ще започнем великото разплащане на сметката... ,сметка, която не може да се разреши нито със споразумение, нито с избори, а само с кръв и оръжие.“[33]

Крайните националисти подчертават, че по време на Александровата диктатура хърватите са лишени не само от политически права, но и са подложени на насилствена денационализация. Те изтъкват, че белградският режим не се спира пред нищо, за да ликвидира хърватското национално съзнание, да претопи хърватската нация в едно „общо югославско море“, да ликвидира името ѝ и всеки белег на нейната самостоятелност. Усташите постоянно припомнят, че теророът в Югославия е на базата на етническия произход. Според тях хърватите са преследвани заради съпротивата им срещу опитите да бъдат претопени в сръбската маса[34].

В усташката преса непрекъснато се слави 20-годишната борба на хърватския народ и най-вече на усташката организация против великосърбизма и „кървавата тирания“ на Белград. Усташкото движение се разглежда като пряка реакция и съпротива срещу сръбския терор. Хърватските националисти

[32] Пак там, No 164, 28.VII.1941; No 884, 13.XI.1943; Hrvatska smotra, 1942, No 3–4, p. 165; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 62.

[33] Spomen-knijga..., p. 8.

[34] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 11–12; *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., p. 15; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 15, 17–18.

не пропускат и най-малкия случай да изтъкнат собствените си заслуги като организатор и ръководител на борбата срещу Белград за отхвърляне на „робството“ и за запазване на хърватския национален дух и съзнание[35].

Дейците на усташкото движение обаче стигат до крайности, като твърдят, че кризата в Югославия и разпадането ѝ по време на войната е предизвикано от нежеланието на хърватския народ да живее повече в общата държава, както и от стремежа му да създаде своя собствена независима и суверенна държава. Така усташите се опитват да изтъкнат на преден план ролята на сръбско-хърватския конфликт в процеса на разпадането на Югославия, като напълно пренебрегват значението на външния фактор за нейния крах[36].

В редовете на усташката организация особено остро се реагира на всяка идея за образуването на нова Югославия, която се застъпва и от четници, и от комунисти. За усташите е ясно, че програмите и на сръбските националисти, и на партизаните за възстановяването на Югославия са насочени срещу самото съществуване на НХД. Независимо дали става въпрос за федеративна комунистическа Югославия, разчитаща на подкрепата на СССР, или за централизирана кралска Югославия, имаща подкрепата на САЩ и Великобритания, за усташите всяка подобна перспектива е еднакво опасна[37].

Усташите уверяват, че с разпадането на Югославия югославизмът се проваля като идеология и вече съществуват поотделно само хърватската и сръбската държавна идея. В пресата редовно се обръща внимание, че Югославия е политическо явление и концепция от миналото и повече не може да съществува. Идеята за нейното възставовяване се определя като „невъзможна“ и „абсурдна“ и за нея се пише като за политическа утопия[38]. Националистите предупреждават, че ако в бъдеще се стигне до създаването на нова Югославия, в нея

[35] Hrvatski glas, No 72, 26.IV.1941; No 110, 9.VI.1941; Parlamentarni govori..., p. 20.

[36] HN, No 1116, 23.VIII.1944; No 1130, 8.IX.1944; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, p. 259.

[37] HN, No 1185, 12.XI.1944; *Budak, M.* Jugoslavija..., p. 11, 154, 159.

[38] AH, f. 227, kut. 3, doc. OPT 23/1944; АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 78; HN, No 638, 23.I.1943; No 1216, 19.XII.1944.

ще има колективно отмъщение и жестока разправа с хърватите. По този начин те се опитват да събудят страха сред хърватското население, че го чака тежка съдба в една нова Югославия – централизирана или федеративна. Оттук следва и основният извод, че то не бива да допусне създаването на такава държава[39].

Управляващите среди в Загреб са убедени, че „свободна“ и „демократична“ Югославия по принцип не е възможна, а ако изобщо се създаде, твърде скоро ще се разпадане, понеже никой не е в състояние да ликвидира желанието на хърватския народ за свобода, държавност и независимост. Образуването ѝ би било насилствено сдружаване в една държава на територии, които никога не са били свързани, освен през 20-те години на „сръбската окупация на Хърватия“. Усташите подчертават, че обединението на сърбите с останалите народи в нова държавна общност ще донесе със сигурност нови кървави сблъсъци или диктатура – великосръбско-четническа или титовско-комунистическа. Според тях на народите на бивша Югославия трябва да се даде правото на самоопределение. Това, което усташите искат да създадат, е „чиста католическа Хърватия“, която да не бъде част от каквато и да е югославска федерация[40].

В усташката пропаганда постоянно се набляга на враждебността между хървати и сърби и се подчертава, че тя е тежко историческо наследство. Няма усташки материал, в който да не се говори за дълбоката, „вековна омраза“ и невъзможността за мирно съжителство между двата народа[41]. Това се прави единствено с цел да се оправдае геноцидният антисръбски поход в НХД. В това отношение обаче усташите изопачават

[39] NARA, M 1203, doc. 860H. 9111/150; *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., p. 15.

[40] АМВнР, делб1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 79; HN, No 1185, 12.XI.1944.

[41] Има само единични случаи, и то през последните години преди колапса на НХД, при които усташки функционери признават, че тяхната крайно националистическа пропаганда е сред основните фактори, които по време на войната изострят до крайност отношенията между хървати и сърби. Един от приближените на Павелич през 1944 г. признава: „Има твърде малко различия между хърватските и сръбските селяни. Оставени сами, те могат добре да се разбират; оставени на тези, които биха ги използвали, за да играят собствените си кървави игри на политическата шахматна дъска, те се превръщат в касапи. Управляващите класи и интелигенцията са тези, които причиняват проблемите, заедно с църквата.“ (Вж. NARA, RG 165, 19 RAY Box, p. 15.)

съществено историческата истина. Те игнорират факта, че двата народа векове наред са живели мирно в тези смесени региони. Също така никъде не споменават, че през XIX в. югославизмът като наднационална идеология в южнославянските земи се ражда именно сред хърватите и пуска дълбоки корени сред тях. В движението за национално Възраждане на Хърватия е налице разбирателството между хървати и сърби поради общата опасност от германизация и маджаризация. Югославската идея е жива повече от един век сред хърватите, което обаче напълно се игнорира и дори се отрича от усташите.

Крайната враждебност към сърбите става същностна черта на агресивния хърватски национализъм. Усташите са обладани от заслепителна и необуздана омраза, която по мнението на А. Джилас е напълно ирационална и се доближава до „протофашистките" чувства[42]. Те отказват да разграничат сърбите в Сърбия от тези в Хърватия, обикновените сръбски граждани от сръбските политици. Будак дори заявява: „Не може да се делят сърбите на по-добри и по-лоши... Всички сърби... искат от днешното държавно тяло да изградят... чиста сръбска държава и дори повече: сръбска нация."[43] За усташите не е трудно да настроят хърватските маси против сърбите. Политическото съзнание на хърватските селяни се базира на недоверието и омразата срещу сръбската политика и сръбския елит, а оттук – и към сърбите като цяло. Антисръбските настроения са толкова силни, че Лоркович открито заявява, че „сърбите трябва да изчезнат съвършено от НХД"[44].

В усташката литература се атакуват най-вече сърбите, живеещи в Хърватия. Те се представят като хора, които не се примиряват с факта, че са граждани на хърватска държава. Усташите ги обвиняват, че са постоянен инструмент на великосърбизма и са конкретна заплаха за съществуването на НХД. Те прокарват идеята, че ако пречанските сърби останат на хърватска държавна територия, те биха се опитали да

[42] *Djilas, A.* The Contested..., p. 112.

[43] *Budak, M.* Jugoslavija..., p. 10.

[44] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 12, л. 4; HN, No 53a, 9.II.1940; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 48.

унищожат хърватската държава и да „заробят" отново хърватския народ[45]. Хърватските националисти отказват да толерират каквато и да е форма на сръбско национално съзнание на територията на своята държава. Те пропагандират, че да си сърбин е „политически акт" и че тези, които „искат да бъдат сърби" и „настояват, че са сърби", трябва да бъдат наказани за това. Преследването им в НХД бързо се превръща в система, тъй като усташите ги обявяват за най-големите врагове на новата държава и ги превръщат в основна мишена на своята борба[46].

Сърбофобството не е нищо ново за великохърватските екстремистки кръгове, но след април 1941 г. то вече е доведено до истински шовинизъм и до крайно радикални изяви. Всеки компромис със сърбите априори се обявява за невъзможен и не се допуска дори идеята за някаква друга, алтернативна политика по „сръбския въпрос", освен правителствената. Според усташите с образуването на НХД и идването им на власт настъпва времето за решаване на „сръбския въпрос". Министър Милован Жанич (член на първото хърватско правителство) заявява, че „докато не се реши сръбският въпрос, тази държава ще бъде бунтовна и няма да може да се усмири"[47].

Преди да започнат прилагането на конкретна националистическа програма по „сръбския въпрос", усташите предприемат масирана антисръбска пропагандна в НХД. Тя е продължение на онези гледища, които усташите формират по сръбския въпрос още в емиграция. Сега тази пропаганда се явява въведение към конкретна политическа практика. Основната ѝ задача е хърватската нация да се подготви за предстоящия „кръстоносен поход" против сърбите. По този начин се прави и опит да се измести фокусът на общественото внимание от Римските договори с Италия към проблема за „вътрешния враг". В подетата крайно агресивна кампания вземат участие изтъкнати усташки функционери и членове на правителството,

[45] Hrvatska smotra, No 1, 1936, 21; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 405, 415.

[46] *Djilas, A.* The Contested, p. 118.

[47] АМВР, Вх. № 1903, Получено на 7.XI.1941, № 87/Т. А. , л. 159.

като Миле Будак, Младен Лоркович, Андрия Артукович, Матия Ковачич, Милован Жанич, Мирко Пук, Виктор Гутич и др. Усташкият печат и особено „Хърватски народ“ се изпълва с материали против сърбите. Из цялата страна се провеждат многобройни политически събрания, на които висши длъжностни лица и членовете на правителството, коментирайки политиката на новата държава към сърбите, изразяват крайно непримиримо отношение към тях и на практика им обявяват истинска война[48].

Усташката пропаганда дори отрича правото на сърбите в НХД на собствен етноним и много често в нея те са наричани „славосърби“ (по традиция от времето на А. Старчевич) или „власи“ и „гръко-източняци“. Тезата, че сърбите в Хърватия са „власи“, а не истински сърби, се среща доста често в усташката литература, без никакви сериозни научни доказателства, които да я подкрепят. Усташите обясняват появата им там с историческия факт, че от XV в. насетне, особено след падането на Сърбия и Босна под османско владичество, огромна вълна власи бежанци се изтеглят на запад и север към хърватските земи, където намират спасение[49]. Хърватските националисти разглеждат власите като етнически неопределена маса, от която е могла да се моделира която и да е народност[50]. Според тяхната теория с падането на Босна под чужда власт, регионът се наводнява от православни свещеници, които започват да проповядват сред власите и да налагат православието като доминираща религия. Така под влияние на Сръбската православна църква власите се поддали на „политическа сърбизация“ и с течение на времето се опре-

[48] NARA, M 1203, doc. 860H. 01/916, 1; HN, No 673, 5.III.1943; Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, 439–440; Novi List, 3.VI.1941; *Budak, M.* Pjesnik..., 8–9, 55–56; *Bzik, M.* Ustaška borba..., p. 42.

[49] NDH, No 11, 24.VII.1941; HN, No 408, 23.IV.1942; No 893, 24.XI.1943; Hrvatski glas, No 92, 21.V.1941.

[50] Още през 1939 г. Лоркович отделя специално внимание на власите в книгата си „Народът и земята на хърватите“. Той доказва, че те са отделна етническа група, чийто етнически произход няма нищо общо със сърбите. За Лоркович власите са „остатъци от балканско-романски и цигански мелези“. При откриването на Сабора министър Пук също твърди, че власите не са исторически сърби, а са „смес от различни балкански народи“. (Вж. *Lorković, M.* Narod..., 39–40, 67, 69; *Mandić, D.* Hrvati i srbi..., 197–199.)

делили като сърби. По този начин сръбското име се появило първо в Босна и Херцеговина, а по-късно и в Хърватия и Далмация[51].

Според усташите „истински сърби“ (т. е. население от Сърбия) масово се заселват в хърватските земи едва след края на Първата световна война. Тогава сръбските управници започват да осъществяват една добре планирана колонизационна политика в тях с цел да създадат своя „пета колона“ и чрез въоръжаването ѝ да държат в подчинение хърватите в региона. Усташите подчертават, че сърбите се заселват във всички хърватски територии и така стават най-голямата пречка в борбата на хърватския народ за свобода и независимост[52]. Тук те са преселници, „неканени и нежелани гости“, които остават чужди в тези земи, които не са тяхно отечество. Така се появява усташката теза за преселеното сръбско население на хърватската етническа територия, за което няма място в Хърватия. Оттук вече следва изводът, че сърбите трябва да се изселят – „било със сила, било с добро“, и да се върнат там, откъдето са дошли[53].

Всъщност именно от редовете на местните сърби се рекрутират членовете и на двете сръбски съпротивителни движения в НХД – на „великосръбските четници“ и на „комунистическите партизани“, които създават най-много проблеми и грижи на усташката власт. Извън страната тези движения се ценят високо като антихитлеристки сили и затова хърватските националисти полагат сериозни усилия да ги компрометират пред лицето на външния свят. Усташите заявяват, че четниците и партизаните само на думи водят борба против Оста и за освобождението на сръбския народ, а на практика осъществяват разправа с хърватското население (католическо и мюсюлманско). В усташката преса постоянно се изнася информация за „терора“, който те упражняват спрямо „мирното хърватско

[51] АН, f. 227, kut. 2, doc. TJ115/1943; Neue Ordnung, 7.IX.1941; NDH, No 11, 24.VII.1941.

[52] ПЧП, № 87, 19.IV.1943, с. 12; Katolički list, No 31, 8.VIII.1941; Spomenknijga..., p. 77.

[53] АН, f. 211, kut. 39, Zapisnik IV sjednice Sabora, 25.II.1942, p. 159; HN, No 167, 31.VII.1941.

население“, за „сътрудничеството“ им с Германия и Италия и т. н.[54].

Усташите подчертават, че веднага след образуването на НХД „вътрешните сърби“ се организират в четнически и партизански отряди с цел „да ликвидират хърватския народ и неговата държава“. Те неслучайно изтъкват, че и партизанското, и четническото движение са изключително сръбски по състав, като по този начин цялата вина за хаоса в НХД по време на войната се прехвърля върху сърбите. По този начин се оправдава усташката разправа с тях и цялата усташка антисръбска политика. Усташкият терор се представя само като ответна реакция на сръбския терор, а крайният хърватски национализъм се обяснява с наличието на сръбски национализъм в хърватските земи[55].

Според хърватските националисти освобождението на хърватския народ и създаването на неговата самостоятелна държава предизвикват „вълна от враждебност“ у старите му противници и отприщват сръбската агресия. С края на положението на сърбите на „господари“ в хърватските земи (след април 1941 г.) усташите обясняват бягствата им по горите и организирането им в „бунтовнически“ отряди. Те остро обвиняват четниците и партизаните, че повеждат гражданска война в страната, за да отцепят смесените региони (особено Босна, Херцеговина и Срем) и да ги присъединят към Сърбия[56].

За да противопоставят хърватите на сърбите, националистите изтъкват, че една от съществените задачи на четническите и партизанските формирования е да пречат на изграждането и консолидирането на младата хърватската държава и в крайна сметка да я ликвидират. Те сочат, че целта на техните „банди“ е да нарушават обществения ред и мир в Хърватия, да разклатят позициите на усташката власт и да превърнат хърватската територия в постоянно полесражение, организирайки различни форми на въоръжена борба – размирици,

[54] AH, f. 227, kut. 3, doc. OP699/44, 3; ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 65, л. 13–14; АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 135.

[55] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 9–10; Hrvatski glas, No 110, 9.VI.1941; HN, No 893, 24.XI.1943; No 1122, 30.VIII.1944.

[56] HN, No 582, 17.XI.1942; No 1079, 9.VII.1944; ПЧП, № 247, 5. X.1942; *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., p. 58, 66.

метежи и въстания. Това е и причината, поради която усташките власти се захващат бързо да решат „сръбския въпрос“ в страната[57].

За да насочат политическия си удар и срещу „външните“ сърби, усташите наблягат на факта, че местните сърби в НХД са само изпълнители, докато истинският подстрекател към съпротива е Белград. Те заявяват, че „бунтовничеството“ в Хърватия не е местно, а привнесено отвън (от Сърбия) явление. Хърватските националисти са наясно, че в Белград няма да се примирят с обстоятелството, че след 1941 г. Сърбия се връща в старите си граници и губи земите, които получава след Първата световна война, докато хърватските етнически и исторически територии се обединяват в единна хърватска държава, която по площ е по-голяма от Сърбия. Така се заплашвал „великосръбския империализъм“ на Балканите и сръбската доминация в региона. Усташите подчертават, че на територията на НХД се сблъскват двете непримирими идеи за сръбска и за хърватска държавност – „империалистическата“ на сърбите и „националната“ на хърватите, и че борбата между тях се води с всички възможни средства – „на живот и смърт“[58].

Усташките управници критикуват Белград, че за да разгроми НХД, започва да действа подмолно отвън. По случай третата годишнина от НХД Иво Богдан казва, че сърбите са пренесли войната от Сърбия на хърватска територия, опитвайки се да използват колкото е възможно повече сръбската „пета колона“[59]. Усташите внушават, че сърбите в Хърватия са плашени отвън – от страна на Белград, откъдето идвала психозата, че в НХД хърватите ще ги избият и унищожат. С това те обясняват защо призивите за въстание, които идват отвън, намират силен и широк отзвук сред сръбското население[60].

Усташите отправят още по-директни обвинения срещу Белград и югославското емигрантско правителство, като подчер-

[57] АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 78–79; HN, No 182, 15.VIII.1941; No 859, 14.X.1943; ПЧП, № 24, 3. II.1943, с. 15.

[58] NARA, M 1203, doc. 860H. 01/428, p. 2; HN, No 880, 9.XI.1943; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., 222–223.

[59] NARA, M 1203, doc. 860H. 01/916, 6.

[60] HN, No 631, 15.I.1943; No 1088, 21.VII.1944; No 1187, 15.XI.1944; ПЧП, № 247, 5. XI.1942.

тават, че и четническите отряди, и партизанските бригади в Хърватия се попълват не само от местни сърби, но и от крайнонационалистически сръбски екстремисти, приждащи от „неприятелска чужбина“, т. е. от Сърбия и Черна гора. Една от основните цели на хърватската националистическа пропаганда е да разобличи ролята на Сърбия и Лондонското правителство в четническата акция в Хърватия. Затова четниците се представят като „сръбска войска“ на хърватска територия (ръководена от крал Петър II и ген. Дража Михайлович). Усташите посочват, че и ръководството им (предимно бивши югославски офицери), и редица техни военни и политически ядра пристигат от Сърбия. Според хърватските националисти четниците в НХД постоянно получават помощ „отвън“ – въоръжение, муниции и пари. Затова хърватското правителство периодично връчва на германските и италианските власти изложения относно ролята на Сърбия и ген. Недич за размириците в Хърватия и многократно предлага да се затворят границите със Сърбия, за да спре притока на четници и външната подкрепа за „бунтовниците“, което би ги осъдило на капитулация и би възстановило мира в страната[61].

Лондонското правителство се критикува и затова, че изобличава усташите пред света за водената от тях антисръбска политика. В отговор те подчертават, че именно „великосръбската“ емиграция в Лондон играе съществена роля за разпалване на размириците на територията на НХД и че носи политическа и наказателна отговорност за десетките хиляди избити хървати и за стотиците подпалени и унищожени селища. В усташката пропаганда организираните банди на Дража Михайлович се представят като „изпълнителен орган“, като „маша“ в ръцете на югославското, т. е. на сръбското емигрантско правителство в Лондон[62].

Най-сериозните обвинения срещу сърбите (вътрешни и външни) усташите отправят във връзка с „болезнената им мегаломания“ и краен великосърбизъм. Именно радикалната

[61] АМВнР, дело 1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 71, 78; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 100–101; оп. 20, а. е. 365, л. 39–41; HN, No 639, 24.II.1943; No 893, 24.XI.1943.

[62] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 11; HN, No 408, 23.IV.1942; *Lorković, M.* Odmetnička zvjerstva..., p. 11.

националистическа идеология на сърбите е основната причина новите хърватски управници да се нахвърлят с такова ожесточение срещу тях. Разбира се, усташкият удар е насочен на първо място срещу четническото движение, което по своята същност е сръбско крайно националистическо движение в хърватските земи. То се оказва една от най-коментираните теми в хърватската преса по време на войната поради прекалената активност на четническата организация, голямата ѝ роля в общественото, политическото и икономическото разстройство на страната и сериозната опасност, която представлява за хърватските национални интереси[63].

Усташите изобличават остро четниците заради стремежа им да ликвидират НХД и да възкресят предвоенна Югославия, т. е. „Велика Сърбия“, която трябва да се разшири както за сметка на Хърватия, така и на всички околни държави. Усташите се позовават на факта, че в почти всички четнически документи сърбите се призовават да се сплотят, въоръжат и организират в името на „Велика“ и „хомогенна“ Сърбия, която трябва да обхване „всички сръбски етнически и исторически земи“, т. е. и такива, влизащи в НХД или за които хърватите претендират – част от Славония, Срем, Босна и Херцеговина, Далмация, Лика, Кордун, Баня, Горски Котар, Хърватско Приморие и пр. Така хърватските националисти посочват, че според четническите планове Хърватия трябва наполовина да намали територията и населението си, което означава редица земи да се откъснат от НХД и да се присъединят към Сърбия[64]. В пропагандата си те постоянно поставят акцент върху понятията „Велика Сърбия“ и „Велика Югославия“, защото много добре знаят каква негативна асоциация имат те в съзнанието на хърватите[65].

[63] АН, f. 227, kut. 2, doc.V. T. 188/44, 11–12; f. 249, kut. 11, doc. No 4/1942; HN, No 638, 23.I.1943; No 1118, 25.VIII.1944; *Sobolevski, M.* Uloga četnika u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. – ČSP, 1995, No 3, 475–476.

[64] АН, f. 227, kut. 2, doc. J 124/43, 1–2; АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 13; дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 134–135; HN, No 638, 23.I.1943; No 1132, 10.IX.1944.

[65] В литературата често се говори за „сръбска мегаломания“, „открит сръбски империализъм“, „империалистическо четничество“ и т. н. (Вж. АН, f. 227, kut. 2, doc. VT188/44, p. 11; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 64; а. е. 1250, л. 11; оп. 20, а. е. 363, л. 79–80; HN, No 194, 27.VIII.1941; No 408, 23.IV.1942.)

В усташките вестници често пъти се поместват компрометиращи четнически материали, в които открито се говори за изтреблението на хърватите като „основна цел" на четническата дейност. Усташите посочват, че окупирайки териториите, считани за свои и за които предявяват национални претенции, четниците се стремят към ликвидиране на цялото им *не*сръбско население (католическо и мюсюлманско). Хърватските националисти правят широко обществено достояние сръбските етнически прочиствания и геноцид в смесените региони. Те прокарват идеята, че след като сърбите физически заплашват съществуването на хърватския народ, той има право на „контрареакция". Така усташите за пореден път оправдават своя антисръбски терор в страната[66].

В усташките материали постоянно се изтъква, че и католици, и мюсюлмани страдат еднакво от четническите насилия и зверства. Това се прави с цел да се изгради общ католическо-мюсюлмански фронт против сърбите в НХД. На мюсюлманите се внушава, че четниците планират тяхното унищожение, защото ги смятат за най-голямата пречка за сърбизацията на Босна, Херцеговина и Санджак. В резултата на тази пропаганда част от мюсюлманите в Босна и Херцеговина се присъединяват към усташките формирования по места и вземат участие в терора против сърбите[67].

Първата голяма вълна на антисръбска пропаганда залива хърватския печат през лятото на 1941 г., което става по време на най-мащабната антисръбска кампания в Хърватия[68]. От пролетта на 1942 г. бунтовете, атентатите и саботажите вече не се ограничават само до югоизточния й регион (босненско-херцеговинската част), а обхващат цялата страна. Четниците и партизаните завземат много територии – най-вече в планините и горите, в които налагат властта си и почват да

[66] АН, f. 227, kut. 2, doc. T. J. 140/43, p. 2; f. 249, kut. 4, doc. V. T. 1128–5–1944, p. 1; ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 363, л. 181–182; Hrvatska smotra, No 7–10, 1943, 440–442; *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., 13–14.

[67] АН, f. 227, kut. 2, doc. R. 186, 8–9; doc. VT120/1944, p. 7; HN, No 97, 20.V.1941; No 408, 23.IV.1942.

[68] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 48, 57; а. е. 1250, л. 14; АН, f. 211, kut. 4, doc. 695; f. 227, kut. 2, doc. VT188/44, p. 11; HN, No 97, 20.V.1941; No 107, 30.V.1941; No 194, 27.VIII.1941; No 196, 29.VIII.1941, NDH, No 11, 24.VII.1941.

функционират като „държава в държавата". Четническият терор взема масови и застрашителни размери, което предизвиква нова ескалация на антисръбската пропаганда в НХД. За усташите четниците са „бунтовни елементи", „въстаници", „размирници", „метежници" и съвсем естествено е да бъдат третирани като такива в НХД, а четническата организация трайно се определя като „терористична организация"[69].

През януари 1943 г. в НХД се публикува „Сивата книга"[70], с чието съставяне е натоварен шефът на пропагандата Матия Ковачич[71]. Това е най-сериозният усташки обвинителен документ срещу четническата дейност в НХД. Тази книга е истинска защита на режима и представлява едно от върховите постижения на усташката пропаганда. След прочита ѝ не остава и съмнение, че в Хърватия има „само едни виновници" за всички кръвопролития и жестокости – и това са четниците.

„Сивата книга" е усташкият отговор на международната критика към начина, по който се третират сърбите в Хърватия. Тя е официално издание на хърватското Министерство на външните работи и се публикува с цел да се оборят „неверните сведения" и „лъжите" на сърбите, които се разпространяват в чужбина и с които се цели „да се очерни хърватският народ". Чрез нея световната общност трябва да се запознае с „четническите злодеяния" в НХД и с огромните хърватски и мюсюлмански жертви[72]. В „Хърватски народ" и в целия усташки печат многократно се публикуват материали за „Сивата книга", както и откъси от нея. За да се провокира омразата на хърватите срещу сърбите, в нея се дават многобройни доку-

[69] АН, f. 227, kut. 2, doc. VT120/1944, p. 7, 8; f. 249, kut. 4, doc. T14/1945, p. 2; kut. 11, doc. No 4/1942; HN, No 427, 16.V.1942; No 631, 15.I.1943; No 1120, 27.VIII.1944; ПЧП, № 109, 21.V.1943, с. 14; *Lorković, M.* Odmetnička..., p. 9, 14–17.

[70] С пропагандни цели тя се издава и на немски, и на италиански език. Един екземпляр от нея (на немски език) Й. Мечкаров изпраща в София (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 9.)

[71] От 1943 г. е директор на пропагандата в Министерството на образованието, а през 1944 г. е назначен за министър на пропагандата.

[72] Самата „Сива книга" има подзаглавие „Бунтовнически зверства и опустошения". Точното заглавие е: „Odmetnička zverstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima hrvatske narodne države". (Вж. Odmetnička zvjerstva i pustošenja u NDH u prvim mjesecima života hrvatske narodne države. Z., 1943.)

ментирани доказателства за кървавите зверства на четниците. Тя е един непрекъснат низ от описания на техните престъпления (по места и дати, понякога с приложени и поименни списъци на жертвите). Идеята на усташите е твърде прозрачна – с тази книга те искат да оправдаят борбата на младата хърватска държава срещу четниците. Отговорността за всичко, което се случва в Хърватия, се прехвърля изцяло върху четници и партизани, а индиректно – и върху югославското емигрантско правителство в Лондон[73].

Антисръбските настроения на усташите намират отражение и в отношението им към партизанското движение. В тяхната пропаганда то е представено като изцяло сръбско явление. Усташите се опитват да убедят не само хърватите, но и външния свят в тази теза, за да настроят западните сили против сърбите. Комунистите в НХД съвсем директно са наричани „сръбски комунисти", „сръбски партизани", „агенти на Белград в Хърватия" и т. н.[74]. За да посочи „сръбския" характер на партизанското движение, хърватският печат анализира подробно състава му, като „доказва", че както ръководството му, така и редовите членове са сръбски националисти. Усташите поддържат становището, че по своята същност партизанското движение е сръбско движение, насочено против хърватските национални интереси, чиято цел е създаването на федеративна Югославия, а вътре в нея – на „Велика Сърбия"[75].

Истина е, че сръбската роля в партизанското движение е доста голяма, макар че усташите я преувеличават многократно. Това особено се отнася за регионите, които се отличават с етническа хетерогенност, като Босна например. В действителност там партизанските редове се попълват най-вече от сърби, черногорци и евреи. Това обаче е съвсем разбираемо поради постоянните усташки атаки срещу тези етнически групи. Ето защо страдащите най-много от усташкия терор

[73] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 10, 16; HN, No 633, 17.I.1943; No 875, 3.XI.1943; ПЧП, № 18, 26. I.1943, 13–14.

[74] HN, No 174, 7.VIII.1941; No 631, 15.I.1943, No 1135, 14.IX.1944; NDH, No 16, 28.VIII.1941; No 17, 4.IX.1941.

[75] АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 69, 78; HN, No 582, 17.XI.1942; No 663, 21.II.1943; No 878, 6.XI.1943; No 1130, 8.IX.1944; No 1195, 24.XI.1944; No 1221, 28.XII.1944.

желаят възстановяването на Югославия и са силно изявени противници на НХД[76].

Усташите искат да внушат на хърватското население, че е противоестествено да участва в партизанските отряди, защото това би означавало заедно със сърбите да разорява собствената си държава. В усташката преса изрично се подчертава, че в партизанските редове има значително малко хървати, които при това се квалифицират като „национални предатели". Те се представят като рушители на своята държава в полза на „Велика Сърбия"[77].

В усташката пропаганда обаче твърде често се поставя знак на равенство между четници и партизани, които се разглеждат от усташите като „две лица на едно и също явление" – на великосърбизма. Всъщност в хърватската националистическа идеология се наблюдава едно унифициране на образа на сърбина като „враг" и „рушител" на хърватската държава – неговите политически или идеологически пристрастия, членуването му в четническата или партизанската организация нямат никакво значение[78]. Националистите „изобличават" и четниците, и партизаните като „задружно" работещи против хърватските национални интереси. И едните, и другите се обвиняват, че изпитват омраза към хърватите и се борят за създаването на „велика и мощна Югославия", която щяла да бъде нов „затвор за народите"[79].

Крайните националисти отстояват тезата, че след като хърватският народ векове наред се е борил за свобода и независимост, дал е огромни жертви и накрая е постигнал своя национален идеал – свободна Хърватия, той не би могъл да се откаже от нея и ще я защити с всички възможни

[76] HN, No 893, 24.XI.1943; No 1126, 3.IX.1944; *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 269.

[77] NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1454, p. 3; HN, No 427, 16.V.1942; No 1135, 14.IX.1944.

[78] В пресата не са редки заглавията от рода на: „Престъпления на комунистическо-четническите групи", „Четниците-комунисти – престъпници" и т. н. (Вж. АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 78, 97; HN, No 631, 15.I.1943; No 884, 13.XI.1943; No 1079, 9.VII.1944.)

[79] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 197, л. 48; а. е. 211, л. 48; HN, No 209, 11.IX.1941; No 1120, 27.VIII.1944.

средства. Усташите заявяват, че в борбата със сърбите по време на войната ще се реши въпросът „да я бъде или да не я бъде Хърватия“. Затова те призовават сънародниците си да се вдигнат масово на борба против партизанското и четническото движение в страната[80].

Като се има предвид, че сръбският елемент е една трета от населението на НХД, при това постоянно се бунтува и се стреми към отцепване от държавата, то усташките дейци си поставят задачата да предприемат „най-сериозни акции“ за решението на „сръбския въпрос“. Още с основаването на НХД правителството започва да прилага специфични антисръбски мерки, които са твърде разнообразни по характер и имат за цел елиминирането на сърбите (и на някои други малцинствени групи) от управлението на страната и отнемането на техните политическите и граждански права.

В съответствие със замисления национална политика новият режим се заема със създаването на нова правна уредба на държавата. Основната цел на новите закони е да осигурят на усташката власт правна рамка, която да ѝ позволи разправата с всички „национални врагове“ (т. нар. врагове на държавата). В сила влиза ново наказателно законодателство, което става основа на цялата съдебна система в НХД. Така теророт на усташите добива „нормативен характер“ и „правно узаконяване“[81].

По подобие на германските Нюрнбергски закони през 1941 г. в НХД се приемат няколко наредби-закона, които се отнасят до запазването на „чистотата“ на хърватската нация и хърватския „жизнен простор“ и важат и за евреите, и за сърбите. Срещу сърбите не се изработва някакво специално законодателство. Преследването им по-скоро е практика в НХД, която стъпва върху някои общи закони, в които обаче не се споменава изрично думата „сърби“. Нормативните актове остават някак си „безадресни“. Но макар че в тях не се

[80] NARA, M 1203, doc. 860H. 01/428, p. 2; HN, No 582, 17.XI.1942; No 638, 23.I.1943; No 880, 9.XI.1943.

[81] *Steinberg, J.* All or Nothing. The Axis and the Holocaust, 1941–1943. London, New York, 1990, p. 29; *Djilas, A.* The Contested Country..., 116–117.

визират директно сърбите, повече от ясно е, че основно става дума за тях[82].

Само една седмица след прокламирането на НХД (на 17 април 1941 г.) е обнародван първият закон, който поставя „правните“ основи на цялото наказателно законодателство. Това е „Законът-наредба[83] за защита на народа и държавата“. На практика той копира едни от най-суровите нацистки антиеврейски закони от времето на Втората световна война, които в Хърватия се прилагат основно спрямо сръбското население. Чрез него се въвежда смъртно наказание за всички онези, които по някакъв начин „засягат честта и жизнените интереси на хърватския народ“ или „заплашват съществуването на Независимата хърватска държава или на държавната власт“, което се квалифицира като „държавна измяна“ и „предателско престъпление“[84]. Законът обаче е твърде общ, което позволява произволно да се прилага от усташките власти. Тъй като в текста му не се прецизира какво точно се разбира под „държавна измяна“, „чест и жизнени интереси на хърватския народ“ и в какво се изразява „засягането им“, той се тълкува от усташките съдии, както им е изгодно. Съзнателната му неяснота има за цел да осигури на усташите една „легална рамка“, достатъчно голяма, за да позволи избиването на политическите им опоненти и членовете на някои малцинствени групи. С въвеждането на този закон на практика се узаконява произволът на усташките власти. Смъртното наказание вече съвсем „законно“ може да се приложи срещу всеки в НХД.

[82] Това се прави по две основни причини. На първо място, хърватските националисти не са професионални политици и никога в емиграция не са се занимавали обстойно с въпроса за законодателните мерки, които ще предприемат срещу сърбите, когато дойдат на власт. След 10 април те предпочитат да използват разработените вече от нацистите антиеврейски закони, които наготово прилагат в НХД. При това въвеждането им в страната е в пълно съзвучие с желанието им да се харесат на германските си покровители. Усташите искат да покажат, че те стриктно следват нацисткия пример и не искат да дразнят германците със създаването на антисръбско законодателство, което не би допаднало на последните особено много. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 158, 162; *Matković, H.* Povijest..., p. 154).

[83] Предвид прецизността при използване на изворите, се придържаме стриктно към съответния превод от хърватски на български език – законнаредба, вм. наредба-закон.

[84] Narodne novine, No 4, 17.IV.1941; HN, No 65, 18.IV.1941.

Още през първите няколко седмици на усташкото управление хиляди хора стават жертва на този закон, мнозинството от които са сърби[85].

На 30 април 1941 г. в „Народне новине“ се публикува твърде важният „Закон-наредба за гражданството“. Чл. 2 от него гласи: „Гражданин на държавата е всеки индивид от арийски произход, който със своето поведение е доказал, че не е работил против основните тежнения на хърватския народ и който е готов вярно да служи на хърватския народ и Независимата хърватска държава.“[86] С този закон сърбите се лишават от основните си граждански права и се квалифицират като второразредни граждани.

На 26 ноември 1941 г. излиза „Закон-наредба за изпращането на нежелателните и опасните лица на принудителен престой в събирателните и трудовите лагери“, чрез който се узаконява системата на концентрационните лагери в НХД. Така се полага законовата база на изпращането в тях на сърби, евреи, цигани и хървати – противници на усташкия режим. В наредбата се казва: „Нежелателните елементи, които са опасни за обществения ред и сигурност или които биха могли да застрашат мира и спокойствието на усташката държава могат да се изпратят на принудителен престой в събирателни и трудови лагери.“ В чл. 3 се разяснява, че против решението на усташката полиция за изпращането в лагери „няма правен лек, нито жалби в съда“. Разбира се, полицията може произволно да арестува граждани под предлог, че заплашват „мира и спокойствието“ в държавата. Така този закон е поредното нормативно оправдание на усташкия произвол[87].

Две години по-късно е издаден декрет на Павелич, с който се въвеждат нови сурови наказания срещу лицата, виновни за нарушението на обществения ред и сигурността в НХД или за участие в актове на саботаж. Наказателните мерки са разстрел, изпращане в лагери и отнемане на собствеността. Законът се прилага срещу „онези лица, за които е доказано, че са

[85] *Krizman, B.* NDH..., p. 117.
[86] *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 224.
[87] Narodne novine, No 188, 26.XI.1941; *Matković, H.* Povijest..., p. 164.

помагали в атаките или саботажните актове и срещу онези, за които полицията има доказателства, че са бунтовници“. Според закона МВР може да прехвърля цялата власт в ръцете на военните командири в областите, в които общественият ред и сигурността са особено застрашени. Може да се налага и колективно наказание над населението в тези области[88]. Законът дава възможност на усташките власти да предприемат крути мерки в районите, населени изключително със сърби.

На новото законодателство в НХД трябва да съответства и нова съдебна система. Опитвайки се упорито да придаде някаква „легитимност“ на антисръбския терор, Павелич още през периода април–юли 1941 г. създава системата на „специалните“ съдилища, които прилагат новото наказателно законодателство в страната – „извънредни народни съдилища“, „преки съдилища“, „подвижни преки съдилища“, „велики извънредни народни съдилища“ и т. н. Чрез създаването на тези съдилища в страната се изгражда специалната съдебна система за прилагане на терора. Съставът на съдиите в тях се състои преимуществено от усташки длъжностни лица, които съдят по бързата процедура и присъждат смъртни присъди. Достатъчно е само някой да бъде обвинен в „предателство“ спрямо НХД, като например да води пропаганда против хърватската държава – за отцепването на част от НХД или за промяна на държавния или политическия порядък в страната, за да бъде разстрелян. Това разчиства пътя на усташите за масова разправа с техните противници. Хиляди невинни хора, главно сърби и евреи, са осъдени на смърт от тези съдилища. Последните добиват извънредно голяма власт и свобода на действие. В компетенциите им влизат все повече и по-разнообразни случаи, които се квалифицират като „престъпни предателства“. Така специалното законодателство и съдилища полагат основата на една нова съдебна практика в НХД, докато редовните съдилища стават второстепенни и несъществени институции в съдебната система на страната[89].

[88] NARA, M 1203, doc. 860H. 9111/177, 5–7; HN, No 874, 31.X.1943.
[89] Narodne novine, No 5, 18.IV.1941; No 23, 9.V.1941; No 32, 20.V.1941; No 58, 24.VI.1941; No 80, 3.V.1941; *Krizman, B.* NDH..., 120–121.

След създаването на НХД се предприема прочистване на административния апарат на страната от „чужденците“, които в мнозинството си са сърби. Целта е да се изгради нов, усташки чиновнически апарат. Със закон-наредба от 22 април 1941 г. всички чиновници в НХД се поставят на разположение на съответния министър, което позволява да се направи пълна чистка в администрацията. В началото на юни министърът на вътрешните работи Артукович подписва „Закон-наредба за утвърждаване на расовата принадлежност на служителите и носителите на свободни академични звания“. Те са задължени в срок от 14 дни да декларират расовата си принадлежност в полицията. Чрез този закон трябва да се отстранят от работа „нежелателните елементи“, а това са сърби, евреи и противници на усташкия режим. Замисълът на правителството е новата администрация на страната да бъде изградена само от хърватите[90]. МВР дори издава наредба от 10 май 1941 г., според която всички сърби, заселили се на територията на НХД след 1 януари 1900 г. и техните потомци, се отстраняват от служба. Тя се допълва със специална наредба от 7 юни 1941 г., въз основа на която се уволняват всички сърби, изявили се в миналото с „антихърватска дейност“, а онези, които не са уволнени, не могат да заемат ръководни длъжности[91].

Сърбите са изхвърлени и от въоръжените сили на страната (изключение се прави само за тези, които са били австро-унгарски офицери). Разбира се, в НХД се шири голямо недоверие към всички офицери, които по-рано са служили в югославската войска. Те са уволнявани системно като „неблагонадеждни“. В хърватската преса се появяват доста материали, в които се сочи, че службата в хърватската армия е чест за „всеки расово чист хърват“. Подчертава се, че в армията се приема „най-здравата част от народа“ и хора, които със своята преданост към него са доказали, че са „достойни хървати“, т. е. националисти[92].

„Антихърватските“, т. е. сръбски, еврейски и комунистически организации и дружества, са разпуснати веднага след ос-

[90] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 101; *Mužić, I.* Pavelić..., p. 47.

[91] Narodne novine, No 9, 23.IV.1941;*Ćulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 225.

[92] АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 76; HN, No 85, 8.V.1941.

новаването на хърватската държава. Още на 10 април се издава закон-наредба за полагането на клетва за вярност към хърватската държава. Арестувани и задържани са всички бивши депутати от сръбски произход. Преследват се и всички бивши ръководители на сръбските политически партии. Така усташите искат да нанесат удар върху сръбския политически елит в Хърватия и да изхвърлят сърбите от политическия живот на страната[93]. Те са отстранени и от работа в масмедиите и свободните професии. Сърбите са прогонвани и от определени жилищни райони на градовете (обикновено от центъра и по-богатите райони) и са изолирани в гета, в които е ограничавана свободата им на придвижване, особено нощем (въвежда се вечерен полицейски час). Разрешава им се да влизат или излизат от градовете само с одобрението на местните полицейски власти[94]. Надзорът над движението на сърбите се осъществява, като те са принуждавани да носят синя лента с буквата „П“ (съкращение от „православен“) на дясната си ръка[95].

На национализма е подчинена и културната политика на усташкия режим. Според усташите необходимо е новата хърватска култура да се освободи от сръбските влияния, наслоени от времето на Югославия. Новата власт разчита особено много на културните институции, които трябва да станат основните пропагандатори на хърватското национално съзнание, като Академията на науките, университета и Матица Хърватска. През юни 1941 г. се ликвидират сръбските верски народни училища и гимназии в НХД. Проведена е чистка в Загребския университет, като някои от професорите (сърби) са интернирани по концентрационните лагери. Усташкото правителство се опитва да насади „здрав национален дух“ в университета, като го реформира основно. Плод на антисръбската културна и просветна политика са преименуването на Югослав-

[93] Narodne novine, No 10, 24.IV.1941; HN, No 97, 20.V.1941; No 146, 10.VII.1941; Hrvatski glas, No 83, 10.V.1941.

[94] Narodne novine, No 21, 7.V.1941; No 46, 7.VI.1941; HN, No 87, 10.V.1941; No 115, 9.VI.1941; Hrvatska straža, No 18, 4.V.1941; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 280.

[95] Това се прави по подобие на означаването на евреите от нацистите. (Вж. HN, No 85, 8.V.1941.)

ската академия за наука и изкуство в Загреб в Хърватска академия за наука и изкуство, уволненията в университета, както и строгият надзор върху личния състав на Матица Хърватска[96].

В усташката пропаганда се отделя специално място на въпроса за хърватския език и правопис. Усташите отхвърлят всеки опит за сливането на хърватския и сръбския език в „сърбо-хърватски", както официално се е наричал в Югославия. Те полагат много усилия да покажат разликите между двата езика и настояват категорично техният да се нарича „хърватски" език. Усташите критикуват сърбите за това, че се опитват да наложат в Югославия своя специфичен сръбски езиков речник и конструкции. Според тях посягането върху езика е насилие върху народа. Затова в НХД те започват политика на очистване на езика от „чуждите" влияния и се стремят към налагане в страната на „чистия" хърватски книжовен език. Хърватските националисти свързват идеята за чистотата на нацията с тази за чистотата на езика. В съхраняване самобитността на езика те виждат един от съществените белези на хърватския национализъм и държавност[97].

Езиковият въпрос заема специално място и в нормативната дейност на Павелич. С издадените в периода април–август 1941 г. „Закон-наредба за името и чистотата на хърватския език", „Закон-наредба за защита на хърватския език" и „Закон-наредба за хърватския език, неговата чистота и правопис" той забранява употребата на всички „чуждици", които са главно сърбизми, и постановява в НХД да се използва само „чистият хърватски език"[98]. В страната се въвежда нова езикова ортография. В употреба от есента на 1941 г. се връща старият, използван до 1892 г. „етимологичен" правопис. Скоро не само на думи, но и на практика започва кампания по „очистване" от „чуждиците". Още през април 1941 г. се забранява употребата на кирилицата на цялата територия на НХД. Със закони-

[96] Narodne novine, No 56, 21.VI.1941; No 64, 1.VII.1941; *Petranović B., M. Žečević*. Цит. съч. Т. 1, с. 651, 654; *Божилова, Р.* Цит. съч., 312–313.

[97] Spomen-knijga..., p. 32, 82–83, 173–175; Ustaška misao..., 69–70; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 6.

[98] Narodne novine, No 6, 19.IV.1941; No 13, 28.IV.1941; No 102, 14.VIII.1941; Ustaša, No 8, 24.VIII.1941.

наредби усташите променят имената на селища, махали и др., които са сръбски. Те се заемат да преименуват също така магазини, предприятия, дружества и институти[99].

Основното средство за разправа със сръбското население в НХД обаче е терорът – политически, икономически и духовен[100]. Павелич декларира открито, че една от основните цели на режима му е да „очисти" Хърватия от сърбите, в резултат на което след 10 април 1941 г. те са подложени на системно преследване. По отношение на средствата на борба той неведнократно заявява, че усташите няма да ги подбират и ще употребят онова оръжие, „което ще свърши най-добра работа"[101]. На „сръбския въпрос" в НХД се гледа като на проблем, който спада главно в компетенцията на усташката полиция и „преките" съдилища. Масово се стига до кървави ексцесии. Усташкият режим става известен именно със зверствата, които извършва над сръбското население.

По принцип терорът не е новост в историята на Югоизточна Европа, в частност – Югославия. Както сръбският режим в междувоенния период, така и различните крайно националистически организации прибягват до него като политическо средство за разправа с враговете си. Използването на терора

[99] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 71; Narodne novine, No 11, 25.IV.1941; No 59, 25.VI.1941; HN, No 77, 30.IV.1941.

[100] Въпросът за усташкия терор спрямо сърбите е един от най-дискусионните проблеми в историческата литература за НХД. По него съществува огромна по обем научна продукция, но повечето автори са крайно пристрастни в оценките си и техните становища зависят до голяма степен от националната и политическата им принадлежност. Мненията варират от крайно преувеличаване на усташките престъпления до тяхното прикриване и оправдаване. Въпросът е изключително сложен, тъй като и самите извори не са особено надеждни. Сърбите полагат много усилия целенасочената усташка политика на ликвидирането им в НХД да добие голяма публичност в чужбина, затова преувеличават при описанието на усташките престъпления и терора. Усташките извори също са крайно пристрастни и в тях се прикриват много от усташките престъпления. За сравнително по-достоверни могат да се считат само чуждите – германски и италиански източници. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 166; *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., 309–331; *Krizman, B.* NDH..., 124–126; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 312; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 213 и др.)

[101] Spomen-knijga..., p. 4.

през военните години е характерно за всички страни, участващи във военния конфликт, и е повсеместен феномен в отделните части на разпадналата се държава. След април 1941 г. на територията ѝ цари пълно безвластие, хаос и анархия, което създава условия за извършване на престъпления и безнаказани убийства от страна на хървати, сърби и мюсюлмани, между които пламва истинска гражданска националистическа война[102].

Терорът като последното, но много често прилагано средство за решаване на националните и политическите проблеми на обществото, намира своите убедени привърженици в лицето на хърватските националисти още в междувоеннния период. Тогава усташкото движение се ражда като отговор на сръбския терор в хърватските земи. В усташката идеология залягат постановките за необходимостта от насилие и терор в името на осъществяване на националните идеали. След 1941 г. сред хърватските националисти се отприщва жаждата за отмъщение и реванш срещу „довчерашните потисници", а терорът продължава, но вече на ново, държавно равнище[103].

Същевременно в своето желание да създадат хърватска национална държава усташите заимстват и от крайните методи на борба и управление, които са широко разпространени в Европа от нацисткото и фашисткото движение. Те преценяват тогавашната политическа ситуация като борба за оцеляване на своята нация срещу всички „врагове" – сърби, евреи, цигани, комунисти и т. н. Политическото насилие и терорът са считани за най-важното средство за запазване на хърватската държава в общия хаос на Втората световна война[104].

Терорът в НХД се прилага широко по примера на Германия и Италия. Масовите престъпления в страната се организират от самата държавна власт, от управляващия елит и от бюрократичния апарат. Сърбите и евреите са обявени за „врагове на народа и държавата" и за разправата с тях се

[102] *Sadkovich, J.* Terrorism..., 55–57; *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 196.

[103] *Jareb, J.* Pola stoljeća..., p. 89.

[104] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 47; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 113.

използват усташката полиция[105] и военните формирования. В преследването на сърбите усташите наподобяват значително повече германските нацисти, отколкото италианските фашисти. Зверствата над сърбите не се различават съществено от опита на Третия райх да изтреби евреите. Павелич търси начин да реши въпроса за сръбското население в НХД по подобие на Хитлеровото „крайно решение" на еврейския въпрос. За целта сърбите са обявени за „расово непълноценни" и „опасни" хора. Преследването им се превръща в система, което е типично явление за всеки тоталитарен или авторитарен режим[106].

Една от основните форми на разправа със сърбите се оказва отнемането на тяхната собственост и изобщо икономическият терор срещу тях. Дори в стопанската област се проявява политическият стремеж на усташите към дискредитиране и отстраняване на инородните национални групи в страната. Още от началото на създаването на НХД започва организирана акция по сломяването на дотогавашната икономическа мощ на сръбския и еврейския капитал. Конфискуването на сръбските имоти и собственост се оказва една от причините за физическата разправа със сърбите в Хърватия. Те са залавяни, избивани или изпращани по лагери и затвори с цел

[105] По подобие на Германия и Италия Хърватия има изключително силно развит полицейски апарат и би могла да се квалифицира като полицейска държава. Терористичната акция в НХД се подема от Министерството на вътрешните работи. На 4 май 1941 г. като специален отдел към него се създава Дирекцията за обществения ред и сигурност (ДОРС) начело с Еуген-Дидо Кватерник, която трябва да внесе синхрон в дейността на всички полицейски органи в НХД. Тя трябва да осигури в държавата „обществен ред, мир и сигурност" и да я очисти от четници и комунисти. Кватерник успява бързо да превърне ДОРС в „държава в държавата". В Хърватия има още една институция, която инициира и провежда терора в страната. Това е Усташката надзорна служба (УНС), която е част от полицейската система на НХД и също е оглавена от Еуген-Дидо Кватерник. Тя се основава със закон-наредба на 25 ноември 1941 г. Нейният Първи отдел се нарича „Усташка полиция" и се дели на сръбски, еврейски и други подотдели. В цялата страна УНС създава мрежа от свои хора и регионални дирекции. (Вж. *Petranović, B.* , *M. Žečević*. Цит. съч. Т. 1, с. 652; *Mirković, D.* Цит. съч., 322–323.)

[106] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 264; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 110.

икономически грабеж – за да се плячкосат и разграбят домовете и магазините им и да се присвои имуществото им[107].

В имуществено отношение са засегнати както отделни сърби, така и техни комитети, дружества, организации, съюзи и др. При тяхното разпускане собствеността им се изземва и се обявява за държавна. Аргументът е, че дейността им по време на съществуването на Югославия е била „антихърватска“ и имуществото им е било придобито „с парите на хърватския народ“. Усташите си поставят за задача да изземат и стопанските предприятия на сърби и евреи на територията на Хърватия. За тази цел в началото на май 1941 г. е публикуван „Закон-наредба за забрана на саботажите в стопанските региони“. В случай на „саботаж“, който не се дефинира и може да се тълкува съвсем произволно, предприятията се отнемат от собствениците им и стават собственост на държавата[108].

Икономическият терор има както законови, така и извънзаконови измерения. В страната текат два успоредни процеса: „законно“ присвояване, което се прави на основата на „законите-наредби“, т. е. това е официалната държавна политика, и незаконно присвояване, като този процес е много по-силен от първия. При разграбването на сръбското и еврейското имущество в НХД настъпва пълна анархия, поради което през май 1942 г. правителството изработва „Закон-наредба за постъпването с одържевеното имущество на антихърватските елементи“. С него цялото иззето имущество на сърби и евреи се обявява за собственост на държавата и продажбата му може да бъде само в нейна полза. Всички законодателни мерки се оказват безрезултатни, но появата им е доказателство, че се прави опит дотогавашната практика на „незаконно присвояване“ поне донякъде да се използва в полза на държавата[109].

Управляващият усташки елит се обогатява чувствително за сметка на сърбите и евреите. Собствеността им се разпродава

[107] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 218; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 312, 345.

[108] AH, f. 211, kut. 39, Zapisnik IV sjednice Sabora 25.II.1942, p. 161; Narodne novine, 2.V.1941.

[109] AH, f. 211, kut. 20, 964–967, 1297, 1309; Narodne novine, 3.V.1941; 8.VII.1941; 16.IX.1941; 31.XII.1941.

на безценица, а част от нея се дарява на известни и „заслужили“ усташи. Друга част се присвоява от т. нар. „комисари“, които са назначавани да надзирават сръбските магазини и работилници. Плячкосването, особено в големите градове, взема драстични размери – разграбва се както движимото, така и недвижимото сръбско имущество[110]. Земята на сърбите също се отнема и се предава на разположение на хърватските селяни[111]. Разграбва се и имуществото на Сръбската православна църква.

Усташите започват истинска гражданска война срещу сърбите в името на „спасението“ на хърватския народ и изграждането на единна и хомогенна хърватска държава. Техният екстремистко-националистически план включва следната схема: да се избие една част от сръбското население, друга част да се пропъди в неговата родина (Сърбия), а останалите да приемат католицизма и да бъдат асимилирани.

Веднага след образуването на НХД новите власти започват да провеждат политика на масово насилствено изселване на хърватските сърби в Сърбия. Голяма роля в организацията му играе сътрудничеството на усташките с германските военни власти. Планът за германизиране на Долна Щирия и за изселване оттам на словенците съвпада с усташкия план по изселването на сърбите от НХД. Още през май 1941 г. започват германско-усташки преговори за размяна на население. На 4 юни 1941 г. се стига до споразумение – на хърватска територия да се приемат 260 хиляди словенци от Щирия, в замяна на което да се изселят същият брой сърби в Сърбия[112].

За организирането, провеждането и надзора на акцията по преселването на 24 юни 1941 г. се създава специална Държавна дирекция за обнова. Всички органи на властта в НХД са длъжни да съдействат на тази дирекция. Тя формира свои

[110] NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1547, 5; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 1, p. 236.

[111] В „Народне новине“ от 7 август 1941 г. се публикува „Закон-наредба за разпределението на имуществото на лица, изселени от територията на НХД“, който касае главно сръбските селяни. (Вж. Narodne novine, No 96, 7.VIII.1941.)

[112] AH, f. 227, kut. 3, doc. 2606/1941, 1; *Mužić, I.* Hrvatska politika..., p. 234.

подразделения по места и изпраща до местните усташки власти напътствия как да осъществят изселването. Според разпоредбите ѝ всеки котар трябва да основе свой комитет за изселване, който да организира създаването на временни лагери, които да служат като събирателни пунктове[113].

Изселването на сърбите обаче не се осъществява по начина, по който първоначално е планирано. Усташите се стремят набързо и без да спазват плана с германците да депортират колкото се може по-голям брой сърби. Затова цялата акция добива облика на особено драстичен терор. До средата на юли 1941 г. лагерите се препълват. В Сърбия преминават и десетки хиляди бегълци, които усташите са ограбили и подгонили към границата. Така хърватите излизат извън рамките на договореностите и с такова настървение се впускат да изселват сърбите, че се налага германците да се намесят. Когато броят на депортираните надминава 120 хиляди, германските военни власти реагират, за да спрат този огромен поток[114]. Партизанските военни акции променят драстично ситуацията в Сърбия. Германците вече не желаят да приемат нови изселници от НХД, които са потенциални нови „бунтовници". Затова те започват да възпрепятстват масовото им изселване от усташките власти. На срещата в Загреб на 18 август 1941 г. германците обявяват официално, че намаляват броя на словенците, които трябва да се преселят в НХД, откъдето следва, че намаляват и броя на сърбите, които ще приемат от НХД в Сърбия. През септември с. г. те декларират, че прекратяват окончателно преселването и ще приемат само онези сърби, които вече се намират в сборните лагери близо до границата[115].

Макар че в края на лятото на 1941 г. се прекратява договореното изселване, това не означава, че се слага край

[113] Narodne novine, No 19, 5.V.1941; *Petranović B., M. Čečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 653.

[114] В края на юли 1941 г. германците констатират, че 137–140 хил. сърби от НХД са преминали в Сърбия. Понеже има и нелегално минаване на границата, този брой явно е по-голям – около 180 хил. по преценка на повечето автори, занимаващи се с тази проблематика. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 170; *Krizman, B.* NDH..., p. 127.)

[115] АН, Fond NDH, kut. 234, Noreg. 55/1–4; *Matković, H.* Povijest..., p. 160.

въобще на сръбското изселване от НХД. Отделни котарски началници продължават да прилагат практиката на „нелегална депортация". Поради тяхното самоволие дори се налага да се намеси ДОРС, за да не се предизвикват германските съюзници. Освен това много сърби доброволно напускат НХД – те просто бягат от усташкия терор и преминават на територията на Сърбия. Така потокът от бежанци не спира и се предполага, че до 1943 г. цифрата на преселените в Сърбия пречански сърби достига 300 хил. души[116].

Минава се и към физическа разправа със сръбското население в НХД. Ожесточената антисръбска кампания и масовият терор започват почти веднага след прокламирането на новата държава и добиват характер на етнически геноцид. На 7 юни 1941 г. е първата среща Павелич–Хитлер, на която Фюрерът съветва усташкия лидер да реши сръбския въпрос по същия начин, по който германците решават полския въпрос на източната граница на Райха, т. е. дава му картбланш за разправа със сръбското население. С това се поставя началото на най-жестокото гонение на сърбите в хърватските земи. Срещу „враговете на нацията" се прилагат всички форми на репресии, които варират от лишаване от свобода или физическа разправа с отделни индивиди до масово ликвидиране на цели групи и райони[117].

В НХД започва да се провежда такъв широк по мащабите си терор, който не е познат в историята на хърватския народ. Пол, възраст, професия, класа и т. н. не играят никаква роля при провеждането му. Десетки хиляди невинни хора стават жертва на кампанията за „защита на държавата". Обичайна практика са залавянията по т. нар. „четнически списъци", които усташките власти съставят по свое усмотрение[118].

Първи жертви на режима стават онези сърби, които са били изявени фигури в обществено-политическия живот на бивша Югославия. Това са членовете на предвоенните сръбски

[116] Според други данни този брой е 350 хил. (Вж. NARA, OSS, Germany and Its..., p. 3; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 171; *Alexander, S.* Church and State..., p. 23.)

[117] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 106.

[118] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 20; а. е. 1154, л. 50, 87; *Mirković, D.* Цит. съч., с. 324.

политически партии и организации, участници в правителствата, армията, полицията и администрацията, както и представители на сръбския икономически, духовен и интелектуален елит (търговци, индустриалци, предприемачи, офицери, свещеници, учители и т. н.). След разправата с тях следва терорът и над останалото сръбско население в НХД. Това позволява да се говори за политика на поголовно и тотално ликвидиране на сърбите в страната[119].

Масовите убийства датират още от средата на април 1941 г., но с пълна сила се осъществяват през лятото на с. г. Те са главно в смесените райони на Босна и Херцеговина, Кордун, Лика, Баня, Книн, Северна Далмация, Срем и Славония. Периодът юни–август 1941 г. е първият етап в провеждането на усташкия терор, в който се очертават всичките му характеристики – поголовни арести, затваряне по лагери и затвори, прогонване от определени части на градовете, изселване, ограбване, масово избиване, опустошаване, опожаряване и заличаване от лицето на земята на цели православни села и райони. Терорът се осъществява както от отделни усташи, така и от организирани усташки групи. Често пъти авторитарният режим хвърля полицията и армията в акцията по изтребването на част от собственото си население[120].

В регионите със смесено население, особено там, където сръбско-хърватската враждебност има дълбоки корени, ожесточените конфликти и сблъсъци стават всекидневие. В тях се води истинска националистическа война между усташите и сръбските четници, която създава крайно сложна и напрегната обстановка в НХД. Най-жесток е терорът на хърватските националисти в Босна и Херцеговина, защото там преобладаващо е сръбското население и за да придадат „хърватски вид“ на региона, те разчитат най-вече на оръжието. Присъединявайки тези изключително смесени и спорни етнически територии към НХД, усташите полагат неимоверни усилия да ги „прочистят“. Цели села и райони в Босна и Херцеговина са

[119] NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1547; *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 197.

[120] АН, f. 211, kut. 3, doc. 445, 238; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 48; *Bell-Fialkoff, A.* A Brief History of Ethnic Cleansing. – Foreign Affairs, sum. 1993, p. 116; *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 111.

изпепелени и обезлюдени, пълно е с концентрационни лагери[121].

За прочистването на Източна Босна от сръбския етнически елемент най-голяма роля играе създадената през есента на 1941 г. „Черна легия“ начело с Юре Францетич. Тежки кръвопролития стават и в Северозападна Босна, известна като Крайна. Там хърватското население е твърде малобройно и усташите имат сериозни проблеми с акцията по „прочистването“. Напрегната става обстановката и в Херцеговина, особено в източните ѝ части, където сърбите са 70% от населението, а хърватите – само 10–15%[122].

Изстъпленията карат годното да носи оръжие сръбско население да организира съпротивата си. В отговор на терора много сърби напускат домовете си и търсят спасение в планинските и горските региони (където оказват отпор) или се изтеглят към италианската зона или в Сърбия. Сръбската враждебност към новия режим нараства пропорционално на ескалацията на усташкия терор[123].

Важно значение като изява на терора в НХД играят лагерите. Те са резултат именно на политиката на национална и расова нетърпимост в Хърватия. Тяхното основаване става по примера на Оста, както и на практиката в бивша Югославия[124]. Шефът на ДОРС и УНС Кватерник признава, че при изграждането на концентрационните лагери той „безспорно имал предвид опита на германците“. А и след масовото залавяне на сърби, евреи и цигани, вече практически се налага създаването на места за изолирането им от обществото[125].

Основаването на лагерите започва почти веднага след

[121] В една своя реч Павелич казва: „Ще се борим, докато не прочистим дори най-малките останки от бандитите... Или те, или ние трябва да изчезнем... Босна не е чужда или партизанска държава, Босна е хърватска.“ (Вж. NARA, M 1203, doc. 860H.00/1410, p. 3.)

[122] *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 342; *Krizman, B.* NDH..., 132–133.

[123] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 47–48, 56; NARA, M 1203, doc. 860H.00/1547.

[124] Усташите наследяват два лагера от времето на югославския полицейски режим в Босна и Херцеговина – Лепоглава и Крушчич. (Вж. *Ćulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 315.)

[125] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 54; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 30, 166, 185.

образуването на новата държава[126]. Първата фаза в изграждането им е формирането на сборни пунктове, известни още като „сборни лагери", „събиралища", „изселнически лагери" и т. н. Тук временно се събират заловените лица (главно сърби), откъдето вече се извършва по-нататъшната им депортация[127]. Втори във времето се изграждат концентрационните лагери в Хърватия, познати под името „лагери на смъртта", или както ги нарича Хорстенау – „лагери на ужаса"[128]. Пред лицето на обществеността те се изграждат фиктивно като „трудови лагери".

Първият концентрационен лагер, основан в НХД в края на април 1941 г., е „Даница", край Копривница. Следват лагерите в Керестинец, Стара Градишка, Ядово (край Госпич, Лика), о. Паг, Крушчич (край Травник), Лобоград (Хърватско Загорие), Джаково, Лепоглава, Тенье (край Осиек), Лобор (Хърватско Загорие, край Златар), Сисак и др. Тези лагери са строени преимуществено за сърби и евреи, но в тях са затваряни и много опозиционно настроени на режима лица. Условията на работа и живот в тях са ужасяващи и се доближават твърде много до тези в нацистките лагери. Много от тях функционират кратко време – само няколко месеца, и бързо след това са закривани. Част от затворниците са препращани по други лагери в НХД, Италия или Третия райх. Мнозина са депортирани в Освиенцим, където са избити[129].

Най-големите лагери на смъртта в Хърватия са тези в Ясеновац и Стара Градишка. Специално лагерът Ясеновац (на

[126] В НХД има две институции, които се занимават с откриването на лагерите и надзора над тях. Това са споменатите вече Усташка надзорна служба – по-конкретно нейният Трети отдел, наречен „Усташка отбрана", и Дирекцията за обществен ред и сигурност. И двата полицейски органа имат правото да основават лагери и да изпращат в тях затворници. Под тяхно ведомство се намират както самите лагери, така и полицейските „съдилища", които издават присъдите и решават кой и за колко време следва да бъде изпратен в тези лагери. (Вж. *Krizman, B.* NDH..., p. 123.)

[127] Най-големите такива лагери са в Капрага при Сисак, Беловар и Славонска Пожега *(Вж. Jelic-Butić, F.* Četnici..., p. 30; *Peršen, M.* Цит. съч., 29–36).

[128] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 311.

[129] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 51; *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., 314–316; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 1, 236–237.

р. Сава) вече над половин век привлича вниманието на изследователите. В историографията за него могат да се открият такива определения като „най-голямото лобно място на Балканите", „най-страшния в Югославия", „третия по големина лагер на смъртта в Европа", „най-големия и най-прочут концентрационен лагер в Хърватия" и т. н.[130]. Като цяло лагерът, създаден през август 1941 г., става символ на усташкия терор. Името на неговия управител Мирослав Филипович-Майстрович всява истински ужас сред сърбите и евреите в страната.

В историографията има известни спорове по въпроса кой е отговорен за геноцида в НХД. Обвинявайки нацистите в пряко ангажиране в подготовката му, хърватските историци се опитват да оправдаят усташките управници за политиката, която провеждат през 1941–1945 г. Затова в техните трудове се набляга на факта, че още през април 1941 г. в Загреб пристигат германски полицейски експерти – инструктори на гестапо и германските служби за сигурност. От март 1943 г. в НХД пребивава и специалният пратеник на Химлер – СС бригаденфюрерът Камерхофер, който има специални пълномощия по отношение на организацията и дейността на усташката полиция. На територията на италианската окупационна зона усташките власти си сътрудничат с италианската полиция[131].

Въпреки че нацисткият пример влияе, безспорно е обаче, че пряко отговорни за терора в НХД са самите усташки управници. Като шеф на УНС и ДОРС Кватерник носи изключително голяма вина за кръвопролитията в страната. Той лично се ангажира с изграждането на системата на терора в НХД по нацистки пример, като дори през май 1941 г. е изпратен в Германия да „проучи" нацистката полицейска система[132]. Друга голяма фигура в усташкото движение, която носи пряка отговорност за терора в НХД, е министърът на вътрешните работи Андрия Артукович, неслучайно получил от съвременниците си прякора „касапина на Балканите"[133]. Той е

[130] *Steinberg, J.* Цит. съч., с. 29; *Boban, L.* Kontroverze..., knj. 2, p. 330, 426.

[131] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 186; *Kazimirović, V.* NDH..., p. 111, 116, 217.

[132] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 54; *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 507.

[133] Изявява се като страстен хърватски националист още от студентските

този, който ръководи изграждането на полицейската система в НХД и е един от фанатичните подстрекатели към избиването на сърбите в страната. Виновни за екзекуциите са също така най-близките лица в обкръжението на Павелич. Техните имена са останали като символ на военните кръвопролития и престъпления в Хърватия: Юко Рукавина, Виекослав Лубурич, Ерих Лисак (последният шеф на ДОРС преди колапса на НХД), Мийо Бабич, Виктор Гутич, Мирослав Филипович-Майсторович, Юре Францетич и др. Заради престаряването им при ликвидирането на сръбското малцинство в Хърватия, някои от тях впоследствие дори са отстранени от власт[134].

Разбира се, отговорност за терора в НХД не може да се търси само от онези, които са издавали заповедите. Геноцидът е комплексна и мащабна операция, която изисква огромен човешки ресурс и е немислима, ако всички звена не си сътрудничат – политици и държавници (които инициират и идеологически, и политически оправдават престъпленията), конкретни извършители, както и посредници (държавни служители). Затова със сигурност може да се твърди, че отговорни за терора в НХД са усташите – политици, държавници, офицери, администратори и конкретни извършители.

За да се стигне до крайни ексцесии съществено допринася необузданото и неконтролируемо държание на усташките отряди, които, изпълнени с ненавист и жажда за отмъщение към бившите сръбски власти в Югославия, след 10 април 1941 г. се отдават на „разчистване на сметки“ – национални, политически, локални, лични и т. н. Първите акции на масов тероризъм се извършват от завърналите се от емиграция усташи, но скоро към тях се присъединяват редица местни формирования. Много от хърватите, участващи в усташките отряди, са крайни и войнстващи националисти, които за кратко време се превръщат във фанатични терористи. Тъй като не съществуват никакви ограничения за членство, в усташката организацията влизат много лумпени и дори престъпни елементи, които използват анархията през военните години, за да се обогатяват чрез плячка. Властта на много места и на различни равнища се оказва в ръцете на хора, нямащи понятие от управление и незачитащи държавните закони[135].

Според мнозина съвременни изследователи, за извършването на престъпления от такъв мащаб е необходимо да се създаде благоприятен социален климат в обществото. Изключително важна в случая е идеологическата и политическата обосновка на геноцида и подготовката на населението за него. В процеса на преследване на сърбите усташите се ползват с пълната подкрепа на своите привърженици и симпатизанти, мнозинството от които произхождат от регионите със смесено хърватско и сръбско население, където националните и религиозните конфликти и вражди имат дълга история. Усташите, както и повечето крайни националисти на Балканите, произлизат от маргиналните, най-низши и най-слабо образовани социални прослойки на обществото и най-вече от селячеството. Политическото съзнание на хърватските селяни десетилетия наред е обременено от недоверието и омразата към сърбите като цяло и от сляпата вяра, че бъдещата независима хърватска държава ще бъде прочистена от тях[136]. Национализ-

---

си години. Участва във въстанието в Лика, след чийто провал емигрира в Италия. След атентата в Марсилия е заловен от френските власти и е предаден на югославските. След като прекарва една година в затвора в Белград, той е освободен и интерниран в Госпич, откъдето избягва в Италия. В навечерието на Втората световна война Артукович се установява в Германия, откъдето след 10 април се завръща в Хърватия. Назначен е от Павелич за министър на вътрешните работи и остава на този пост до есента на 1942 г. От октомври 1942 г. до април 1943 г. е министър на правосъдието и вероизповеданието, след което отново заема поста министър на вътрешните работи. Очертава се като един от най-близките хора на Павелич. Привърженик е на политиката на „твърдата ръка“ спрямо сърбите. През есента на 1943 г. обаче губи доверието на Поглавника и изпада в немилост. След 1945 г. Артукович избягва в Австрия, откъдето се прехвърля в САЩ. Югославските власти обаче настояват да бъде експатриран оттам и през 1984 г. е арестуван. През февруари 1986 г. е предаден на югославското правосъдие и като военнопрестъпник същата година е осъден на смърт. Присъдата обаче не е изпълнена поради лошото му здравословно състояние. Умира в Загреб през 1988 г. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 54; оп. 20, а. е. 363, л. 18; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1356, p. 1; RG 319, Ent. 47, Box 1067A, doc. 0001, p. 2; *Omrčanin, I.* Dramatis..., 17–18; *Matković, H.* Цит. съч., с. 217.)

[134] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 185; *Kobsa, L.* Цит. съч., с. 229.

[135] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, 238; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 213.

[136] *Steinberg, J.* Цит. съч., с. 30; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 110.

мът и омразата в югославските земи в повечето случаи обаче се раздухват „отгоре", от управляващите кръгове на Сърбия и Хърватия, а благодарение на пропагандата се подемат „отдолу". Националистическите лозунги се издигат от политическия елит и се разпространяват сред по-долните социални кръгове, които поради своята необразованост и сравнително ниско културно равнище са податливи на крайни идеологии[137].

Усташите се нахвърлят с такова ожесточение и настървение върху сръбското население в границите на своята новообразувана държава, защото за тях е ясно, че ако при една евентуална победа на противниците във войната Лондонското правителство поеме властта в нова Югославия, разправата с тях ще е жестока и безскрупулна. Това ги подтиква към антисръбски ексцесии с голяма страст и ожесточение. СССР и неговите съюзници са за възстановяването на Югославия и за никого не е тайна, че ако те спечелят войната, Хърватия ще загуби своята независимост. И тъй като съдбата на тази малка балканска държава винаги е зависела от великите сили, Анте Павелич се опитва да прочисти територията ѝ от всички сърби и да постави страните победителки пред свършен факт. Той осъществява крайно националистическата си политика с убеждението, че ако няма сърби на хърватска територия, след края на войната Сърбия не би имала оправдание за великосръбските си претенции спрямо хърватските земи[138].

В терористичните си антисръбски акции усташите се опитват да включат колкото е възможно по-широк кръг от своите членове и симпатизанти. Геноцидът в НХД не само че не е прикриван, но дори съзнателно е правен публично достояние, за което съществуват твърде много причини. Новият държавноадминистративен апарат не е достатъчно голям, за да осъществи организирано ликвидиране на сърбите единствено в концентрационните лагери. Тяхното прогонване от хърватска територия и покатоличването им може да се улесни чрез създаването на чувство за страх у тях и демонстрираният пред

[137] The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since 18 Century. (Ch. Jelavich, B. Jelavich, eds.). Hamden, Connecticut, 1974, 334–335.

[138] *Cesarich, G.* Цит. съч., 53–54; *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 257, 259.

обществеността терор може само да помогне в тази насока[139]. Освен това, преди войната усташкото движение е сравнително малко по своите мащаби и доста изолирано от хърватското общество. Неговите привърженици считат тероризма за най-добрия метод, чрез който могат да привлекат по-нисшите социални слоеве на своя страна и да заемат подобаващо място в националната политика. Нямайки подкрепата на широките народни маси, те разпалват до крайност националистическите чувства на своите сънародници, разбирайки добре, че национализмът е основното им средство за идване и удържане на власт. Усташите схващат, че ако енергията на населението се насочи към преследване на сърбите, никой не би се занимавал с въпроса за властта и неговото решение ще остане за след края на войната. Очевидно една от основните функции на терора в НХД е да осигури оставането на усташите на власт. Не е за пренебрегване и фактът, че с антисръбската кампания Павелич се опитва да отклони общественото внимание от отстъпването на Далмация на Италия, което той прави с Римските договори през май 1941 г.[140].

Главната цел на широко разпространения от усташите терор обаче е самата идея за южнославянска държава да стане немислима в бъдещето. Провокирайки сърбите към бунтове и въстания, те целят да принудят хърватската нация да направи избор между алтернативата – сръбска доминация в обща Югославия или усташка власт в независима Хърватия. Хърватските националисти налагат страха сред своите сънародници – страха от сръбското отмъщение след края на войната. Това принуждава много хървати да се откажат от идеята за възстановяване на Югославия. Дори когато имат съмнения в окончателното разрешаване на сръбския въпрос в НХД, усташите продължават да вярват, че са започнали необратима хърватско-сръбска война и са направили невъзможна за реализация самата идея за съвместно съществуване на сърби и

[139] В една своя реч Павелич откровено признава, че се избиват много сърби в НХД, „за да се уплашат другите и да побягнат през Дрина или да се усмирят и да станат лоялни граждани". (Вж. *Meštrović, I.* Цит. съч., с. 323.)

[140] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 212; *Djilas, A.* The Contested Country..., 121–122.

хървати в рамките на една държава. Затова те целенасочено насаждат крайна омраза и се стремят към изкопаване на „яма“ или „пропаст“ между двата народа. Усташите развиват идеята, че те трябва да образуват самостоятелни хомогенни етнически общности и територии, които да са отделени едни от други с международни граници. Това, което националистите преди всичко искат, е да запазят НХД като самостоятелна държава след края на войната[141].

Хърватските националисти отхвърлят всички обвинения за провеждането на терор в НХД. Те представят „легендите за терора“ като напълно измислени от сърбите. Разбира се, в официалната пропаганда няма и дума за жестокостта или престъпленията, извършени от усташите, които са представяни като герои и достойни за уважение хървати, изпълняващи патриотичния си дълг[142]. Управляващите среди в НХД реагират остро и на сръбските обвинения, че хърватите първи са започнали кръвопролитията. Това, което те се опитват да докажат е, че четническият терор е първоначалният, а усташкият е само негова реакция. В усташката пропаганда се набляга на факта, че първите удари се нанасят от четниците и са насочени срещу мирното хърватско (католическо и мюсюлманско) население. Сърбите са обвинявани, че инициират насилието, следвайки своята добре разработена още в миналото националистическа програма[143]. Самият Павелич представя усташките бруталности и репресии срещу тях като защита на застрашения национален живот и държавно съществуване на Хърватия. Той обяснява, че престъпленията, които великосръбските четници извършват над мирния хърватски народ още от първите дни на НХД са от такъв характер, че се налага да се вземат драстични мерки против извършителите им. Така хърватските националисти внушават идеята, че четническият терор е този, който подтиква хърватите на борба.

[141] NARA, M 1203, doc. 860H/00–5–2544, 25–26; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 74, 280, 312.

[142] HN, No 518, 2.IX.1942; No 556, 16.X.1942; No 884, 13.XI.1943; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 1, 14.

[143] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 10; HN, No 639, 24.II.1943; No 884, 13.XI.1943; ПЧП, № 18, 26. 2.1943, 13–14; *Lorković, M.* Odmetnička zvjerstva..., p. 9.

От техните изявления излиза, че по време на войната хърватската нация е в състояние на „самоотбрана“, а усташкият терор е само контратерор[144]. Независимо от това обаче кой инициира „кървавата баня“ на територията на НХД, факт е, че и усташите, и четниците участват в нея с еднакво ожесточение и хиляди невинни хора стават техни жертви.

Сръбската нетърпимост към хърватите и убеждението, че сърбите са призвани да управляват южнославянските земи, може до известна степен да обясни хърватското негативно отношение към тях и антисръбските прояви, но не може да ги оправдае. Усташите отговарят на един терор с друг, въпреки че това само усложнява и задълбочава хърватския национален въпрос, а не го решава. При това техният терор е „държавен терор“, инициран от усташката управляваща клика и провеждан чрез целия държавен апарат в страната.

Съпоставяйки различни извори и изразени мнения в историографията, по-логично е да се приеме, че усташите са тези, които са отговорни за началото на изтреблението на територията на НХД. Налице са стотици извори, които показват, че първоначално четнически отряди се формират за защита на сръбското население в Западна Босна, Лика, Северна Далмация и други смесени региони, които още в началото на лятото на 1941 г. са подложени на усташки терор[145]. Можем да се съгласим с мнението на българския дипломатически представител в Загреб, според който сръбската реакция е предизвикана от бруталността на властта, на която липсва всякаква опитност при решението на такива сложни национални въпроси[146].

Изключително дискусионен в историческата литература е и въпросът за броя на жертвите на усташкия терор в НХД. Поради липсата на сигурни статистически данни за броя на убитите в НХД приблизителните изчисления на различните

[144] HN, No 194, 27.VIII.1941; No 595, 1.XII.1942; No 1079, 9.VII.1944; No 1126, 3.IX.1944; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 266.

[145] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 238; f. 227, kut. 2, doc. 749/42, p. 1; doc. R. 186, p. 1, 6, 7; f. 249, kut. 4, doc. T14/1945, p. 1; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1407, 1–2; doc. 860H. 00/1421, p. 1.

[146] МВР, Вх. № 1902, Получено на 7. XI.1941, № 86. Т. А; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1148, л. 103.

автори варират в широк диапазон – от 200 хил. до 1 млн. души[147].

Сръбските автори завишават броя на убитите сърби в НХД с цел да се заклейми пред света терористичният характер на усташкото управление. Най-често в сръбската литература се дават цифрите от 700 хил. до 1 млн. жертви[148]. Всички сръбски автори пишат за „усташки геноцид". Те се позовават на обстоятелството, че в Нюрнберг изтреблението на сърбите в НХД се квалифицира по този начин. Много от тях дори отстояват тезата за „геноцидния манталитет" на хърватския народ, т. е. защитават идеята за колективното му участие и колективната му отговорност за зверствата, извършени в НХД. След 1945 г. това се прави, за да се докаже пред света, че хърватите нямат право на своя собствена държава, защото това би означавало тотално ликвидиране на сърбите в нея[149].

Хърватските историци се опитват целенасочено да намалят броя на жертвите на терора. Още през 1969 г. Бруно Бушич посочва, че в Хърватия (без Босна и Херцеговина) те са приблизително 235 хил.[150], а след него Кризман намалява тази цифра на 200 хил.[151]. В наскоро публикуваните две демографски изследвания – на сръбския автор Боголюб Кочович и на хърватина Владимир Жерявич (всеобщо признати като най-добри за момента) – по въпроса за жертвите в цяла Югославия се поставя началото на разбиването на много дълбоко вкоренени, дори сред научните среди, митове. За първи път те свеждат броя на сръбските жертви в НХД (вкл. в Босна и Херцеговина) на 334–335 хил. души[152]. Тази цифра се приема

[147] *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 197; *Mirković, D.* Цит. съч., с. 318, 320, 328; *Kočović, B.* Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. London, 1985, p. 203.

[148] *Boban, L.* Kontroverze... T. 2, p. 397, 405, 409–410; *Žerjavić, V.* Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941–1945 – ČSP, 3, 1992, p. 163.

[149] *Basta, M.* Цит. съч., с. 75; *Colić, M.* Цит. съч., с. 101; *Dedijer, V. , A. Miletić.* Цит. съч., с. 121; *Dedijer, V.* Vatikan..., p. 154.

[150] *Bušić, B.* „Žrtve rata". – Hrvatski književni list, 2, No 15, (1969), 2–3.

[151] *Krizman, B.* NDH..., p. 135.

[152] *Kočović, B.* Цит. съч., с. 43, 130–131; *Žerjavić, V.* Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Z., 1989, p. 95 (второто непроменено издание на тази книга излиза с уводни допълнения под името „Opsesije i megalomanije..." Z., 1992).

от А. Джилас, Д. Русинов, Л. Бобан, К. Цвиич, Д. Миркович и други съвременни автори[153].

Някои от хърватските автори се опитват да отрекат политиката на геноцид на усташкия режим. Те смятат, че в НХД има „произвол на неотговорни личности", но няма система на избиване и геноцид. Според тях не е обосновано четническите кланета да се наричат „престъпления" или „погроми", а хърватските – „геноцид". По тяхно мнение, не може да се търси колективна отговорност от хърватския народ за усташките зверства, а само индивидуална и групова отговорност[154]. Други автори изразяват становището, че хърватите носят колективна отговорност за случилото се в НХД, но тя произлиза не от това, че са участвали в геноцида, а от това, че колективно не са му се противопоставили и не са му попречили[155]. Те подчертават, че като се вземе под внимание международноприетата дефиниция за геноцида[156], то тогава понятието „геноцид" може да се свърже само с усташкия режим, а не с хърватския народ. Повечето от хърватските автори осъждат усташките престъпления и приемат, че те хвърлят срамно петно върху хърватския народ. Но и тези автори отхвърлят тезите на сръбските историци, които обявяват хърватите за „геноциден народ", а в същото време не признават или оправдават вината на сърбите[157].

Обективно погледнато, терорът над сърбите в НХД наистина има характер на геноцид, както и да го оправдават самите усташи. Независимо от точния брой на усташките

[153] *Boban, L.* Kontroverze... T. 2, p. 397, 407, 409; *Cvijić, C.* Remaking the Balkans. New York, 1991, 109–110; *Rusinow, D.* The Yugoslav Peoples. – In: East European Nationalism in the XXth Century (ed. by Peter Sugar), American University Press, 1995, p. 123; *Mirković, D.* Цит. съч., с. 318, 321–322; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 126.

[154] *Katalinić, K.* Argumenti..., 109–110, 117.

[155] *Boban, L.* Kontroverze... T. 2, p. 324, 405.

[156] Формулирана в Конвенцията на Общото събрание на ОН за наказване на виновниците за геноцида, приета на 9 декември 1948 г. Нейният чл. 2 го определя като „криминален акт, извършен с намерението да се унищожи цялостно или частично група хора, заради тяхната принадлежност към една нация, етническа група, раса или вероизповедание". (Вж. *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 111.)

[157] *Mirković, D.* Цит. съч., с. 323; *Katalinić, K.* Raćanje..., 66–67.

жертви, репресиите и тероризмът на усташкия режим са без паралел в историята на Югоизточна Европа. Сърбите в НХД жестоко страдат от усташкия терор. Според А. Джилас всеки шести сърбин е загубил живота си по време на Втората световна война, и след евреите и циганите това е най-високият процент на човешки загуби по време на войната в цяла Европа[158]. По отношение на прилагането на груба физическа сила усташите не се отличават много от нацистите, заимствайки от тях методите за унищожаване на хора, а по садизъм и патология на престъпленията понякога ги надминават.

Освен убийства, изселване и икономическа експлоатация, практиката на терора приема формата и на прекръщаване на православното население в НХД. Религиозната политика на усташите плътно следва техните националнополитически цели. След като осъзнават, че не могат да избият 2 млн. сърби, усташите решават да преобърнат голяма част от тях към католицизма, с което смятат, че ще ги направят „хървати". Така те се надяват да постигнат едно „конструктивно решение" на сръбския проблем в страната. На въпроса на Мечкаров как хърватите ще се справят със сръбската опасност в своята страна, д-р Артукович отговаря: „Много лесно. Половината от сърбите ние ще превърнем в католици."[159] Несъмнено при провеждане на политиката на покатоличване в НХД усташите се ръководят от националистически подбуди и интереси.

Осъществяването на усташката националистическа програма означава всички оцелели сърби да се откажат от своята национална принадлежност и да се обявят за „хървати", т. е. да бъдат асимилирани. За целта те трябва да бъдат убедени в своя „хърватски произход", въпреки православното си вероизповедание. Усташите започват да търсят окончателното решение на сръбския въпрос в НХД чрез обявяването на пречанските сърби за част от хърватския народ. Един от парадоксите в усташката идеология е, че усташите смятат сърбите за „непълноценна" и „вредна" раса, за народ – враждебен на хърватите, срещу който трябва да се прилагат най-крайни мерки и същевременно ги обявяват за неразделна част от

[158] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 127.
[159] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 15.

хърватската нация, за „хървати", които по време на османския период са приели православието (т. нар. православни хървати). Противоречието е очевидно – от една страна, се заявява, че няма сърби в НХД, а, от друга страна, те са избивани масово, защото са сърби[160].

Още през лятото на 1941 г. усташите започват да разпространяват тезата за пречанските сърби като „хървати от православната вяра" и от този момент насетне тя заема своето важно място в усташката пропаганда. Тя намира най-точна формулировка в твърденията на Павелич, публикувани в „Нойе Орднунг" на 24 август 1941 г.: „Що се отнася до сърбите, тук има объркване на понятията. Има твърде малко истински сърби в Хърватия. Повечето са хървати, приели православното вероизповедание."[161] Тези усташки постановки се оказват твърде удобни за представяне пред света на сръбския въпрос в НХД като изцяло „хърватски", вътрешен въпрос. На срещата си с Хитлер и Рибентроп в Бергхоф на 6 юни 1941 г. Павелич заявява, че преди 60–70 години в Хърватия изобщо не е съществувал въпросът за сръбското малцинство, защото не е имало сърби на хърватска територия[162]. Малко по-късно Поглавникът разяснява и пред Хорстенау, че не само мюсюлманите, но и голяма част от сърбите са част от хърватската нация. И докато сред мюсюлманите хърватското национално съзнание било добре съхранено, при православните е доста по-различно, тъй като под влиянието на сръбската пропаганда те са започнали да се сърбеят и да се наричат сърби[163].

За да оправдаят акта по покатоличването, усташите пропагандират идеята, че православните не са отделна народност, а „хървати и по език, и по отечество", които се различават от своите сънародници само по религия. Всъщност тя не е оригинална усташка идея, а е пряко заимствана от правашката идеология. Както Караджич обявява хърватите за сърби, така и Старчевич прогласява сърбите за хървати. Всички етноними,

[160] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 257, 259; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 218–219.
[161] Цит. по: *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 118.
[162] *Кочанков, Н.* Създаването..., p. 52.
[163] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 106.

с изключение на „хървати“, които се използват от хората, живеещи в южнославянските земи, според правашкия лидер, са регионални, а не народностни имена. По негово мнение хърватската нация включва в себе си не само католиците хървати, но и всички онези, които в хода на историческото развитие са „преминали“ към православната или ислямската вяра и по настоящем ги изповядват. За Старчевич сърби са само православните, населяващи Сърбия, а всички онези, живеещи сред хърватите, са „хървати от православната вяра“. Тези, които настояват да бъдат наричани сърби в Хърватия, Старчевич определя за врагове на хърватския народ[164].

На базата на изложените постановки усташите разясняват, че в миналото в хърватските земи е имало само католическо хърватско население. През османския период (XVI и XVII в.) една част от него, под натиска на агресивното сръбско православно духовенство, приема православието, тъй като Османската империя е толерирала православната религия, докато отношението към католиците е било съвсем негативно (тъй като под ръководството на римския папа те се борели против исляма). Така част от католическото население, под „терора“ на православните свещеници и при „подкрепата“ на турците, е превърнато в православно. Според усташите минаването към православието съответства на минаването на мнозина хървати към исляма – прави се по аналогични причини[165]. Така излиза, че в голямата си част православните в Хърватия са от хърватски произход и само малък дял е преселен от Стара Сърбия по време на османското владичество. В книгата си „Хърватският народ в борбата за самостоятелна и независима хърватска държава“ Будак подчертава: „Девет десети от тези, които днес в хърватските земи се наричат сърби, нямат в своята кръв нито една капка сръбска кръв.“[166] Лоркович допълва, че тези хора говорят чист хърватски книжовен език и са част от хърватската нация, независимо от различното си вероизповедание. От само себе си се налага изводът, че тези „хървати“ трябва да бъдат „върнати“ към хърватското народно тяло[167].

[164] *Starčević, A.* Politički spisi..., p. 44.

[165] HN, No 859, 14.X.1943; No 1122, 30.VIII.1944; Spomen-knijga..., p. 77; 1941 u istoriji..., p. 49.

[166] *Budak, M.* Hrvatski narod..., 175–176.

Според усташките идеологически постановки дългогодишната великосръбска пропаганда на православната църква е довела до унищожаването на хърватското национално съзнание на тези православни хървати и ги е посърбила. Изобщо усташката теза е, че православието шири сърбизма в техните територии. По този начин то отслабва хърватството, т. е. разбива неговото единство и винаги е било във вреда на хърватската общност. По изчисления на хърватските националисти в Югославия около 200–250 хил. души са напуснали насилствено католическата църква и са били обърнати към православието. По този начин те са откъснати от хърватското народно тяло[168].

Усташите обаче се обявяват не против православието изобщо, а против факта, че сръбските политици го експлоатират до крайност с цел да създадат „Велика Сърбия“ и да установят великосръбска хегемония над хърватите. Те третират православните хървати като жертва на „сръбския империализъм“ в Хърватия. Усташите констатират, че сръбските националисти се активизират особено след 1941 г. и се опитват да използват православното население в НХД за разпалване на сериозен вътрешен национален конфликт в страната. Така проблемът със сръбското население не е в неговото православие, а в това, че то е използвано от Сръбската православна църква и сръбското правителство за антихърватска дейност[169]. Затова не са малко и усташките закани към „външните“ сърби, които с пропагандата си целели да променят националното съзнание на населението от смесените региони[170].

[167] *Lorković, M.* Narod..., 69–71.

[168] HN, No 80, 3.V.1941; No 639, 24.II.1943; No 1079, 9.VII.1944; No 1234, 14.I.1945; NDH, No 20, 25.IX.1941.

[169] АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 62; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, 262–263; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., p. 369.

[170] Лоркович заявява: „Разправата с чуждите агитатори, които искат на верска основа да отровят хърватския народ и държавното единство, е и ще бъде до края безпощадна, понеже НХД... не може и не иска да допусне да се пречи на създаването на пълно хърватско народно единство. “ (Вж. *Mužić, I.* Pavelić..., p. 31.)

Поддържайки тезата, че няма чисти сърби в Хърватия, хърватските националисти уверяват, че има съществена разлика между пречанските сърби и тези в Сърбия. Двете общности имали обща религия и език, но ги разделяли няколко столетия различно историческо развитие и различни културни влияния. Според усташите пред православните в НХД има две възможности: или да се претопят в средата, в която живеят, или да се поддадат на великосръбската пропаганда. Първата възможност би им осигурила „равни права с останалите граждани на хърватската държава", а втората ги превръща в „маши на Белград, Москва и Лондон"[171]. Аргументът на усташите е, че както на хърватите католици отечеството им не е нито Италия, нито Ватикана, а на хърватите мюсюлмани – нито Турция, нито Мека, така и за хърватите православни то не е и не може да бъде Сърбия. Хърватските националисти заявяват, че на всички етнически групи, живеещи в хърватските земи, общото отечество е Хърватия, както и че сред широките слоеве на православното население в Хърватия винаги е била силна привързаността към православието, а не към сърбизма[172].

Павелич признава, че въпросът за покатоличването излиза на дневен ред веднага с появата на НХД. Той и сподвижниците му сериозно разсъждават върху това, как да „хърватизират" новата държава. Още през май 1941 г. М. Будак дава готовия отговор: „Една част от сърбите ние ще избием, друга ще изселим, а останалите ще преобърнем към католическата вяра и така ще ги претопим в хървати."[173] В „Хърватска смотра" през 1943 г. Иво Губерина откровено заявява, че тези „хетерогенни и враждебни елементи" трябва да бъдат „тихо, но доброволно асимилирани". Тези изявления сочат, че усташите се стремят към национална асимилация на сърбите по пътя на приобщаването им към католическата църква. Те вярват, че отказът от православието ще ги направи „хървати" и ще трасира пътя към желаното национално единство[174].

Според хърватските управници сърбите в НХД имат национално съзнание, тясно свързано с религиозното им съзнание. Те се надяват, че необразованите селяни лесно ще забравят сръбската си идентичност, ако се принудят да изоставят православната религия. Усташките власти смятат, че един от основните начини да се подчини сръбското население е да се изтръгне от влиянието на Сръбската православна църква. Затова те започват да оказват натиск върху него за смяна на религията му, най-вече за приемане на католицизма. Тази политика отговаря на намерението на новите управници да направят хърватските земи етнически и религиозно хомогенни. За тях това е начин да денационализират сръбския народ в НХД. Прекръщаването определено не е религиозен, а национален въпрос в страната[175].

Усташките дейци обявяват, че след ликвидирането на бившата Югославия няма никакви причини привържениците на гръко-източното вероизповедание да не се върнат към „старата" си религия. За тях, следователно, това не е въпрос на прекръщаване изобщо, а на връщане към „вярата на прадедите". В статията си от 7 септември 1941 г. в „Нойе Орднунг" Лоркович призовава сърбите да се откажат от православието с мотивацията, че „минаването към католицизма е един от белезите на връщането към хърватството". Официално акцията по покатоличването се обявява като „рекатолизация" или „рехърватизация"[176]. Едва след приемането на католицизма от хърватските сърби усташите обещават да ги признаят за „пълноправни членове на хърватския народ" с всички права и задължения, които произтичат от това. В края на октомври 1941 г. Павелич произнася реч, в която заявява, че в Хърватия има две категории население, а именно „поданици на държавата" (евреи и православни) и „граждани с пълни права". За да преминат от първата към втората категория, православните е необходимо да минат към католицизма[177].

---

[171] HN, No 1079, 9.VII.1944.
[172] Пак там, No 1108, 13.VIII.1944.
[173] *Čulinović, F.* Okupatorska..., p. 348.
[174] *Kobsa, L.* Цит. съч., с. 228; *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 198.
[175] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 122; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., p. 370.
[176] Neue Ordnung, 24.VIII.1941; Hrvatska straža, No 26, 29.VI.1941; *Suttner, E.* The Challenge for the Churches at the Collapse of Yugoslavia. – Studies (Ireland), 1994, 83 (329), p. 52.
[177] Sarajevski novi list, 25.VI.1941; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 3, 15.

Поглавникът отбелязва също така, че е „нещастие“, когато един народ принадлежи на много вери и е раздвоен между много църкви. Инсинуацията е, че това неестествено състояние трябва да се премахне, т. е. православието да изчезне от хърватските земи[178]. Усташите дори заплашват, че който не иска да приеме новото положение на нещата, трябва да напусне територията на НХД. Това се заявява и от министъра на вероизповеданието М. Пук пред Държавния Сабор[179]. По отношение на сърбите М. Будак допълва: „По-добре ще е да разберат, че има само две религии в НХД, католическата и мюсюлманската.“[180] Усташите не се стесняват да заплашат сърбите и със смърт, в случай че не приемат католическата религия.

Чрез издаването на „Закон за преминаването от една вяра към друга“, който се публикува в „Народне новине“ на 5 май 1941 г., усташките върхове „узаконяват“ покатоличването в страната. С този закон се преминава от индивидуално и неорганизирано към групово и организирано прекръщаване. Формулировката в закона е обща – говори се за преминаването на православните към някоя от „правно признатите религии“ (протестантизма, исляма или католицизма), но е повече от ясно, че става дума за преобръщането им към католицизма. Той фиксира намесата на властите в този процес. В него се казва, че който иска да смени вярата си, трябва да представи писмена молба до местните власти (которски или общински), за да получи тяхното одобрение и разрешение. Той трябва да получи „потвърждение за своята почтеност“, т. е. за надеждността си като „добър гражданин“ на НХД. Едва тогава католическите жупи могат да извършат обръщане на вярата[181].

На 14 юли 1941 г. във връзка с прилагането на закона Министерството на правосъдието и вероизповеданието издава „Напътствия за верските прекръщавания“ до местните жупи и католическия ординариат. По този начин то се намесва пряко

[178] Katolički list, No 47, 27.XI.1941.

[179] АМВнР, папака 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 56.

[180] Katolički tjednik, 26.VI.1941.

[181] Narodne novine, No 19, 5.V.1941; Hrvatski glas, No 79, 6.V.1941; *Krišto, J.* Vjerski prijelazi u NDH – primjer šibenske biskupije. – ČSP, 1997, No 2, p. 248.

в работите на католическата църква. В „Напътствията“ се заявява, че прекръщаването трябва да е съгласно католическия, а не гръко-католическия обред. С това на православните се забранява да преминават към гръко-католическата църква, освен в онези жупи, в които вече има гръко-католици[182]. МВР издава окръжно, с което местните власти се предупреждават да не издават разрешителни на учители, свещеници, търговци, богати занаятчии и имотни селяни. На църковните власти директно се забранява да приемат тези социални прослойки от православното население в лоното на католическата църква. Така се пречи на интелигенцията и икономически заможната част от сръбското население да запазят живота си – тези слоеве трябва физически да се унищожат (богатите заради плячката, а интелигенцията, особено учителите и свещениците, за да не се възпротиви на денационализацията на сръбското население). Без проблеми съгласие за покатоличване получават само обикновените сръбски селяни[183].

За да се принудят православните да изоставят старото си вероизповедание, усташите предприемат сериозна атака срещу Сръбската православна църква като институция и нейните служители. На практика тя е забранена и преследвана в НХД. С правителствена наредба от 18 юли 1941 г. официално се забранява употребата на понятието „Сръбска православна църква“ (или религия), понеже „не е в духа на новото държавно устройство“ и се заменя с някогашното (употребявано преди 1918 г.) „гръко-източна църква“ (или вяра)[184]. С промяната на името на СПЦ в Хърватия се цели отслабването на политическотно ѝ влияние и отделянето и изолирането ѝ от сръбската национална идентичност. Православните, подобно на

[182] Доста интересен е въпросът за гръко-католическата църква в НХД. Тъй като в Югославия тя е дискриминирана, усташите първоначално имат положително отношение към нея. Те допускат основаването на отделни гръко-католически жупи с центрове Осиек и Крижевци. Но от лятото на 1941 г. отношението им към това вероизповедание се променя, тъй като много православни започват да преминават към него по време на провеждането на курса на насилствени прекръщавания. (Вж. *Mušič, I.* Hrvatska politika..., p. 234.)

[183] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 15; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 14.

[184] Katolički tjednik, No 19, 11.V.1941; Narodne novine, 19.VII.1941.

евреите (които носят жълта звезда), са принудени да слагат лента на ръката си с буквата „П“ (означаваща „православен“). Повечето от православните църкви и манастири са разграбвани, разрушавани, изгаряни или превръщани в католически. С наредба от 11 ноември 1941 г. е конфискувано имуществото на православната църква в НХД[185]. Сръбските свещеници са сред първите, които стават жертва на усташкия терор. Те са масово преследвани, избивани, депортирани, изпращани в концентрационни лагери. Мнозина от тях са прогонени от диоцезите си и намират спасение в Сърбия. В средата на 1941 г. там е пропъден и загребският митрополит Доситей, който е задържан веднага след прокламирането на НХД[186].

През лятото на 1941 г. към Държавната дирекция за обнова се създава „Верски отдел“, който ръководи покатоличването на православните в НХД и се занимава с всички въпроси, свързани с него. Така новата власт организационно се подготвя за прекръщаванията на сърбите, а акцията по тях се превръща в институционизирана държавна политика. Този отдел разпраща мисионери за осъществяването на покатоличванията по места, а непосредственото ръководство в тази насока се поема от регионалните власти. Те обаче не търсят никакво единодействие с църковните. Така не църквата, а държавата контролира и надзирава покатоличванията в страната[187].

Масовото обръщане на сърбите към католицизма в НХД се осъществява през лятото и есента на 1941 г. След това акцията позатихва, но продължава спорадично до 1943 г.[188]. Прекръщаването е свързано с прилагане на насилствени мерки. По места властите спират да се съобразяват с централните разпоредби и започва истински произвол. В някои области се

[185] Hrvatski glas, No 77, 3.V.1941; Katolički tjednik, No 23, 8.VI.1941; *Alexander, S.* Church and State..., p. 18, 22–25.

[186] Katolički tjednik, No 19, 11.V.1941; HN, No 80, 3.V.1941; *Pavelić, A.* Srpska pravoslavna crkva..., 195–196.

[187] Katolički list, No 39, 1.X.1941; *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 350, 353–354.

[188] AH, f. 218, kut. 4, No 420-B-1941; kut. 5, No 715-B-1941; kut. 6, No 1075-B-1941; kut. 11, No 3000/1941; kut. 13, No 4119-B-1941; kut. 14, No 4587-B-1941; Hrvatski glas, No 82, 9.V.1941; Hrvatska straža, No 20, 18.V.1941.

наблюдават прекръщавания на цели села и региони, при това все повече се бърза и не се спазват законовите формалности. Мисионерите провеждат енергична кампания за покатоличването на колкото е възможно повече православни сърби, заплашвайки ги с депортация, преследване, конфискация на собствеността и смърт. Мнозинството от населението, което минава към католицизма (като покровителствана от държавата религия), не го прави доброволно, а под страх от терор. Православните смятат, че сменяйки религията си, могат да спасят живота и собствеността си. Разбира се, многобройните „молби“ за минаване към католическата църква, и то на цели села, говорят сами по себе си за усташка принуда. В тази насока действат усташките власти на местно равнище, както и функционери на католическата църква. При това „доброволното желание“ се поражда именно в онези райони, където терорът е най-силен и постоянен[189].

Официално в НХД обаче се отрича използването на каквото и да е насилие при смяна на вярата. На заседание на Сабора през февруари 1942 г. Павелич твърди, че изрично е наредил „да не се върши никакво насилие, духовно или физическо“. Усташкият лидер обаче признава, че по отношение на прекръщаванията има злоупотреби. Той уверява, че те са правени само от отделни лица, „които са действали на своя глава“ и са превишили своите правомощия, но това не било официална политика нито на светските, нито на духовните власти[190].

Твърде интересен и спорен в литературата е въпросът за отношението на католическото духовенство към масовото преминаване към католицизма на православните сърби в Хърватия по време на Втората световна война. Старата теза в историографията гласи, че католическата църква като ин-

[189] Dokumenti o protunarodnom radu..., 87–89; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 2, p. 14.

[190] Всъщност най-голямата идеологическа защита на религиозната политика на Павелич се прави от самия него, след края на войната, когато в емиграция през 1953 г. публикува есето „Истината за така наречените прекръщавания“. По-късно то става част от книгата му „Хърватската православна църква“ (1984). (Вж. *Pavelić, A.* Istina..., p. 7; Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 10, 13–15.)

ституция покровителства тези покатоличвания, защото те допринасят за нарастване на нейното влияние в страната и увеличаване броя на католиците като цяло. След войната едно от основните обвинения против Степинац е, че той напълно е подкрепял религиозната политика на усташкия режим, принуждавайки сърбите да се приобщят към католическата вяра. Духовниците дори са обвинявани, че са участвали пряко в усташките насилия[191].

Разбира се, вярно е, че политиката на прекръщаване в НХД не е могла да бъде успешна, ако в нея не се ангажира част от католическото духовенство. То, особено нисшият клир, симпатизира на новата власт, приветства религиозната ѝ политика и дори сътрудничи за нейната реализация. Католическите свещеници посрещат прекръщаването положително, вярвайки, че католическата църква начело с папата е единствената „праведна църква“ и че православните са „схизматици“ и „отцепници“, които трябва да се върнат в лоното ѝ[192]. Някъде наистина католическите свещеници са инициатори на прекръщаванията – особено францисканците в Босна и Херцеговина. Има и висши духовни лица, които се идентифицират с усташката власт, като например дон Керубин Шегвич, Иво Губерина и др. Те са крайно нетолерантни към православните и поддържат усташката политика на покатоличването им. Те твърдят, че всеки католик е длъжен да се бори против православните и православието, и всеки, който не го стори, „не е достоен за католическата си вяра“[193].

Искането на хиляди изплашени православни сърби незабавно да минат към католицизма, надявайки се така да запазят живота си, изправя католическата църква като институция пред съществен проблем. Каноническият закон забранява приемане в лоното ѝ на хора, които не са запознати с нейните догми или чиито мотиви за това са себични или подозрителни. Този закон обаче не се спазва в страната. Дори в много случаи

[191] *Paris, E.* Цит. съч., с. 101, 134, 175; *Patee, R.* Цит. съч., с. 93, 173; *Phodes, A.* Цит. съч., с. 143; *Ćulinović, F.* , Dokumenti o Jugoslaviji. Z. , 1968, p. 421; *Dedijer, V.* Vatikan..., p. 455.

[192] *Alexander, S.* Church and State..., p. 30.

[193] АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, с. 55; *Dedijer, V.* Vatikan..., 136–138.

свещениците действат произволно, без да се съобразяват с решенията на своите епископи.

Смяната на православното с католическо вероизповедание в НХД обаче е повече политически, отколкото религиозен акт. Тя се осъществява не от католическата църква, а от усташката власт, която вижда в нея най-бързия и лесен начин за асимилация на сръбското население, живеещо в Хърватия. Католическата църква обаче не би могла да приеме насилственото прекръщаване. Това противоречи на самата християнска религия, и в частност – на католицизма. Католическата църква допуска към нея да минат само онези, които искрено желаят това. В тази насока още на 15 май 1941 г. Загребската архиепископия приема „Наредба“, която да регулира покатоличванията. В нея се разяснява, че към католическата църква могат да преминат само онези, за които има доказателства, че искат да го сторят искрено и са убедени в истинността на католическата вяра. В наредбата се посочва, че новоприетите трябва да бъдат добре запознати с католическото вероучение, а онези, които искат да се покръстят, водени само от своите „материални интереси и егоистични цели“, трябва да се отклонят. Уточнява се, че самият процес на покатоличването трябва да се изземе от цивилни ръце и да мине под контрола на църковните власти. Степинац издава писмени наставления към католическото духовенство по места да се противопоставя на принудителната смяна на вярата[194].

Насилието обаче достига такива размери, че католическата църква, която по принцип е твърде внимателна в отношенията си с властите, реагира остро. Това се отнася особено до Степинац. Загребският архиепископ и висшият църковен клир публично осъждат насилствените действия на властите. Всъщност смяната на религията е онзи въпрос, който предизвиква най-големия конфликт в отношенията между държавните и църковните власти в страната. Ръководството на католическата църква се придържа стриктно към правилата на каноническия закон, според които смяната на религиозното вероизпове-

[194] Hrvatski glas, No 82, 9.V.1941; HN, No 87, 10.V.1941; Katolički list, No 4104, 15.V.1941; Hrvatska straža, No 20, 18.V.1941; *Krišto, J.* Katolička crkva u II svjetskom ratu..., p. 465.

дание е въпрос на лично убеждение и съвест, трябва да бъде свободен и добре мотивиран акт и не може да се налага със силови методи върху никого. Свещеникът, приемащ нов член в лоното на католическата църква, е длъжен да се съобрази с изискванията на каноническия закон и не може да извърши този акт без позволението на своя епископ[195].

Висшето католическо духовенство изразява опасенията си, че кампанията по насилственото прекръщаване ще завърши с провал и може да се отрази неблагоприятно на репутацията на католическата църква. Според него при промяна на обстоятелствата неискрено покръстилите се ще се отметнат от католическата църква. Това са опасения, които проличават от рапортите, които Степинац постоянно получава от Босна и Херцеговина. Според висшия клир бруталността и липсата на разбиране, показано от усташката власт в хода на покатоличването, ще навредят не само на църковната кауза в страната, но и ще накърнят авторитета на хърватската държава. В рапортите на епископските е отразено тяхното негативно отношение към насилствената смяна на вярата. „Подобно нещо – се казва в един от тях – няма да донесе полза на свещената кауза на католицизма, нито на Хърватия. Само след няколко години всички ще осъждат тези безсмислени акции."[196]

Най-остра реакция на усташката политика на масово прекръщаване са заключенията на Хърватския католически епископат, направени на годишната епископска конференция от 17–18 ноември 1941 г. На нея се заявява недвусмислено, че решението на всички въпроси, които касаят преминаването на православни към католическата вяра, спада изключително в компетенциите на католическата църковна йерархия, която единствена е овластена „по Божието право и каноническите наредби" да издава директиви и разпоредби за тези прекръщавания. Това е пряко противопоставяне на намесата на усташките власти в духовните дела в страната. Обявява се, че никой, освен католическото духовенство, няма право да изпраща „мисионери", които да извършват прекръщаванията. Всеки

[195] *Mužić, I.* Pavelić..., p. 235; *Benigar, A.* Alojzije Stepinac. Hrvatski Kardinal. Rome, 1974, p. 428; *Krišto, J.* Vjerski prijelazi..., 237–238.

[196] *Maclean, F.* Disputed..., 163–164.

„мисионер" трябва да получи юрисдикция за своята духовна дейност от местния ординариат. Изрично се отбелязва, че само онези могат да се приобщят към католическата църква, които го правят по истинско убеждение и по своя собствена воля[197].

След конференцията Степинац се обръща официално към Павелич по въпроса за прекръщаванията, като го информира за решенията на епископата. Той остро осъжда актовете на жестокост и насилие, престъпленията и ексцесиите, които се извършват в страната от усташките власти в процеса на покатоличванията. Според него православната църква има своите истински привърженици в страната, които не могат автоматично да променят религиозните си възгледи. Степинац застъпва гледището, че механичната процедура на смяна на вероизповеданието дава напълно незадоволителни резултати. Накрая той пледира към Павелич да се намеси за спиране на насилието и да отстрани от власт „неотговорните лица". И предупреждава: „Ако това не стане, всички опити за прекръщаване на схизматиците ще бъдат напразни."[198]

Степинац изпраща още много официални циркулярни протестни писма до властите. В проповед, произнесена в загребската катедрала през юли 1941 г., той декларира: „Бог ни е свидетел, че винаги сме се противопоставяли на всяко насилствено приобщаване към католическата църква. Трябва да заявим открито, че църквата направи всичко, което бе по нейните възможности, за да окаже помощ и защита на православните"[199]. В действителност много свещеници се опитват да помогнат на преследваните сърби в НХД, доколкото могат в условията на установената диктатура[200].

Неправилна е и дълго поддържаната в историографията теза, че Ватикана е подкрепял и насърчавал масовите прекръщавания в Хърватия. Истина е, че в началото Светата столица ги одобрява, но това е повече от естествено, тъй като по този начин се увеличава броят на католиците в страната.

[197] *Petranović, B., M. Žečević.* Цит. съч. Т. 1, 667–668; *Mužić, I.* Pavelić..., p. 235.

[198] *Maclean, F.* Disputed..., p. 165; *Krišto, J.* Katolička crkva u II svjetskom ratu..., 465–466.

[199] *Maček, V.* Цит. съч., с. 235.

[200] *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., p. 370.

Твърде скоро обаче Ватикана започва да се противопоставя на официалната усташка политика на насилствени прекръщавания. Неговите служители започват остро да критикуват усташите и да формират негативното си отношение към НХД и усташкия режим[201].

Хърватските националисти не успяват да постигнат желания резултат – 1 млн. прекръстени, но броят на приелите католицизма очевидно е голям. В историографията този въпрос също е спорен. В редица извори се дава цифрата 200–300 хил., която се приема от повечето автори[202]. Тази цифра обаче не е точна, тъй като покатоличените не са водени на отчет. При това много от тях по-късно са избити, а и усташите в края на войната сами унищожават документите, които могат да послужат като доказателства за престъпленията им.

От началото на 1942 г. в антисърбизма на хърватските националисти се забелязват значителни промени. Усташкото ръководство постепенно осъзнава, че с репресивни мерки няма да реши проблема със сръбското малцинство в хърватските земи и че трябва да промени методите за „умиротворяване на страната". Германците също настояват за постигане на вътрешнополитическа стабилизация. Виждайки, че репресивните мерки вместо да решат, изострят до крайност сръбския проблем в НХД, нацистите започват да дават съвети за „по-безболезненото му решаване". При това се засилва ръстът на застрашаващите усташкия режим партизанско и четническо движение. Хърватските националисти смятат, че стихването на терора ще отслаби тези две сръбски съпротивителни движения. Така четническо-партизанската заплаха и намесата на Берлин стават причина през 1942 г. да настъпи смекчаване на усташкия терор срещу сръбското население[203].

В усташките кръгове се подхваща идеята за нова национална политика, която да „поправи грешките". Целта е да се

[201] *Alexander, S.* Church and State..., p. 30; *Krišto, J.* Vjerski prijelazi..., 238–239.

[202] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 175; *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 106; *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 265; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim..., p. 236.

[203] *Mužić, I.* Pavelić..., 140–149, 236; *Божилова, П.* Цит. съч., с. 321.

създаде нова, „толерантна" атмосфера и да се тушират конфликтите с най-голямата национална общност в НХД. Все повече усташките дейци започват да признават, че между православните има значителен брой хора, които нямат нищо общо със сърбизма. Бунтовете в НХД все по-често се обявяват в усташката пропаганда за партизански, а не за сръбски акции. Правят се и изказвания за „мирно живеещо" сръбско население в страната. Усташката преса започва да изтъква заслугите на православните в политическия и културния живот на НХД. Павелич дори осъществява срещи с видни представители на местните сърби. Мечкаров докладва, че в Загреб мнозина, измежду които и искрени привърженици на режима, открито заявяват, че е трудно да се разреши сръбският въпрос с унищожението на близо 2 млн. сърби[204]. На шестото заседание на Сабора министър Пук отбелязва, че и православните са част от хърватския народ и уверява, че държавните интереси изискват в НХД да няма национални конфликти и верски проблеми. Усташите вече говорят за необходимостта от вливане на православните в хърватската политическа нация, като признават, че „по кръв и съдба" те са свързани с хърватската земя[205].

От 1942 г. сърбите частично са допускани и в държавния апарат – назначавани са на държавни служби. Павелич дори включва двама техни представители в състава на Сабора[206], а през октомври 1943 г. за първи път православен (Сава Бесарович) влиза в усташкото правителство като министър без портфейл. От 1942 г. усташите допускат православни и в армията, а в края на юли 1943 г. те се призовават да се включват дори в СС дивизията. На Великден през 1942 г. Павелич позволява да се празнува в православната църква в Загреб, посещава я за първи път лично и прави декларации, които пораждат надеждата, че терорът в страната скоро ще

[204] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 49–50.

[205] NDH, No 10, 5.III.1942; HN, No 1108, 13.VIII.1944; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., 1–15.

[206] Единият – сараевският адвокат Сава Бесарович, е стар приятел и бивш съученик на Поглавника. През 1942 г. Павелич го прави секретар на Сабора. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 248.)

стихне. Тези факти са твърде знаменателни. Те показват значителна еволюция в отношението на управляващите среди към сърбите и говорят определено за завой в националната им политика[207].

През 1942 г. Павелич отстранява от власт едно от най-влиятелните лица в НХД – шефа на ДОРС и полицията Еуген-Дидо Кватерник. С неговото име са свързани драстичните мерки срещу православни и евреи и недоволството от него е почти повсеместно. Разбира се, той не е единственият инициатор на крайната терористична политика, но носи пряка отговорност за нея. С цел да се внесе „примирие“ и „успокоение“ в страната от власт са отстранени също така Лубурич (шеф на концентрационните лагери) и Томич (ръководител на акцията по „усмиряването“ на Славония и Срем, при която са избити хиляди православни). Уволненията стават до голяма степен по настояване на германците, които са убедени, че за омиротворяването на страната е необходимо да се преустановят крайните антисръбски репресии[208].

Смяната на няколко личности във властта обаче е твърде външен и формален акт и не може да се очаква, че сама по себе си ще донесе радикална промяна в усташката политика спрямо сърбите. Павелич прави козметични промени, за да не отблъсне хърватите от режима си, а не защото съществено е променил възгледите си. Целта му е да възвърне вярата им към законите в страната и към властта изобщо. Неговият план включва и лишаването на полицията от изключителните права, с които тя се ползва до есента на 1942 г. Той решава да постави усташката полиция под ръководството на Министерството на отбраната. Приобщена към домобранството, тя би трябвало да играе ролята на подвижна войска, използвана със специални задачи[209].

Под германски натиск през 1942 г. усташките власти дори

[207] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 33, 58, 70; а. е. 1251, л. 73; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 205.

[208] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 78, 86; а. е. 1249, 12; *Matković, H.* Povijest..., 181–184.

[209] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 88, 90–91, 108; *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 224.

започват да търсят начин за помирение с най-големите си противници – четниците. Смекчаването на политиката спрямо тях изцяло се дължи на тактически съображения – партизаните разширяват и активизират дейността си, а те са общ враг и за усташи, и за четници. В Босна хърватските националисти не могат да сломят сами комунистическата съпротива, нямат друг избор и започват преговори със сръбските въоръжени отряди. Те са пряк резултат от новия курс на усташкия режим спрямо сръбското население в страната, който се приема като „държавна нужда“ и е наложен от обстоятелствата. Започват да се сключват отделни (неофициални) локални споразумения („пактове за ненападение и сътрудничество“) между усташи и четници за обща борба против партизаните[210]. Съглашенията постепенно обхващат все по-голяма част от четническите сили в Босна[211]. Те се организират като „антикомунистически дружини“. Дори в някои местни споразумения се фиксира, че това не са четнически, а нови формации на антикомунистическата полиция, съставени от православни, които признават суверенитета на хърватската държава[212].

Не може обаче да се очаква тези споразумения да бъдат трайни – Павелич трудно би приел сърбите като равноправни

[210] В тези споразумения усташите признават религиозните и гражданските права на местните сърби, легализират четническата дейност и дори ограничават достъпа на усташки единици до територията, на която действат четниците. Всъщност съглашенията разделят Босна на сфери на влияние между сръбските и хърватските националисти. Това дава на четниците локална автономия и им гарантира, че усташите няма да пречат на дейността им. Дори хърватските сили се задължават да ги снабдяват с оръжие и материали. От своя страна четниците признават суверенитета на НХД, като нейни граждани изразяват лоялност и вярност към нейния Поглавник и се задължават да прекратят всички неприятелски действия против властта. Те се съгласяват да сътрудничат на хърватските въоръжени сили при ликвидирането на партизанските отряди. Оставя им се оръжието, но те минават под контрола на хърватските военни власти. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 58; а. е. 1250, с. 6; AH, f. 211, kut. 20, doc. от 13.V.1942, p. 1259; NARA, M 1203, doc. от 13.IX.1944, p. 44; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 262–263.)

[211] В свой рапорт от 16 ноември 1942 г. Хорстенау констатира, че вече 10 хил. босненски четници са в съглашение с хърватското правителство. (Вж. *Mužić, I.* Hrvatska..., p. 236.)

[212] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 5; *Sinovčić, M.* N. D. H. u svietlu dokumenata. Buenos Aires, 1950, p. 263.

граждани на НХД. Не е по-лесно и за четниците, които едва ли биха могли да забравят усташките ексцесии от лятото на 1941 г. Съглашенията се сключват с големи резерви и от двете страни и никой не очаква да дадат траен резултат. Затова те са тайна политика, която не се прави обществено достояние в страната. Усташите не тръгват на широка обща акция с четниците против партизаните, защото това може напълно да компрометира политиката им. Истинска обща антипартизанска война се води рядко. Нито усташите, нито четниците спазват сключените споразумения. Дори усташките офицери не могат да възпрат хората си от извършване на антисръбски изстъпления. Скоро четниците изразяват предпочитание да заменят усташкото с германско покровителство[213].

С предприетите показни мерки реалното политическо положение на православните в НХД не се променя съществено. Те нито са изравнени по права и задължения с останалите граждани, нито им се дава свободен достъп до държавните служби и войската.

От пролетта на 1942 г. се наблюдава и смекчаване на религиозната дискриминация на православните в страната и изобщо промяна в религиозната политика на режима. Гоненията и опитите за масово преминаване към католицизма не дават резултат и не водят до окончателно решение на сръбския въпрос и до омиротворение на страната, а напротив – изострят още повече отношенията в нея. Колкото и да се ликвидират православни черкви и да се избиват свещеници, за усташките управници става ясно, че православието не може да се премахне. Тогава те започват да търсят начин за поставянето му в служба на НХД и под контрола на усташката власт. За целта те се ориентират към основаването на национална православна църква в хърватските земи – Хърватска православна църква (ХПЦ). В страната започва да се прилага много по-умерена религиозна политика. Усташите се надяват, че така сръбското население ще приеме новата държава и ще бъде отклонено от антидържавната му и антихърватска дейност (т. е. от четническите и партизанските редове). По този начин

[213] *Jelić-Butić, F.* Četnici..., 113–119; *Maclean, F.* Disputed..., p. 177.

би могъл да се реши един голям национален и политически проблем за НХД[214].

Управляващите все по-често признават необходимостта покатоличването да става доброволно, което е симптом за нова политика спрямо сърбите в страната. Те декларират, че религията няма да бъде белег за дискриминация и не бива повече да се използва за целите на вътрешните борби в НХД. От трибуната на Сабора Павелич обявява за „братя“ всички, живеещи на територията на Хърватия, независимо към коя религия принадлежат. Той заявява, че в държавен интерес е в страната да няма религиозни проблеми. И заключава: „Днес сме всички едно, ние сме в една държава.... и не можем да позволим на други моменти – дори верски моменти – да попречат на нашата държавна общност.“[215]

Вместо срещу сърбите и православието, усташкият режим насочва борбата си срещу Сръбската православна църква. Хърватските националисти твърдо отказват да я признаят като сръбска народностна институция в хърватските земи. И тъй като не могат да оставят една трета от населението на страната си без църковна организация, те възприемат идеята за създаването на самостоятелна Хърватска православна църква.

Идеята за такава църква не е нова и датира от времето на Австро-Унгария. Още през XIX в. някои праваши се изказват в полза на създаването ѝ на запад от р. Дрина. Те смятат, че православните хървати трябва да се отделят от влиянието на Белград, а това може да се постигне, като се създаде тяхна собствена православна църква[216]. Павелич споделя същата идея. Според него само поради липсата на такава църква православните се намират под юрисдикцията на СПЦ, която е проводник на сръбската национална политика. Поглавникът смята, че за тези хора трябва да се основе национална църква, тъй като по принцип всички православни църкви са национал-

[214] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 365, л. 33; ПЧП, № 97, 7.V.1943; *Krišto, J.* Vjerski prijelazi..., 236–237.

[215] АН, f. 227, kut. 2, doc. 749/42, p. 1; Neue Ordnung, 30.VI.1942; *Pavelić, A.* Istina..., p. 53.

[216] Hrvatska straža, No 47, 23.XI.1941; HN, No 1079, 9.VII.1944.

ни. Той вярва, че като се създаде ХПЦ, завинаги ще се затвори вратата на сръбската пропаганда в хърватските земи и православните ще бъдат лесно убедени, че са „хървати“[217].

Конкретната идея за основаването на ХПЦ обаче най-вероятно идва отвън. Под германски натиск властите в Загреб са принудени да изоставят насилствените прекръщавания и да приемат православните за „хървати от православната вяра“[218]. Въпреки че германците настояват за основаването на ХПЦ и въпреки че идеята не е оригинална, важното в случая е, че Павелич я реализира на практика, вярвайки, че с това ще възстанови гражданския мир в страната.

Първото официално становище на властите по въпроса за ХПЦ се изразява от Павелич на завършващата сесия на Сабора на 28 февруари 1942 г. На нея той заявява, че никой няма нищо против православието в Хърватия, че никой няма да бъде принуждаван да минава от православие към католицизъм в НХД и че православната църква може да продължава да функционира, но не като Сръбска православна църква. Поглавникът обосновава решимостта на усташката власт не само да не толерира, но и да не признае СПЦ на територията на НХД, която е автокефална православна църква на Сърбия. Той публично обявява намерението си да търси разрешението на въпроса с православието в НХД в хърватски граници – чрез признанието на автокефална местна православна църква[219].

На основата на изявленията на Павелич в Сабора и на негова специална директива, през март 1942 г. започва да се работи за създаването на отделна православна църква в НХД. Целта е тя да не е пансръбска организация и да не е „пета колона“ на сръбската национална експанзия. Поглавникът многократно припомня, че според православната традиция църквата носи името на държавата, в която се намира. Затова с образуването на Хърватия трябва да се създаде и Хърватската православна църква. Според усташката пропаганда името на църквата ще дойде от името на държавата Хърватия, а няма да означава, че всички, които принадлежат към новата църква по народност са хървати. Усташите изхождат от традицията, че при православието има национални църкви, а не една универсална, както е при католицизма. Те припомнят, че отделните национални държави на Балканите имат свои автокефални църкви, отделени от Цариградската патриаршия (гръцка, българска, румънска, сръбска и албанска). Според хърватските националисти след създаването на НХД църковната организация над православните не може да се осъществява от една църква със седалище Белград, каквато е СПЦ. Те подчертават, че православните в Хърватия не са само сърби, а и хървати, румънци, българи, албанци, гърци и черногорци. След като всички те живеят в една обща държава, а именно хърватската, не е логично да принадлежат към СПЦ. Затова в НХД трябва да се изгради една обща Хърватска православна църква, която да обедини всички православни, независимо от народността им[220].

На 3 април 1942 г. Павелич издава закон-наредба за основаването на автокефалната и епископална Хърватска православна църква[221]. С него православната църква в Хърватия се отделя от СПЦ. Новата църква се обявява за напълно равноправна с останалите вероизповедания в страната, а всичките ѝ последователи стават автоматично граждани на НХД. Още на 10 април в православната черква в Загреб е отслужена първата свещена литургия, на която присъстват представители на правителството, усташкото движение, Сабора и хърватското домобранство, а по-сетне – и тържествена служба за Великден[222].

Уставът на новата църква, който фиксира структурата и организацията ѝ, е публикуван на 5 юни 1942 г.[223]. Той не се

---

[217] *Mužić, I.* Pavelić..., 16–21.

[218] В едно свое известие още от 14 юни 1941 г. Артур Хефнер пише, че православната църква в НХД „трябва да получи признание, което досега ѝ се отказва, за да спре да бъде сръбска национална църква и да се реформира в съответствие с националния характер на хърватската държава“. В същата насока се изказва по-късно и Каше. (Вж. *Dunn, D.* Цит. съч., с. 6.)

[219] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, 69–70; *Alexander, S.* Church and State..., p. 25.

[220] HN, No 1079, 9.VII.1944; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 18, 52–53, 62–64, 66, 773–774, 89.

[221] Narodne novine, No 77, 7.IV.1942.

[222] HN, No 398, 11.IV.1942; No 705, 11.IV.1943; Poglavnik Nezavisne države Hrvatske..., 9–10.

[223] Уставът е доста обширен – състои се от 123 параграфа. Според него ХПЦ става патриаршия начело с патриарх и със средище Загреб. Патриархът

различава съществено от уставите на другите православни църкви, но в него се вмъкват членове, които гарантират пълната зависимост на ХПЦ от властите. Според него всички духовни лица в страната са държавни чиновници и трябва да полагат клетва за вярност пред НХД и Поглавника. Надзорът над ХПЦ се осъществява от Павелич и Министерството на правосъдието и вероизповеданието. Поглавникът участва пряко при избора на патриарха, както и на митрополитите. Оттук вече се вижда, че държавната власт ще играе голяма роля при избиране ръководството на ХПЦ[224]. Със закон-наредба, което е в духа на установения в страната авторитаризъм, Павелич назначава руския емигрант Гермоген за митрополит на Загребската митрополия на ХПЦ със седалище в Загреб[225]. Неслучайно на него се дава този пост, защото усташите не могат да поверят ХПЦ на нито един сръбски свещеник. Веднага пресата започва да публикува пропагандни материали за „сърдечните“ отношения на Гермоген с Поглавника и усташките власти[226].

Светият синод на СПЦ обявява новата църква за неканонична. Тя е призната само от Румънската православна църква, което, разбира се, широко се афишира в усташкия печат[227]. Интересен е фактът, че католическата църква одобрява акта

е едновременно и Загребски митрополит. Изрично се подчертава, че служебният език на Хърватската православна църква е хърватският и че тя ще си служи с латиница, а не с кирилица, както е било в Югославия. (Вж. HN, No 443, 6.VI.1942; Nedjeljne vijesti, No 27, 8.VI.1942; *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., 20–39.)

[224] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 9–10; оп. 15, а. е. 33, л. 95; *Mužić, I.* Pavelić..., 51–52.

[225] Гермоген е бивш Екатеринославски и Новомосковски митрополит на Русия. През 1917 г. той напуска Русия, след което идва в Югославия и се установява в манастира в Хопово, в Срем. Всъщност според устава на ХПЦ начело на нея би трябвало да стои патриарх, поставен и посветен от Вселенския патриарх в Цариград, но във военните условия това не е възможно. Затова Гермоген застава начело на новообразуваната църква в качеството си на митрополит, а процедурата за избор на патриарх се оставя за нормалните условия след края на войната. (Вж. Narodne novine, No 1123, 5.VI.1942; HN, No 445, 9.VI.1942.)

[226] HN, No 437, 30.V.1942; Nedjeljne vijesti, No 27, 8.VI.1942; Nova Hrvatska, No 132, 9.VI.1942.

[227] HN, No 1109, 15.VIII.1944; No 1111, 17.VIII.1944.

на образуването на ХПЦ. Степинац твърдо подкрепя настъпилия през 1942 г. обрат в политиката на правителството по отношение на православните в НХД. Основаването на новата църква се приема добре и във Ватикана. В този политически акт на усташките власти се вижда начална крачка към преодоляване на разкола в християнския свят и постигане на религиозно единство в Хърватия. Тук възгледите на Светата столица съвпадат с тези на Степинац, който смята, че това ще е най-безболезненият начин за църковно обединение и за постигането на верска уния в страната[228].

С основаването на Хърватската православна църква усташите намират опора сред малцина православни свещенослужители – главно свещеници от други националности (руснаци, черногорци, украинци и т. н.). Твърде малко сръбски духовници, останали все още на свобода в НХД, сътрудничат на новата църква, и то поради желанието да защитят своите енорийства. Идеята за ХПЦ не може да намери широк отзвук нито сред православните свещеници, нито сред миряните. От друга страна, и усташкото ръководство не е особено заинтересовано да привлича повече духовници – иначе има опасност ХПЦ да стане силна и здрава организация. Разбивайки Сръбската православна църква на територията на НХД, усташите нямат голямо желание да укрепят новата църковна институция като носител на православието[229].

Според доскоро лансираната в историографията теза, основаването на Хърватската православна църква е начин за „рехърватизация“, т. е. денационализация на сърбите. Дълги години този акт се приема за шовинистично дело, което няма за цел да спре процеса на прекръщаванията в страната[230]. Днес обаче повечето историци приемат, че основаването на ХПЦ означава завой на усташкия режим в религиозната политика и може да се разглежда като важна концесия на православните. То определено има позитивни последици в Хърватия. От затвори и лагери се пускат някои православни свещеници.

---

[228] *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 74; *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 322.

[229] HN, No 1109, 15.VIII.1944; No 1110, 16.VIII.1944; *Krizman, B.* NDH..., 526–527.

[230] *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 346, 348.

Започват да действат затворени преди православни храмове[231]. Всичко това широко се пропагандира в официалния печат. От април 1944 г. се разрешава излизането на официалния вестник на ХПЦ „Глас православия". На някои от церемониите и службите в православните църкви започват да присъстват представители на усташката военна и административна власт. В замяна на това в проповедите се изразява благодарност към Поглавника и НХД и вярващите се призовават да спазват държавните закони[232].

Сръбското население обаче не приема радушно ХПЦ и не преминава масово към нея, въпреки усташките обещания за сигурност на живота и имуществото му. Мнозина сърби са подозрителни към новата църква и предпочитат да приемат католицизма, който им гарантира по-надеждни протекции срещу усташкия произвол. Сърбите в емиграция реагират с протести, защото според тях създаването на ХПЦ може да доведе до разбиване единството на СПЦ, да скрие ужасните престъпления срещу сръбския народ и да подведе световната общественост, създавайки мита за „религиозната толерантност" и „свободата на вероизповеданието" в НХД. В края на краищата, опитът на усташките върхове да нормализират обстановката в страната чрез създаване на Хърватска православна църква пропада[233]. Те така и не успяват да „хърватизират" сръбското население и да разкъсат здравата му връзка със СПЦ с център Белград.

Макар и да намалява, усташкият терор спрямо сърбите не стихва до края на съществуването на НХД. Управляващите не успяват да прозрат далечната безперспективност на провеждането на тази безкомпромисна и крайна национална политика. Антисърбизмът в идеологията, програмата и практиката на усташкия режим е най-важният компонент на крайния хърватски национализъм и се оказва съдбоносен за вътрешния мир и самото съществуване на Независимата хърватска държава.

[231] *Alexander, S.* Church and State..., p. 26; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., 274–278.

[232] HN, No 666, 25.II.1943; No 1110, 16.VIII.1944; Nova Hrvatska, No 82, 6.IV.1944; No 83, 7.IV.1944.

[233] Третирайки идеята за създаването на ХПЦ като неуспешна, през 1945 г. Тито я разпуска. (Вж. *Jareb, J.* Pola stoljeća..., 89–90.)

Теророт срещу сръбското население има последици, които А. Павелич не е могъл да предвиди, провокирайки го към съпротива и бунтове. При политиката на масово изтребление от страна на усташките власти не е трудно да се разбере реакцията на сърбите – те се въоръжават, организират и вдигат на борба. На престъпленията и ексцесиите отговарят с подобни контраудари, като създават свои собствени терористични групи и отряди. Изобщо усташкият терор предизвиква спонтанна сръбска реакция, която с течение на времето добива организиран характер и приема също измерения на геноцид. Усташите не оставят друга алтернатива на сърбите, освен да се борят за съществуването си. Всъщност само четническото и партизанското движение спасяват сърбите в Хърватия през 1941–1945 г. от пълно ликвидиране. Това, което постигат усташите като краен резултат от своята политика, е създаването сред сърбите на силни антихърватски настроения.

Усташите отиват толкова далеч в ексцесиите си и в унищожението на сърбите, че сред хърватския народ се поражда масов страх от сръбско отмъщение след края на войната. По тази причина мнозина хървати и мюсюлмани навлизат в партизанските редове. Сърбите от своя страна гледат на комунистическия интернационализъм като на надежда за спасение от планираното в НХД „крайно решение" срещу тях. Така се стига до парадокса усташите индиректно да укрепват редовете на Югославската комунистическа партия. Именно в регионите, където се води най-активно националистическата война, партизаните печелят най-сериозни успехи и контролират огромни територии. Като краен резултат хърватската националистическа война срещу сърбите разчиства пътя за установяване на комунистически режим в страната. Комунистическата партия се оказва най-организираната политическа сила, която обещава подкрепа на сърбите в НХД, равенство между отделните етнически общности в бъдеща федеративна Хърватия и по този начин ги привлича на своя страна. Затова и решителният сблъсък в НХД от хърватско-сръбски скоро се трансформира в конфликт между комунисти и усташи.

Павелич смята, че следвайки антисръбска политика, ще спечели симпатиите на хърватския народ за своето движение,

но не успява и усташите остават сами в антисръбските си погроми. Вместо да привлече хърватските маси, теророт има точно обратния ефект, отблъсквайки ги от усташкото движение, което се превръща в символ на насилие, беззаконие и произвол. Населението масово се отдръпва от усташкия режим, защото жертва на четниците стават обикновените хървати, които нямат нищо общо с усташите и много често са опозиционно настроени спрямо тяхното управление. Те понасят основните последици от убийствата и разрушенията, предизвикани и от четници, и от партизани. За повечето хървати преследването на православните сърби си остава едно недоразумение и недомислие. Хърватите трезво преценяват, че теророт подкопава устоите на хърватската държава и затова недоволството срещу него расте.

Взаимното изтребление на сърби и хървати е изцяло в полза на Германия и Италия, които имат завоевателни планове към техните земи. В своето историческо развитие двата южнославянски народа винаги са настройвани един срещу друг от външни сили. Началото се поставя още в Хабсбургската империя, когато Австрия толерира хърватите, а Унгария – сърбите, и така осигуряват господството си, прилагайки принципа „разделяй и владей". Същата политика се прилага от Германия и Италия по време на Втората световна война – „покровителството" на хърватите от страна на германците и на сърбите от страна на италианците само поощрява тяхната враждебност. Благодарение на това, че позволяват на хърватите да създадат своя държава, а същевременно окупират Сърбия, силите на Оста постигат желания от тях резултат – разделят ги в двата противоположни военни лагера. Откритият сръбско-хърватски конфликт скоро избухва, както се предполага и планира от тях.

По време на войната нацистите определено толерират хърватите, като по този начин ги привличат на своя страна. Хитлер насърчава вътрешния сръбско-хърватски конфликт като „гаранция за перманентната схизма" между двете южнославянски нации. Така германците държат под контрол района по време на войната. Италианците, които искат Далмация да се превърне в почва за бъдеща колонизация, също поощряват

сръбско-хърватския конфликт. Италианските военни поддържат явни отношения с четниците и това не може да се окачествати като нещо друго, освен провеждане на политика на разединение и противопоставяне.

От това обаче не следва, че Германия и Италия са инициатори на антисръбските ексцесии в НХД. Към края на войната германското военно командване дори се противопоставя сериозно на крайностите в хърватката националистическа политика, която задълбочава цялостната криза в страната и отслабва германските позиции на Балканите. Италианските власти също не подтикват усташите към геноцид и дори в някои региони сърбите разчитат на италианската армия в защита срещу усташката терористична политика. Най-общо може да се каже, че Германия и Италия не предизвикват терора в НХД, но и не вземат сериозни мерки, за да го спрат (все пак в техен интерес е да отслабват едновременно позициите и на хърватите, и на сърбите). Усташите не осъзнават, че с борбата си против сърбите те само улесняват Германия и Италия. Държавата им става напълно нестабилна, слаба и неспособна сама да осигури независимостта си.

Усташите налагат антисръбския терор като официална държавна политика, за да съхранят своята власт и да укрепят реда в новосъздадената държава. Резултатът обаче е точно обратен – в Хърватия владее пълна дезорганизация и хаос. Още тогава мнозина виждат в постъпките им „разрушителна лудост". Това дава основание на Мечкаров да изрази едно твърде разпространено през онези години в Хърватия становище, а именно, че „така между двата народа е изкопана пропаст, която едва ли ще може някога да се запълни и е създадена една жива рана, която не ще може никога да зарасне и още дълго време ще трови вътрешнополитическите отношения в страната"[234].

В националната си политика Павелич се проваля тотално. Истинско безумие е опитът на управляващите националистически среди да опразнят хърватската земя от една трета от нейното население. Усташите извършват най-брутални престъпления и зверства и нарушават най-елементарните човешки

[234] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 49, л. 115, 117.

права. Сигурността на живота и собствеността, свободата на религиозното изповедание и на мисълта губят своята стойност и значение за голяма част от населението на НХД. Изтреблението на десетки хиляди невинни хора без съд и присъда, само поради различното им национално съзнание, масираното експулсиране на много семейства от техните домове и депортацията им извън пределите на страната, са без паралел в историята на Югоизточна Европа по време на Втората световна война. В НХД се води истинска гражданска война между усташи и четници – на чисто етническа основа. Това довежда до такива ужасяващи и трайни последици, чийто епигони могат да бъдат открити и в нашето съвремие.

2. Мюсюлманите в националната политика на усташкия режим

Твърде интересен и особено актуален от гледна точка на съвременните събития в Босна и Херцеговина е въпросът за усташката политика спрямо мюсюлманите по време на Втората световна война. Мюсюлманският въпрос е от сериозните вътрешнонационални въпроси в НХД, тъй като около 10% от населението на страната изповядва исляма.

Междувоенна Югославия е една от страните в Европа с най-многобройно мюсюлманско население, концентрирано главно в Босна и Херцеговина. Това е изключително смесен регион, в който в навечерието на Втората световна война живеят около 1,2 млн. сърби, 700–800 хил. мюсюлмани и половин милион хървати[1]. Със сложния си национален състав Босна се явява миниатюра на многонационална Югославия и по тази причина понякога е наричана „малката Югославия“[2].

От статистическите данни става ясно, че мюсюлманите, които съставляват около една трета от населението на Босна и Херцеговина, ще играят съществена роля при решаването на

[1] *Arnakis, G.* Цит. съч., с. 142.

[2] По същата логика Югославия може да се нарече „голямата Босна“. (Вж. *Vulliamy, E.* Seasons in Hell. Understanding Bosna's War. New York, 1994, p. 37, 40.)

въпроса за териториалната принадлежност на региона. И сърбите, и хърватите заедно с мюсюлманите биха имали абсолютно мнозинство в него. Сръбско-хърватското съперничество за босненските територии има вековна история и в идеологическата сфера намира израз в доказването на хърватския или сръбския етнически произход на мюсюлманското население[3]. Сръбските националисти пропагандират, че всички земи, населени със сърби, са сръбски и тъй като мнозинството от населението в Босна и Херцеговина е православно, то това означава, че тези земи трябва да влязат в границите на сръбската държава. Така те изразяват претенциите си към Босна и Херцеговина, като се опират на компактното си население там, което в някои райони има дори пълно мнозинство[4]. Тъй като хърватите са само една пета от населението на Босна и Херцеговина, усташите не могат да настояват за правото си върху тези територии, без да обявят мюсюлманите за хървати, приели преди векове исляма, и така да наложат тезата за хърватското мнозинство в региона. Това обяснява пропагандата на усташката теория за мюсюлманите като „най-чисти хървати“[5].

Усташите заимстват всички основни постановки по мюсюлманския въпрос от правашката идеология. Те се разработват от Анте Старчевич още в края на XIX в. в редица негови трудове, като „Турция“, „Източният въпрос“, „Политически съчинения“, „Избрани съчинения“ и др., които са широко използвани от усташите в тяхната пропагандна дейност. През целия си живот Старчевич се бори за обединението на всички хърватски краища, вкл. Босна и Херцеговина, в една обща държава. Той аргументира обстойно значението за хърватския народ на босненските и херцеговинските земи и постоянно доказва техния хърватски характер[6].

[3] *Kostić, L.* Etnički odnosi Bosne i Hercegovine, Münich, 1967; *Ramet, P.* Primordial Ethnicity or Modern Nationalism: The Case of Yugoslavia's Muslims. – Nationalities Papers, 13, No 2, Fall 1985; *Dolić, M.* Narodna svijest i žrtve Bosansko-hercegovačkig muslimana. – Republika Hrvatska, 36, No 154, IX.1986.

[4] The Croatian Nation..., p. 101.

[5] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 42; *Alexander, S.* Church and State..., p. 22.

[6] HN, No 172, 5.VIII.1941; Ante Starčević..., p. 20.

Стоейки над религиозните различия и застъпвайки тезата за верската търпимост, Старчевич настоява за съюз и разбирателство между католици и мюсюлмани. Според него Партията на правото трябва да разясни на народа, че „вярата е духовен въпрос", че „по вяра не се дели нито един народ" и че религиозното неразбирателство в Хърватия служи само на неприятелите на народа. Анте Старчевич не дели хърватите на католици и мюсюлмани и идеологията му е насочена и към едните, и към другите. Така той се опитва да сложи край на вековната религиозна нетърпимост към исляма и мюсюлманите в хърватските земи[7]. Според Старчевич твърде важно е да се реши религиозният въпрос в Босна, като се даде най-широка свобода и автономия на двете „хърватски вери" – католицизъм и ислям. В правилното му решение той вижда залога за стабилността на бъдещата хърватска държава[8].

Анте Старчевич обявява, че мюсюлманите в Босна и Херцеговина нямат нищо общо с турците, че те не са от турски произход, а са от хърватския народ и „истински хървати". В лицето на мюсюлманите той вижда част от хърватската народна общност, братя по кръв, език, традиции, които се отличават от хърватите католици само по своето вероизповедание. За него мюсюлманите са „най-старото и най-чисто хърватско племе", „най-чистият дял на хърватския народ", който дори по време на ислямизацията не е допуснал „кръвно смешателство с чужди елементи"[9].

Усташите възприемат всички основни постулати на правашите по мюсюлманския въпрос и ги доразработват в идеологията си още докато са в емиграция (1929–1941). Те се възползват от факта, че националната принадлежност на мюсюлманите не е ясна и че те нямат точно определено национално съзнание. Дълги векове мюсюлманите избягват да се идентифицират с хърватите или сърбите, защото на територията на Босна и Херцеговина тези етноними носят белега на изповядването на католическата или православната религия. Те се

[7] Ante Starčević..., 20–22; *Starčević, A.*, Politički spisi..., p. 28.

[8] NDH, No 20, 25.IX.1941; Krv je progovorila..., 93–97, 99–100.

[9] Hrvatska smotra, No 1, 1936, p. 9; *Starčević, M.* Цит. съч., с. 90, 114; *Starčević, A.*, Izbrani spisi..., p. 430.

възприемат като отделна верско-етническа общност и се наричат „мюсюлмани" или „босненци"[10]. Чрез цялата си пропагандна машина усташите се опитват да им внушат, че те са хървати по етнически произход, чието народностно съзнание е било замъглено през вековете и сега е необходимо да се пробуди. В усташкия печат се поместват много статии и материали, посветени на „хърватството" на мюсюлманите. Всъщност тезата, че те са хървати по произход, приели впоследствие ислямската вяра, е една от основните идеи в усташката идеологическа система. По този начин обаче се отрича мюсюлманската национална идентичност и мюсюлманите се свеждат само до верска категория[11].

Най-пълно усташката концепция по мюсюлманския въпрос изкристализира по време на преговорите за споразумението от 1939 г., когато до крайна степен се разпалва сръбско-хърватският спор за Босна и Херцеговина. Усташите настояват за присъединяването на целия регион към Бановина Хърватия. В случай, че това е невъзможно, те предлагат и програма-минимум, а именно – подялбата на Босна и Херцеговина между хървати и сърби и присъединяването поне на хърватската и мюсюлманската част към Хърватия[12].

През 1939 г. започва истинска борба за спечелване на мюсюлманите на сръбска или хърватска страна. Тогава с пълна сила пламва дискусията за етническата им принадлежност. В стремежа си да обосноват хърватското право върху региона, усташите започват акция за засилване на политическите си позиции сред мюсюлманското население и за неговото „национално осъзнаване". Те активизират пропагандната си дейност и печатът им се изпълва с материали за хърватския произход на мюсюлманите и за хърватското право над Босна и Херцеговина. В него вече се срещат определения и епитети като „мюсюлмански братя", „нашите братя – мюсюлманските хървати", честитят се официално мюсюлманските религиозни празници и пр., т. е. налице е всичко онова, което след 1941 г.

[10] *Gellner, E.* Цит. съч., 71–72; *Jelinek, Y.* Bosnia-Hercegovina..., p. 275.

[11] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 211, л. 44; HN, No 1, 9.II.1939; No 7, 17.III.1939; No 12, 28.IV.1939; No 30, 1.IX.1939.

[12] *Kerner, R.* Цит. съч., с. 271.

ще изпълва усташката публицистика[13]. С пропаганда на „хърватството“ на мюсюлманите започват да се ангажират отделни мюсюлмански интелектуалци, както и най-видните усташки идеолози. В книгата си „Народът и земята на хърватите“, публикувана точно през 1939 г., Младен Лоркович отделя специално внимание на мюсюлманския въпрос в Хърватия. В доказването на хърватската принадлежност на мюсюлманите той търси основния аргумент за хърватския характер на Босна и Херцеговина[14].

След югославската капитулация от 17 април 1941 г. Анте Павелич полага много усилия да получи германското и италианското съгласие за включването на Босна и Херцеговина в границите на новообразуваната хърватска държава. В тази насока той успява и със закон-наредба от 7 юни 1941 г. източната граница на НХД се установява на р. Дрина, с което около 51 хил. кв. км босненски земи влизат в новата държава. Оказва се, че в нея, след хърватите и сърбите, мюсюлманите се очертават като третия важен и компактен етнически елемент. Така мюсюлманският въпрос излиза на преден план в Хърватия. Сега вече хърватските националисти имат пълна свобода да наложат тезата, че мюсюлманите са хървати по произход и на тази база да оправдаят и аргументират териториалните си претенции към Босна и Херцеговина. Тези територии са включени в границите на новата държава, но в идеологически аспект присъединяването им трябва да се обоснове, за да се запази новото статукво и след края на войната. Усташите смятат, че единственият начин да се постигне това е да се „хърватизират“ мюсюлманите, да се унищожат или прогонят сърбите и така да се ликвидира етническата многоликост на Босна и Херцеговина, като по този начин се подсигури трайното им присъединяване към хърватската държава.[15]

Изтъквайки хърватския произход на босненските мюсюлмани, усташите обосновават териториалните си претенции

[13] HN, No 7, 17.III.1939; No 14, 12.V.1939; No 22, 7.VII.1939; No 37, 20.X.1939; No 40, 23.X.1939; No 55, 23.II.1940; Hrvatska straža, No 67, 22.III.1940.

[14] *Lorković, M.* Narod..., 44–47.

[15] 1941 u istoriji..., p. 266, 268; *Ракова-Маринкьова, С., А. Желязкова, М. Йовевска*. Цит. съч., с. 142.

към Босна и Херцеговина като интегрална част от хърватската държава. На тази база те твърдо заявяват, че Босна и Херцеговина са „етнически хърватски земи“ и „хърватска народностна територия“. Именно мюсюлманите се представят като онова население, което е съхранило хърватския характер на Босна през вековете[16]. В усташкия Сабор Павелич декларира, че Босна е съставна част на хърватската държава „не само според границите си, но и според сърцето на хърватския народ, който живее там“[17]. Обявявайки всички мюсюлмани на територията на НХД за хървати, усташите предявяват териториални претенции и към Санджак, който остава в границите на окупирана Сърбия. На срещата си със загребския мюфтия Исмет Еф Муфтич на 23 април 1941 г. Павелич обещава, че „и най-отдаленото селце по р. Дрина ще бъде включено в НДХ и нито един мюсюлманин от хърватските земи няма да остане под чужда неприятелска власт“. В краен случай, ако това е невъзможно, поне се разчита на добрата воля на Германия да позволи всички мюсюлмани, които желаят, да се преселят в хърватската държава[18].

Както вече става ясно от досегашното изложение, позицията на усташите по мюсюлманския въпрос се формулира още по време на тяхната емиграция. След 10 април 1941 г. тя не само се запазва, но вече има широка възможност за нейната пропаганда. За усташите не подлежи на съмнение, че мюсюлманите са хървати по национална принадлежност, следователно те трябва да се присъединят към своето отечество. Изобщо, когато говорят за хървати в Босна и Херцеговина, те не правят разграничение между католици и мюсюлмани. В усташката политика заляга идеята за хърватския интегрализъм, т. е. пропагандира се, че всички, които живеят на територията на НХД (главно католици и мюсюлмани), са хървати. Постоянно се говори за демографското, етническо или „фактическо“ (т. нар. живо) право на хърватския народ върху Босна и Херцеговина[19].

[16] HN, No 309, 24.XII.1941; NDH, No 24, 23.X.1941; *Дошен, М.* Цит. съч., с. 7.

[17] HN, No 616, 29.XII.1942.

[18] Пак там, No 71, 24.IV.1941; No 173, 6.VIII.1941; Poglavnik govori..., p. 13.

[19] HN, No 311, 28.XII.1941; Ustaša, No 19, 9.XI.1941; NDH, No 6, 5.II.1942; Hrvatska smotra, No 3, 1941, 140–146.

В своята национална политика спрямо мюсюлманите Анте Павелич се представя като пряк наследник и последовател на правашите. Той добре разбира преимуществата, които хърватско-мюсюлманското единодействие може да му донесе в Босна и Херцеговина. Много точно ролята на мюсюлманите в НХД представя хърватският писател Новак Симич. В разговор с Й. Мечкаров той споделя, че те представляват „езичето на везните“ в Босна, тъй като там огромното мнозинство от населението са православните[20]. В желанието си да успеят в своята национална политика усташите се нуждаят от подкрепата на мюсюлманското население в борбата си срещу четниците и партизаните на територията на Босна и Херцеговина. Затова в контраст на отношението към сърбите, мюсюлманите в НХД са третирани като „братя“ и „съюзници“. Хърватските управници правят всичко възможно, за да спечелят симпатиите им на своя страна, да ги приобщят към режима и да ги подтикнат към борба срещу „изконните им врагове“ – православните сърби. Те правят най-сериозни усилия за привличането на мюсюлманската интелигенция и за разпалването на хърватския национализъм у нея[21].

Ръководени от чисто практическата необходимост да създадат своя база сред мюсюлманите и да ги привлекат на своя страна в сръбско-хърватския конфликт, усташките идеолози постоянно им внушават, че те са неразделна част от хърватския народ. Затова националистите изпълват своя печат със заглавия и фрази, които „доказват“ безспорния им хърватски етнически произход. Мюсюлманите от Босна, Херцеговина и Санджак се прогласяват за „клон на хърватския народ“ и им се признава принадлежността към хърватската народност. От основаването на НХД всекидневно в пресата те са наричани „кръвни братя“, „хървати от мюсюлманската вяра“, „най-здравата и жизнена част на хърватския народ“ и т. н. Представяни са като „цвета“, „гръбнака“ и „сърцевината“ на хърватската народност[22].

[20] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 83, 88.

[21] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 197; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, 91–92.

[22] AH, f. 227, kut. 1, doc. T377/41, p. 1; HN, No 94, 17.V.1941; Katolički tjednik, No 18, 4.V.1941; Hrvatska straša, No 46, 25.II.1940; Poglavnik govori..., p. 13, 91.

Анте Павелич е един от усташките идеолози, които не скъпят суперлативите си по отношение на населението, изповядващо исляма в Босна и Херцеговина. На публични места, политически събрания, приеми, в официални речи той често заявява, че босненските мюсюлмани са истински хървати. Пред хърватския Сабор на 28 февруари 1942 г. той отбелязва, че мюсюлманската вяра в Босна и Херцеговина е „хърватска вяра“, защото нейните привърженици са „хърватски синове“. Дори при посещението си при Хитлер в Бергхоф на 6 юни 1941 г. той определя мюсюлманите за „най-чистия дял на хърватския народ“ и на тази база настоява за ревизия на границите на НХД в посока към Санджак[23].

В усташкия печат постоянно се подчертава, че хърватите мюсюлмани и католици са равноправни в новата държава. Със задоволство се констатира, че в нея те са постигнали сътрудничество и по този начин са осъществили идеала на хърватския народ. В пресата непрекъснато се набляга на „дълбокото братство и разбирателство“, на „духовното единство“ между двата клона на хърватската народност в Босна и Херцеговина. Изразява се мнение, че военните трудности заздравяват това единство и ги сближават още повече[24].

В усташката пропаганда заляга тезата, че хърватският народ не е религиозно хомогенен и изповядва основно две религии: католицизъм и ислям. Общото между тях е, че са универсални, общочовешки религии и след като не са тясно национални, те не са свързани с един определен народ. Оттук вече следва внушението, че нищо не пречи на католиците и мюсюлманите да принадлежат към един и същ народ – хърватския. Усташката максима гласи: „На националната хармония не пречи и не бива да пречи религиозната разлика.“[25] Пред пратеничество на Ислямската религиозна общност начело с доглавника Адемага Мешич, Анте Павелич заявява: „Нас вярата не може да ни дели. Не може вярата да раздели едно-

[23] HN, No 71, 24.IV.1941; No 435, 28.V.1942; NDH, No 10, 5.III.1942; *Pavelić, A.* Džamija..., p. 7, 15.

[24] NDH, No 20, 25.IX.1941; Katolički tjednik, No 18, 4.V.1941; *Mandić, D.* Etnička povijest..., 372–381.

[25] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 197.

кръвни братя."[26] Усташите не приемат идентичността на религия и народност в Босна и Херцеговина и на тази база твърдят, че католици и мюсюлмани са все хървати, които имат равни права и задължения в НХД[27].

Хърватските националисти се представят като радетели на идеята за верската свобода и толерантност. Миле Будак декларира, че НХД е „държава на две религии – исляма и католическата, които са абсолютно равноправни и колкото автономия има едната, толкова ще има и другата". Той разсейва опасенията на мюсюлманите, които трябва да живеят в една християнска държава, от религиозна дискриминация, уверявайки ги, че тяхната вяра е напълно защитена от новата власт и е равноправна с католицизма[28]. Официалното становище на католическата църква по въпроса изразява архиепископът на Босна и Херцеговина Иван Шарич, който декларира уважението си към културата и религията на мюсюлманите и ги уверява, че никаква опасност не ги грози в Хърватия нито от страна на католическата църква, която той оглавява в региона, нито от страна на католиците хървати[29].

Според усташите разграничението на хърватите на мюсюлмани и християни и междуособните борби между тях в исторически план са „най-голямата трагедия на хърватското минало", чийто тежки последици се изпитват и до настоящия момент[30]. Но те остро се противопоставят на твърденията, че в НХД има „мюсюлмански въпрос", т. е. за мюсюлманското население и религия, защото те са хърватски по своята същност[31]. На шестото заседание на Сабора от 29 февруари 1942 г. Павелич заявява: „Ние нямаме мюсюлмански въпрос... Мюсюлманската кръв на нашите мюсюлмани е хърватска кръв. Мюсюлманската вяра е хърватска вяра, защото нейните привърженици в нашата земя са хърватски синове."[32] Усташите не спират с уверенията си, че съществува хармонично и братско

[26] HN, No 175, 8.VIII.1941.
[27] Пак там, No 7, 17.III.1939; No 1138, 17.IX.1944; *Lorković, M.* Narod..., p. 156.
[28] *Singleton, F.* A Short History..., p. 177.
[29] *Petranović, B., M. Žečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 582.
[30] *Lorković, M.* Narod..., 46–47.
[31] HN, No 175, 8.VIII.1941.
[32] Ustaška misao..., p. 67.

съжителство на босненските хървати от двете вери и че те отдавна са изградили своя „modus vivendi" и живеят в разбирателство и верска поносимост[33].

Важна задача на усташите е привличането на мюсюлманите в отбраната на НХД. Затова усташките управници изтъкват голямата им роля като „страж" на източната граница, където образуват компактен „здрав пояс" и „гранитна стена", като изпълняват ролята на буфер и „жива граница" на хърватската етническа територия. От мюсюлманите се очаква да отбиват непосредствените сръбски набези в НХД и затова се обявяват за „най-добрите защитници на столетната граница на Дрина"[34]. Тъй като тук е най-големият сръбски натиск и се дават най-много жертви от страна на мюсюлмани и католици, усташите постоянно поместват съобщения за четническите погроми над мюсюлманските анклави в Източна Босна (Фоча, Горажде, Рогатица и др.). В ход е пропагандата, че обладани от „хърватско родолюбие", мюсюлманите смело защитават новата хърватска държава от чужди нападения. Именно изграждането на общата държава и нейната отбрана изисквало разбирателство и единодействие между католици и мюсюлмани, което намирало своята най-висша форма във военното сътрудничество между тях в усташките и домобрански редове[35].

За да се обявят мюсюлманите за „хървати от ислямската вяра", се търсят какви ли не аргументи. Най-често те се намират в миналото. Усташите настояват историята на мюсюлманите от Босна и Херцеговина да се изследва и разглежда като неразделна част от историята на хърватския народ, за да се види, че „под маската на исляма се крие лицето на хърватството". Вестниците поместват много материали с историческа тематика, които „доказват" хърватския етнически произход на мюсюлманите. Особено внимание се обръща на факта, че хърватите са автохтонното население на Босна и Херцеговина. В тези материали се отстоява схващането, че след заселването си на Балканския полуостров хърватите при-

[33] HN, No 113, 7.VI.1941; No 407, 22.IV.1942; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 68.
[34] Hrvatska straža, No 46, 25.II.1940; HN, No 76, 29.IV.1941; No 309, 24.XII.1941; No 585, 19.XI.1942.
[35] AH, f. 211, kut. 6, 985–986; f. 249, kut. 4, doc. T 171; HN, No 229, 1.X.1941; No 639, 24.II.1943; Spomen-knjiga..., p. 60.

емат католическото вероизповедание или богомилското учение и до идването на османските турци, т. е. до XV в. са единственото население на региона (95% от него)[36].

С налагането на тази теза усташите прокарват две основни идеи. Първо, че до XV в. в региона няма етнически сърби, и, второ, че дотогава няма и мюсюлмани. Самият факт, че мюсюлманите се появяват след турската инвазия, означава, че по произход те са наследници на босненските местни жители, които са етнически хървати (католици или богомили), сменили впоследствие своето вероизповедание. Като най-силен аргумент усташите цитират редица ислямски автори (най-често турски), които в книгите си за Османската империя сочат, че мюсюлманите в Босна и Херцеговина не са турци, а са хървати и признават, че като са приели исляма, са си осигурили бърз успех в Османската империя[37].

Проблемът за ислямизацията се третира обстойно в усташката преса. Според поддържаните в нея мнения с налагането на турската власт в региона започва преследването на католиците и тяхната религия[38]. Много хървати напускат родните си места и бягат на запад или север, но мнозина остават и приемат исляма. Хърватските националисти разясняват, че това става не толкова насилствено, колкото доброволно, тъй като отказът от християнската религия е единственият начин за запазване на добра обществена и лична позиция в Османската империя. Така много католици успяват да се спасят от физическо унищожение и икономически ограничения, а някои дори просперират в социалната йерархия на турската държава. Особено лесно, по мнението на усташите, се извършва ислямизацията сред богомилите, които са сектанти, а не ортодоксални християни[39].

---

[36] NDH, No 20, 25.IX.1941; *Mandić, D.* Hrvatske zemlje..., p. 114, 120; Krv je progovorila..., p. 101.

[37] HN, No 311, 28.XII.1941; No 848, 1.X.1943; Hrvatska smotra, No 7, 1934, p. 256.

[38] Турската държава преследва католиците, защото в религиозно отношение те се подчиняват на католическата църква, чийто глава, папата, не само е независим от Османската империя, но и се обявява против нея.

[39] *Lorković, M.* Narod..., p. 43; *Pavelić, A.* Džamija..., 66–68; *Mandić, D.* Etnička povijest..., 137–149, 520.

Усташите пропагандират, че за разлика от католицизма, православието е „привилегирована“ религия в Османската империя, а православните не са подлагани на преследване. Оттук вече се налага изводът, че те не са принуждавани да приемат исляма, т. е. появилите се след XVI в. мюсюлмани в Босна и Херцеговина са местни хървати, изпаднали в немилост в рамките на новата империя[40].

Изключително важно за усташките автори е да докажат, че по произход мюсюлманите не са турци, а етнически хървати. Те приемат, че босненските мюсюлмани, заедно със своите „братя от католическата вяра“, са най-старото славянско население на Босна, което спада към хърватската народностна общност. Ни най-малко не се поставя под съмнение фактът, че това са „синове на хърватския народ“, приели мюсюлманската религия и така попаднали под източното културно влияние. Тези автори постоянно привеждат аргументи, с които доказват, че хърватите мюсюлмани винаги са се чувствали поразлични от турците, като са запазили своя език, обичаи, традиции и култура през вековете. За да се разграничат от завоевателя, те са се наричали „бошняци“, писали са на „бошняшки“ език (особена кирлица) и т. н.[41].

За сходството между хърватите и мюсюлманите се дават доказателства от всякакъв характер. В пресата се повтаря непрекъснато, че независимо от религиозните си различия, мюсюлманите и хърватите са от идентичен етнически и расов тип[42]. На същото мнение е един от тогавашните най-добри историци на Босна – д-р Чиро Трухелка[43], който в статията си „За произхода на босненските мюсюлмани“ твърди, че те са останали през вековете такива, каквито са били и техните предци, а именно – славяни по произход и раса. Той ги смята

---

[40] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 43; *Mandić, D.* Hrvatske zemlje..., p. 120.

[41] HN, No 407, 22.IV.1942; No 848, 1.X.1943; *Pavelić, A.* Džamija..., p. 65, 126–127; *Jelinek, Y.* Цит. съч., с. 201.

[42] HN, No 7, 17.III.1939; No 176, 9.VIII.1941; Hrvatska straža, No 67, 22.III.1940.

[43] Д-р Трухелка е учен ориенталист, автор на многобройни статии, посветени на историята на босненските мюсюлмани. Усташите го ценят като голям експерт по мюсюлманския въпрос в Босна и Херцеговина.

за етнически най-чистия дял на южните славяни въобще[44]. Усташите наблягат на обстоятелството, че самите босненците не се смятат за турци и не позволяват да ги третират като такива. Те се възприемат като „чистокръвни хървати", приели някога исляма чрез насилие. По мнението на хърватските националисти, по език, кръв и история босненските мюсюлмани коренно се различават от турците, живеещи в южните краища на бивша Югославия (Македония и Албания)[45].

Усташите признават, че между мюсюлмани и католици има определени различия (главно във вяра и култура), но те не биха съществували, ако двете общности са живели в рамките на една държава и ако умишлено не са ги задълбочавали австро-унгарските, а по-късно и сръбските власти в Югославия, прилагайки принципа „разделяй и владей". Усташите не отричат, че поради религиозната си принадлежност мюсюлманите са подложени на източно (ориенталско) политическо, икономическо и културно влияние и заимстват някои ориенталски обичаи, традиции и особености в начина на живот, но въпреки това никога не престават да се усещат хървати[46].

Усташките идеолози специално изтъкват „приноса" на ислама в запазването на хърватството. Според тях ислямът е онази сила, която през вековете на бурната хърватска история е съхранила „изконната хърватска кръв" в Босна и Херцеговина. Хърватските националисти смятат, че с приемането на исляма мюсюлманите се отделят от останалото население на Босна и Херцеговина, затварят се в своите общини и в тази си изолация запазват хърватския си език, имена, традиции, народни обичаи и т. н. В случая идеята е, че вярата на мюсюлманите ги прави много консервативни, но така те се оказват предпазени от западноевропейското културно влияние и от „смесването на расите", които в по-голяма степен засягат хърватите католици[47].

Особено силни в усташката пропаганда са езиковите аргументи за хърватския произход на мюсюлманите. Това, че те

[44] Hrvatska smotra, No 7, 1934, p. 255.

[45] HN, No 41, 17.XI.1939; No 309, 24.XII.1941; 1941 u istoriji..., p. 264.

[46] NDH, No 20, 25.IX.1941; Parlamentarni govori..., p. 6, 43; Spomen-knijga..., p. 60.

[47] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 43; HN, No 94, 7.V.1941; No 309, 24.XII.1941; Za dom, No 26, 12.VIII.1943.

употребяват именно хърватския народен език (йекавския диалект) се смята за необоримо доказателство за хърватските им корени. Усташите не приемат тезата, че езикът на мюсюлманите е „отделен език" и го обявяват за „най-чистия хърватски език". Според тях босненските мюсюлмани създават своя книжовност, която е съставен дял на хърватската култура. Тя е писана на хърватски език, независимо че понякога е използвано арабското писмо. И тъй като езикът е един от основните белези на културата, то усташката теза е, че мюсюлманската култура в Босна и Херцеговина, макар и по външна форма да е ислямска, дълбоко по своята същност е славянска, при това – хърватска култура[48].

От гледна точка на доказване на хърватското етническо право върху Босна и Херцеговина много съществен се оказва въпросът за появата на православното население в тези земи. Усташите твърдят, че това са „чужди заселници", проникнали в региона с турската инвазия. При това в мнозинството си те не били етнически сърби, а „власи" и „неславяни" от православната вяра. Едва през XVIII–XIX в., под влияние на засилената сръбска пропаганда и активната дейност на Сръбската православна църква, те приели сръбското национално съзнание. Усташите сочат, че с течение на времето все повече етнически сърби се заселват в Босна и Херцеговина, което било една умишлено провеждана колонизаторска политика на сръбските управляващи кръгове[49].

Според усташките дейци населението в региона, което приема исляма, няма нищо общо с тези придошли от други райони заселници и съхранява своето хърватско национално съзнание през вековете. Те признават обаче, че Босна и Херцеговина често са били обект на национално и религиозно съревнование между хървати и сърби с цел да се противодействува на формирането на мюсюлманско национално съзнание. За тях мюсюлманите и католиците в Босна и Херцеговина са двете основни групи, които са запазили хърватския характер

[48] HN, No 311, 29.XII.1941; No 407, 22.IV.1942; Hrvatska smotra, No 7, 1934, 255–256; *Crljen, D.* Načela..., p. 31.

[49] HN, No 22, 7.VII.1939; *Lorković, M.* Narod..., p. 44; *Mandić, D.* Hrvatske zemlje..., p. 135, 156, 178–180.

на региона. Те заедно представляват мнозинство пред заселилите се там влашко-православни и сръбски елементи[50].

Усташите пропагандират, че в Босна и Херцеговина има само два етноса – хървати и сърби, и е твърде изкуствено да се отделят мюсюлманите като самостоятелен „босненски народ" единствено на база религия. Според тях католическото духовенство успява да притъпи верския антагонизъм между двете „братски" общности в региона. Усташките идеолози подчертават, че за разлика от сърбите, хърватите проявяват религиозна търпимост спрямо мюсюлманите. Те твърдят, че последните възприемат именно хърватската азбука и хърватския литературен език, като заслугата в това отношение отдават на хърватските просветители. Усташите констатират, че мюсюлманската интелигенция е по-податлива на хърватското, отколкото на сръбското влияние и една част от нея с течение на времето започва да изявява хърватското си национално съзнание. В усташката пропаганда се акцентира върху факта, че мюсюлманите симпатизират на хърватите, вкл. и на тяхната националноосвободителна борба[51].

Според усташите сръбската анексионистична пропаганда в региона довежда до избухването на Първата световна война. Съгласно пропагандната им теза, след разгрома на Хабсбургската монархия и включването на Босна и Херцеговина в рамките на Югославия положението на мюсюлманите се влошава чувствително. Хърватските националисти твърдят, че за да обосноват тезата за сръбското мнозинство в Босна и на тази база да отхвърлят хърватските претенции към региона, сръбските власти обявяват мюсюлманското население за „сръбско". От своя страна, усташите пущат в постоянна употреба твърденията за сръбската тирания и неправилното третиране на мюсюлманите в междувоенна Югославия, за да ги привлекат на своя страна по време на Втората световна война[52].

В усташкия печат обаче не се коментира фактът, че през 20-те и 30-те години, чрез своята политическа Югославска

[50] HN, No 76, 29.IV.1941; No 198, 31.VIII.1941; No 1096, 30.VIII.1944; Krv je progovorila..., p. 101, 112.

[51] АМВнР, дело 1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 74; Hrvatska straža, No 18, 4.V.1941; Parlamentarni govori..., 40–41.

[52] HN No 84, 7.V.1941; No 905, 8.XII.1943; Krv je progovorila..., p. 105.

мюсюлманска организация (ЮМО), мюсюлманите се борят за автономия на Босна и Херцеговина и често влизат в комбинации със сръбските управници. Те имат свои преставители в редица коалиционни кабинети и по този начин Белград ги приобщава към властта. От усташка страна също така се премълчава, че в междувоенния период прохърватските мюсюлмани са твърде пасивни. При това повечето мюсюлмански дейци избягват да вземат открито страна между двете борещи се за влияние сред тях християнски общности, смятайки, че и „хърватизацията", и „сърбизацията" подкопават мюсюлманската им идентичност. Всичко това остава някак си на заден план и не се отразява в усташките материали[53].

В същото време се подчертава, че недоволството на мюсюлманите е голямо и че за всички техни страдания е виновно доминираното от сърбите управление. Едни от най-известните мюсюлмански лидери в Югославия (като Мехмед Спахо, Хакия Хаджич и др.) се представят в усташката пропаганда за страстни „хърватски патриоти". Усташите изтъкват, че и в междувоенна Югославия продължава културната гравитация на мюсюлманите към Загреб. Те заключават, че опитите за посърбяването им в този период пропадат. Според хърватските националисти Босна и Херцеговина си остават безспорни хърватски земи. По тяхно мнение именно сред мюсюлманите е най-силно развито хърватското национално чувство, а тяхното хърватско национално съзнание не само че не е ликвидирано, но е и най-добре съхранено[54].

При непримиримата вражда, съществуваща между хървати и сърби, на мюсюлманите в НХД е отредено да играят твърде важна роля, поради което те са третирани като равноправни граждани на новата държава. Усташкото правителство следва политиката на толериране на мюсюлманите и им дава всички права и привилегии, с които се ползват и католиците. В пресата се пропагандира, че Павелич се е проявил не само като искрен

[53] *Jelinek, Y.* Bosnia-Herzegovina..., p. 280; The Muslims of Bosnia-Hercegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia (ed. by Mark Pinson). Harvard University Press, 1994, 130–134.

[54] АМВнР, дело 1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 75; HN, No 55, 23.II.1940; No 848, 1.X.1943; *Дошен, М.* Цит. съч., 7–8.

приятел на мюсюлманите, но от НХД е направил страна, в която те се ползват „с пълна верска равноправност и участват в ръководството на обществените работи“[55]. Хърватските националисти правят всичко възможно, за да покажат приятелското си отношение към мюсюлманите. Новата власт разчита на тях, постоянно търси сътрудничеството им и широко го афишира. Тя иска да си подсигури мюсюлманската подкрепа, да разшири влиянието си в Босна и Херцеговина и да заздрави връзките си с Ислямската религиозна общност и рейс-ул-улемата[56].

Политиката спрямо мюсюлманите има за цел да ги приобщи към хърватската държава. Затова националната програма на усташите предвижда както включването им в структурите на властта, така и предоставяне на религиозно-просветна автономия на Босна и Херцеговина. Усташите обещават реализация на политическите и религиозните аспирации на мюсюлманите, а на техните лидери – висши цивилни и военни постове в държавния апарат. Двама техни лидери последователно заемат вицепремиерското място в усташкото правителство (братята Осман и Джафер Куленович), мюсюлмани са назначавани като министри, дипломати, държавни секретари, велики жупани, както и на други висши административни постове (особено в Босна и Херцеговина)[57]. В антуража си Павелич привлича много мюсюлмани, повечето от които са известни дейци на ЮМО, като братя Куленович, Адемага Мешич, Хакия Хаджич, Алия Шуляк, Хилмия Бешлагич, Мехмед Алайбегович, Мехмед Меничич и др. Мнозина от тях са представени в ръководството на усташкото движение[58]. Загребският мюфтия Муфтич става член на Държавното вече в НХД. Дори в хърватския Сабор има 17 мюсюлмани[59].

[55] ПЧП, 246, 4.XI.1942, 14.

[56] АМВнР, дело 1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 75; *Jelinek, Y.* Nationalities..., 201–202.

[57] Първият вицепремиер в усташкото правителство е Осман Куленович, който през ноември 1941 г. е заменен на същия пост от далеч по-известния си брат, един от лидерите на бившата ЮМО, Джафер Куленович, заемащ длъжността чак до разгрома на НХД. През юни 1941 г. Хилмия Бешлагич е назначен за министър на транспорта и обществените работи, а през май 1944 г. на Мехмед Алайбегович се поверява отговорният пост министър на външните работи. (Вж. Narodne novine, No 4, 17.IV.1941; Nova Hrvatska, No 240, 13.X.1943; *Кочанков, Н.* Независимата..., p. 258, 260–261.)

[58] Така например Адемага Мешич е доглавник в усташката организация, Хакия Хаджич – усташки комисар в Сараево, и т. н. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 199.)

Раздаването на висши държавни постове на мюсюлманските лидери се оказва твърде подходяща политика. Павелич ги допуска до властта, за да използва влиянието им върху мюсюлманските маси и чрез тях да заздрави своите позиции. Той се опитва да укрепи усташкия режим, разчитайки на тясното сътрудничество на мюсюлманите с централната власт в Загреб. Особено умел ход е предоставянето на един от най-висшите постове в управленския апарат на НХД, а именно поста подпредседател на Министерския съвет, на Джафер Куленович. Той е една от най-влиятелните политически фигури в бивша Югославия и се ползва с огромно влияние и авторитет сред мюсюлманското население в Босна и Херцеговина[60]. При това в пресата широко се пропагандира вниманието на Павелич към мюсюлманите, като се афишират всички негови срещи и разговори с представители на мюсюлманската общност. В усташките вестници намират място много снимки и съобщения за аудиенции и срещи на висшето усташко ръководство с изтъкнати и високопоставени мюсюлмански дейци[61].

В своята политика и пропаганда усташите отделят специално внимание на установяването и утвърждаването на новата власт в Босна и Херцеговина. Още на 24 април 1941 г. в Сараево пристигат Славко Кватерник и Глайше фон Хорстенау начело на една усташка делегация, за да присъстват на учредяването на органите на властта в града. На 30 април там официално се извършва заклеването на хърватската войска, на което присъстват и лидерите на католическото и мюсюлманското духовенство начело с архиепископ Иван Шарич и рейс-ул-улема Фехим Спахо. В Сараево се създава усташко комисарство (представителство), което изпраща комисари по които и общини. За главен комисар на Босна и Херцеговина е

[59] *Pavelić, A.* Džamija..., p. 9, 18.

[60] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 83–84.

[61] HN, No 250, 22.X.1941; No 849, 2.X.1943; NDH, No 14, 14.VIII.1941; No 24, 23.X.1941; Nova Hrvatska, No 113, 14.V.1944.

назначен Юре Францетич, на когото са подчинени всички останали комисари в региона[62].

Правителството прави много символични жестове, които целят да демонстрират загрижеността му към съдбата на босненските мюсюлмани и третирането на Босна и Херцеговина като „най-хърватска територия". Един от тях е нереализираният план столицата на страната да се премести от Загреб в Баня Лука[63]. По този начин усташите целят да изтъкнат единството на Босна и Херцеговина с Хърватия и да демонстрират жизнената важност на региона за целокупния живот на НХД. В пресата дори се появяват материали, в които се твърди, че Загреб само временно е главен град и че Баня Лука „доминира" в цялата хърватска земя[64].

Още с идването си на власт усташите уверяват, че изповядването на исляма ще продължи свободно в НХД. На официално равнище на мюсюлманите се гарантира свобода на религията и образованието. На срещи с представители на ислямската религиозна общност Павелич изразява намерението на правителството католическата и мюсюлманската религия в НХД да се ползват с едни и същи права. На практика той обещава даването на широка религиозно-просветна автономия на мюсюлманите в Босна и Херцеговина[65].

Разбирайки добре огромното значение на религията за мюсюлманите, хърватските националисти не пропускат случай официално да изразят уважението си към нея. В усташката преса се поместват поздравления към „братята мюсюлмани" по случай честването на техните религиозни празници. Вестник „Хърватски народ" отбелязва още през май 1941 г., че хърватското правителство проявява грижа за духовенството на всички законно признати вероизповедания, която се изразява в оказването на допълнителна материална помощ. Дори на 25

[62] HN, No 72, 25.2V.1941; No 81, 4.V.1941; 1941 u istoriji..., p. 266; *Pavelić, A.* Džamija..., p. 73, 79, 104.

[63] В това има известна логика, тъй като градът е разположен в географския център на НХД, докато Загреб се намира в непосредствена близост до северозападната граница на страната.

[64] HN, No 79, 2.V.1941; Katolički tjednik, No 18, 4.V.1941.

[65] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 36; HN, No 175, 8.VIII.1941; *Pavelić, A.* Džamija..., 95–96.

май се издава отделен закон-наредба, който регулира заплащането на духовенството от Ислямската религиозна общност[66].

Показателен пример за грижата на правителството за нормалния духовен живот на мюсюлманите в страната е изграждането на огромна джамия в центъра на Загреб[67]. Самото откриване на джамията (18 август 1944 г.) е пропагандна манифестация на промюсюлманските настроения на усташките кръгове. Павелич не пропуска да я нарече „светилище на хърватския народ и на исляма"[68]. По повод отварянето на джамията излиза и сборникът „Спомен-книга" (в две части) под наслов „Джамията в Загреб". В него се излагат всички основни постулати на усташките идеолози по мюсюлманския въпрос в НХД. Освен това усташката преса помества много материали, в които се заявява, че новоизградената джамия в Загреб „не е само прах в очите на мюсюлманите", а потвърждение на тезата, че Хърватия е държава на две религии – католицизъм и ислям. Откриването ѝ се преценява като свидетелство за добрата воля на усташите и израз на почитта им към ислямската вяра и нейните привърженици. То е добър повод да се пропагандира „религиозната толерантност" на хърватите и зачитането на „религиозната свобода" в НХД[69].

В стремежа си да демонстрира симпатии към мюсюлманите усташкото правителство пристъпва и към субсидиране на техните училища. В тях започват да се допускат мюсюлмани учители[70]. Павелич дори позволява създаването на специални мюсюлмански части в хърватската армия[71]. След отцепването

[66] HN, No 1084, 28.V.1944; Krv je progovorila..., p. 47.

[67] В джамия се превръща Музеят на изобразителното изкуство (т. нар. Павилион на Иван Мещрович), което предизвиква негодуването на доста католици и любители на изкуството. Самият Загребски архиепископ Алойзие Степинац реагира негативно и сочи, че в Загреб никога, дори и по време на османското владичество, не е имало джамия. (Вж. HN, No 219, 21.IX.1941; *Pavelić, A.* Džamija..., p. 15.)

[68] HN, No 1113, 19.VIII.1944.

[69] Пак там, No 1112, 18.VIII.1944; *Pavelić, A.* Džamija..., 5–6, 39–40, 45–47, 101; Krv je progovorila..., p. 91.

[70] HN, No 311, 28.XII.1941.

[71] В процентно отношение те представляват около 30% от състава ѝ. Някои от тези части играят ролята на лична гвардия на Поглавника. (Вж. *Mužić, I.* Pavelić..., 40–41.)

възлизат на 100 хил. души[78]. В пресата постоянно се дава информация за прогонването на мюсюлманското население от родните му места и за потоците бежанци към вътрешността на Хърватия. С това се цели в НХД да се предизвика силна емоционална реакция сред мюсюлмани и хървати, което трябва да ги подтикне към присъединяване към усташките редове, както и в тези на домобранската армия, за защита на Босна и Херцеговина[79].

За да се внушава омраза и нетърпимост към сърбите, в пропагандата действията им се описват с такива силно емоционални епитети и думи, като: „злодеяния", „безпримерни зверства", „дивашки изяви" и т. н. Върху четниците се сипят безброй обвинения, че извършват престъпления, които „нямат аналог в човешката история", че вилнеят из босненските земи и в своя „дивашки нагон" палят и убиват всичко живо[80]. При това усташите чертаят апокалиптични картини, като твърдят, че мюсюлманите никога не са изпадали в по-тежко положение в своето историческо развитие. Основната цел на усташката пропаганда е да се внуши страх сред мюсюлманското население, който би го подтикнал да организира самоотбраната си и да отговори на насилието с насилие, като се разправи с тези, които заплашват живота и религията му, т. е. с православните сърби. Това би подпомогнало усташките военни части в борбата им за прочистването на Босна от сръбските четнически отряди. Разпалването на антисръбските настроения сред мюсюлманите е една от основните цели на усташкия режим[81].

Хърватските националисти залагат изключително много на разкриването пред обществеността на четническите планове за

[78] В действителност е трудно да се установи броят на мюсюлманските жертви, но по мнението на повечето историци става дума за десетки хиляди. По изчисленията на Боголюб Кочович босненските мюсюлмани са намалели с 86 хил. по време на войната, което е 6,8% от общия им брой, при това главно поради четническия терор. (Вж. АН, f. 227, kut. 3, doc. без сигн. от 10.V.1943, 2; *Hefer, S.* Цит. съч., 171–186; *Kočović, B.* Цит. съч., с. 124.)

[79] HN, No 138, 2.VII.1941; No 229, 1.X.1941; No 610, 18.XII.1942; *Petranović, B., M. Žečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 681.

[80] HN, No 201, 3.IX.1941; No 212, 14.IX.1941; No 213, 15.IX.1941; No 579, 12.XI.1942.

[81] АН, f. 212, svež. 1, No 1003/43; f. 227, kut. 3, doc. RT 320/42, p. 1; 1941 u istoriji..., 270–271.

прочистване на Босна и Херцеговина от мюсюлмани и католици с цел районът да бъде анексиран към етнически хомогенна „Велика Сърбия". Те уверяват, че жертва на четническите погроми са изключително мюсюлманите и особено онези, които се усещат хървати[82].

В хърватската преса често се правят ретроспекции в историческото минало, за да се докаже, че плановете за изтреблението на мюсюлманското население съвсем не са нови и че това е трайно провеждана сръбска политика. Усташите внушават, че конфликтите между мюсюлмани и сърби са много по-остри и неразрешими, отколкото тези между католици и православни. Те припомнят, че мюсюлманско-сръбската вражда и омраза датира още от времето на османското владичество (конфликтът между рая и господари), която сега се възпламенява с нова сила[83].

В пропагандата се прави съпоставка между политиката на Белград и Загреб по мюсюлманския въпрос след 1918 г., за да се открои разликата между тях. Мюсюлманите се настройват антиюгославски, като им се припомня, че в Югославия е водена активна антимюсюлманска политика – джамиите им са разрушавани, а самите те са тероризирани, прогонвани от родните им краища или избивани, потискани в икономическо отношение и т. н.[84]. Усташите твърдят, че ако в Османската империя и в Австро-Унгария е съществувала верска толерантност и босненските хървати са успели да запазят обичаите и традициите си, то с образуването на Югославия положението коренно се променя. Според тях сърбите се оказват крайно нетолерантни във верско отношение. Усташите ги обвиняват, че са разрушили онова равновесие на верските общности,

[82] В усташките архиви, както и в периодиката от 1941–1945 г., се откриват десетки документи, свидетелстващи за сръбската антимюсюлманска политика. Тя се характеризира от усташите като политика на планово и системно ликвидиране на населението, изповядващо исляма в Босна и Херцеговина, и то в земи, които то от векове населява, за да се освободи „жизнен простор" за сръбско-православния елемент. (Вж. АН, f. 227, kut. 3, doc. без сигн. от 10.V.1943, 1–2; HN, No 270, 12.XI.1941; No 311, 28.XII.1941; No 910, 14.XII.1943.)

[83] HN, No 76, 29.IV.1941; No 229, 1.X.1941; No 1145, 26.IX.1944; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 31; Krv je progovorila..., p. 106.

[84] HN, No 71, 24.IV.1941; No 107, 30.V.1941; No 1114, 20.VIII.1944; ПЧП, 246, 4.XI.1942, с. 14.

което е съществувало в Босна и Херцеговина до 1918 г. Те твърдят, че в Югославия мюсюлманите били изправени пред опасността от асимилация, а тяхната самобитност била поставена под въпрос[85].

Усташите налагат идеята, че четническата тактика спрямо мюсюлманите в НХД е само едно продължение на традиционната антимюсюлманска сръбска политика до 1941 г. Според тях по време на световния военен конфликт сърбите виждат възможност в хаоса на войната да ликвидират окончателно мюсюлманите от етническата карта на Босна и Херцеговина. Затова на сърбите се гледа като на „заклети неприятели", които подлагат мюсюлманското и католическото население на най-тежки погроми[86].

Именно антимюсюлманската насоченост на четническите действия дава възможност на усташите да отстояват необходимостта от хърватско-мюсюлмански съюз. Великосръбският експанзионизъм се смята за фактор, който улеснява процеса на постигане на националното единство на хърватския народ. Усташите целят да разпалят един инстинктивен, съхранителен национализъм сред мюсюлманското и хърватското население в страната на чисто антисръбска основа. Пропагандата има за задача не само да убеди населението в Босна и Херцеговина, че е хърватско и да пробуди „хърватското" му национално чувство, но и да го насочи в борбата против сърбите.

Споменът за лошото третиране от белградския режим, постоянните четнически погроми и целенасочената антисръбска усташка пропаганда има за резултат включването на част от мюсюлманите в масовите акции срещу православните сърби, организирани от властите. Разбира се, в пресата това се преувеличава, като се говори за „единодушието" на хърватското мюсюлманско население, което въстава против сръбската тирания и масово навлиза в усташките редове за потушаване на сръбските вълнения в НХД. Дават се уверения, че то показва истински героизъм в борбата против „четническо-комунистическите банди" и се оказва „могъщ фактор" в отбра-

[85] HN, No 1138, 17.IX.1944; *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 105.

[86] AH, f. 249, kut. 4, doc. T171; Hrvatska straža, No 46, 25.II.1940; No 3, 1941, 145–146; *Pavelić, A.* Džamija..., p. 81.

ната на страната и запазването на „хърватския жизнен и исторически простор"[87].

Наистина има много мюсюлмани, които преследвайки лични или групови интереси, се включват в усташките редове и симпатизират на усташката власт. На усташки събрания в Босна и Херцеговина те често изразяват своята преданост и вярност към режима, което намира широк отзвук в пресата. Хърватските националисти не пропускат да отбележат случаите, в които мюсюлманите начело със своите религиозни и политически водачи правят внушителни манифестации на своето „хърватство" в НХД. В пропагандата широко се огласяват посещенията на мюсюлманските лидери при Павелич, по време на които те изразяват верноподаническите си чувства. Често се публикуват статии на представители и лидери на мюсюлманската общност, в които се потвърждава, че за мюсюлманите от Босна и Херцеговина не съществува друго решение на националния въпрос освен присъединяването им към НХД[88].

Като се има предвид, че в авторитарните държави пресата е напълно цензурирана, а всички публични изяви са поставени „под контрол", не е трудно да се прецени, че публикуваните речи и статии на мюсюлманските лидери са изцяло в духа на провежданата от усташите политика по мюсюлманския въпрос. Водени от страх за собствения си живот или от желание да се харесат на новите управници, мюсюлманските лидери – интелектуалци и политици, се представят като радетели на хърватската национална кауза и проповядват основните положения на усташката национална програма, като например постановките за историческата общност на мюсюлманите с техните „християнски братя", за Босна и Херцеговина като за „свята хърватска земя" и т. н. Те приемат НХД за свое отечество, в чийто граници изразяват желание да останат и в бъдеще, и постоянно говорят за „непоколебимата преданост" на ислямските хървати към хърватската държава[89].

[87] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 83; HN, No 229, 1.X.1941; No 678, 11.III.1943; No 1113, 19.VIII.1944.

[88] АМВнР, дело1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 75; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1388, p. 24; HN, No 107, 30.V.1941; No 550, 9.X.1942; 1941 u istoriji..., p. 267.

[89] HN, No 496, 7.VIII.1942; No 1113, 19.VIII.1944; *Pavelić, A.* Džamija..., 1–3, 5, 89.

Мюсюлманските дейци често правят исторически ретроспекции с цел да покажат тежкото положение на мюсюлманите в Югославия, където били третирани като „граждани от трети разред“. Те припомнят за нарушаването на човешките и религиозните им права, за икономическата експлоатация и т. н., за да изразят удовлетворението си от създаването на НХД. Мюсюлманските поддръжници на усташката политика твърдят, че са били „мъченици“ на предишния режим наравно с хърватите и афишират „здравите връзки“, които са съществували тогава между католици и мюсюлмани, както и огромните жертви, които тяхната общност дава при разгрома на върлуващите из Босна сръбски четници, за да утвърдят тезата за заслугите си в хърватската националноосвободителна борба и при изграждането на новата държава. Те често употребяват изразите „нашето хърватско отечество“, „нашият хърватски народ“, „нашият Поглавник“, изразявайки по този начин пълно раболепие пред усташката власт. Тези мюсюлмански представители внушават идеята, че по преданост и вярност към НХД мюсюлманите не остъпват на хърватите католици[90].

По въпроса за отношението на мюсюлманите към провежданата държавна политика в приветствието си на 11 май 1941 г. във връзка с образуването на НХД рейс-ул-улема на Ислямската религиозна общност Фехим Спахо заявява: „Ние имаме своя държава... Ние, мюсюлманите, от сърце я поздравяваме, знаейки, че в нея встъпваме като равноправни граждани и твърдо вярваме, че над нито един мюсюлманин няма да се извърши никаква неправда... Павелич иска точно това – мюсюлманите да се усещат свои на своето... Нашият вековен идеал за правда и равноправие ще бъде напълно осъществен.“[91] Джафер Куленович е друг мюсюлмански лидер, който твърдо следва усташката политика по мюсюлманския въпрос в страната и периодично потвърждава своята лоялност към новото хърватско националистическо правителство. След аудиенцията си при Павелич на 14 август 1941 г. (като лидер на ЮМО) на журналистически въпрос дали ЮМО ще влезе в

[90] HN, No 311, 28.XII.1941; No 360, 24.II.1942; No 1120, 27.VIII.1944; *Petranović, B., M. Žečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 650.

[91] HN, No 91, 14.V.1941.

усташкото движение, той отговаря, че това не е нужно, защото всички мюсюлмани са в движението още от създаването му, сътрудничат с него и подкрепят държавната политика и управлението на НХД. Той изразява увереността си, че мюсюлманите с всички сили ще работят за заздравяването и изграждането на хърватската държава[92].

Макар че имат пълната подкрепа на ЮМО и нейното ръководство, усташите предпочитат да се презастраховат и по тяхна инициатива в Босна и Херцеговина се създава ново политическо движение на хърватите мюсюлмани начело с проф. Хакия Хаджич и Адемага Мешич – като алтернатива на ЮМО. Новото движение излиза с явна хърватска националистическа програма и пропагандира, че с разгрома на Югославия босненските мюсюлмани вече открито могат да заявят пред света своето хърватско потекло и национално съзнание[93].

Толерирайки исляма, усташите целят да привлекат на своя страна влиятелното и с изключително силни позиции в обществото мюсюлманско духовенство. Самите мюсюлмански лидери уверяват Павелич, че всички мюсюлмански свещеници хранят към него „най-големи симпатии и вярност“[94]. При посещението си при Поглавника новият шеф на Ислямската религиозна общност Адемага Мешич казва: „Вие спасихте нашата вяра, исляма. Да не бяхте вие, след 50 години нямаше да има в Босна ислям и ние сме ви повече задължени, отколкото нашите братя католици хървати.“[95]

Усташите усилено работят за привличане на възможно най-широк кръг от свои съмишленици сред мюсюлманските кръгове. Загреб се превръща в център на пропагандата не само за мюсюлманите от НХД, но и на тези от Сърбия, Македония, Черна гора и Санджак. Усилията им се увенчават частично с успех. На няколко пъти в хърватската столица пристигат делегации от Санджак с предложения към Павелич за анексия на региона към НХД[96].

[92] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 32, л. 5; HN, 15.VIII.1941.

[93] *Pavelić, A.* Džamija..., p. 80, 84.

[94] HN, No 71, 24.IV.1941; No 113, 19.VIII.1944.

[95] 1941 u istoriji..., p. 132.

[96] *Kerner, R.* Цит. съч., с. 272.

Усташката агресивна пропаганда дава желаните резултати. В своите жестокости участващите в конфликта мюсюлмани не остават по-назад от сърбите. Твърде фанатични, те се организират от Павелич в специални военни единици (дивизии), чиято основна цел е да извършват терористични акции в регионите с православно население. Тези части се заемат с масови убийства на етнически принцип, с разрушаване на православните църкви в Босна и Херцеговина и пр. Мюсюлманските военни формирования твърде скоро стават прочути със своите зверства и престъпления срещу сърбите дори извън границите на НХД. За да организират своята самозащита срещу специализираните дивизии, сърбите в региона масово се присъединяват към четническите формирования, които на свой ред извършват издевателства над мирното мюсюлманско население. Пролива се много невинна кръв и от двете страни – точно така, както е замислено от усташкото правителство. Чрез масови репресии сръбските и мюсюлманските елементи се изтребват взаимно, а най-голяма полза от това имат усташките власти[97].

Усташите прибягват до всички възможни средства за настройването на сърби и мюсюлмани едни срещу други. Макар че се обявяват за най-големите защитници на мюсюлманското население срещу сръбските набези на запад от Дрина, те често прибягват до тактиката на дегизирането на военните си отряди с мюсюлмански дрехи при атаките на сръбските села в Босна и Херцеговина. Така те се надяват да създадат впечатлението, че убийствата се извършват от мюсюлманите и по този начин целят да създадат антимюсюлмански настроения сред православните и да се освободят от вината и отговорността за извършваните зверства и погроми в региона[98].

Двойствената политика на усташкото ръководство спрямо мюсюлманите и честото им използване само като „пушечно месо“ в саморазправата със сърбите в НХД отблъсква някои мюсюлмански кръгове и води до охлаждане на отношението им към правителството. Въпреки постоянното „промиване на

[97] *Maclean, F.* Eastern Approaches. London, 1949, p. 335; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 2, p. 53.

[98] NARA, M 1203, doc. 860.00/1953; *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 201.

мозъците“, което се прави чрез усташката пропаганда, сред мюсюлманското население се наблюдава известно осъзнаване и с течение на времето усташката политика намира сред него все по-слаба подкрепа[99]. Мюсюлманите се разочароват от хаоса, който настъпва в региона, от липсата на сигурност и законност, от които на практика страдат най-много те. Цялата територия на региона се оказва окупирана от различни военни сили, които налагат своя местна власт – усташка, италианска, немска, четническа, партизанска и т. н. Различните военни части водят безспирни сражения помежду си и постоянно тероризират местното население[100]. Усташкото правителство прави безуспешни опити да овладее ситуацията. Но дори то признава, че дотогавашната отбрана срещу четниците не дава добри резултати и че мюсюлманите в тези краища се намират в незавидно положение. Именно невъзможността на загребските власти да защитят мюсюлманите от четническите и партизанските набези кара последните да се отдръпнат от правителството и да търсят помощ другаде[101].

Правната несигурност, беззаконията, терорът и страхът от сръбското отмъщение предизвикват широко недоволство сред мюсюлманските обществени кръгове, което расте в хода на войната. Постоянната заплаха за живота и собствеността кара много мюсюлмани да минат в опозиция на режима, факт, който изобщо не се огласява в официалната преса. Още през ноември 1941 г. в българските донесения от Загреб обаче вече се говори за „охлаждането“ на отношението на мюсюлманите към усташката власт. В тях се констатира, че една част от изповядващите исляма почти не участва в борбата срещу четничеството, друга част – дори му сътрудничи, трета част се държи твърде пасивно, а останалите проявяват открити тен-

[99] Това, разбира се, не може да се долови в официалната преса, но се открива в архивните материали. В някои извори директно се констатира, че мюсюлманите като цяло не са на страната на усташкото движение. (Вж. АН, f. 211, kut. 5, doc. 857, p. 382; Fond NDH, kut. 61, Noreg. 13/2; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1389, p. 2; doc. 860H. 00/1310, p. 2.)

[100] Zbornik dokumenta i podatka... T. 12, knj. 1, p. 641; *Pavlowitch, S.* Unconventional perceptions..., 88–89.

[101] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 198, 200–201; *Jelinek, Y.* Bosnia-Herzegovina..., p. 279.

денции към автономизъм[102]. Дори в някои усташки сведения от 1942 г. насетне се признава, че мюсюлманите все повече се отдръпват от хърватите католици, на които гледат с голяма доза недоверие, започват да избягват контакта с представителите на държавната власт и все по-активно навлизат в редовете на четниците и партизаните[103]. С напредването на войната и със засилване успехите на Съюзените сили те започват все по-определено да се разграничават от усташите.

Интересна е оценката на германците за хърватско-мюсюлманските отношения, тъй като техните представители в НХД са доста добре запознати със ситуацията в страната. По мнението на Глайше фон Хорстенау „мюсюлманите ще следват хърватите, защото имат властта, но те винаги ще търсят да защитават своите специфични мюсюлмански интереси". Германският военен представител е убеден, че усташката политика на асимилация е неправилна, защото нито в миналото, нито в настоящия момент мюсюлманите могат да бъдат превърнати в хървати или сърби. Така Хорстенау признава тяхната специфична национална идентичност, но тези негови съждения не се споделят от усташките лидери[104]. Обаче се подкрепят от други висши военни и дипломатически представители на Третия райх в НХД, един от които е германският пратеник (комисар) в Босна и Херцеговина А. Хефнер. В честите си известия до Хорстенау той споделя мнението, че мюсюлманите не са по-тясно свързани с хърватите, отколкото със сърбите, и биха постъпвали със същата жестокост спрямо сегашните си съюзници, както и спрямо православните, при промяна на политическата обстановка. „Най-голямата заблуда – споделя Хефнер – е да се вярва, че между мюсюлмани и хървати съществува някакво усещане за обща национална принадлежност."[105]

Всъщност в германските оценки прозира истината по отношение на усташката политика по мюсюлманския въпрос в

[102] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 84.
[103] AH, f. 227, kut. 2, doc. 5740–I–A–1942; doc. VT188/44, 12; doc. VT120/1944, p. 7; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1454, p. 3.
[104] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 339.
[105] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 114.

НХД. Самият факт, че усташкият режим не признава етническата самостоятелност на мюсюлманите и ги третира като част от хърватския народ, вече сам по себе си говори за извършване на опит за асимилация. Разбира се, хърватските националисти следват тази политика най-вече поради страха си от мюсюлманския сепаратизъм, но в същото време отблъскват от себе си всички онези мюсюлмани, които имат силно развито чувство за собствената си националнорелигиозна самобитност и уникалност. Факт е, че мнозинството от мюсюлманите не се считат нито за хървати, нито за сърби. Те оказват съпротива на усташките опити за идентификацията им с хърватския народ и приемат тактиката или на опозиция, или на пасивност по отношение на усташкия режим. Въпреки постоянните си опити да привлекат мюсюлманите на своя страна, усташите така и не успяват, а политиката им по мюсюлманския въпрос претърпява крах още в края на 1941 г.[106].

Прокламираното равноправие между „двата клона" на хърватския народ в НХД така и не се осъществява на практика. Тезата, че мюсюлманите са „органична и интегрална част" на този народ, си остава само празен лозунг. В действителност отношенията между хървати и мюсюлмани съвсем не са толкова сърдечни и приятелски, колкото се представят в официалната пропаганда. Между думите и делата на усташкото правителство съществува голяма пропаст. При това местните власти в Босна и Херцеговина безконтролно вършат произволи и съвсем не се съобразяват с онова, което обещават висшите държавни функционери в Загреб[107].

Мюсюлманите започват публично да протестират против преференциалното третиране на католиците в страната и липсата на реална защита на мюсюлманските граждански и религиозни интереси. Макар че имат свои представители в правителството (дори заместник министър-председателят е мюсюлманин), на тях по-скоро са отредени представителни функции и те не вземат реално участие в изпълнителната власт

[106] *Ракова-Маринкьова, С., А. Желязкова, М. Йовевска.* Цит. съч., с. 142; *Malcolm, N.* Bosnia. A Short History. Papermac, 1994, p. 186.
[107] AH, f. 227, kut. 1, doc. T 377/41, p. 1; *Jelinek, Y.* Bosnia-Herzegovina..., 282–283.

на страната. Мюсюлманите са особено недоволни от факта, че в мнозинството си висшите магистрати в Босна и Херцеговина са от хърватски произход (особено онези, от които зависят съдбините на региона, като Андрия Артукович, Виекослав Лубурич, Рафаел Бобан и др.). При назначенията на усташките лидери (стожерници) в отделните жупи на Босна и Херцеговина Павелич също предпочита босненските хървати. Така се оказва, че цялата местна власт в региона е съсредоточена в хърватски ръце[108]. Държавни служби на мюсюлманите се дават твърде рядко и трудно, а самите назначения се бавят с месеци. Усташите прибягват и до такова административно деление на Босна и Херцеговина, при което в отделните региони се намалява броят на мюсюлманите и те се свеждат до малцинство. Последните се оплакват и от дискриминацията им при раздаването на разграбеното от сърби и евреи имущество в областта[109].

В Баня Лука (обявена за бъдеща столица) усташите прехвърлят само временно някои държавни институции от Загреб, и то от второстепенно значение, което не задоволява мюсюлманските аспирации в страната. В действителност подпредседателството на правителството начело с Осман Куленович се премества в Баня Лука в началото на май 1941 г., но още през ноември същата година то се връща обратно в Загреб с нов подпредседател – Джафер Куленович. Така или иначе Баня Лука не става столица на НХД, въпреки че от юни 1941 г. се подготвят условията за превръщането ѝ в главен център на усташката държава[110].

Твърде скоро разочарованието обхваща широки слоеве на мюсюлманската общност. Въпреки че срещу нея усташката власт не организира погроми, обещанията за „братство“ и „равенство“ не се изпълняват. Мюсюлманите започват да изразяват недоволство от политиката на режима. Те често изпра-

[108] AH, f. 227, kut. 1, doc. T 377/41; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1541, p. 9; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 40.

[109] The Muslims..., p. 142; *Mirković, D.* Цит. съч., с. 321.

[110] В българските дипломатически известия от Загреб се констатира, че обещанието за обявяването на града за бъдеща столица на държавата е само „едно морално удовлетворение на мохамеданите“, защото никой сериозно не е мислил да мести столицата от Загреб. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 44.)

щат отворени писма до официалните усташки власти, в които ги обвиняват, че имат негативно отношение към тях и че провокират четническите атаки срещу техните села. Подобни резолюции и протести са изпращани от населението на Сараево, Приедор, Мостар, Баня Лука, Биелине, Тузла и др. В протестите мюсюлманите осъждат усташките произволи и се обявяват за ред и сигурност в региона, опазване живота и имуществото на гражданите без разлика на вяра и националност, уважение към частната собственост, наказания за прояви на религиозна нетолерантност и нетърпимост и т. н. Те настояват за слагане край на кръвопролитията, за премахване на етническата и религиозната дискриминация в страната, за прекратяване на усташките политически и криминални мерки срещу тях и пр.[111]. В резолюциите и протестите членовете на мюсюлманската улема и светският елит отхвърлят обвиненията за масово участие на мюсюлманите в усташките зверства и заявяват открито, че съвсем „злонамерено“ върху тях се прехвърля вината и отговорността за антисръбските ексцесии в Босна и Херцеговина. От името на мюсюлманското население на 14 ноември 1941 г. е изпратена петиция и до германските власти, в която изрично се подчертава, че то няма нищо общо с инициирането на антисръбските престъпления[112].

Мюсюлманите многократно изпращат писмени молби и тъжби до правителството с надежда то да прояви по-голямо разбиране и готовност за оказване на помощ на пострадалите от войната краища. Те остро недоволстват от бездействието на усташките власти в момент, когато техните села са палени и плячкосвани, а жителите им са избивани или живеят в пълна мизерия. Правителството изобщо не изпълнява обещанията си за подобряване живота на мюсюлманите в планинските и слабоплодородните райони на Босна и Херцеговина, които не могат да изхранват населението си и страдат изключително много по време на войната[113]. Разрухата и терорът карат много

[111] *Petranović, B., M. Zečević.* Цит. съч., с. 111; *Malcolm, N.* Цит. съч., с. 186.

[112] AH, f. 227, kut. 1, doc. T 377/41, 2–3; *Busuladžić, M.* Odnos Muslimana prema Nemuslimana. – Glasnik Islamske vjerske zajednice NDH, vol. 13, 4–5, 73–75.

[113] Zbornik dokumenta i podatka... T. 12, knj. 1, p. 766; *Jelinek, Y.* Nationalities..., 201–202.

мюсюлмани да напуснат родните си краища. Правителството обаче не взема необходимите мерки, а лагерите за бежанци не предлагат нормални условия на живот. Не са редки и случаите на избиване на невинни мюсюлмани, измъчване на мюсюлмански затворници и цивилни и дори на изпращането на мюсюлмани в концентрационни лагери на хърватска територия. Особено зле са третирани онези, които изразяват симпатии към сърбите и евреите в страната[114].

Особено чувствителни са мюсюлманите по въпроса за своята религия. Те са притеснени от някои изказвания на висши усташки магистрати, като например това на А. Павелич, който неведнъж споделя, че ще е „по-добре, ако в държавата има само една вяра“[115]. Новите управници възприемат НХД преди всичко като католическа държава и това, естествено, притеснява мюсюлманите, които се страхуват да не станат следващата жертва на усташкия терор и на религиозна дискриминация – след приключването на разправата с православните и евреите в страната. Запазени са много петиции, отворени писма и статии, от които става ясно, че мюсюлманските първенци и духовници настояват за истинска свобода на вероизповеданието в НХД. Те изтъкват традиционната ислямска толерантност към другите религии като пример, който трябва да се следва и от католиците. Мнозина мюсюлмански представители изказват несъгласие с натиска, който се оказва върху сърбите за смяната на религиозното им вероизповедание. Те изразяват недоволство и от факта, че католическото духовенство в Босна и Херцеговина е твърде фанатизирано, крайно националистическо и нетолерантно. Също така те протестират срещу разрушаването на джамии в региона от крайно фанатизирани усташки отряди[116].

Мюсюлманите са недоволни и от факта, че докато в страната се извършва насилствено покатоличване на православните, то преминаването към исляма е ограничено и се възпрепятства от властите. Те настояват, че новопокръстените

[114] NARA, M 1203, doc. без сигн. от 13.IX.1944, p. 42; The Muslims..., 142–143.

[115] Zbornik dokumenta i podatka... T. 4, knj. 2, p. 542.

[116] NARA, M 1203, doc. без сигн. от 13.IX.1944, p. 42; *Jelinek, Y.* Bosnia-Herzegovina..., p. 275, 282–284.

мохамедани в НХД трябва да се ползват със същите привилегии, както тези, които са избрали католицизма. През лятото на 1941 г. дори рейс-ул-улема изпраща оплакване до правителството със списък на селата и областите, в които православни и евреи, минали към исляма, са изпращани в концентрационни лагери или са избивани, докато приелите католицизма са поощрявани и третирани като привилегировани граждани. Той изразява възмущение, че на евреите, минали към католицизма, се позволява да свалят жълтата дискриминационна лента от дрехите си, докато това не се разрешава на тези, приели исляма[117].

Още след създаването на НХД мюсюлманските лидери поставят въпроса за издаването на закон, който да регулира статута на мюсюлманската религия в страната и да въведе широка религиозно-просветна автономия в Босна и Херцеговина. За целта през юни 1941 г. в Сараево се сформира комисия от шериатски специалисти начело с Хакия Хаджич, която през юли предава на Павелич изготвения „Проект за ислямски закон и устав“, но въпреки многократните мюсюлмански настоявания окончателният закон-наредба така и не се издава. През юни 1943 г. до председателя на хърватския държавен Сабор Марко Дошен е депозирана молба от мюсюлманите в Травник за даване автономен статут на Ислямската религиозна общност. В него мюсюлманите припомнят, че са го имали в Австро-Унгария, но са го загубили в Югославия. Те се обявяват против поставянето на религията в служба на политиката в НХД[118].

Наистина военните години не са най-подходящият момент за решаване на религиозните въпроси в страната, но в политиката на усташкото правителство определено се чувства нежелание те въобще да се решат в полза на мюсюлманите. Усташите нямат доверие и хранят сериозни резерви към лоялността им. Те нямат интерес да дадат специален статут на исляма в НХД, защото това би дало голяма свобода на мюсюлманите като религиозна група и би спомогнало за освобождението им от държавния надзор. Павелич предпочита

[117] 1941 u istorij..., p. 273; *Matković*, H. Povijest..., p. 119.

[118] AH, f. 211, kut. 4, doc. 650, p. 252; Nova Hrvatska, 20.IX.1942.

да не им дава религиозно-просветна автономия, за да не ги изпусне от контрол. Правителството не запълва мястото на починалия през 1943 г. духовен лидер на мюсюлманската общност в НХД – рейс-ул-улема, като отказва да одобри назначението на неговия наследник, обявявайки кандидата за неприемлив. По този начин постът остава вакантен до края на войната, което предизвиква широко недоволство сред мюсюлманската общност[119].

Мнозина мюсюлмански политически водачи започват да гледат на автономията на Босна, получена със или без германска подкрепа, като на единственото решение на мюсюлманския проблем в НХД. Това само по себе си вече говори за желание да се избегне директната зависимост от Загреб, а в по-далечна перспектива открива възможност за отцепване и излизане от НХД. Тази политическа идея е не само възраждане на искането за автономия още от времето Австро-Унгария и Югославия, но и опит да се намери практическо решение на проблемите в НХД. Сепаратизмът се появява в резултат на големите четнически изстъпления в Босна (особено в източната ѝ част), неспособността на режима да защити ефективно мюсюлманското население, както и нескритите опити на правителството да го използва като гръмоотвод в конфликта между сърби и хървати. Усташките беззакония и лошото функциониране на новата власт също спомагат за отдръпването на мюсюлманите от нея и пораждат нежеланието им да живеят в хърватската държава. Така сред някои кръгове на мюсюлманските интелектуалци се заражда идеята за независима или автономна Босна[120].

За част от мюсюлманските лидери е ясно, че усташите не биха допуснали автономията на Босна в рамките на хърватската държава поради опасността от бъдещ сепаратизъм. На тях им изглежда по-реалистично получаването на автономен статут в рамките на Третия райх. За тази цел те започват да експлоатират латентните австро-унгарски чувства в страната. Идеята за автономна Босна под германски протекторат постепенно печели почва. През ноември 1942 г. босненски мюсюлмански лидери изпращат меморандум до Хитлер. В него те описват нежелателното развитие на събитията в Босна и Херцеговина. Те критикуват Павелич, че не успява да създаде правова държава, че налага строг централизъм в страната и че толерира само католическата църква. В документа открито се говори за избиване на мюсюлмани от усташите и се настоява за прекратяване на всякаква усташка дейност на босненска територия. Мюсюлманските представители предлагат да се основе отделна административно-политическа единица под името Жупа Босна. Тя ще бъде поставена под непосредствената власт на Хитлер и ще притежава своя собствена армия. След войната тя трябва да получи самостоятелност под германски протекторат. Всъщност това е искане за отделянето на Босна и Херцеговина от НХД на етнически и геополитически принцип и обособяването им в самостоятелна, поставена под непосредствената защита на Третия райх, държавна единица. В меморандума се предлага извеждане на мюсюлманите от усташките и домобранските части, въоръжаването и организирането им в самостоятелни мюсюлмански военни части под името „Босненска стража“[121]. Както се вижда, меморандумът от 1942 г. е твърде радикален – той е пряко противопоставяне на усташката политика.

Разбира се, съпротивата на Загреб срещу евентуална мюсюлманска автономия би била огромна, поради което Берлин не се спира на този вариант за омиротворяването на региона. По германско настояване през април 1943 г. в Загреб на посещение пристига Йерусалимският велик мюфтия (грандмюфтията на Йерусалим) Ел Хадж Емин ал Хюсейни със заръката да охлади мюсюлманските сепаратистки тенденции в Босна и Херцеговина. Целта му е да подтикне своите едноверци в НХД към подкрепа и дейно сътрудничество с усташкия режим. Естествено хърватските власти приветстват радушно тази инициатива на Берлин и дават широк отзвук в пресата си на посещението на Йерусалимския велик мюфтия в НХД[122].

[119] *Malcolm, N.* Цит. съч., 185–186.

[120] АМВнР, дело 1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 74; Zbornik dokumenta i podatka... T. 12, knj. 1, p. 766; *Krizman, B.* Ustaše..., T. I, p. 162.

[121] *Matković, H.* Povijest..., 184–187; *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 322.

[122] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 363, л. 91–92; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 340.

В усташкия печат се избягва коментирането на въпроса за босненския автономизъм, като се заявява, че „днес този въпрос изобщо не стои". В „Хърватски народ" от 25 май 1941 г. се констатира, че автономия е искана по време на сръбската хегемония в междувоенния период поради дискриминацията на мюсюлманите, тъй като това е бил единственият възможен начин за борба. С ликвидирането на Югославия, според усташите, отпада причината за това искане, тъй като в новата държава мюсюлманите постигат равноправие с хърватите и пред тях вече не стои въпросът за автономизма. Във вестника се заключава, че с образуването на НХД е осъществен идеалът на хърватите мюсюлмани[123]. Основната идея, прокарвана в усташката пропаганда, е, че в НХД мюсюлманите се чувстват хървати и че Независимата хърватска държава е тяхно отечество. Според усташките дейци през 1941 г. се осъществява историческата задача по обединение на целия хърватски народ (изповядващ две религии) в рамките на една държава. По тяхно мнение мюсюлманите вече се чувстват неразделна част от този общ народ и не проявяват никакво желание за отцепване и автономия[124].

На практика обаче проблемът стои по съвсем друг начин. Живеещи в хаоса на Втората световна война на територията на Босна и Херцеговина, мюсюлманите се опитват да организират своя собствена местна защита срещу всички онези, които вървлуват в земите им. Те създават свои малки военни формирования почти навсякъде из региона. През октомври 1942 г. се създава и „Мюсюлмански доброволчески легион" от близо 4 хил. души, който макар че се въоръжава от правителството за борба с партизани и четници, постепенно губи доверие в режима и ръководството му се опитва да преговаря директно с германците. Подобно, но по-независимо формирование се създава и в Северозападна Босна (близо до Бихач) през лятото на 1943 г.[125].

Макар че Германия не се застъпва за даването на автономия на мюсюлманите в НХД, тя все пак ги подкрепя по

[123] HN, No 102, 25.V.1941.
[124] Krv je progovorila..., 107–108; 1941 u istoriji..., p. 267.
[125] *Malcolm, N.* Цит. съч., 188–190.

въпроса за организирането на собствени въоръжени сили. Германското военно ръководство предлага да се създаде мюсюлманска доброволческа СС дивизия с немски офицерски кадър, която да се използва за разбиването на партизанските сили в региона. Въпреки съпротивата на усташките власти срещу това решение, германският план се реализира през май 1943 г., когато се създава 13-а СС Босненско-херцеговинска дивизия, която от май 1944 г. носи името „Ханджар-дивизия". В състава ѝ влизат 60% мюсюлмани (до края на 1943 г. – около 20 хил. души) и 40% германици (главно от местното малцинство), въпреки протестите на Павелич и желанието му да се включат в редовете ѝ и етнически хървати. За голямо разочарование на мюсюлманите обаче дивизията не се използва за защита на техните села и градове, а е изпратена на дълго обучение в Германия и Франция и е използвана с военни цели извън пределите на Босна и Балканите[126].

През 1943–1944 г. мюсюлманско-усташките отношения стават доста обтегнати. На Джафер Куленович му е забранено да напуска Загреб и да участва в заседанията на правителството. Другите мюсюлмански министри също не присъстват на заседанията на кабинета, тъй като не одобряват усташките националистически методи на действие[127]. През пролетта на 1944 г. в пресата се появяват доста критични статии от мюсюлмански автори, в които отново се напомня за многовековната етническа и религиозна толерантност в Босна и Херцеговина и усташите се обвиняват, че със своите изстъпления са я разрушили. Вече открито се протестира против усташката национална политика и се настоява да се прекрати преследването на православните и евреите и да се даде религиозна свобода на всички вероизповедания. Разбира се, тези протести не са продиктувани само от хуманизъм и филантропия, а и от конкретните мюсюлмански интереси. В края на войната мюсюлманите се опитват да се разграничат от усташите, които

[126] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 340; *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 322.
[127] Дори толкова предан усташ като Адам Ага Нешич, който дълго време подкрепя правителството, минава в опозиция и дори публикува книга против усташките престъпления, в която споделя, че всеки цивилизован човек би се срамувал от тях. (Вж. NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1517, p. 9.)

продължават да залагат на губещата страна. Те са силно разтревожени от евентуалното сръбско отмъщение при победа на Съюзените сили и през 1944 г. това ги подтиква масово да навлизат в партизанските и четническите редове. При това мюсюлманските протести са насочени преди всичко против преследването от усташите на изповядващите исляма в Босна и Херцеговина и срещу дискриминацията, на която са подложени в НХД. Те са резултат от разочарованието от празните усташки обещания за „свобода", „равенство" и „братство"[128].

Въпреки опитите на властите да прикрият трудностите и конфликтите в мюсюлманско-усташките отношения и да наложат тезата за общите цели и интереси на католици и мюсюлмани в НХД, временното единодействие и сътрудничество между тях в началната фаза на Втората световна война се оказва твърде крехко, нетрайно и продиктувано от тактически интереси. Веднага след промяна на обстановката и хода на войната мюсюлманско-хърватският съюз рухва и остава само спомен от началото на съществуването на НХД.

Този съюз се създава единствено от прагматични съображения – двете страни имат нужда от взаимна подкрепа в борбата си против сърбите в Босна и Херцеговина. Усташите не хранят никакви искренни симпатии към мюсюлманите, страхуват се от техния сепаратизъм и нямат ни най-малкото желание да дадат свобода и независимост на изповядващите исляма в НХД. Техният идеал е създаването на хомогенна католическа Хърватия. Така че политиката им спрямо мюсюлманите е двойствена – една на повърхността и съвсем друга в същността си. Далечната стратегия на усташите е мюсюлманите да бъдат претопени, асимилирани и направени „истински" хървати. Мюсюлманите също не са искрени в „приятелските" си и „лоялни" отношения с властите. Макар и да обявяват, че подкрепят НХД (която несъмнено им дава много по-голями права и привилегии в сравнение с Югославия), те не биха искали да живеят трайно в една католическа държава, не се чувстват хървати и нямат никакво намерение да стават

[128] АМВнР, дело1, оп. 10-П, а. е. 8а, л. 76; *Jelinek, Y.* Bosnia-Herzegovina..., 285–287.

такива. Задоволяване на техните аспирации е могло да се постигне само при организирането на Босна и Херцеговина като отделна териториална единица на НХД, т. е. чрез предоставянето ѝ на широка културна и политическа автономия. Само в този случай мюсюлманите са могли да приемат Хърватия като своя собствена държава, но това определено не се разбира и не се преследва като стратагическа цел от усташките управници. Тяхната неправилна национална политика спрямо мюсюлманското население в страната ги лишава от единствената възможна вътрешна подкрепа при изграждането и отбраната на НХД.

3. Национализмът в политиката спрямо евреите, циганите и другите малцинства в НХД

Съществено място в националната политика на усташите заемат антисемитизмът и расизмът. Тъй като правашите и техните идейни наследници не отделят сериозно внимание на еврейския въпрос в своята идеология и практика (ангажирани са преди всичко с разработката и прилагането на антисърбизма и антиюгославизма), то усташите заимстват антисемитизма и расизма не толкова от традиционния хърватски национализъм, колкото от идеологията на националсоциализма. Понеже посочените два елемента на усташкия национализъм са привнесени отвън и не произтичат от историческото развитие на хърватите, то те не играят важно значение във формирането на усташката идеология. Хърватските националисти насочват своята идеологическа и политическа дейност главно към обосновката и решаването на сръбския и мюсюлманския въпрос в страната. На еврейския и циганския проблем те са принудени да обърнат внимание главно под външно влияние и натиск. Антисемитизмът и расизмът никога не се превръщат в основен елемент на усташката идеологическа система, което е една от съществените разлики с националсоциализма.

Основната идея в расовата теория на нацистите е, че европейското население представлява йерархия от народи – от расово „висшите" арийци (сред които германците са на най-висше стъпало) до „най-нисшите" – евреите и циганите. Меж-

ду тях стоят всички останали народи, като например славяните (те се категоризират като „подчовеци“ и като такива са заплашени от потенциално унищожение). В тази йерархия циганите се поставят след славяните, но преди евреите, които са обявени за „античовеци“[1].

В духа на тази теория усташите формулират идеологическата постановка, че само хората от една раса могат да изграждат самобитна народна култура, предано да служат на народа и да бъдат пълноправни членове на държавата. По тяхно мнение расово чуждите елементи, които са с друг „характер“ и друга „душевна нагласа“, не бива да се допускат до управлението на държавата и създаването на народната култура. Според усташите народ, който иска да съхрани своята народна индивидуалност, не може да даде на расово чужди елементи същите права, които дава на лицата, които са от неговата раса и произход. Арийският народ може да асимилира само членове на други арийски народи, понеже е еднакъв с тях по раса и душевност. Съгласно усташките расови разбирания, в Хърватия живеят две расови общности, които съществено се различават по расовите си особености от хърватския народ – евреите и циганите. Усташкият режим иска да създаде „чист жизнен простор“ в НХД – за целта е нужно пълно изтребление на евреите и циганите като „неприятели“ на хърватския народ. Те са квалифицирани като „неарийци“ и са преследвани като расово непълноценни, „нисши“ и „опасни“ хора[2]. Антисемитизмът и расизмът се налагат като официална държавна идеология и политика в страната.

На практика прогерманският режим в НХД прилага стратегия на ултранационалистическо прочистване, което засяга всички *не*хървати. Тази политика включва депортацията или ликвидацията на всички евреи, цигани и онези сърби, които твърдо се придържат към православната си вяра и към националността си. Всички те са преследвани и са предопределени „да изчезнат“ от територията на НХД. В Хърватия има много паралели в дискриминацията против евреи, цигани и сърби –

[1] *Huttenbach, H.* The Romani Porajmos. The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe – In: The Gypsies of Eastern Europe (ed. by David Crowe and John Kolsti). New York, 1991, p. 32.

[2] *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 199.

в тяхното елиминиране от обществения, икономическия и социалния живот на страната, както и в лишаването им от лична собственост, граждански права и право на живот. „Крайното решение“ се прилага и срещу трите групи. Сърбите обаче, макар и считани за расово „замърсени“ (чрез смесване с „непълноценни“ номадски елементи), в усташката идеология не са представени като „неарийци“. Ликвидирането на евреите и циганите се осъществява най-вече под германски натиск и внушение. Докато германците се застъпват за сърбите, в същото време те настояват страната да се очисти от евреите и циганите. Нацистите определено окуражават своите съюзници при изтреблението на последните две групи. Именно затова усташкото нахвърляне срещу тях е толкова ожесточено, въпреки че тези малцинствени групи в Хърватия са незначителни и няма никаква опасност да окажат сериозна съпротива на усташкия режим (такава, каквато оказват сърбите)[3]. Безспорно е, че след сърбите, най-активна политика на ликвидация се провежда спрямо еврейското население в страната, продиктувана изцяло от германски внушения. На по-заден план стои въпросът за изтреблението на циганите, което също има расов мотив. Антисемитизмът става важен идеологически постулат на хърватските националисти. По време на Втората световна война той обаче не е новост нито в Хърватия, нито в Източна Европа, нито в Европа като цяло. Недоверието между християни и евреи има дълга история и датира от средните векове. Но антисемитизмът като политическа доктрина, базирана частично на икономическото съперничество между евреи и *не*евреи и частично на идеологическите различия, е нещо ново в средата на XX в. С идването на Хитлер на власт в Европа се налага един нов, „модерен“ антисемитизъм. Вече масово се пропагандира, че евреите трябва да се изтласкат от икономическия, политическия и културния живот на обществото, тъй като са постигнали прекалено силни позиции в него. Евреите са асоциирани с капитализма, социализма, модернизацията, либерализма и т. н. Крайните националисти в Европа използват антисемитизма за сплотяването на нацията си[4].

[3] *Fischer-Galati, S.* Цит. съч., с. 78; *Krizman, B.* Yugoslavske vlade..., p. 232.

[4] *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., p. 6, 73, 209; *Crampton, R. J.* Eastern Europe in the Twentieth Century. London, New York, 1994, p. 161.

В междувоенна Югославия не съществува еврейски въпрос. През 1918 г. евреите са едва 0,5% от населението на страната, повечето са асимилирани, а и никога не са играли важна роля в нейното развитие. В Югославия няма антисемитизъм. Или ако има, той е ограничен само до крайно десните политически организации и партии. Така че в страната не се наблюдава антисемитски феномен преди възникването на нацистката расистка идеология в Германия. След това тя вече се инфилтрира в Югославия, където намира благодатна почва за разпространение – най-вече сред германското малцинство. Първите два антиеврейски закона в историята на Югославия датират от октомври 1940 г. и са породени от желанието на управниците ѝ да се нагодят към политиката на Оста. При това те се въвеждат и в Бановина Хърватия по силата на преиздаването им от хърватския бан. Във вестниците веднага започва антиеврейска кампания, насочена срещу „зловредното“ влияние на евреите в цялостния живот на страната[5].

Въпреки че в Югославия няма силен и традиционен антисемитизъм, след разпадането ѝ (по време на войната) евреите попадат в изключителна ситуация. Обичайната нацистка дискриминация се прилага и от Белград, и от Загреб. През 1941–1945 г. в Югославия са избити около 60 хил. евреи, т. е. 80% от общия им брой в страната. По тези загуби Югославия може да се сравни само с Полша. Сърбия и Банат, които са под германска окупация, твърде бързо са очистени от евреите. Унгарските власти прочистват Бачка, Бараня и Междумурието, а в НХД усташите вземат инициативата в свои ръце. Така че в годините на Втората световна война латентният и слаб местен югославски антисемитизъм се разгаря под германско влияние и взема застрашителни размери[6].

В Хърватия също няма традиционен антисемитизъм, макар че страната не е напълно лишена от него, както понякога се твърди в литературата. От всички югославски земи само в

[5] *Sekelj, L.* Anti-Semitism in Yugoslavia, 1918–1945. – EEQ, T. 22, 2, 1988, 161–163, 169–170.

[6] *Romano, J., L. Kadelburg.* The Third Reich: Initiator, Organizer and Executant of Anti-Jewish Measures and Genocide in Yugoslavia. – In: The Third Reich and Yugoslavia, 1933–1945. Beograd, 1977, 670–671.

Хърватия има известни антисемитски настроения и усташите ги експлоатират до крайност, въпреки че в страната има малък процент „неарийско“ население[7].

Евреите пристигат в хърватските земи още през средните векове и броят им бързо расте. Още през XIX в. антисемитизмът на ниво „чувства“ е безспорен факт в градовете на Хърватия. Той има главно икономическа основа и е резултат от съперничеството в областта на занаятите, свободните професии, индустрията и търговията. До Първата световна война евреите подобряват значително стопанското и съсловното си положение и активно навлизат в тези сфери[8]. Това се отнася особено до Загреб, където еврейската общност е твърде голяма – наброява около 12 хил. души. И докато навсякъде другаде в хърватските земи евреите играят второстепенна роля, то в Загреб те са доста влиятелни и имат важно икономическо значение (държат в ръцете си близо 70% от индустрията в града). В междувоенния период еврейската административна община в Загреб се превръща в най-богатата и силна еврейска институция в Югославия, а Загреб става център на ционизма. В градовете се създават много еврейски организации, излизат много еврейски вестници. Когато започват гоненията в Германия, доста евреи бежанци пристигат в Югославия, повечето от които се настаняват в Загреб. Така този град се превръща в център на еврейските емигранти в Югославия[9].

Известни антиеврейски настроения могат да се открият още в програмата на Хърватската партия на правото. В идеологията си Анте Старчевич отделя специално място на евреите. За него те са чужденци, които „неканени“ са се

[7] В Хърватия евреите не са много (през 1941 г. наброяват около 30–40 хил., а в междувоенния период броят е още по-малък) и не играят съществена роля в икономическия и политическия живот на страната, за разлика от редица източноевропейски страни като Полша, Румъния и Унгария, които поради големия процент еврейско население срещат значителни трудности в решаването на расовия въпрос. (Вж. *Huttenbach, H.* Цит. съч., с. 33.)

[8] *Boeckh, K.* Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941 godine. – ČSP, god. 27, 1995, 1, 33–38.

[9] Тук дори се създава Комитет за оказване помощ на бегълците, в който активна роля играе архиепископ Степинац. (Вж. *Sekelj, L.* Цит. съч., с. 162, 165; *Boeckh, K.* Цит. съч., 48–51.)

заселили в изцяло хърватски територии, и освен това са се превърнали в инструмент на „маджаризаторската“ политика. Следователно те трябва да бъдат лишени от граждански права, които „се полагат“ само на хърватите. С тази постановка Хърватската партия на правото се превръща в една от първите политически организации в южнославянските земи, проповядваща дискриминация срещу евреите[10]. Старчевич храни определено негативни чувства към тях. Той ги нарича „пасмина... без всякакъв морал и без всякакво отечество“[11]. В началото на XX в. Чистата партия на правото на Йосип Франк също приема антисемитизма за свой идеологически постулат[12].

Стремежът на усташите да спечелят доверието на Третия райх ги кара да насочат вниманието си към евреите още в междувоенния период. Така сред хърватските националисти се ражда „арийският“ антисемитизъм и евреите стават негова мишена. Още на 1 юни 1933 г. в „Усташките принципи“ (XI принцип) се казва, че в националните и държавните работи на Хърватия „никой, който не е по рождение и кръв член на хърватския народ, не може да взема някакви решения“, т. е. да решава съдбините на хърватския народ. През 1936 г. в „Хърватският въпрос“ Павелич отбелязва, че Хърватия се е откъснала от версайската политика и е минала на страната на „младите европейски народи“, които са повели борба против еврейството[13].

Тези идеи обаче не намират сериозна подкрепа сред хърватите в междувоенния период, когато евреите успешно са интегрирани в хърватското общество и играят значителна роля в стопанския, социалния, културния и политическия живот на страната, а някои от тях чрез бракове приемат и католицизма. През този период може да се говори по-скоро за „антиюдаизъм“, отколкото за антисемитизъм, което е резултат от набожността на хърватите и силния им католицизъм. Негативни чувства срещу евреите могат да се открият в хърватския католически печат до Втората световна война, но те не пре-

[10] *Avakumović, I.* Цит. съч., с. 138.
[11] *Starčević, M.* Ante Starčević..., p. 56; *Starčević, A.* Politički spisi..., p. 152.
[12] *Sekelj, L.* Цит. съч., с. 164; *Stoianovich, T.* Цит. съч., с. 327.
[13] *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 199.

раствят в системна пропаганда, още по-малко в мерки против евреите. Антиеврейските статии са налице, но зад тях не стои масово организирано движение, освен крайните националисти, които обаче нямат ясна антисемитска програма[14]. По време на Втората световна война „хърватският арианизъм“, който проповядва расовото превъзходство на хърватите над другите южни славяни, евреи и цигани и трябва да свидетелства за расовата близост с народите от Оста, е сложен, противоречив и чужд феномен в модерната хърватска история[15].

Усташите в НХД полагат изключително големи усилия да се харесат на германските си покровители, особено като контрабаланс на италианския натиск. Затова те са готови да копират националсоциализма като идеология и практика, доколкото това е възможно в Хърватия. Новата власт се налага с непосредствената военна помощ на нацистите, чиято идеология съдържа антисемитизма като основен компонент, а практиката им включва прогонването на всички „неарийци“. Расистката теория се възприема от усташките власти, които започват на практика да прилагат нацисткото „решение на еврейския въпрос“. Против евреите в страната започва да действа широк спектър от расистки мерки и закони. Така по време на войната усташите провеждат една расова политика в Хърватия, която се очаква от тях като лоялни германски съюзници[16].

Цялата антиеврейска кампания в НХД се провежда под непосредственото внушение на нацистите. Те акцентират изключително много върху този въпрос при налагането на доминацията си в новосъздадената хърватска държава. Самите германци директно подтикват и окуражават усташите в изтреблението на евреите. Така че расистката практиката в НХД се налага под натиска на Райха, без да има някаква вътрешна необходимост в хърватското общество за нейното провеждане и без да е подкрепяна от него. Страната е твърде слаба, за да окаже каквато и да е съпротива, дори властите да не са

[14] Antisemitizam, holokaust, antifašizam. Židovska općina Zagreb. Z., 1996, p. 40, 54–64; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., 293–294.
[15] *Reinhartz, D.* Цит. съч., 85–86.
[16] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 119.

споделяли напълно необходимостта от провеждането на новата политика. Всъщност във всички германски сателити и окупирани територии евреите са подложени на сериозни гонения[17]. При това усташите имат за пример германската антиеврейска практика в Сърбия и до голяма степен я копират, като прилагат същите мерки в Хърватия[18].

Малко след създаването на НХД усташите започват да уверяват германските си съюзници, че твърде скоро ще решат еврейския въпрос по същия радикален начин, по който го е решило немското правителството на Райха. На официално равнище тази готовност (пред Рибентроп и германските медии) се изразява както от Павелич, така и от министъра на вътрешните работи Андрия Артукович[19]. Дори шефът на кабинета на Павелич – Адолф Сабляк, на 20 септември 1941 г. се обръща с писмо до германското посолство в Загреб, в което декларира, че еврейският въпрос е един от най-важните въпроси, които стоят пред младата хърватска държава и който трябва бързо да се реши и в политическо, и в стопанско отношение. Той иска от посолството да му се предостави обширна информация как точно е решен този въпрос в Германия. Усташите настояват да бъдат информирани какви права имат евреите, на които е позволено да останат в Германия, с каква икономическа дейност могат да се занимават и настояват да им се изпратят атиеврейските закони от Германия за проучване и прилагане. Те изрично и многократно подчертават, че в НХД трябва по сходен с германския начин да се реши еврейският въпрос[20].

Широко дискутиран в историческите среди е въпросът дали антисемитизмът на усташите има местни корени или е привнесено отвън явление, т. е. дали антиеврейските погроми в НХД са провеждани по инициатива на местните власти или на нацистите. На среща на балканисти в Индиана (САЩ) американският учен Денис Райнхарц, изнасяйки реферат по въпроса за „хърватското арийство", заявява: „В своята расова политика хърватското ръководство покорно следва, та дори и допълва немските дефиниции"[21]. Тезата, че германците имат пряка роля за „решаването на еврейския въпрос" в НХД се споделя от повечето съвременни хърватски историци (Н. Ленгал-Кризман, Я. Яреб и др.)[22]. В стремежа да се прехвърли върху германците цялата отговорност за антиеврейските погроми по време на войната в хърватската историография обаче се стига до крайни мнения. Отделни историци дори твърдят, че на усташкото движение е бил чужд антисемитизмът и че повечето евреи в НХД са преследвани не от усташите, а директно от нацистите, по-конкретно от гестапо. Тезата им е, че не хърватите, а германците са виновни за геноцида на територията на НХД. Така излиза, че хърватските управници не са отговорни за злодеянията, извършени над евреите през 1941–1945 г. Разбира се, тези историци признават, че между усташите е имало и такива, които са били расисти и са вършели „ужасни деяния" срещу евреите, но поддържат тезата, че гонението на евреите и расизмът не са система, нито са част от официалната идеология и политика на усташкото движение[23].

Понастоящем някои хърватски историци застъпват пропагандната теза, че в техните земи никога не е имало антисемитски идеи и никога не е съществувало антиеврейско или расистко движение. Те се позовават на факта, че евреите в Хърватия не са много и не са прогонвани през вековете, както това се случва в Испания, Англия, Германия и другаде по Европа. Тези хърватски изследователи твърдят, че евреите, които са искали да се приобщят към хърватския обществен живот, са могли свободно да го направят, като приемат

[17] Нацисткото влияние по отношение на еврейския въпрос е налице в цяла Централна и Източна Европа, но то е особено силно в Хърватия и Словакия поради факта, че те са сред най-зависимите европейски сателитни държави на Третия райх. Неслучайно режимите в тези две страни са най-активни и стриктни във въвеждането на антиеврейските расови закони и в прилагането на антиеврейските мерки.

[18] *Romano, J., Dr L. Kadelburg*. Цит. съч., с. 578.

[19] NARA, M 1203, doc. 860H. 4016/64, p. 2; *Trifković, S.* The Ustasha Movement..., p. 207.

[20] *Krizman, B.* Ante Pavelic..., p. 136.

[21] *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 102.

[22] Antisemitizam..., p. 95; *Jareb, J.* Pola stoljeca..., 91–92.

[23] *Rojnica, I.* Цит. съч., 170–171; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 178–179; *Begić, M.* Цит. съч., 267–268; *Mužić, I.* Pavelić..., p. 27.

католическата вяра. Според тях дори Хърватската партия на правото е „либерална“ по еврейския въпрос, след като неин председател в началото на XX в. е Йосип Франк, който е от еврейски произход. Тези автори защитават идеята, че в програмата на партията от 1919 г., подписана и от А. Павелич, се говори за „верска търпимост“ и няма и помен от расизъм[24].

В хърватската историческа наука се прави опит да се омаловажи обстоятелството, че в НХД е водена крайна антисемитска политика. Авторите на подобни твърдения изтъкват, че много висши функционери и дейци на усташкото движение са от еврейско потекло или в брачни, или в роднински отношения с евреи и следователно не могат да поддържат подобна политика[25]. Привеждат се и много други доказателства: наличието на устно споразумение между Павелич и Чазертано част от евреите да се прехвърлят в италианската зона и съгласието на италианските власти три хиляди от тях да сторят това между април 1941 и април 1942 г.; спасяването с помощта на католическата църква и папския нунций в Загреб на над 1000 евреи от смесени бракове; съществуването и функционирането на еврейската община в Загреб до края на войната; критиката към Павелич от страна на нацистите, че не води достатъчно агресивна антиеврейска политика (през 1943 г. те оценяват за незадоволително решението на еврейския въпрос в НХД) и т. н. Подчертава се и фактът, че шефът на германската полиция Х. Химлер изпраща в Загреб свой пълномощник (Ханс Хелм), който да провери на място как се решава еврейският въпрос. Последният докладва в Берлин, че Павелич оказва съпротива на антиеврейския терор и дори прави списък на 30 висши усташки служители, които са от еврейски произход. Повечето от гореизброените факти са верни, но те говорят не толкова за усташка толерантност към евреите, а за известно съобразяване на управниците с отхвърлянето на крайния антиеврейски терор в страната от широките слоеве на хърватския народ.

[24] *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 121; *Korski, I.* Цит. съч., с. 157.

[25] Така например еврейки са: майката на Еуген-Дидо Кватерник (която е съпруга на Славко Кватерник и дъщеря на Йосип Франк); съпругите на Анте Павелич, на шефа на усташката младеж Иван Оршанич, на министъра на законодателството Милован Жанич и др.

Истината е, че антисемитизмът като теория и практика е присъщ на усташките управници по време на Втората световна война. Тогава той изкуствено се разпалва в страната както под германско давление, така и за обслужване на усташките политически интереси. Хърватските националисти полагат сериозни усилия да създадат антиеврейски настроения в хърватското общество, за да отклонят вниманието му от болезнените и належащи въпроси на деня. Техният антисемитизъм е манифестация на ксенофобията, религиозната нетърпимост и стремежа им към обогатяване. Дотолкова, доколкото броят на евреите в НХД е твърде малък (между 30 и 40 хил. души), за да превърнат антисемитизма в популярен лозунг, усташите го използват като отдушник на цялата враждебност, изпитвана в страната към *не*хърватите. Те се опитват да припишат цялата вина за страданията на хърватския народ върху евреите, които за хърватите си остават „чужденци“. Евреите се превръщат във „врага“, върху който населението трябва да излее желанието си за мъст за дългите векове на политическа и икономическа зависимост. Че те нямат нищо общо с това потисничество, за усташите няма особено значение. Самият факт, че те са „различни“, както и потисниците от междувоенния период, е главната причина за негативното отношение към тях[26].

За да се подготви населението за антиеврейските ексцесии, е нужна активна пропаганда и тя е налице още от първите дни на НХД. През 1941 г., а и по-сетне, усташката официална периодика се изпълва със стотици антиеврейски статии, изявления, ограничения, забрани, закони и съобщения. Прави впечатление, че те са много повече от антисръбските, което говори за изключително голямото желание на усташите да се харесат на своите нацистки покровители.

Антиеврейската кампания в усташкия печат и радио следва нацисткия модел – заклеймява евреите като „убийците на Исус Христос“, „причинителите на Втората световна война“ и „носителите на комунизма в света“. Още през 1936 г. в „Хърват-

[26] *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., 293–295; *Sugar, P.* Native Fascism..., 153–154.

ският въпрос“ Павелич изброява като основни врагове на хърватите сръбските власти, масонството, еврейството и комунизмът. Хърватските националисти представят евреите в света като привърженици на комунизма и масонството, а за местните евреи поддържат тезата, че са с просръбска и антихърватска ориентация[27].

Усташите подчертават, че сред евреите се разпространяват две основни идеологии – комунизъм и ционизъм, които дават още по-голямо оправдание за преследването им. Подобно на нацистите те отъждествяват еврейството с комунизма. Усташките дейци разглеждат комунизма като „рожба на еврейството“ и един от основните начини за осигуряване на световното еврейско господство по пътя на „червената революция“, а евреите – като хора, които оглавяват „марксиско-комунистическата струя“ във всяка страна. Те разясняват, че нямайки своя родина, евреите лесно възприемат интернационализма на комунистическото учение[28]. В официалната пропаганда евреите заедно със сърбите се представят като водачи на партизанското движение в НХД. Усташите гледат на евреите комунисти като на основните врагове на хърватския народ, които искат „да разкъсат хърватското народно тяло“[29].

В усташката пропаганда евреите се разглеждат едновременно като защитници на капитализма и главни пропагандатори на марксизма. Усташката теза гласи, че, докато едни евреи са се обогатявали чрез оплячкосването на народите, сред които са се заселили, то други са строяли „комунистическия рай“ на земята, в който отново те са властвали. Изводът на усташите е, че и при капитализма, и при комунизма, на власт са все евреите[30]. Те пропагандират, че евреите, които имат „имперски апетити“ към целия свят, го водят към бедствие. Затова

[27] Katolički tjednik, No 19, 11.V.1941; Hrvatska straža, No 172, 31.VII.1940.

[28] HN, No 164, 28.VII.1941; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 65; Spomen-knijga..., p. 84.

[29] В хърватската преса постоянно се появяват статии със заглавия „Болшевизъм и еврейство“, „В борбата против еврейско-болшевишка Москва“, „В борбата против еврейско-болшевишкото дивачество“ и т. н. (Вж. NDH, No 9, 10.VII.1941; Nedelja, No 22, 8.VI.1941; Hrvatski glas, No 165, 1.VIII.1941.)

[30] АН, f. 211, kut. 39, Заседание на Сабора от 14 февруари 1942, p. 130; HN, No 142, 6.VII.1941; No 416, 3.V.1942.

хърватските националисти препоръчват повсеместна борба против еврейството[31].

Те повтарят и нацисткото обвинение, че евреите са отговорни за началото на Втората световна война, понеже са се вдигнали на борба против Германия и Италия и са се обявили против „новия ред“ в Европа. Те твърдят, че враждебните съюзнически страни – Англия, САЩ и Русия, са управлявани от евреите и че младите европейски народи са решили твърдо и решително да приключат „веднъж завинаги“ с еврейския въпрос. Според усташката пропаганда с идването на Хитлер и Мусолини на власт и образуването на „нова Европа“ се дава възможност на европейските народи да се разправят с „вековните си неприятели“[32].

Освен общите антисемитски постановки, заимствани пряко от националсоциализма, усташите се заемат с „изобличаване“ на еврейската роля конкретно в хърватската история. Тъй като хърватският политически живот не предлага примери за краен антисемитизъм, усташите изопачават историческото минало на своя народ. Те се стремят да докажат, че борбата против еврейството не е само усташка практика, а е стара историческа традиция. Затова те представят повечето водещи хърватски политици като антисемити, които още в миналото са предупреждавали за негативните последици от засилването на еврейското влияние в страната. Усташите изтъкват, че техният идеен предшественик – Анте Старчевич, е бил антисемит, който още в средата на XIX в. предупреждава, че в еврейството няма никаква „морална стойност“ и „държавническа способност“. Те широко пропагандират и някои случайни и спорадични изказвания на Степан Радич за еврейството като „зло“ за народа, цитирайки негови статии, в които той пише негативно за еврейството, разобличавайки го като внасящо смут и раздор сред хърватския народ[33].

Усташите стигат до абсурди, като търсят корените на антисемитизма в далечното минало. Така например, те твърдят,

[31] HN, No 80, 1941; No 159, 23.VII.1941; No 273, 15.XI.1941; No 508, 21.VIII.1942; Ustaška misao..., p. 88, 90.

[32] HN, No 139, 3.VII.1941; No 435, 28.V.1942; No 508, 21.VIII.1942.

[33] Пак там, No 131, 25.VI.1941; No 508, 21.VII.1942; No 845, 28.IX.1943.

че още през VII в. хърватският народ се е вдигнал на борба против еврейството, че през XIII в. в Хърватия били издавани були против евреите и чужденците (дори се цитира була, забраняваща смесените бракове между евреи и хървати), че дълго време те не били допускани до държавни служби и т. н. По този начин усташките идеолози налагат идеята, че в стремежа си сами да властват в своята земя хърватите винаги са се борили против евреите и влиянието им[34].

Поради липсата на дълбоки антисемитски традиции усташите прибягват до настройване на населението против евреите, представайки ги като „приятели" и „съюзници" на всички врагове на хърватския народ, хора, които винаги са се поставяли в услуга на всички онези, потискали хърватите. Усташите докосват една от най-болезнените струни в душата на своя народ – представят евреите като крепители и поддръжници на сръбската държавна власт в Югославия. Те проповядват, че евреите с радост са посрещнали основаването на Югославия като многонационална държава и че години наред сръбската власт ги е защитавала, подкрепяла и насърчавала, като по този начин е отслабвала хърватството. В усташката пропаганда евреите се представят като „маши" на Белград, като сила, която се е стремяла да отслабва хърватския народ. Хърватските националисти обвиняват евреите, че през 20-те и 30-те години са се борили против свободата на хърватския народ, опитвали са се да го „заробят" и да осуетят борбата му за свобода. Те съвсем произволно твърдят, че през този период „еврейската власт" в Хърватия се е ширила във всички сфери на обществения живот[35]. Като цяло усташите силно преувеличават ролята, която еврейството е играло в междувоенна Югославия.

Според хърватските националисти, поради „привилегированото си положение" в новата държава след 1918 г., евреите поемат в свои ръце индустрията, търговията и банковото дело. Затова в усташката пропаганда Югославия е наричана „Елдорадо" за еврейството. В нея евреите се представят като „абсолютни господари на хърватското стопанство". Те са обвинявани, че са ограбвали хърватския народ и са „крали капитал" от него, който са използвали в борбата против хърватското освободително движение[36]. Евреите са критикувани особено заради „икономическата експлоатация", на която подлагат хърватските земи по времето на Югославия. Усташите посочват, че евреите винаги са избягвали физическия труд и са живеели за чужда сметка. Именно затова в НХД се акцентира върху нуждата те да се пратят в трудови лагери, където да се научат на физически труд. В това се вижда „справедливостта" на новото време. Открито се заявява, че усташкото правителство има намерение напълно да ги изолира от икономиката на страната[37].

Хърватските националисти пледират за премахване влиянието на евреите върху политическия, културния и обществения живот в НХД. За да настроят населението срещу евреите, усташите пропагандират, че те се обявяват против движението за хърватската независимост и неговия краен продукт – Независимата хърватска държава[38]. За усташите евреите са враг, който „внимателно и умно е планирал" да подкопае свободата на хърватския народ и да разруши и унищожи неговата държава. В националистическата пропаганда евреите се представят като онази общност, която отвътре разяжда хърватското народно тяло и се опитва под влиянието на Москва и Лондон да създаде „втори фронт" в страната[39].

По мнението на усташите в НХД настъпва времето да се сложи край на „злокобно" и „вредно" влияние на еврейството и на неговата истинска „подмолно-разрушителна" дейност в Хърватия. Те са убедени, че хърватите трябва да действат решително и да вземат „енергични и незабавни мерки" за решението на еврейския въпрос. Усташките дейци обявяват, че развитието и напредъкът на хърватския народ налагат евреите

[34] Ustaška misao..., p. 89; *Petranović, B., M. Žečević*. Цит. съч. Т. 1, с. 657.

[35] HN, No 419, 7.V.1942; No 423, 12.V.1942; No 435, 28.V.1942; Hrvatska smotra, No 1, 1937, p. 36.

[36] ПЧП, № 108, 17.V.1941; Hrvatska straža, No 18, 4.V.1941; No 21, 24.V.1941; *Crljen, D.* Цит. съч., 65–66.

[37] ЦДА, оп. 20, а. е. 356, л. 71; NDH, No 11, 24.VII.1941; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 60.

[38] HN, No 273, 15.XI.1941; *Bzik, M.* Ustaški pogledi..., 67–68.

[39] NDH, No 22, 9.X.1941; HN, No 83, 6.V.1941; NDH, No 19, 18.IX.1941; *Crljen, D.* Цит. съч., 65–66.

„бързо и енергично да се отстранят от хърватското народно тяло". Според тях това е единственият начин да се премахне пагубното им влияние от хърватския обществен живот и тяхното господство в хърватската икономика[40]. Изобщо кампанията в страната се води под лозунга: „В НХД няма място за евреите." Усташите настояват те да напуснат Хърватия и да образуват своя държава, „където искат и каквато искат"[41]. Пресата тръби, че Павелич вече е решил твърдо да изкорени еврейството от редовете на хърватския народ, за да може той „в мир" да изгражда своята държава. На 24 февруари 1942 г. министър Артукович декларира в Сабора: „Хърватската държава счита, че хърватският народ трябва сам да управлява Хърватия и да не допусне тя да бъде управлявана от евреите."[42] Всъщност това е повторение на усташките принципи, в които се казва, че в НХД трябва да властва само хърватският народ и само той да бъде господар в своята земя[43].

Усташкият антисемитизъм е изложен много ясно в експозето пред Сабора на министъра на правосъдието и вероизповеданието Мирко Пук. В него той заявява, че гражданин на НХД може да бъде само този, който е от арийско потекло, никога не се е обявявал против основните тежнения на хърватския народ и е готов да му служи, както и на НХД. Според Мирко Пук е „доказано", че евреите са раса, която работи само за свои частни интереси, а не в интерес на общността, сред която живее, и поради това те трябва да бъдат изключени и елиминирани от целия обществен и частен живот на Хърватия. За него кръвта е фактор, който играе съществена роля за съхранението на расата и затова трябва да се прекрати вливането на еврейска кръв към арийската раса. Шефът на полицията Кватерник също декларира недвусмислено, че „евреите трябва да изчезнат без пощада"[44].

В едно интервю за „Нойе Орднунг" на 24 август 1941 г.

[40] HN, No 67, 20.IV.1941; No 144, 8.VII.194; No 435, 28.V.1942; NDH, No 1, 16.V.1941.

[41] NDH, No 11, 24.VII.1941.

[42] *Paris, E.* Цит. съч., 169–170.

[43] HN, No 164, 28.VII.1942; No 435, 28.V.1942.

[44] AH, f. 211, kut. 39, Zapisnik IV sjednice Sabora 25.II.1942, p. 157; Spomenknijga..., 76–77, 84.

Павелич уверява, че в най-кратък срок евреите ще бъдат ликвидирани и със задоволство отбелязва, че в Загреб те вече са сведени на 4 хил. души, които в бъдеще ще бъдат пратени на принудителен труд или в концентрационни лагери[45]. А според цифрите, които Поглавникът дава на граф Чано, до декември 1941 г. общият брой на евреите в Хърватия е редуциран на 12 хил.[46]. Тероризирани в НХД, евреите масово бягат на териториите, окупирани от Италия или в самата Италия. Всичко това дава основание в усташката преса да се поддържа твърдението, че „хърватската кръв е защитена от отровата на еврейската раса"[47].

Мерките, които се вземат против евреите в НХД, биват три групи: за отстраняването им от политическия и обществения живот на страната, за икономическото им ограбване и физическото им ликвидиране (геноцид).

Първата група мерки се осъществява чрез въвеждането на расистко антисемитско законодателство в НХД. То имитира германското и всъщност е копие на нацистките Нюрнбергски закони от септември 1935 г. Това законодателство с изразен характер на расова нетърпимост се въвежда и прилага в Хърватия изцяло по германско внушение. То декретира системното преследване на евреите в НХД. Чрез него последните се поставят извън закона и спрямо тях започва истински терор. Така усташката расова политика още от началото се гради върху „законова" база, която трябва да осигури създаването на „чист хърватски жизнен простор". По такъв начин усташката държава, копирайки расистките закони на Третия райх, потвърждава своята принадлежност към „новия ред" в Европа[48].

На 30 април 1941 г. излизат три закона, пряко заимствани от нацистите – „за гражданството", „за расовата принадлежност" и „за защита на арийската кръв и честта на хърватския народ". Те поставят основата на правното регламентиране на положението на евреите в НХД. Чрез тях евреите се диферен-

[45] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 181.

[46] *Maclean, F.* Disputed..., p. 123.

[47] HN, No 239, 11.X.1941.

[48] *Krizman, B.* Iz historije..., p. 123; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 2, p. 14.

цират от хърватите „по раса“, определят се политическите им отношения с държавата и се ограничава смесването на арийци с *не*арийци. Чрез тези закони на евреите са отнети гражданските права и те са поставени извън закона. Усташките власти ги изключват от обществено-политическия живот на новата държава и оттук насетне се преминава към биологичното им изтребление[49].

В „Закон-наредба за гражданството“ за първи път се появява понятието „подчинен на държавата“ като нещо, различно от „гражданин“, т. е. евреите се възприемат вече като поданици, а не като граждани в Хърватия. На базата на този закон населението на НХД се дели на две основни групи: „граждани“-арийци и „поданици“-*не*арийци, последните от които са обезправени пред усташките закони. За граждани се обявяват само хърватите или тези, които са им „сродни по кръв“, т. е. арийците[50].

„Законът-наредба за расовата принадлежност“ прецизира разделянето на населението на НХД на арийци и *не*арийци (евреи и цигани). Той дефинира кои лица се смятат за евреи – това са лица, чийто предци са „евреи по раса..., ако са от Мойсеевата вяра“[51]. В „Тълкуването на расовите закони-наредби“ (публикувано в „Хърватски народ“ от 3 май 1941 г.) се допълва, че евреите са „ориенталска и предноазиатска раса с примеси от монголската и европейската раса“, а циганите са „иранска раса с ориенталски, монголски и европейски расови примеси“. Усташите „разясняват“, че евреите – поради верската и расовата си принадлежност, а циганите – заради социалния си статут, са останали извън европейската расова (арийска) общност, понеже векове наред са прибягвали само до бракове помежду си и следователно са останали затворени общности[52]. Съгласно този закон-наредба Поглавникът може да признае на евреите, както и на техните брачни партньори,

[49] Narodne novine, No 16, 30.IV.1941; Hrvatski glas, No 76, 1.V.1941; Hrvatska straža, No 19, 11.V.1941.

[50] *Romano, J.* Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve Genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata. Beograd, 1980, p. 100.

[51] HN, No 78, 1.V.1941.

[52] Пак там, No 80, 3.V.1941.

всички права, които имат и лицата от арийски произход, ако преди 10 април 1941 г. са участвали в борбата за освобождението на хърватския народ, т. е. само на тези, симпатизирали на усташкото движение. Тази категория лица получават титлата „почетен ариец“[53]. Като цяло целта на закона е не толкова да се дефинират *не*арийците в НХД, отколкото да се убедят германците, че хърватите са арийци и изграждат своята НХД на расова основа.

Със „Закон-наредба за защита на арийската кръв и честта на хърватския народ“ се забраняват смесените бракове между арийци и *не*арийци в НХД. Изброяват се случаите, в които е нужно специално позволение за сключването на брак. Забранява се дори „половото общуване на евреи или лица с неарийска кръв с жени от арийски произход“, което се смята за „престъпление по оскверняване на расата“ и се наказва със затвор[54]. В тълкуването на расовите закони се обяснява, че този закон се приема с цел да се прекъсне биологическата връзка между арийци и *не*арийци[55].

През май–юни 1941 г. следва нова вълна от рестриктивни мерки срещу евреите – в печата се публикува цяла серия от ограничителни декрети, заимствани от нацистите. Министърът на обществената сигурност издава заповед, с която забранява на евреите да посещават кафенета, ресторанти, локали, кръчми, театри и кина, както и други обществени места. Усташите ги прогонват от служебните им места и ги поставят под строг надзор. Еврейските дружества се забраняват, а евреите са изключени от всички обществени организации. За тях се въвежда дори вечерен час и са изправени пред постоянна заплаха от грабеж и арест[56].

На 2 юни 1941 г. Павелич издава нов закон-наредба против евреите, според който те се обявяват за „колективно отговорни“, тъй като „бунят населението“ и вършат икономическа

[53] Пак там, No 78, 1.V.1941.

[54] Narodne novine, No 20, 6.V.1941; No 32, 20.V.1941; Hrvatska straža, No 20, 18.V.1941.

[55] HN, No 80, 3.V.1941.

[56] Пак там, No 69, 22.IV.1941; No 78, 1.V.1941; No 88, 11.V.1941; No 94, 17.V.1941; No 106, 29.V.1941; No 164, 28.VII.1941.

спекула във военно време и се позволява от тях да се търси „наказателно-правна отговорност в заточеническите събирателни лагери под открито небе“[57]. С този закон се поставя началото на масовото интерниране на евреите по лагерите (някои от лагерите са създадени специално за тях).

На 4 юни се приема и „Закон-наредба за защита на народната и арийската култура на хърватския народ“, с който евреите се елиминират от културния живот на НХД. Те се отстраняват от всички институции и професии с научен и културно-просветен характер (медии, университети, институти, читалища и т. н.), както и от сферата на изкуството[58].

Същия ден се издава „Закон-наредба за промяна на еврейските презимена и означаване на евреите и еврейските магазини“. Според него се ликвидират всички промени в еврейските презимена, направени след 1 декември 1918 г. Магазините трябва също да променят имената си, ако са арийски. По примера на Германия се изисква всички евреи над 14 г. задължително да носят дискриминационен знак върху дрехите си – жълта лента с Давидовата звезда и буквата „ж“ върху нея (от „жид“, т. е. евреин). От тази наредба са освободени само обществените служители, католическите духовници, монасите и монахините[59].

Чрез „Закон-наредба за утвърждаване на расовата принадлежност на държавните и общински служители и носителите на свободните академични звания“ евреите се отстраняват от всички обществени и общински служби[60].

В усташката преса открито се споделя, че целта на всички тези разпоредби е „да се обезсилят веднъж завинаги евреите в хърватската държава“ и да не се допуска повече те да се намесват в обществените дела на страната. Дори се заявява, че тези мерки няма да са единствените, а ще бъдат последвани от много други, за да може еврейският въпрос да се уреди така, както в държавите от Оста[61].

[57] *Romano, J.* Цит. съч., с. 104.
[58] Narodne novine, No 43, 4.VI.1941; HN, No 111, 5.VI.1941.
[59] NARA, M 1203, doc. 860H.4016/64, p. 4; HN, No 111, 5.VI.1941; No 128, 22.VI.1941; Narodne novine, No 43, 4.VI.1941.
[60] Narodne novine, No 44, 5.VI.1941; HN, No 113, 7.VI.1941.
[61] Hrvatska straža, No 17, 27.IV.1941.

И действително, след тези закони следват много локални разпоредби, издавани от полицията в отделните градове (в някои от тях се забранява на евреите да се събират по домовете и по улиците, да се движат в определени части на населените места и т. н.). Дори под предлог, че евреите помагат на четниците (носят им храна и муниции), се издават разпоредби на Дирекция на полицията, с които им се забранява да напускат градовете без предварително разрешение на дирекцията. Често евреите са привиквани да се явят в полицията, за да придобият специални легитимации и многократно да регистрират имуществото си. Всичко това се прави с цел да се осъществи пълен полицейски надзор над тях[62].

Въпросите, свързани с евреите, се решават от Министерството на вътрешните работи, към което се създава Расово-политическо комисарство (представителство). То има прерогатив да се произнася по въпроса за расовата принадлежност, особено в спорните случаи. Още в началото на май 1941 г. се създава и Усташка дирекция за надзор над евреите. Особена роля за решаването на еврейския въпрос в НХД играе Еуген Дидо-Кватерник, който се слави със заслугите си по „прочистването“ на страната и „укрепването“ на режима[63].

Някои евреи се надяват, че ако се покръстят и минат към лоното на католическата църква, ще бъдат пощадени. В „Окръжното“ на усташките власти от 3 юли 1941 г. обаче се казва: „Преминаването към католицизма не може да има никакво влияние върху положението на тези лица и техните отношения с държавата от гледна точка на закона за неарийците.“[64] В много райони на страната синагогите споделят съдбата на сръбските православни църкви – те са ограбвани и често изгаряни от усташите. Синагогата в Загреб е одържавена и превърната в административна сграда. Още на 14 април е подпалена синагогата в Осиек. Следват подобни инциденти и в Джаково, Сремска Митровица, Славонска Пожега, Нова Градишка, Винковци, Земун и други градове[65].

[62] ЦДА, оп. 8, а. е. 1034, л. 16; HN, No 88, 11.V.1941; No 91, 14.V.1941; No 132, 26.VI.1941; Spomen-knijga..., p. 76, 81; *Crljen, D.* Цит. съч., с. 66.
[63] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH. ., p. 179, 181.
[64] *Romano, J.* Цит. съч., с. 101.
[65] NARA, M 1203, doc. 860H.911/59, p. 2; HN, No 101, 24.V.1941; No 159, 23.VII.1941; No 435, 28.V.1942.

Втората група мерки срещу евреите имат икономически характер. Тяхната цел е да се отнеме еврейското имущество, да се сломи мощта на еврейския капитал и да се унищожат икономическите позиции на евреите в държавата. Още след създаването на НХД новите власти започват да прогонват евреите от добрите жилищни квартали на градовете и да ги изолират в отделни райони – като в гета. Усташи и германци се впускат в безнаказано плячкосване на имуществото на еврейските работилници, жилища, обществено-културни и верски организации и т. н. То се разпределя главно между висшите функционери на усташката власт. Същевременно лумпените в усташките редове се възползват от пълното беззаконие в НХД, за да се облагодетелстват лично[66].

Властите издават наредби, които трябва да узаконят икономическото ограбване на евреите и да ликвидират тяхната икономическа мощ и позиция в държавата. Официалното оправдание на посегателствата срещу еврейската собственост е, че се прави за справедливо преразпределение в сферата на икономиката. Първата „законова" икономическа санкция срещу евреите датира от 18 април 1941 г. Това е „Закон-наредба за опазване на хърватското народно имущество". Той прогласява, че се обявяват за невалидни всички правни сделки между евреи, както и между евреи и трети лица, сключени до два месеца преди основаването на НХД, ако стойността на сделката надхвърля 100 хил. динара[67]. Павелич издава и „Закон-наредба за предотвратяване на саботажите в стопанските предприятия", който узаконява практиката или да се отнемат еврейските предприятия под предлог, че в тях се прави саботаж, или да се поставят под пряк усташки надзор, осъществяван от усташки комисари[68]. С течение на времето някои от комисарите си уреждат фиктивно да закупят тези предприятия или те да им се дадат като награда. Само на някои от евреите е позволено да продължат търговията си, като се изисква на всеки еврейски магазин видимо да се посочи, че е такъв – трябва да има Давидова звезда и надпис на витрината „еврейски магазин". При това по тях започват да се поставят не само хърватски, но и германски знамена и емблеми[69].

На 5 юни 1941 г. Павелич публикува „Закон-наредба за задължителното обявяване на имуществото на евреите и еврейските предприятия", според който всички евреи в срок от 20 дни се задължават да декларират имуществото си пред Комитета за обнова на стопанството при Министерството на народното стопанство. При това същия ден (5 юни) излиза и „Закон-наредба за забрана на укриването на еврейското имущество". Той предвижда тежки наказания (затвор от 1 до 10 години и конфискация на имуществото) за прикриване на еврейското имущество. На базата на тези законодателни разпоредби от евреите се събират огромни суми (милиони динари) – в злато, диаманти и други ценности[70].

Комитетът за обнова на стопанството, основан в края на април 1941 г., единствен е овластен да се занимава с всички въпроси, свързани с еврейското имущество в страната (вкл. да изпраща комисари в еврейските предприятия). Два месеца покъсно този комитет е ликвидиран и е създадена Държавна дирекция за стопанска обнова. В края на 1941 г. и тя е ликвидирана, а функциите ѝ се поемат от Министерството на държавната хазна, към което се създава Комитет за одържавеното имущество[71].

Като логична последица от разправата с еврейското малцинство на 9 октомври 1941 г. се издава закон-наредба, който обявява национализацията на стопанските предприятия и частната собственост на евреите „в името на реконструкцията на националната икономика[72]. На четвъртото заседание на Сабора (25 февруари 1942 г.) министърът на правосъдието и вероизповеданието Марко Пук оправдава одържавяването на имуществото на евреите „в полза на хърватския народ и държава", заявявайки, че това имущество някога му е принадлежало, но му е било отнето от евреите по незаконни пътища[73]. На базата

[66] NARA, M 1203, doc. 860H.00, 1611, p. 1; AH, f. 252, svez. 1, doc. 931, p. 935.
[67] Narodne novine, No 6, 19.IV.1941; HN, No 66, 19.IV.1941.
[68] NARA, M 1203, doc. 860H.4016/64, p. 5; Hrvatski glas, No 123, 21.VI.1941.
[69] ЦДА, оп. 8, а. е. 1034, л. 39; Narodne novine, No 43, 4.VI.1941.
[70] HN, No 44, 5.VI.1941; No 48, 9.VI.1941; Narodne novine, No 44, 5.VI.1941; Hrvatski glas, No 107, 7.VI.1941.
[71] *Jelić-Butić, F.* Zagreb..., p. 211.
[72] Narodne novine, No 149, 9.X.1941; HN, No 240, 12.X.1941.
[73] AH, f. 211, kut. 39, p. 161.

на тази законова уредба през есента на 1941 г. еврейската собственост се експроприира без компенсации – особено индустриалните предприятия. Държавата си присвоява масово еврейските имоти и започва да ги разпродава на незначителни изкупни цени. На 6 февруари 1942 г. влиза в сила и „Закон-наредба за одържавяването на еврейските сгради“[74].

Въпреки че еврейското имущество се обявява за държавна собственост, по-голямата част от него преминава в ръцете на частни лица, главно членове на усташката организация. Плячкосването на еврейското имущество в Загреб взема драстични размери. В едно известие до усташкия Сабор от 16 април 1942 г. се констатира, че в града плячката била „масова“[75]. През октомври 1942 г. се приема закон-наредба, чрез който се прави опит да се спре този процес и да се осигурят гаранции, че конфискуваното имущество в действителност ще се използва в полза на държавата[76].

Третата група мерки цели физическото унищожение на евреите. Както бе отбелязано в предходните страници, те твърде скоро се оказват лишени от всички граждански и човешки права и лесно стават жертва на незапомнен и неконтролиран терор. Те са поставени извън закона и се прави всичко възможно за тяхното пълно елиминиране от живота на държавата. В НХД се прибягва и до опити за крайно решение на „еврейския въпрос“ – чрез ликвидиране на евреите (главно в концентрационните лагери). Това се прави по директно германско внушение. Нацистите настояват новата хърватска държава да се очисти от евреите. Усташите не виждат причина да се възпротивят на това искане и прибягват до масовите им арести – поединично или групово, до интерниране по лагери и разстрели. Изобщо евреите стават изкупителна жертва в хода на разправата с „враговете“ на хърватската държава[77].

Усташите преследват евреите по същия брутален начин, по който се разправят и със сърбите. Арестите и масовите убийства започват още през май–юни 1941 г. Терорът над евреите добива голям размах в средата на 1941 г., а кулминацията му е в началото на 1942 г. Това е период на масови арести, разстрели, изпращане по концентрационни лагери и прогонване извън страната[78].

Заловените евреи са депортирани от усташите най-често в хърватски или нацистки концентрационни лагери. Още в деня на влизането на германските войски в Загреб са арестувани ръководителите на еврейската община и част от тях са отведени в трудови лагери. В Окръжно на ДОРС в Загреб от август 1941 г. се казва: „В интерес на обществената сигурност всички евреи (покръстени или не)... дори срещу тях да няма никакъв доказателствен материал, да се изправят пред прекия съд и да се отвеждат в събирателните лагери.“[79] На 25 ноември 1941 г. излиза официално и „Закон-наредба за изпращане на евреите по лагерите“. От септември 1941 г. до февруари 1942 г. се извършва масова депортация на евреи в лагерите в Ясеновац, Стара Градишка, Лобоград, Джаково, Сремска Митровица и на други места, както и извън НХД – главно в Освиенцим[80].

Някои от лагерите са създадени специално за евреите, а в останалите „смесени“ лагери (за евреи, цигани, сърби, политически затворници и т. н.) процентно най-много са евреите. В усташките лагери условията на живот са необичайно лоши и смъртността е изключително висока. В тях евреите са сломявани с тежък физически труд (понякога до 18 часа) и глад. От обществеността умишлено се прикрива каква е съдбата на евреите по лагерите. На журналистите е забранено да влизат в тях. Шефовете на Ясеновац имат толкова голяма локална власт, че дори представители на ДОРС не могат да се месят пряко в делата им[81].

Решението за окончателното ликвидиране на евреите се взема от нацистите през януари 1942 г. и от пролетта на същата година започват масовите им депортации от различ-

[74] ЦДА, КМФ 23, Инв. № 727 2, л. 1; Narodne novine, 6.II.1942.

[75] Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv jevreja u Jugoslaviji. Beograd, 1952, 55–56.

[76] NARA, M 1203, doc. 860H.9111/177, p. 5.

[77] *Romano, J.* Цит. съч., 102–103; *Matković, H.* Povijest..., p. 162.

[78] *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941–1942 godine. – Povijesni prilozi, 1985, No 4, 6–9.

[79] *Romano, J.* Цит. съч., с. 104.

[80] *Freidenreich, H.* The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community. Philadelphia, 1979, p. 191.

[81] ЦДА, КМФ 23, Инв. № 727/2, л. 1, 4–5; Zločini..., 57–60, 72–81, 85–109.

ните части на Европа към Германия. Гестапо настоява всички останали на свобода евреи в Хърватия да се интернират и ликвидират. През лятото на 1942 г. между Германия и НХД се постига споразумение за прехвърляне на всички евреи от Хърватия, като хърватското правителство се задължава дори да плати транспортирането им[82]. Следва масирана кампания от усташка страна – евреите масово са залавяни и повечето от тях са предадени на германците. Усташкото правителство и представителите на Третия райх в НХД тясно си сътрудничат в осъществяването на политиката на отявлен терор и геноцид. Това сътрудничество проличава особено при отвеждането на евреите по лагерите и ликвидирането им. Някои от тях са залавяни направо от германските нацисти (особено от втората половина на 1942 г.) и са депортирани извън територията на НХД. От лятото на 1942 г. голям брой хърватски евреи са прехвърлени в германски лагери (в самата Германия или на територията на Полша) за системно унищожение, най-вече в Аушвиц (според някои данни около 10 хил. хърватски евреи). Така германците се оказват не само инициатори, но и преки участници в организирането и изпълнението на геноцида над евреите в Хърватия[83].

За крайно тежката съдба на евреите в НХД говори и фактът, че те масово бягат от усташкия и германския терор към Далмация, към италианската зона на окупация[84]. Общо около 3000 евреи успяват да избягат от НХД и да се спасят на италианска земя в зона I и II. От Далмация те се опитват да емигрират в Италия или САЩ. Самият Павелич докладва на Хитлер, че е трудно да се реши еврейският въпрос в италианската зона, защото там евреите са под италианска протекция. В първа зона, в която италианците имат цялата цивилна и военна власт, евреите са спасени от геноцида. Не

[82] *Steinberg, J.* Цит. съч., с. 50, 52, 54–55, 68.

[83] *Romano, J.* Цит. съч., с. 94, 95, 100, 103; *Boeckh, K.* Цит. съч., с. 53.

[84] Италианците се отличават от нацистите по това, че не прилагат расовите закони, нито преследват евреите. Макар че вкарват много евреи в лагери, те не ги унищожават масово. Затова хърватските евреи бягат най-вече към Далмация, т. е. в зоната, контролирана от италианците. (Вж. *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., p. 298.)

е така обаче във втора зона, където италианците имат само военната власт, а усташите – цивилната. Тук хърватските националисти настояват пред италианските военни власти да им предадат евреите – на тази основа има документирани много конфликти между „съюзниците“[85].

В историографията (особено италианската) се възхвалява италианската армия заради отношението ѝ към евреите по времето на Холокоста. Широко разпространена е тезата, че италианците се въздържат от депортацията на евреите от Далмация. Те дават убежище на много евреи, избягали от НХД, предоставят им възможност (особено на по-богатите) да се обявят за „граждани на Италия“ и дори им помагат да се прехвърлят в зоните под техен контрол. В редица изследвания се сочи, че италианците са спасили около 3500–4000 евреи на територията на Югославия[86].

Някои сведения на оцелели евреи обаче хвърлят доста поразлична светлина за ситуацията в Далмация[87]. Все пак не бива да се забравя, че италианците са в близки политически и идеологически отношения с усташите и нацистите и са техни официални съюзници във войната. Доста документи показват, че италианците не са позволявали навлизането на големи групи евреи от усташките райони, както и за липсата на италианска интервенция в терористичната дейност на усташите в италианската зона. Там дори са разположени няколко усташки концентрационни лагери – в Госпич, Ядово, на о. Паг и др. При всяко положение италианците са знаели какво става в тези лагери, но остават неутрални и не се намесват. Има редица сведения, при това италиански, от които се вижда, че самите италиански власти арестуват много евреи и ги интернират по затвори, след което ги изпращат по концентрационни лагери в НХД, Италия или

[85] *Lengel-Krizman, N.* Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Primoriju, Dalmaciji i Hrvatskom (1941–1943). – Povijesni prilozi, 1983, god. 2, p. 249, 270.

[86] *Romano, J.* Цит. съч., 92–94, p. 101.

[87] Такива се съдържат в книгата „Престъпленията на фашиските окупатори и техните колаборационалисти срещу евреите на Югославия“, публикувана от югославската еврейска общност през 1952 г. (Вж. *Loker, Z.* The Testimony of Dr. Edo Neufeld: The Italians and the Jews of Croatia. – Holocaust and Genocide Studies 1993, 7 (1), 67–76.)

Германия. Но като цяло всички тези мерки не са така драстични, както в НХД, и евреите в италианската зона не са подложени на масов геноцид[88].

След италианската капитулация през септември 1943 г. положението на евреите в Далмация рязко се влошава. Германците и усташите поемат властта в италианската зона и подлагат евреите на безмилостен терор. Една част от евреите минават в партизанските редове, друга част успяват да се спасят в Италия, а трета част са разстрелвани, гонени или откарвани в концентрационни лагери. Много евреи са прехвърлени в НХД, особено в Ясеновац, и там са ликвидирани. Германците вече свободно се разпореждат на териториите, освободени от италианците, и масово прехвърлят евреите в своите лагери, особено в Аушвиц, където ги унищожават[89].

Малцина евреи успяват да избягнат престъпната програма за „окончателното решение на еврейския въпрос" на територията на НХД. Евреите, които могат да докажат, че в Югославия са били антиюгославски настроени и че са били активни поддръжници и симпатизанти на хърватските сепаратисти в предвоенния период, имат възможност да спасят живота си и да получат хърватско гражданство. В тези случаи те получават титлата „почетен ариец". Но подобна политическа лоялност е трудно да се докаже и освен това твърде малко *не*хървати симпатизират на крайния хърватски национализъм преди войната. Повече изключения са направени за евреи, тясно свързани (най-вече с роднински и семейни връзки) с членове на усташкото движение или за тези, които са от смесени бракове, т. е. „полуевреи". За да се спасят, някои минават към католическата църква, но голяма част от тях също са заловени и екзекутирани[90].

Безспорно е, че съществува усташки геноцид над евреите, но е трудно да се установи точно броят на избитите евреи в НХД. В различните извори и изследвания най-често се сочат цифри от 25 000 до 36 000 души, а само за столицата Загреб –

[88] *Romano, J., L. Kadelburg*. Цит. съч., с. 685; *Lengel-Krizman, N.* Koncentracioni logori..., p. 270.

[89] HN, No 851, 5.X. 1943; *Romano J., L. Kadelburg*. Цит. съч., с. 686.

[90] *Kostić, L.* The Holocaust..., p. 127; *Freidenreich, H.* Цит. съч., с. 192.

около 8000 души[91]. Тези данни говорят за крайно жестоко и безкомпромисно отношение към евреите от страна на усташките власти. Последните успешно реализират германската заръка и успяват да ликвидират повечето евреи в хърватските земи по времето на Холокоста. Процентът на избитите евреи в Хърватия, в сравнение с останалите южнославянски земи, е твърде висок и може да се сравни само с този в Сърбия и Войводина. До втората половина на 1943 г. почти всички евреи в НХД са избити или депортирани. Повечето от тях са ликвидирани в Ясеновац, Стара Градишка, „Даница" в Ядово, на о. Паг, Лобоград, Джаково и другите усташки концентрационни лагери. Контролът над това масово изтребление се осъществява от германските полицейски власти, главно от Гестапо. Хиляди евреи са изпращани за ликвидация и в германските концентрационни лагери. При това най-голям е процентът на избитите евреи в Босна и Херцеговина. Това се обяснява с факта, че германците са имали по-голяма свобода на действие именно там[92].

Единствените, които се застъпват за живота на евреите в НХД, са техните общини. По време на войната те са доста активни – предприемат много инициативи за подпомагане и спасение на заплашените си членове. Особено се проявява общината в Загреб, която единствена в Югославия се запазва и функционира до края на войната. Тя приема нелегално помощ за евреите чрез швейцарския консул в града. По повод на първата годишнина от основаването на НХД общината дори се обръща с молба към Павелич за разпускане на еврейските лагери и освобождаване на затворниците. Хърватските евреи са подпомагани финансово от емигрантите в чужбина[93].

Един от най-активните защитници на евреите в НХД и най-голям опонент на правителствената политика спрямо тях е

[91] *Jelic-Butic F.* Ustase i NDH..., p. 180; *Romano, J.* Цит. съч., с. 133, 579; *Boeckh, K.* Цит. съч., с. 33, 53; *Jareb, J.* Hrvatski narod u II svjetskom ratu. – ČSP, No 3, 1995, p. 412.

[92] *Kočović, B.* Цит. съч. с. 70; Zločini..., 64–72; *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 200.

[93] AH, f. 211, kut. 1, doc. 23, p. 116; *Boeckh, K.* Цит. съч., с. 53.

католическата църква, и лично архиепископ Степинац. Католическата църква оглавява недоволството на обикновените хървати от държавната политика на масова ликвидация на евреите в страната. Тя настоява за пощада на живота поне на покръстените евреи и тези, които са от смесени бракове. Много евреи (за съжаление точният им брой не е известен) са спасени чрез личната интервенция пред властите от страна на Степинац и на други представители на висшия църковен клир. Стига се дори до намеса на Ватикана в защита на живота на много евреи в НХД[94].

На 5 май 1945 г., непосредствено преди колапса на режима, усташките власти издават „Закон-наредба за изравняване на живеещите в НХД на базата на расовата им принадлежност". В този закон се казва, че се „ликвидира всякакво разграничение по расова принадлежност. Всички закони-наредби, според които живеещите в НХД са били разграничавани... губят правна сила"[95]. Този закон разкрива цялата аморалност на усташките власти, които смятат, че с приемането му ще намалят отговорността си за избитите евреи по време на войната.

Циганите са третирани не по-различно от евреите в НХД. На тях, както и на евреите, винаги е гледано като на „чуждренци" и „символи на тъмните и дяволски сили" в хърватските земи.

От момента, в който се заселват в Европа (XIII в.), вкл. и на Балканите, циганите стават обект на враждебност поради специфичния си начин на живот. Преследването им от страна на нацистите датира от края на 1933 г., откогато е в сила програмата за тоталното им изселване, изтребление и масова стерилизация. С Нюрнбергските закони от септември 1935 г. циганите се дифинират като „чужд народ" и срещу тях започва истинска кампания. В нацистката идеология постоянно се акцентира, че „циганският въпрос" е расов проблем, тъй като циганите са „нечисти", „асоциални" елементи, в чийто вени тече „чужда кръв". Това е извеждане на ново равнище на

[94] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 181–182; *Krišto, J.* Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska..., 371–372.

[95] Narodne novine, No 200, 5.V.1945.

исторически традиционните предразсъдъци към тях[96]. От началото на Втората световна война германците започват „радикално" да решават „циганския въпрос" в своята държава, в земите, които окупират, както и в страните сателити. Идеята е „да се подобри" расата, като завинаги се отделят циганите от германския народ, поради което са вкарвани в концентрационни лагери. Голяма част от тях през 1943 г. са препратени в Освиенцим, където са избити[97].

По време на Втората световна война по германско внушение започва разправата с циганите навсякъде в Европа – те са изолирани в гета и концентрационни лагери. От 1942 г. расистките германски закони се прилагат в Източна Европа. Но докато циганите в Унгария и Словакия са пощадени от най-жестока разправа (до окупацията им от Германия през 1944 г.), то в сателитните държави, като НХД и Румъния, търпят големи жертви. В Сърбия също е висок процентът на избитите цигани[98]. Навсякъде в Европа германците насърчават преследването на циганите, в резултат на което се извършва истински геноцид над тях. Равносметката е известна – половин милион цигани са избити по време на истерията на Холокоста[99].

Следва да се подчертае, че са запазени твърде малко документи и сведения за политиката на геноцид на усташите против циганите. И в европейската, и в частност в югославската и хърватската историческа литература, твърде малко е писано по „циганския въпрос" по време на Втората световна война. Съдбата на циганите остава недостатъчно проучена, особено като се сравни с огромната литература, посветена на еврейския Холокост. И до днес има само частични и непълни изследвания на геноцида срещу циганите в Югославия и в НХД[100]. Повечето автори просто избягват този въпрос. Това се

[96] *Huttenbach, H.* Цит. съч., с. 33, 38, 43.

[97] *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma 1941–1945. – ČSP, 1986, No 1, 30–31.

[98] *Crowe, D.* A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. New York, 1994, XIV–XV.

[99] *Reinhartz, D.* Цит. съч., 81–82.

[100] *Kenrick and Paxton.* On Yugoslav Gypsies. – In: The Destiny of European Gypsies. London, 1972, 59–100; *Bernadac, C.* Zaboravljeni holokaust. Pokolj cigana. Z., 1981; *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma 1941–1945..., 29–42.

дължи на дълбоките предразсъдъци, че циганите са „неприятелски“ настроени към обществото и оказват съпротива на опитите за приобщаването им към него. Те са ревниви към обичаите си и начина си на живот, за разлика от евреите, които с течение на времето се включат активно в обществения живот. При това циганите нямат своя емиграция, която да ги защити и да се бори за оцеляването им по време на войната и да популяризира страданията им след нейния край.

Заради особения си външен вид, обичаи, език, полуномадски начин на живот и липса на постоянна работа циганите в НХД са считани за „чужденци извън националната общност“ и са квалифицирани като „неарийци“. Те стават жертва на фанатична, расистка идеология. Предисловие към системните им прогонвания и масова ликвидация са расовите закони от 30 април 1941 г. Те са насочени общо против евреи, цигани и сърби. В законите-наредби за защита на арийската кръв и за расовата принадлежност се формулират „нисшите раси“ и към тях се причисляват и циганите. В „Закона-наредба за расовата принадлежност“ за цигани са определени онези лица, „които имат двама или повече предци от второ коляно, които са цигани по раса“. На основата на този закон създаденото Расово политическо комисарство към МВР взема становища при всички „съмнителни случаи на расова принадлежност.“[101]

Циганската собственост (пари, скъпоценности, жилища, и др.) се конфискува от хърватското правителство и се предава на лица от „арийски“ произход. Всички забрани по отношение на евреите се прилагат и спрямо циганите. На обществени места и по транспорта се поставят надписи: „Забранено за сърби, евреи, номади (цигани) и кучета.“[102]

От април до юни 1941 г. циганите са арестувани главно поединично, но с извънреден закон-наредба от 26 юни са прогласени за „колективно отговорни“ и заради това от тях се търси „колективна наказателно-правна отговорност“. Първата мярка, която усташките власти вземат против циганите в НХД, е записването им в списъци. През юли 1941 г. излиза

[101] HN, No 78, 1.V.1941; *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma..., 31–32.

[102] *Crowe, D.* Цит. съч., с. 219.

закон-наредба № 13–542 на МВР, според който всички цигани трябва да се явят в Дирекция на полицията в Загреб и да се регистрират. На тази основа мнозина са арестувани и са отведени в новообразуваните сборни пунктове и лагери, където масово са ликвидирани – в НХД (най-вече Ясеновац и Стара Градишка), Сърбия или Германия. Отношението към циганите в лагерите е крайно лошо и срещу тях се вършат истински зверства[103].

Масовите арести на цигани спират към края на 1941 г., за да започнат с нова сила през лятото на 1942 г. – това е последната вълна на преследването им в НХД. Следва масовата им ликвидация (в Ясеновац или по нацистките лагери), извършена под пряко германско внушение. Залавянето на циганското население започва след издаването на съответно Окръжно на МВР. То е потвърдено от заповед на ДОРС от 19 май 1942 г., спусната до областите, на чиито територии се изисква да се съберат всички цигани и да се предадат в лагерите. Същия ден се праща заповед до армията за оказване на съдействие при залавянето на циганите[104]. На 20 май 1942 г. излиза наредба на Върховното полицейско управление на НХД, изпратена до местните полицейски органи, от които се изисква да заловят всички цигани и да ги препратят в Ясеновац. На нейна основа през май–юли 1942 г. се извършват масови арести на цигани, а имотите им се конфискуват. Така завършва „крайното решение на циганския въпрос“ в усташката държава[105].

Геноцидът на циганите също се осъществява по настояване и внушение на германците. Това го потвърждава и Доминик Мандич в известието си от Рим до Юри Шутей, министър в Лондон, от 30 септември 1942 г., в което се съобщава, че „в Ясеновац усташите, по разпореждане на техните северни приятели (германците – б. м., И. Л.), са събрали всички цигани от Хърватия и са ги избили... понеже не са арийци“[106]. В

[103] *Huttenbach, H.* Цит. съч., с. 43; Zločini..., p. 110; *Peršen, M.* Цит. съч., 55–56.

[104] NARA, M 1203, doc. 860H. 4016/64; HN, No 508, 21.VIII.1942; *Miletić, A.* Koncentracioni logor..., p. 289, 304.

[105] *Matković, H.* Povijest..., p. 163; *Shelah, M.* Цит. съч., с. 78.

[106] *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma..., p. 33.

акцията по залавянето им се ангажират и домобрански единици. Те ги охраняват и транспортират до лагерите. Местните власти се ползват и от услугите на германската народностна група в НХД[107].

Някои усташки дейци се опитват да оправдаят изпращането на циганите по лагерите с обяснението, че на тях за първи път е осигурена „конструктивна работа". Други пък съвсем открито признават, че усташите са избили циганите в НХД и това, което е останало да направят, е да ликвидират сърбите[108]. Наистина през лятото на 1942 г. в НХД вече почти няма цигани. Само малцина от тях се спасяват, но впоследствие и те са ликвидирани (в началото на 1945 г.). Имуществото им се разграбва безконтролно. Голяма част от циганите са транспортирани в Германия (главно Аушвиц) за медицински експерименти[109].

Много цигани търсят спасение в Италия. Италианците помагат на някои от тях да избягнат смъртта. Но след септември 1943 г. повечето от оцелелите са изпратени от германците в техни концентрационни лагери за ликвидация[110]. Циганите търсят спасение и в декларирането си като мюсюлмани, тъй като последните са обявени в НХД за хървати, т. е. „арийци". Пред усташите стои сериозно въпросът как да третират циганите мюсюлмани. По него от Велика жупа Хум (Босна) се изпраща официално запитване до МВР. Отговорът на МВР от 29 май 1941 г. гласи: „Т. нар. бели цигани мюсюлмани да не се закачат, понеже същите се смятат за арийци, затова спрямо тях не бива да се предприемат никакви мерки, които вече са взети или ще се вземат против циганите."[111] На местно равнище обаче усташите предприемат действия срещу онези, които посягат към феса само за да избягнат интернирането по лагерите. Мюсюлманите в Босна обаче провеждат много акции в защита на циганите[112].

[107] *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 221.

[108] *Reinhartz, D.* Цит. съч., с. 88.

[109] *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma..., p. 33, 35, 37, 39.

[110] *Crowe, D.* Цит. съч., с. 219.

[111] *Miletić, A.* Koncentracioni logor..., p. 290, 304–305.

[112] *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 86, 200; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 221.

Мнозина цигани в НХД са избити заради обвинения в присъединяване към четници или партизани. В действителност, в резултат на терора някои от тях минават в редиците на партизаните. Като цяло обаче циганите са толкова изненадани от масовата акция срещу тях през 1942 г., че малцина се опитват да избягат към зоните на партизаните. Спасяват се само отделни индивиди[113].

Усташкият терор се отразява пагубно върху съдбата на циганите. Отново е невъзможно да се установи точно броят на техните жертви в НХД[114]. Безспорно е обаче, че срещу тях е извършен геноцид. Има основания да се поддържа тезата, че в процентно отношение избитите цигани са значително повече от ликвидираните сърби и евреи в НХД. Доказателство в това отношение е фактът, че през 1945 г. те са почти изцяло унищожени и само незначителен брой се спасява (по-малко от 1000 души, главно цигани мюсюлмани). Хърватия е сред страните, в които в процентно отношение са избити повече цигани, отколкото в Германия[115]. Ясно е, че в геноцида срещу циганите, обявен след Втората световна война за „престъпление срещу човечеството", участието и на усташките власти е активно и целенасочено.

Съвсем друго е отношението на усташкия режим към останалите национални малцинства, които населяват НДХ. Усташите са принудени да дадат пълни граждански права и да толерират всички етнически групи, които живеят в Хърватия,

[113] *Lengel-Krizman, N.* Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma..., 36–37.

[114] На първо място има съществени различия сред учените относно броя на циганите в НХД – в литературата се сочат цифри от 27 хил. до 40 хил. Много трудно е да се установи точно броят им поради липсата на извори, номадския им начин на живот и неустановеността на декларирането им за цигани по народност и майчин език. (Вж. *Jelic-Butic, F.* Ustaše i NDH..., p. 182; *Huttenbach, H.* Цит. съч., с. 44; *Reinhartz, D.* Цит. съч., с. 84.)

Още по-голямо различие между авторите има относно броя на жертвите на „циганския Холокост" в НХД – варира от 20 до 40 хил. Мнозинството автори ги изчисляват между 20 и 27 хил. (Вж. *Shelah, M.* Encyclopedia of the Holocaust, IV, p. 1552; *Kocovic, B.* Цит. съч., с. 121; *Crowe, D.* Цит. съч., с. 220; *Paris, E.* Цит. съч., с. 211; *Ćulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 325.)

[115] Според Хутенбах в Германия оцеляват 12%, докато в НХД – едва 1%. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 182.)

но в национално отношение принадлежат към държавите от Оста – германци, унгарци, българи и словаци. В борбата срещу сърбите, освен сред мюсюлманите, усташите търсят съдействие и сред словенците и черногорците.

За доминиращата позиция на Райха в НХД говорят до голяма степен концесиите и неограничените привилегии, които се предоставят през 1941 г. на германското малцинство[116]. Усташите заявяват, че в НХД се прави „пълно признание на нашите братя немци, особено поради заслугите на Великия немски Райх за хърватската държава и хърватския народ“[117]. В своите речи Павелич изтъква, че германското малцинство е звеното на „братството“ и „сътрудничеството“ между хърватския и германския народ, които заедно ще живеят при „новия ред“ в Европа. Още на 6 юни 1941 г. в разговора си с Хитлер усташкият лидер отбелязва, че съществува чудесно разбирателство между хървати и германци в НХД, защото хърватите не са славяни, а „готи“[118].

На 13 април 1941 г. в Осиек усташите официално прогласяват специалния статут на „немската народна група“ в Независимата хърватска държава и от този момент тя поддържа най-тесни официални връзки с правителството. Още с договора за границите между Германия и Хърватия се признава особеното положение и изключителните права на германската народностна общност в НХД[119]. След това те се регулират с цяла серия от закони, които Павелич издава от юни до октомври 1941 г.[120] Германското малцинство се признава за

[116] То е концентрирано в северните части на страната, главно във Войводина, Славония, Срем и Загреб. Преброяването от 1931 г. констатира, че в хърватските земи живеят приблизително половин милион германци. (Вж. *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 203.)

[117] Spomen-knijga..., p. 86.

[118] HN, No 128, 22.VI.1941; ПЧП, № 251, 11XI.1941, с. 13.

[119] *Matković, H.* Povijest..., 152–153.

[120] На 21 юни 1941 г. той издава „Закон за временното правно положение на немската народностна група в НХД“ (Narodne novine, No 56, 21.VI.1941). На 21 септември се урегулира официално положението на германското малцинство в НХД като „особен дял на хърватската държава, който се ползва с неограничено право на политическа, културна и административна дейност“ и му се признава статуса на „субект на обществено право“. Членовете му могат „неограничено да излагат своята националност, да изповядват нацио-

правно-политическа автономна етническа общност, която се ползва с много привилегии в страната – немският език става равноправен с хърватския в областите, в които живеят германци, там се допуска да се развява германското знаме и т. н. На практика германската етническа група се поставя извън юрисдикцията на хърватската държава – тя има свои местни съдилища, нейните представители не служат в хърватската армия, а създават свои полунезависими СС формации в нея под германско командване и организират своя собствена милиция за защита срещу партизаните. Нейната дивизия „Принц Ойген“ става известна със своите акции срещу евреи и православни[121].

През октомври 1941 г. Павелич издава и няколко закона за администрацията на районите с преобладаващо германско население в страната. Усташите дават на малцинството изключителни права на самоуправление в неговите региони – има свои официални представители в усташката администрация, както и своя отделна администрация в Източна Славония и Срем, където начело на местните органи за управление стоят германски жупани. Тези закони уреждат правното положение на лидера на германската народностна общност в НХД (той се ползва с ранг на държавен секретар в хърватското правителство и се назначава от Германия), употребата на немския език, знаме, означения и обучение в хърватската държава (започва откриването на немски „народни училища“ в доста хърватски котори) и т. н. Освен това германците в НХД имат свои политически, икономически и социални организации, изградени по нацистки модел. Те се смятат повече за граждани на Райха, отколкото на Хърватия. Те са нещо като corpus separatum в НХД, като „държава в държавата“, за което свидетелства и законодателството, и политическата практика. Германското малцинство има пълна авто-

налсоциалистически възгледи и при нужда да образуват организации и комитети, необходими за дейността им на политическото, културното, стопанското и социалното поле“. (Вж. Narodne novine, No 166, 30.X.1941; No 208, 20.XII.1941; *Ristović, M.* Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/1941– 1944/1945. Beograd, 1991, p. 101.)

[121] *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 2, с. 26.

номия в НХД и само формално е част от хърватската държава[122].

В Хърватия живее и унгарско малцинство, което е компактно в някои райони на Войводина. То обаче е поставено в по-неизгодна позиция от германското, защото е по-малобройно и протекцията от страна на Будапеща е по-малко ефективна. При това хърватско-унгарските отношения са доста обтегнати заради Междумурието и това дава своето отражение върху отношението към унгарското малцинство в страната. Унгарците често са обвинявани, че сътрудничат на евреи и сърби, и на тази база са преследвани. Но поради официалните съюзнически отношения с Будапеща, усташките власти позволяват на унгарците да запазят училищата и културните си организации и да се ползват със значителна автономия. Дори се създава унгарски „Петьофи батальон", който се бори против партизаните[123].

Хърватското правителство се стреми да реши възможно най-благоприятно въпроса за българите на своя територия. На първо място, това са българи военнопленници, главно от Македония, служили в бившата югославска войска и намиращи се в лагери край Загреб, Сараево, Баня Лука и т. н. До края на 1941 г. те са репатрирани и изпратени в България. Много съществен е и въпросът за българите – поданици на НХД, които като православни по места са подлагани на гонения и репресии. За да избегне усложненията с българските власти, усташкото правителство създава улеснения за тяхното изселване и взема мерки за туширането на този проблем[124].

Словашкото малцинство в Хърватия също се радва на протекцията и подкрепата на усташкия режим. То, както и неговата организация „Словашко национално обединение", има привилегирован статус, който намира най-ярък израз в културния живот и образованието[125].

В борбата срещу сърбите усташите се нуждаят от всички

[122] NARA, OSS, Germany and Its..., 10–11; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 64, 476.
[123] *Казасов, Д.* Цит. съч., с. 114; *Jelinek, Y.* Nationalities..., 203–204.
[124] *Кочанков, Н.* Независимата..., Автореферат, с. 14.
[125] *Jelinek, Y.* Nationalities..., с. 204.

възможни сътрудничества и съюзи. Те обръщат поглед към онези южнославянски групи, живеещи на тяхна територия, които също са страдали от сръбската хегемония в Югославия и на тази база са „естествени" съюзници на крайно антисръбския усташки режим. На първо място, такива се виждат в лицето на словенците. Последните определено не се квалифицират като „врагове" в НХД. Още Анте Старчевич ги обявява за „хървати" и се опитва да им внуши хърватско национално съзнание. Той твърди, че вече 700 г. словенците са „част от Хърватия" и че говорят „хърватски език". Идеята на Старчевич е, че словенците са малобройни и нито икономически, нито културно, нито политически могат да съществуват извън границите на Хърватия и да се отбраняват от такава опасност, каквато представляват за тях Италия, Германия или Сърбия. Помощ срещу външните врагове те биха могли да очакват единствено от Хърватия. Само като част от нея те биха имали добро бъдеще. Понеже словенците по никакъв начин не заплашват територията на хърватите, Старчевич не изразява негативни чувства към тях. При това той не забравя, че те също са католици[126].

Още в емиграция крайните националисти разработват постулатите за това, че словенците са „алпийски" или „планински хървати", чрез които отричат тяхната етническа самобитност. Още през 1939 г. в „Народ и земя на хърватите", очертавайки хърватските граници, Младен Лоркович включва Словения в границите на НХД[127]. Усташите съвсем определено предявяват териториални претенции към словенските земи. През април 1941 г. Германия обаче окупира словенските земи и това не дава възможност на усташите да разгърнат кампанията си по присъединяването им към НХД. Така хърватските националисти са принудени да се откажат от Словения в полза на мощните си съюзници. На срещата си с Павелич през юни 1941 г. Хитлер се съгласява да приеме сърбите, прогонени от хърватите, на сръбска територия само срещу изселването на словенци от Щирия в НХД. Двамата лидери се договарят за размяната на 260 хил. словенци срещу същия брой сърби[128].

[126] *Starčević, M.* Цит. съч., 108–109.
[127] *Lorković, M.* Narod..., p. 94.
[128] *Krizman, B.* NDH..., p. 117.

Всъщност в НХД са приети само около 10 хил. словенци[129]. Депортацията им трае до 20 септември 1941 г., когато германците заявяват, че значително намаляват броя на словенците, които ще изселват.

Дирекцията на обществения ред и сигурност изпраща напътствия до областните власти за настаняване на словенците по котори. За тази цел се създават събирателни лагери около границата, откъдето те са препращани по которите, най-вече в Босна и Северна Хърватия и са настанявани по домовете на изселените вече сърби. Настаняването им обаче е крайно лошо организирано и те са изправени пред тежки материални изпитания[130].

През септември 1943 г., когато Рибентроп обещава Далмация на хърватите и е готов да им предаде и италианската част от Словения (дори Любляна), Павелич отказва щедрото предложение с аргумента, че той желае да му се отстъпят само областите, които са подчертано хърватски по население и че неговата страна няма териториални претенции към словенските земи. Според Павелич НХД би могла в перспектива да създаде федерация със Словения, но това трябвало да стане не по принудителен начин, а след свободно изразената воля на самите словенци[131].

В НХД спрямо словенците не се прилага целенасочена дискриминация. Те не се третират по-различно от хърватите и като правило споделят съдбата им. Словенците се приемат на държавна служба (дори на висши административни постове), позволява им се да упражняват професии като свещеници и учители, а някои са приемани и в хърватската войска. Като цяло на словенците не се пречи да се влеят в живота на НХД и с новото си хърватско гражданство някои дори обратно се завръщат в Словения[132].

Усташите определено имат положително отношение и към черногорците като противници на сърбите, независимо от

[129] Всъщност точният брой не се знае. Данните на отделните автори са различни – варират от 10 до 20 хил. (Вж. *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 169.)

[130] NARA, M 1203, doc. 860H.00/1389, p. 5.

[131] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 56.

[132] Hrvatska revija, vol. 14, 1, 1965, p. 34; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 54.

факта, че са православни. Още през емигрантския период хърватските националисти установяват връзки с черногорските емигранти и сепаратисти. Така в междувоенния период се търси съдействието и на православните македонски българи, и на черногорците в общата антисръбска борба. Според Павелич това е доказателство, че в НХД няма религиозна дискриминация, нито се води кръстоносна борба против православието[133].

В НХД намира убежище вождът на черногорското освободително движение Секула Дрълйевич. „Хърватски народ" припомня, че цели 20 години в емиграция той води „борба против сръбската хегемония и диктатура, търсейки за своето потиснато отечество свобода и независимост" в най-тясно сътрудничество с хърватите[134]. Усташите съвсем естествено симпатизират на черногорското освободително движение, което се бори за създаването на Независима черногорска държава. Затова по време на войната те подпомагат създаването в Загреб на Временен комитет за освобождение на Черна гора начело с Дрълйевич и най-близките му съратници[135]. На 14 май 1941 г. Министерството на вътрешните работи обявява черногорците за „членове на един приятелски народ", спрямо които не се отнасят наредбите, които са в сила за сърбите. С решение на МВР те могат свободно да се придвижват в страната и да заемат висши административни длъжности. В „Хърватски народ" се заявява, че „черногорците в НХД се ползват с пълна свобода", както и че отношението към тях в НХД „свидетелства за братството на свободна Черна гора и Независимата хърватска държава"[136]. Усташите подкрепят и инициативата на черногорската емиграция, която на 26 юли 1944 г. се събира в Загреб и избира Държавен съвет под председателството на Дрълйевич. Неговите членове настояват Германия и съюзните и приятелските ѝ държави да го признаят за редовно черногорско правителство[137].

[133] *Pavelić, A.* Hrvatska pravoslavna crkva..., p. 105.

[134] HN, No 60, 13.IV.1941.

[135] Пак там, No 78, 1.V.1941.

[136] Пак там, No 104, 27.V.1941.

[137] АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 141.

Най-общо малцинствата на територията на НХД се делят на две основни групи – преследвани и толерирани. Към първата спадат сърбите, евреите и циганите, а към втората – мюсюлманите, германците, унгарците, българите, словаците, словенците и черногорците. Политиката спрямо тези от първата група играе изключително голяма роля и определя характера на усташката национална политика като цяло. Теророт и геноцидът спрямо евреите и циганите са изцяло по германско внушение и нямат идеологически корени в страната. Толерантността към някои национални малцинства, които населяват НДХ – германци, унгарци, българи и словаци – се диктува от обстоятелството, че в национално отношение те принадлежат към държавите от Оста, които са съюзници на режима по време на Втората световна война. Словенците и черногорците, живеещи на хърватска територия и в междувоенния период също страдащи от сръбската хегемония в Югославия, са обявени за „естествени" съюзници на усташите в борбата им срещу сърбите и са третирани като „привилегировани" малцинства в НХД.

ТРЕТА ГЛАВА

НАЦИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА

От изключително голямо значение за разбиране същността на усташкия национализъм е изследването на усташката политика спрямо Германия и Италия като страни, от които изцяло зависи новата държава и чието протеже е тя. За усташите връзките със силите на Оста са приоритетни и са от изключително голямо значение. В пропагандата им на Германия и Италия се отделя най-голямо внимание и място. Първите външнополитически изяви на Павелич са свързани именно с тези две държави. В хърватската столица през април 1941 г. най-напред пристигат германски и италиански дипломатически и военни представители. Още през май и юни с. г. Павелич предприема дипломатически пътувания до Италия и Германия.

В усташката пропаганда се декларира, че основата на външната политика на НХД е „безусловното и предано" сътрудничество със силите на Оста. Приятелството с тях се приема за „естествено и логично". В пресата се обявява за „щастие", че Хърватия се е ориентирала към силите на Оста, което се е превърнало в съществено условие за нейното развитие и напредък. Според усташите чрез съюза си с тях НХД влиза в „нова Европа" и приема „новия ред", върху чиято основа тя „единствено" може да се изгради и укрепи[1].

[1] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 197, л. 40; Hrvatska smotra, No 5–6, 1941, p. 242; *Богдан, И.* Цит. съч., с. 46.

Като външен министър Младен Лоркович и в Сабора, и извън него очертава основния външнополитически курс на НХД – на обвързване с Оста и плътно следване на политиката ѝ. Той заявява, че ориентацията на Хърватия към Германия и Италия „представлява щастлив континуитет на традицията и е естествено детерминирана от геополитиката и хърватската външна политика“[2]. В българския вестник „Зора“ от 10 април 1942 г. е публикувано негово изявление, касаещо най-общо хърватската външна политика. В него Лоркович изтъква, че НХД застава безрезервно на страната на силите, борещи се за създаването на „нов ред“ в Европа, и следва политика на добро разбирателство с всички държави, които се борят за „нова Европа“. Той подчертава, че Хърватия е в „отлични отношения“ с Германия и Италия и може да разчита на тяхната подкрепа[3].

Усташките лидери остро критикуват многогодишните опити на сърбите да внушат на хърватите, че имат общи врагове в лицето на Германия и Италия и следователно че трябва да обединят усилията си в общата борба срещу тях. Те подчертават, че още от емигрантския период усташкото движение „има своите приятели и неприятели и знае на кого да се осланя“ и „спрямо кого трябва да е непримиримо“[4]. Националистите припомнят, че от момента на своето зараждане тяхното движение се е обвързало с Германия и Италия, които са единствените сили, борещи се след края на Първата световна война против несправедливо начертаните Версайски европейски граници. Така външната политика на НХД се представя като израз на външнополитическите концепции на усташкото движение от междувоенния период – на безусловно обвързване на хърватската освободителна борба и създаването на хърватската независима държава с победата на силите на Оста Берлин–Рим[5].

Усташките дейци подчертават, че след 1941 г. хърватската външната политика върви по същите, вече очертани пътища

[2] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 62.
[3] Пак там, оп. 20, а. е. 376, л. 1.
[4] ПЧП, № 291, 27XII.1941, л. 7–8.
[5] АН, f. 211, kut. 6, p. 984; *Lorković, M.* Govor..., p. 20, 22.

на най-тесни приятелски връзки с държавите от „новия ред“. Те уверяват, че хърватската държава трайно е обвързана със силите на Оста, с които я свързват вековни исторически и културни връзки и непосредствена географска близост, и че води политика на тясно приятелство и сътрудничество с тях. В своята пропаганда хърватските националисти правят истински апотеоз на усташката външна политика. Те изтъкват, че тя се диктува от хърватските национални интереси и че без такава политика през 1941 г. не би се създала НХД и войната е щяла да мине като „опустошителна буря“ над хърватските земи[6].

Това, което постоянно се внушава чрез усташката пропаганда е, че освобождението на хърватския народ и създаването на НХД е било немислимо без помощта (най-вече военната) на силите на Оста, за което към тях се изразяват постоянни благодарности. Усташите внушават, че именно Германия и Италия са освободили хърватите от „20-годишната сръбска тирания“ и са възстановили тяхната държава, т. е. те налагат идеята, че хърватите дължат възстановяването на своя държавен суверенитет и независимост изцяло на помощта на Хитлер и Мусолини[7]. В хърватската военна пропаганда могат да се открият хиляди материали, които величаят силите на Оста и изтъкват положителното отношение на усташките власти към тях. Те са наричани „велики съседи“, „велики приятели и съюзници“, „приятелски велики сили“ и т. н., а техните лидери Мусолини и Хитлер – „велики вождове“[8]. Специална възхвала в пресата се прави на германската и на италианската армия. Заявява се, че те са непобедими, че никой в света не може да им се противопостави и че именно те стоят зад хърватската отбрана и гарантират съществуването на Независимата хърватска държава. Германските и италианските войски са характеризирани като „велики“, „славни“, „силни“, „приятелски“ и „братски“[9].

[6] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 197, л. 40; HN, No 309, 24.XII.1941; Spomenknijga..., p. 30.
[7] *Lorković, M.* Govor..., p. 23.
[8] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 376, л. 1; HN, No 1, 9.II.1939; Poglavnik govori..., p. 6, 7, 19.
[9] NARA, M 1203, doc. 860H.4016/63, p. 1; HN, No 94, 17.V.1941; No 99, 22.V.1941; No 416, 3.V.1942.

Чрез усташката пропаганда се поддържа тезата, че от април 1941 г. хърватската външна политика е „независима“, че хърватският народ е вече сред „свободните народи“ в Европа и че НХД е напълно равноправна с другите „свободни и независими държави“. Заключава се, че това е успех, който хърватският народ е доживял след осем века на зависимост и подчинение[10]. Хърватските националисти обръщат внимание, че Германия и Италия дават не само гаранции за „пълната свобода и независимост на Хърватия“, но и международно признание, така необходимо за една току-що създадена държава. В пресата се изразява задоволство от факта, че още на 15 април 1941 г. Хърватия е призната от своите „велики приятели“ – Германия и Италия, а между април и август с. г. – от Унгария, България, Словакия, Румъния, Испания, Япония, Китай, Дания, Финландия и Маджурия (държави, свързани със силите на Оста)[11]. С тези държави НХД установява дипломатически отношения. С тях тя се обвързва в рамките на Тристранния и Антикоминтерновския пакт. Всичко това дава увереност на страната, че в бъдеще тя може да разчита на силите на Оста при заплаха за националното си съществуване. Така тя става субект на международното право и започва да води своя самостоятелна външна политика[12].

Важно място в международните отношения на НХД заема въпросът за нейния териториален обхват, тъй като определянето на територията е един от белезите на държавността. Затова и сред първите задачи на усташите, след международното признание на Хърватия, е международноправното определяне на границите ѝ. Осъществяването и на тази задача се извършва благодарение на „широкото приятелство“ с Третия райх и фашистка Италия. Според усташката пропаганда именно чрез подкрепата на такива „могъщи съседи“, на техните „велики вождове“ и техните „славни войски“ хърватската държава получава онези територии, които е загубила още през Средновековието[13].

Реалната картина обаче е малко по-различна от тази, която се представя в официалната пропаганда. Докато Германия и Италия постоянно се ласкаят в печата и в него не може да се намери дори едно критично изречение към тяхната политика, то редица архивни материали показват, че сред хърватите съществува доста негативно отношение към двете сили на Оста и най-вече към Италия. От своя страна Германия и Италия също не са такива „благодетели“, каквито ги представя усташката пропаганда, и съвсем не са изпълнени с „приятелски“ чувства към хърватите.

Разпадането на Югославия и създаването на НХД следва решението на Хитлер от 12 април и германско-италианските преговори във Виена от 20–22 април 1941 г., т. е. става изцяло по волята на Германия и Италия. НХД е резултат единствено от военните победи на Оста. Именно това предопределя цялата ѝ по-нататъшна съдба и пълното ѝ обвързване с Оста. При създаването ѝ Германия и Италия се ръководят предимно от свои съображения и мотиви, без да се интересуват много от националните интереси на хърватите. При това НХД се появява на политическата карта на Европа след сериозни дебати между политическите и военните ръководства на двете държави от Оста. Докато германските и италианските военни лидери не желаят създаването на хърватска държава и настояват за окупиране територията на цяла Югославия, то политическите лидери са тези, които надделяват и налагат идеята за Независима хърватска държава. Така те се надяват да спечелят хърватите на своя страна, да имат силно влияние в Загреб и да осъществят пълна доминация над страната[14].

НХД се оказва геополитически „приклещена“ от две могъщи европейски сили (Германия и Италия) – териториално тя лежи точно между тях (в тогавашните им граници). Това само по себе си прави позицията ѝ твърде неблагоприятна – тя трудно би могла да се изплъзне от контрола им, да лавира и

---

[10] Spomen-knijga..., p. 60, 62; Poglavnik govori..., p. 20.

[11] Въпреки усилията на усташкото правителство НХД не е призната от нито една друга държава освен гореизброените. Ватикана я признава де факто, а с Швейцария са установени само търговски взаимоотношения. (Вж. *Божилова, Р.* Цит. съч., p. 308.)

[12] ПЧП, № 291, 27XII.1941, л. 9; Hrvatska smotra, No 5–6, 1941, p. 242.

[13] AH, f. 211, kut. 39, 91–97; HN, No 92, 15.V.1941.

[14] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 94; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.

да бъде независима. При това и двете страни имат териториални претенции към хърватските земи. Това, което усташката пропаганда внушава е, че когато сключват договори за границите, хърватските правителствени лица не правят сделки, а подписват международните договори като „представители на свободен и суверенен народ". На практика обаче това не е така. Въпросът за границите, както и за самото съществуване на Хърватия, се решава в Берлин и Рим, а не в Загреб. Определянето на хърватските граници е отражение на геостратегическите интереси на окупационните сили. Поради италианските и унгарските претенции към хърватските земи, на Виенската конференция (20–22 април 1941 г.) се водят разгорещени дебати за границите на НХД. В резултат на германско-италианските договорености Хърватия губи такива изконни хърватски земи, като по-голямата част от Далмация и Междумурието, в замяна на което получава етнически смесения регион на Босна и Херцеговина, където хърватите са малцинство на фона на сръбското и мюсюлманското население[15].

1. Националният въпрос и хърватско-германските отношения

Въпреки че са съюзнически държави, Германия и Италия си съперничат в Югоизточна Европа и това добре се вижда в Хърватия, където се оформят две сфери на влияние. Преди войната нацистите многократно заявяват, че нямат политически, а само икономически интереси в Югославия – следователно нямат никакви претенции към хърватските земи, които са в италианската зона на интереси. В края на 1940 – началото на 1941 г. обаче Германия променя позицията си по този въпрос и започва да гледа на Югославия като на важна в политическо отношение територия (от гледна точка на стратегическите си планове за Югоизточна Европа и СССР). Тъй като е доминиращата сила в Оста, Третият райх успява да се наложи в борбата за влияние както в Югославия, така и в

[15] *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 234; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NHD..., p. 96.

цяла Югоизточна Европа. Хитлер решава да признае Италия като партньор при дележа на Югославия, като привидно повтаря старите си обещания, за да не дразни и предизвиква своя съюзник. От този момент насетне обаче Германия започва подмолно да подкопава италианското влияние в Хърватия, за да наложи там своето[16].

Детайлното разглеждане на хърватско-германските отношения не оставя никакво съмнение в това, че като продукт на „новия ред" НХД е напълно зависима от Германия. За разлика от Италия, Райхът няма непосредствени териториални претенции към хърватските земи, но се опитва да наложи изцяло властта и влиянието си върху тях. Още от самото начало между Германия и Хърватия съществуват отношения на подчинение на малката и неукрепнала държава спрямо могъщата европейска сила. Първоначално те са по-прикрити, но с течение на времето германският натиск все повече се засилва. В хърватските земи нацистите налагат истинска военна окупация и икономическа експанзия. Това намалява независимостта на образуваната хърватска държава до фикция. Хърватите болезнено приемат факта, че ръководството на техните военни сили е в германски ръце и не могат изобщо да отреагират на чуждия диктат. Оказва се, че НХД е „независима" и „самостоятелна" само в своя поход на геноцида срещу сърби, евреи и цигани и изобщо срещу всички, които не приемат усташката власт[17].

За налагане на доминиращата германска роля в НХД има обективни предпоставки. Още в междувоенния период Германия се очертава като по-мощния и определящия партньор в двустранните ѝ отношения с Италия. Тогава всички крайно националистически и десни движения в Европа, вкл. и усташкото, обръщат поглед към Третия райх. Още в емиграция хърватските националисти се опитват да го спечелят за свой съюзник и покровител и търсят контакт с Националсоциалистическата партия. Затова Павелич се обявява за привърженик на „новия ред" в Европа и поставя решението на хърватския

[16] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 91; *Божилова, Р.* Цит. съч., 317–318.

[17] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 169, 175, 294.

въпрос в рамките на германската ревизионистка политика. В началото на 30-те години Германия дава подслон на част от усташите. Още тогава те се обявяват за „непоколебимо приятелство“ с Третия райх. В усташката пропаганда от този период се припомня, че по време на Първата световна война Хърватия е била на страната на Германия и затова сега мястото ѝ е в същия очертаващ се военен лагер. На хърватите се внушава, че само с германска помощ може да се възстанови свободната хърватска държава[18].

В междувоенния период Хитлер няма конкретен план за бъдещето на хърватската нация. Той гледа на нея главно като на италианско протеже. Германия дълго време поддържа приятелски отношения с Югославия. Това води до изостряне на отношенията с усташите и след 1934 г. (Марсилския атентат) те са пропъдени от страната. Изобщо в края на 30-те години Хитлер иска мир на Балканите и не желае в региона да се разпалват конфликти[19].

Същевременно обаче усташите наблюдават внимателно международните събития и осъзнавайки огромната роля, която Германия ще играе в тях, продължават да изразяват подкрепата си за нея и желанието за тясно политическо обвързване и съюзничество. Те не могат да не се съобразят с огромната мощ, която силите на Оста набират на европейската политическа сцена с главоломна бързина – особено след създаването на Антикоминтерновския пакт (1936–1937) и на Тристранния пакт (септември 1940 г.). Райхът вече доминира в цяла Европа. Унгария, Румъния и България се присъединяват към Тристранния пакт още през есента на 1940 и пролетта на 1941 г. С това вече Германия укрепва здраво позициите си на Балканите и демонстрира геополитическия си интерес към полуострова. Италианската агресия срещу Гърция от есента на 1940 г. вече непосредствено разпалва пламъкът на войната в региона и го приближава към югославската граница. Югославия е обкръжена и притисната от победните и мощни германска и италианска армия. Усташите много добре преценяват и неуспеха

[18] ПЧП, № 291, 27.XII.1941, с. 8; *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., p. 235.
[19] *Begić, M.* Цит. съч., 275–276; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 46, 291.

на антихитлеристкия преврат в Белград на 26 срещу 27 март 1941 г., който води и до директната агресия на Райха срещу Югославия. За тях е повече от очевидно, че единствената печеливша политика е тази на съюз и обвързване с Германия[20].

Цялата дейност около създаването на НХД се развива под знака на нацистката инициатива. Именно в Берлин се взема решението за възстановяване на хърватската държава. Тя на практика е продукт и следствие от политиката на Германия спрямо Югославия след 27 март 1941 г. НХД става крайъгълният камък в акцията на Хитлер по разбиването на Югославия след преврата в Белград. В една телеграма на Рибентроп до германския консул в Загреб от 31 март за първи път се съобщава за намерението на Фюрера да създаде хърватска държава, ако Югославия се разпадне. Това е моментът, в който нацистите за първи път възприемат идеята за Хърватия като отделна от Сърбия държава. В германския план от 6 април с. г. за по-нататъшната организация на югославското пространство се споменава за Хърватия като за „автономна държава под унгарско управление“ (явно идеята е заимствана от някогашната хърватско-унгарска уния)[21].

Едва по-късно възниква идеята за независима Хърватия. Това става в периода, в който Хитлер си дава сметка, че хърватите му симпатизират и биха били негов лоялен съюзник. Явно през април 1941 г. той иска да разклати отвътре устоите на Югославия, като настрои хървати против сърби. Хърватите са традиционни германофили (още от времето на Австро-Унгария, по време на Първата световна война и в междувоенния период) и по тази причина Хитлер започва да чертае по-специални планове за тях. За да ги привлече окончателно на своя страна, той решава да им даде независимост, въпреки че германските генерали предпочитат да наложат пряка военна окупация в хърватските земи. Висшите политически кръгове, в лицето най-вече на Хитлер и Рибентроп, обаче налагат тезата за независима Хърватия[22].

[20] *Палков, М.* Югославия..., с. 144, 146–147.
[21] *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 31, 32–34, 39; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 39, 42.
[22] *Seton-Watson, H.* The East European Revolution, 2nd edn. New York, 1961, p. 81; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.

Още на 1 април 1941 г. от германска страна се съобщава на Мачек – лидера на Хърватската селска партия (управляваща в Бановина Хърватия), че Райхът подкрепя идеята за независима и свободна хърватска държава. В новия германски документ за разбиването на Югославия от 12 април с. г. („Временни напътствия за поделянето на Югославия“) в точка 6 се казва, че „Хърватия ще бъде самостоятелна държава“ (вече нищо не се споменава за Унгария) и че от германска страна няма да има намеса във вътрешните ѝ работи. Това означава, че по същото време Хитлер вече има план за разрушаването на Югославия и за създаването на хърватската държава в „националните ѝ граници“, без да се конкретизира кои са тези граници. В точка 7 обаче се споменава, че Далмация и Босна ще принадлежат на Италия. Това показва, че под „Хърватия“ Фюрерът разбира хърватските земи, които някога са влизали в границите на Унгария[23].

Първите германски пратеници на Рибентроп (Едмунд Веезенмайер и Валтер Малетке) идват в Хърватия в началото на април 1941 г. със задачата да убедят Мачек да обяви „свободна и независима Хърватия“, която да е германски съюзник. Лидерът на ХСП обаче отказва. Едва след това те предлагат управлението на страната на усташите. Въпреки че е италианско протеже, Павелич приема, тъй като местните усташи и малцината негови съидейници-емигранти в Италия не биха могли да завземат властта в Загреб без германска подкрепа[24].

Най-важното решение за създаването на хърватската марионетъчна държава се взема на срещата на външните министри на Германия и Италия – Рибентроп и Чано, във Виена на 20–22 април 1941 г. На нея отново се потвърждава водещата роля на Германия в политическото и икономическото уреждане на югославските територии. Двамата министри се договарят границата на НХД с Германия да се очертае от самия Хитлер, а границата с Италия да се определи в двустранни преговори, като най-общо се приема, че Далмация ще има статут на италианско губернаторство. На тази среща нацистите дават

[23] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 84; *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1, с. 289.
[24] *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 343.

Босна и Херцеговина на НХД, а границата с Унгария се решава да мине по р. Драва[25].

Веднага след тези договорености се пристъпва към утвърждаването на държавните граници на НХД с Германия. То става с няколко международни акта. На първо място, това е хърватско-германският договор от 13 май 1941 г., с който се прокарва общата за двете страни граница в западна посока. Тя минава по старата граница между Щирия и Хърватия от времето на Австро-Унгария и приблизително съвпада с границата между Словения и Хърватия в бивша Югославия. Лесното споразумение за тази граница само по себе си означава, че на този етап Германия няма териториални претенции към хърватските земи[26].

След образуването на Независимата хърватска държава (10 април 1941 г.) най-голям интерес за усташите представлява определянето на границата ѝ със Сърбия, която е окупирана от Германия. На 7 юни 1941 г. Павелич издава „Закон-наредба за определяне на източнатата граница на държавата“, прокламирайки, че тя минава по р. Дрина, т. е. възстановява се така, както е била до 1918 г. Това е едностранен хърватски декрет, който получава германското одобрение. Неслучайно Павелич го издава непосредствено, след като се връща от посещението си при Хитлер в Бергхоф, което показва, че именно там е взето окончателното решение. Всъщност целта на визитата му е именно да постигне договореност за сръбско-хърватската граница, както и за влизането на НХД в Тристранния пакт. Новата хърватска граница е призната от страна на Германия и Италия със специална нота. На практика Хитлер позволява на Павелич да присъедини Босна и Херцеговина към новата хърватска държава като компенсация срещу отнемането на Далмация от Италия. Така Германия умело печели позиции в Хърватия и полага основите за разпалването на сръбско-хърватския конфликт[27].

[25] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 340; *Кочанков, Н.* Независимата..., 53–54.
[26] *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., 235–236.
[27] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 60; Međunarodni ugovori NDH 1941. Ministarstvo vanjskih poslova NDH. Z., 1941, p. 83; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 84.

В пресата започва да се пропагандира, че източната граница е прокарана според желанието и „вековното право на хърватския народ", 7 юни се определя като „велик исторически ден за хърватския народ", а германско-хърватският договор – като голяма лична заслуга на Павелич[28]. Веднага след приетите договорености с германците усташите минават към налагане на своята власт в региона. Те осъществяват ново административно деление с цел да премахнат всякакви граници между Босна и Херцеговина и същинска Хърватия. Така утвърждават представата за единството на хърватския исторически национален простор.

Изцяло от Германия се решава и въпросът за териториалната принадлежност на Източен Срем и гр. Земун. Отначало Хитлер няма нищо против границата с НХД да се прокара, както по времето на Австро-Унгария, което означава Земун да влезе в новите хърватски граници, но по настояване на военния комендант на Сърбия (който изхожда от военни, стратегически, стопански, транспортни и други съображения) в края на април 1941 г. Земун и околностите му минават под юрисдикцията на германското военно командване в Белград. Според закон-наредба от 7 юни 1941 г. за прогласяване на източната граница на НХД, гр. Земун и Източен Срем остават под немско военно командване и управление, докато трае войната. Областта се ползва със специален статут – военните и стопанските въпроси се решават от Германия, а вътрешното управление, комуникациите, културните и правните дела остават под хърватска управа[29].

Хърватските националисти са недоволни от германското решение за присъединяването на Срем към Сърбия. Те твърдят, че военните интереси на Райха могат да се подсигурят и без военна окупация в региона. Усташите са готови да одобрят разполагането на германска войска там, както и използването от тяхна авиация на летището в Земун, при положение че Срем се върне на НХД. Те са толкова настоятелни, че още

[28] HN, No 114, 8.VI.1941; No 115, 9.V.1941; Narodne novine, No 47, 8.VI.1941; Spomen-knijga..., p. 17.

[29] AH, f. 212, svež. 1, doc. „Razgraničenje kod Zemuna", 1–4; Zbornik zakona i naredaba NDH. Z., 1941, 151–152.

през ранната есен на 1941 г. започват германско-хърватски преговори за предаването на Източен Срем и Земун на Хърватия. На 8 октомври 1941 г. преговорите завършват успешно за НХД – двете страни подписват споразумение, с което германците предават региона на хърватските власти, но в замяна на това последните се задължават да не тероризират сърбите в него и поемат сериозни икономически задължения по отношение снабдяването на германските войски в Земун[30]. Така НХД си осигурява териториалната принадлежност на Земун и Източен Срем, което е истински дипломатически успех за усташите.

През април 1941 г. НХД е разделена на две окупационни зони, отделени една от друга с демаркационна линия между Италия и Германия[31]. Демаркационната линия се прокарва, защото Италия има огромни териториални претенции и иска да доминира в цяла Хърватия. За да се противопостави, Германия налага тази разделителна линия и въвежда свои войски на север от нея. По този начин Хърватия става общ германско-италиански протекторат (от средата на 1941 г. до средата на 1943 г.). С това обаче противоречията между Третия райх и фашистка Италия не са преодолени. Напротив, те се задълбочават и се стига до постоянно съперничество и системно подкопаване на позициите. Именно НХД предизвиква най-големите спорове между двата съюзника. Самият Чано признава, че след образуването ѝ „не съществува повече италианско-хърватски проблем, а италианско-германски проблем в Хърватия"[32]. Така окупацията на НХД и наложеният италианско-германски кондоминиум в нея довеждат както до засилване на съперничеството между Италия и Германия, така и до възникването на въоръжената съпротива в страната, която с течение на времето нараства.

Макар че Хитлер има ограничен интерес към Хърватия,

[30] *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1, 324–329; Т. 2, 157–158.

[31] Идеята за демаркационна линия принадлежи на Хитлер. Тя започва от Словения и минава по диагонал през цяла Хърватия (по т. нар. Динарски хребет) в югоизточна посока до Черна гора (Загреб и Сараево остават в германската зона). (Вж. *Станоевич, Б.* Цит. съч., с. 21.)

[32] *Muggeridge, M.* Ciano's Diary 1939–1943. London, 1947, p. 400.

все пак не иска да я остави в сферата на италианското влияние. Той разполага значителни военни контингенти в страната и така печели доминантни позиции в нея. Германската войска навлиза в НХД още в началото на април 1941 г. и започва да съдейства за организирането на хърватските въоръжени сили. Това позволява на Райха да осигури важни предимства за своите офицери, дипломати, икономически експерти и съветници в НХД. Те помагат на усташите в процеса на изграждането на новата държава и нейните институции. Поради това НХД копира до голяма степен модела на нацистката държава. Понеже Германия обявява Хърватия за „независима" страна, тя не може директно да постави на власт свое правителство (както в Сърбия), но намира начин да наложи контрола и влиянието си върху решенията на хърватското правителство[33].

При това Райхът налага влиянието си в Хърватия твърде умело. Той позволява на Италия да анексира Далмация и по този начин поставя основата на италианско-хърватски конфликти и противоречия, които улесняват германските планове в Югоизточна Европа. Постоянното напрежение между НХД и Италия осигурява на Германия ролята на арбитър. Третият райх се възползва и от хърватско-сръбските противоречия и отново влиза в ролята на умиротворител на страната. Хитлер споделя пред един от своите пратеници в НХД, че хърватите са „расово" различни от сърбите, а това, според него, е „най-добрата гаранция за постоянната схизма между нациите, живеещи в една държава". Той прилага тактиката на непрестанно интервениране в хърватските дела. Затова се стреми в хърватските земи да има незаглъхващи локални конфликти[34].

Мощта на Третия райх и сходството на усташкото управление и нацисткия режим привързват все повече Хърватия към Германия. Постепенно квазииталианският протекторат се заменя с германски диктат и италианското влияние в хода на войната се измества от това на Райха, макар че между двете

[33] NARA, OSS, Germany and Its..., 9–10; *Kreso, M.* Nemačka okupaciona uprava u Zagrebu 1941–1945 godine. – In: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Z., 1971, 254–256.

[34] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 87, 92; *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 345.

сили няма официално споразумение по този въпрос. Хитлер делегира в НХД опитни политически, военни, дипломатически и стопански дейци, които следва да парират италианското и да наложат германското влияние в страната. Нацистките „консултанти" в Загреб започват да играят много по-голяма роля в управлението на страната, отколкото италианските пратеници[35].

За германски посланик в Хърватия е назначен изтъкнатият член на Национал-социалистическата партия Зигфрид Каше. Той пристига в Загреб с дипломатическата мисия да противодейства на италианското влияние в Хърватия, като същевременно не допусне изостряне на отношенията с Италия. Затова Каше прокарва германските интереси доста внимателно. Той си спечелва доверието на Поглавника и след време сред хърватите започва да се говори, че Каше е станал „по-голям усташ и от самия Павелич"[36]. Усташкият лидер решава да се възползва от благоразположението на германския посланик и го третира като един от най-близките си и доверени хора. Той постоянно се стреми да спечели Германия на своя страна и в тези си начинания разчита изключително много на Каше, като го уверява в необходимостта да се заздрави НХД и да не се допускат своеволия от италианска страна.

Като германски военен пълномощник (военен представител) в Загреб е изпратен Едмунд Глайше фон Хорстенау. Той е специален представител на въоръжените сили на Райха в Хърватия, чиято мисия е да защитава германските военни интереси в региона. Негова основна задача е да подпомогне формирането на хърватските въоръжени сили и да упражнява пълен контрол върху тях. На него е поръчано „в случай на нужда" да „съветва" хърватското правителство и армия. Интересното е, че като австриец Хорстенау не се слави с „великогерманска" ориентация и не симпатизира на усташкия режим. Поради това сведенията му от Загреб дават изключително обективна информация за събитията в НХД. Още от август 1941 г. той започва да критикува остро усташкия режим и да

[35] NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1517, p. 8; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 1, p. 237.

[36] *Kreso, M.* Цит. съч., с. 259.

изобличава усташките зверства и терористичните методи на управление[37].

На 19 май 1941 г. Хорстенау докладва в Берлин, че ефектът на Римските договори е разтърсващ и че мнозинството хървати разчитат вече само на Германия и Хитлер. В същото време чрез усташката пропаганда се отправят хиляди комплименти към „приятелска", „съюзническа" и „велика" Германия, към „великата немска нация" и „храбрия германски народ", към „храбрата" и „най-силната немска войска", към „великия вожд Адолф Хитлер", който се представя за „най-великия човек на днешното време"[38]. Пресата се изпълва с ласкателства към германците, особено от такива официални лица като хърватския външен министър Лоркович и много други усташки дейци. В нея се сочат всевъзможни исторически, военни, културни, политически и икономически „най-тесни връзки" на хърватите с германския народ. Изброяват се всички „заслуги", които германците имат в хърватската история, като се подчертават „столетните дълбоко вкоренени симпатии", които хърватският народ храни към „великата немска нация". Усташите твърдят, че още през емигрантските години те срещат „широко разбиране" в нацистките кръгове за хърватската освободителна борба, докато САЩ, Англия, Франция и Русия нямали интерес от създаването на свободна хърватска държава. По този начин усташите внушават идеята, че Германия е единственият фактор–гарант за хърватската свобода[39].

Хърватските националисти изразяват специална благодарност към германската войска, с чиято помощ е извоювана хърватската държавност. Затова в печата тя се величае като „съюзническа" и „приятелска" и се представят в идилична светлина отношенията ѝ с хърватските домобрани и усташи. Често се припомня, че от широките слоеве на хърватския народ тя е посрещната с „въодушевление" и „признателност".

[37] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1054, л. 27; *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 8, 13, 28–30, 39, 41, 45, 49, 87, 102.

[38] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 361, л. 18; AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 237, 241; kut. 6, p. 987; Zbornik dokumenta i podatka..., p. 395, 471.

[39] AH, f. 211, kut. 6, p. 984, 987; NARA, M 1203, doc. 860H.9111/145, p. 6, 9; *Lorković, M.* Govor..., p. 22, 24, 42.

Усташите възхваляват успехите на „славната немска войска", която разбива враговете на хърватския народ и осигурява „народно и държавно възкресение". Като заслуга на Райха се изтъква признаването на хърватската независимост, определянето границите на новата държава и сключването на редица междудържавни договори [40].

Поглавникът правилно се ориентира към опити за лавиране между двете окупационни сили и за извличане полза от техните вътрешни различия и противоречия. Още от началото той започва да флиртува с германците, за да получи концесии от Италия. По време на първата си среща с Хитлер на 6 юни 1941 г. в резиденцията Бергхоф Павелич не пропуска възможността да изрази „вечната" признателност и благодарност на хърватите към техния „освободител" – Третия райх, като се позовава на факта, че в историята няма случай освобождението на един малък народ да е осигурено без помощта на някоя велика сила. За да докаже общността между хърватите и германците, Павелич заявява, че отношенията с Райха са добри, понеже хърватите не са славяни, а „източни готи", които са възприели славянския език и съвсем неправилно им е била наложена панславянската идея. Той получава увещанието, че Германия стои плътно зад хърватите, но и съвета те да запазят приятелските си отношения с Италия. Поглавникът се опитва да постави въпроса за Далмация, но е контриран от Фюрера, който изразява задоволството си от Римските договори и надеждата си, че няма да се стигне до кризисна ситуация в хърватско-италианските отношения. Така, въпреки хърватските усилия за по-определено ангажиране на Германия с териториалните проблеми на НХД, при тази среща не се стига до нищо определено. На този етап Хитлер все още доста се съобразява с италианските интереси в региона[41].

За да се обвърже по-тясно с Третия райх, Хърватия влиза в Тристранния пакт на 15 юни 1941 г., а в Антикоминтерновския пакт – на 25 ноември 1941 г. Тези събития са повод

[40] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 361, л. 18; AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 237, 241; kut. 39, p. 102; Spomen-knjiga..., p. 61.

[41] АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 60; *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 2, с. 30; *Кочанков, Н.* Създаването..., с. 52.

отново да се слави „величието“ на германския Райх. В печата се подчертава, че на основата на Тристранния пакт Хърватия влиза като „равноправен член в общността на свободните и суверенни народи, които образуват новия европейски и световен ред“. По този начин, според усташите, тя става съюзник на най-силните в света и добива признание на своята независимост и собствен „национален жизнен простор“. С влизането си в този „голям и мощен съюз“ младата хърватска държава получавала „могъща защита“ и „гаранции за суверенитета си“[42].

Като се има предвид, че Германия се стреми да постави НХД във все по-голяма зависимост, съвсем естествено възниква въпросът доколко този външнополитически курс на усташкото правителство отговаря на хърватските национални интереси. Това най-добре може да се види, като се проследи промяната на германската политика към Хърватия с развитието на военната ситуация в Европа и на Балканите.

Със засилването на вътрешните конфликти в НХД между партизани, четници и усташи Германия се принуждава да изпраща все повече военни подразделения в хърватските земи. За нея обаче са изгодни тези вътрешни проблеми в Хърватия. Благодарение на тях тя може да оправдае окупацията на хърватските земи. Така, вместо да умиротворяват, нацистите на практика подстрекават вътрешните национални конфликти и противоречия. Самите италианци отчитат, че ситуацията в Хърватия е „обезпокоителна“ и „нестабилна“ поради нарастващата германска намеса в страната[43].

Антисръбският терор влияе върху всички сфери на живота в НХД, вкл. и върху външната политика. Този „вътрешен въпрос“ води до сръбски въстания, прерастващи в партизанска война на територията на НХД, с която трябва да се съобразяват и Германия, и Италия. На Хитлер обаче е изгоден усташкият терор – чрез упражняването му се създават беззакония, хаос и хронична нестабилност в НХД, доказващи, че

[42] AH, f. 211, kut. 6, 986–987; kut. 39, p. 101; Hrvatski glas, No 117, 16.VI.1941; Spomen-knjiga..., 60–61.

[43] NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1388, 19–20; *Muggeridge, M.* Цит. съч., с. 400.

хърватите са твърде слаби и неспособни да съхранят своята държава. По този начин се намира оправдание за намеса от германска страна и се предотвратява всяка опасност от възстановяване на югославската държава в бъдеще под каквато и да е форма. Явно е, че докато различните етнически групи на територията на бивша Югославия се избиват взаимно, те не могат да изградят общ фронт срещу окупационните сили и това улеснява Оста[44].

Хитлер лично окуражава Павелич в неговата „национално нетолерантна политика“, въпреки че много германски генерали не споделят възгледите му. Той дава своята благословия за хърватската антисръбска политика още на първата си среща с Павелич през юни 1941 г. На тази среща Хитлер произнася често цитираните в литературата думи: „Ако хърватската държава иска да бъде стабилна, тя трябва 50 години да води национално нетолерантна политика, защото преголямата толерантност по тези въпроси носи само щети.“[45] Оттук в историографията се поражда тезата, че инициативата за окончателното решение на сръбския въпрос в НХД идва от германска страна. Смята се, че именно в този момент Хитлер дава „зелена светлина“ на Павелич за провеждането на агресивна антисръбска политика. Авторите, които застъпват тази теза, привеждат като доказателство фактът, че именно след юни 1941 г. усташкият терор взема огромни размери. Затова в историческата литература дълги години главната причина за разпалването му се търси в германското влияние[46].

При изясняването на този въпрос не бива да се пренебрегват и редица други фактори и съображения. Известно е, че много сърби са избити още преди 6 юни 1941 г. Хитлер подтиква Павелич да направи нещо, което последният е планирал преди това. По-скоро той му дава благословията си, един вид картбланш, за реализация на плановете му. При това избухването на терора с пълна сила започва от края на юни 1941 г., когато основната част от германската войска се изтегля към Източния фронт. Усташите остават главната въ-

[44] NARA, M 1203, doc. 860H. 4016/64, 1–2, 7; RG 319, Ent. 47, Box 1608, p. 28.

[45] *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 346.

[46] *Colić M.* Цит. съч., с. 92; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 172.

оръжена сила в региона и вече сами вземат решенията относно националната си политика. Ако трудно може да се приеме твърдението, че Германия и Италия инспирират антисръбския терор на хърватска територия, то повече от ясно е, че стига да искат, те могат да го спрат във всеки момент, което така и не правят. Истината е, че силите от Оста играят двойствена роля – и насърчават, и възпират терора в Хърватия[47].

Под предлог за борба с анархията Германия настоява за все по-голям военен контрол върху НХД и най-вече за пълен контрол върху редовната хърватска армия, която тя желае да превърне в „инструмент" на вермахта. Формирането на домобранските единици става под германски надзор. Някои хърватски „легионери" (т. е. домобранци) са обучавани в Германия. На тях им се налага да носят германски униформи и при обучението им се използва немският език. И след завръщането си в Хърватия те остават под командването на обучаващите ги германски офицери. Под натиска на Райха дори на руския фронт се изпращат няколко хърватски военни части[48]. Хърватите са принудени да издържат разположената на север от демаркационната линия с Италия германска армия. Изцяло от Германия зависи въоръжението на хърватската войска. Германските военачалници все по-често се намесват във вътрешните работи на страната – дори упражняват гражданска власт в оперативните зони, като назначават местните граждански власти. Така повечето цивилни органи и цели военни части в НХД са под германско военно командване[49].

В Хърватия действат и отдели на германската полиция и на службите за сигурност и разузнаване. В отчетите и докладите си те дават доста информация за политическите събития в Хърватия, за усташкия режим и правителството. В НХД дори се създава полицейска служба под контрола на германската полиция. Стига се дотам, че някои от интернираните по лагерите са арестувани директно от нацистите[50].

[47] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 106, 111; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 209.
[48] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1249, л. 11.
[49] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.
[50] *Maček, V.* Цит. съч., с. 234.

Усташите приемат и най-тежките условия, които Германия поставя. Те признават, че всяка държава, която се намира в германския „жизнен простор", трябва да се подчини на Райха. Във външнополитическо отношение НХД изпада в пълна зависимост от „добрата воля" на Германия. Павелич има четири лични срещи с Хитлер – последователно през 1941, 1942, 1943 и 1944 г. Това показва, че той няколко пъти е бил привикван „на отчет" от Фюрера и е бил инструктиран по вътрешно- и външнополитически въпроси. Усташите прилагат в своята страна и държавната система на фюрерство. В резултат на това в НХД се признава само властта на Поглавника, който от своя страна изпълнява заповедите на Хитлер. Това означава, че в Хърватия на практика волята на фюрера е решаваща. Само за да се хареса на Хитлер, Павелич копира германските расови закони в НХД, които са в сила до краха ѝ, въпреки че определено не са в интерес на страната[51].

Зависимостта от Германия е толкова голяма, че в хърватското правителство често се правят кабинетни реорганизации, които отговарят на нацистките интереси. Видният усташки лидер и министър в първото усташко правителство Миле Будак е изпратен като хърватски пълномощен министър именно в Берлин, което се обяснява с желанието на хърватското правителство да е в по-тесен контакт със столицата на Райха и да бъде представено там от един от своите първи хора[52]. С течение на времето НХД заприличва все повече на Словакия – с германски войници по улиците на Загреб, с германски компании, експлоатиращи природните ѝ богатства, с германски офицери, командващи редовната ѝ армия и със специални привилегии за германското малцинство.

От 1942 г. Германия вече определено играе доминираща роля в хърватските военни и политически дела, като почти не среща съпротива от хърватска страна. През този период ситуацията в НХД е крайно нестабилна както поради нарастването на въстаническата вълна вътре в страната, така и заради външната заплаха за Балканския полуостров – за първи път Германия е изправена пред опасността от акостирането на

[51] *Krizman, B.* NDH..., p. 238; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 46.
[52] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 81.

Съюзените сили на адриатическия бряг. Така започва нов етап в германско-хърватските отношения – на открито и непосредствено ангажиране на Германия във вътрешнополитическия живот на НХД. Каше и Хорстенау стават двете най-могъщи и значими фигури в Хърватия, въпреки че официално са само членове на дипломатическия корпус[53].

Докато отначало и двете сили на Оста подкрепят усташката национална политика, по-късно променят позициите си. За тях става ясно, че в Хърватия се провежда неразумна антисръбска политика, която води страната до пълна дезорганизация и хаос. Това прави ситуацията крайно неблагоприятна за окупационните сили. Въпреки че етническият геноцид не им е чужд, нацистките власти започват да изпитват смесени чувства към съюзниците си, чиято насилствена кампания води до отчуждаването на все по-широки кръгове от хърватското население от режима и от силите на Оста. Те са наясно, че усташките ексцесии вкарват хиляди мирни хора в четниците и партизанските редове и създават „бунтовническа" ситуация в страната. Отслабвайки постепенно в хода на войната, Германия иска да поддържа по-малко военни сили в НХД и затова ѝ е нужен силен и стабилен усташки режим, който да осигури вътрешния ред в страната. Това е нов момент в германската политика спрямо НХД. Оказва се, че след 22 юни 1941 г. Германия трябва да изпрати голяма част от военните си сили на Източния фронт и не иска повече проблеми на Балканите[54].

За германските представители в НХД не остава съмнение, че жестокостите, извършвани срещу православното население, са най-важната причина за разпалването на четническата и партизанската дейност на територията на хърватската държава. От есента на 1941 г. те се обявяват против крайните ексцесии и препоръчват провеждането на политика на толерантност спрямо сръбското население в Хърватия. Някои от тях даже се изказват за германска интервенция за спиране на

[53] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 265, 267.

[54] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1095, л. 18; *Jareb, J.* Hrvatski narod..., p. 414.

[55] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 40, л. 141–143; *Kazimirovič, V.* Цит. съч., с. 113, 117, 119–120, 215–217.

терора в страната. В случая те не целят да защитят сръбското население, а своите собствени интереси. Германските представители виждат добре, че усташкият терор подкопава основите на окупационния режим и заплашва позициите на Райха в региона. На втората среща на Павелич с Хитлер във Виница (Украйна) на 23 септември 1942 г. Фюрерът заявява, че иска стабилизиране на режима в НХД като противовес на надигащата се партизанска опасност в региона[55].

С изключение на германския посланик в НХД Зигфрид Каше, който смята, че усташите са единствената хърватска групировка, на която Оста може да разчита, в резултат на което безусловно ги подкрепя, останалите германски представители в НХД подчертават, че усташката дейност е главната причина за недоволството и нестабилността в страната. Техните донесения, пристигащи от Загреб в Берлин, са твърде тревожни и критични към националната политика на управляващите. В тях се говори за жестоките ексцесии и безбройните терористични актове из страната. Именно усташкият терор създава експлозивна ситуация в регионите, където живеят сърби, която води до бунтове и постоянни размирици[56].

Ген. Хорстенау е сред първите, които обвиняват Павелич във воденето на неправилна национална политика. Той смята, че опитът да се реши сръбският въпрос, като се избиват сърбите ще доведе до „нежелателни последици понеже, от една страна, не може да се избият над 2 млн. души, а от друга, принуждават се всички онези, чийто живот е заплашен... да се бранят и стават неприятели". Той препоръчва на усташкото правителството да реши разумно сръбския въпрос в страната, т. е. да спре терора, който само дава повод за въстаническа дейност. И неведнъж поставя въпроса за предаването на цялата власт в Хърватия в германски ръце[57].

Хорстенау правилно преценява, че с превръщането на „сръбския въпрос" в основен за новата държава, усташите я обричат на гибел. Според него дори и всички хървати да ги подкрепят, което е изключено, без помощта на Германия и Италия те не биха могли да се удържат на власт. Още през

[56] *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 265.

[57] NARA, M 1203, doc. 860H. 4016/61, p. 1; OSS, Germany and Its..., p. 11.

септември 1941 г. Хорстенау отчита, че ситуацията в Хърватия вече е достигнала „критична фаза“, при която две трети от територията на страната е в италиански и въстанически ръце и само една трета е в ръцете на правителството. Той ясно вижда, че усташкият геноцид над сърбите е една от главните причини за избухването на въстанието в страната и заплашва както германските позиции, така и самата усташка власт[58].

От лятото на 1942 г. усташката политика става предмет на всекидневни дебати в германското военно върховно командване. Властта на Хорстенау се засилва и целият обществен живот на НХД минава под германски военен контрол. Кръвопролитията тогава достигат такива мащаби, че под натиска на Рибентроп дори Каше се намесва за „озаптяването“ на усташите. Германците вече са решени да засилят контрола си и да ограничат антисръбската дейност в страната. Те започват да обсъждат варианта за поставянето на всички хърватски военни сили под пряко германско командване[59].

Германците се възползват от хаоса, който през 1942 г. цари в НХД, и повдигат въпроса за „омиротворяването ѝ“ чрез превръщането на хърватската територия на север от демаркационната линия в оперативна територия под директен германски контрол и управление. На 7 септември 1942 г. Хорстенау представя на Павелич искането на командващия вермахта в Югоизтока Александър Льор германските военни да упражняват и цивилна власт в страната. Така „омиротворяването“ трябва да се поеме от германските военнокомандващи, което означава, че хърватските военни единици, както и хърватските граждански власти трябва да минат под тяхното директно командване[60]. Това на практика са същите искания, които през лятото на 1941 г. поставя Италия, но сега идват от германска страна. Те означават територията на север от демаркационната линия да се превърне в германска окупационна територия. Павелич дори не се противопоставя, а приема нацисткия натиск, защото разбира, че хърватите нямат изход при тежката ситуация в НХД през есента на 1942 г. Освен това прибягва

[58] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 105, 107, 129–130, 236–237, 340.
[59] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 68–70, 98.
[60] *Hory, L., M. Broszat.* Цит. съч., 133–134.

до уволнението на военния министър Славко Кватерник поради очевидната слабост на хърватската армия[61].

По време на срещата си с Хитлер през септември 1942 г. Павелич се съгласява вермахтът да поеме пълен оперативен контрол върху хърватските въоръжени сили (усташи и домобрани) по време на общите военни операции. Един месец покъсно германското военно командване на Балканите взема решение в същия дух. При това се настоява за включването на хърватската армия в германските „легионерни части“ начело с германски офицери, което на практика означава тя да стане част от вермахта. Така германските военни си осигуряват пълен контрол върху хърватските въоръжени сили. Усташките дивизии се организират, обучават и екипират от германските военни власти. Започват да се рекрутират хървати и за западноевропейските германски „легионерни дивизии“ – около 20 хил. души са изпратени на обучение във Франция и Германия[62]. Нацистите настояват за ограничаване прерогативите и на усташката милиция, поради което в началото на 1943 г. тя е разпусната. Последвалото стихване на терора временно успокоява общественото мнение в страната.

В началото на 1943 г. германската окупационна част от НХД е обявена за „оперативна територия“, което означава, че върховна власт в нея имат германските военни командири. Още с инструкцията на Хитлер от 28 декември 1942 г. на германския главнокомандващ в Югоизтока се предоставя пълна власт в целия регион. Хърватските военни части са поставени под пълен германски контрол, а територията на НХД – под германска върховна юрисдикция. Така усташката държава губи едни от малкото признаци на държавен суверенитет, които има до този момент[63].

Между шефа на германската Държавна сигурност и командващ СС отрядите Химлер и германските военни, представени в НХД от Хорстенау, от дълго време се води борба за

[61] Така върху Кватерник се хвърля цялата отговорност и вина за слабостта на хърватската армия и той се превръща в изкупителна жертва. (Вж. *Jelic-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 257.)
[62] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 46; а. е. 1251, л. 61.
[63] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 280–283.

надмощие в страната. В началото на 1943 г. Химлер печели тази борба и предлага в освободените от партизаните области да се създаде германска полиция (жандармерия), която да е под протектората на СС. Аргументът му е, че „усташите представляват разбойническа банда“ и че в НХД практически няма полиция. През март 1943 г. Химлер изпраща свой специален пълномощник в Хърватия – бригаденфюрера Камерхофер, който да организира полицейските формирования в НХД. За да си подсигури хора, последният започва да рекрутира главно германци от региона[64].

Павелич е силно притеснен от активизираната дейност на Химлер в Хърватия. В разговора си с Хорстенау и Камерхофер той открито заявява, че във формирането на нацисткия полицейски апарат в страната той вижда посегателство върху суверенните права на своята държава. Поглавникът се опитва да получи подкрепата на Рибентроп. За целта на 12 април 1943 г. Будак предава официална нота в Берлин, в която се казва, че „поставянето на хърватската жандармерия под германски контрол... е несъвместимо с държавния суверенитет... и ще предизвика криза в хърватското правителство“[65]. Опитите на Павелич за оказване на съпротива обаче се оказват безрезултатни и на 24 април 1943 г. той подписва протокола, с който се създава германска жандармерия в НХД[66]. Хърватското правителство се задължава да сътрудничи на германците в процеса на създаването ѝ. Униформата на полицията трябва да е както в Райха, а клетвата, която трябва да полагат нейните членове за вярност, е първо пред Хитлер и едва след това пред Павелич. При това в документа се казва, че дейността на жандармерията ще се ръководи от Хорстенау и командващия германските части в Хърватия, а хърватското правителство само ще бъде „информирано“ за нея. В НХД се формират части и на СС дивизията „Принц Ойген“, рекрутирани главно от германското малцинство[67].

[64] NARA, RG 226, Ent. 92, Box 129, p. 1; M 1203, doc. 860H.4016/61, p. 5.

[65] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 194.

[66] Тя би трябвало да е общо 20 хил. души, от които 14–15 хил. хървати, 4–5 хил. германци от малцинството и 2 хил. германци от Райха.

[67] *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, с. 176; *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 104, 202, 235–236.

На Химлер принадлежи и идеята за създаването на мюсюлманска СС дивизия в Босна. Той всячески се опитва да уязви хърватите и решава да се опре не на тях, а на мюсюлманите в Босна. По този начин той цели да противопостави в региона хървати на мюсюлмани. Далечната му цел е Босна да излезе от състава на НХД, а по-непосредствената – усташките органи да загубят властта си в региона и тя да премине в ръцете на германското ръководство на дивизията. Мюсюлманската дивизия се формира през февруари 1943 г. под името „Ханджар“ дивизия. Химлер отказва да ѝ даде името „хърватска“, да приема католици в нея и налага фесовете в униформата ѝ. При това „доброволното рекрутиране“ се оказва фарс. В Източна Босна нацистите започват масови рекрути[68].

Територията, на която действа дивизията, на практика се отделя от НХД. Властта над нея се изплъзва от ръцете на усташите и преминава в тези на командването на дивизията. Дори местните административни лица полагат клетва за вярност пред Хитлер. Създаването на тази „държава в държавата“ се съпровожда от пропаганда на босненската автономия. Дивизията, както и всички СС части в НХД, осъществяват терор не само над партизаните, но и над цялото население. През юли 1943 г. Лоркович се осмелява да се оплаче, че СС офицерите пречат на хърватското правителство да осъществява властта над собствените си граждани в Босна и че агресивният рекрут създава хаос в региона. Той говори за дезертиране и неподчинение във военните части и се оплаква, че германските полицейски формирования са разпръснати навсякъде из НХД[69].

През май 1943 г. лично Химлер посещава Загреб, за да се увери, че всичко е под контрол. Той идва да провери как върви организацията на СС дивизията „Принц Ойген“ и да инспектира германските полицейски части в НХД. Усилията на вермахта и Химлер водят съвсем определено до намаляване реалната власт на Павелич. Той обаче едва се осмелява да отреагира. На третата си среща с Хитлер на 27 април 1943 г. в Клесхайм, близо до Залцбург, Поглавникът пледира за по-голяма независимост на хърватските военни части от вермах-

[68] *Kazimirović, V.,* Цит. съч., 196–197, 202–208.

[69] NARA, M 1203, doc. 860H. 4016/71, p. 1; *Hory, L., M. Broszat.* Цит. съч., с. 157.

та, но не се осмелява да постави на разискване нито един от най-острите проблеми в хърватско-германските отношения – за дейността на Химлер в Хърватия, за хърватската власт в зоните на операциите и т. н., и отново уверява Хитлер в своята преданост и лоялност[70].

Усташите обаче правят всичко възможно да запазят автономността на действията си по отношение на сръбския въпрос. Павелич дава да се разбере, че няма да допусне германска интервенция по него (което обявява за „посегателство върху суверенитета на НХД"), докато не бъде притиснат от самия Хитлер, което така и не се случва. Докато военните считат НХД за нежизнеспособно творение, негодно да се справи с вътрешните си проблеми, германските дипломати, и най-вече Каше, са защитници на усташкия режим. И ако все пак страната запазва някаква независимост във вътрешната си политика, това се дължи на подкрепата на Хитлер, който твърдо стои зад Павелич и усташите. Фюрерът така и не обръща внимание на всички германски доклади и дописки, идващи от НХД, и цинично заявява, че трябва да се позволи на усташите да се „отприщят" срещу сърбите. Той смята, че не с политически, а с военни средства ще се решат проблемите в НХД. Хитлер няма нищо против повсеместния хаос в страната, а и не вижда реална алтернатива на Павелич (ХСП никога не би приела властта от Германия). Той не желае да обуздае Павелич във вътрешната му политика и това е една от малкото области, в която му дава свобода на действие[71].

Освен че се намесва в политиката, Третият райх слага ръка и върху голяма част от икономическите богатства на Хърватия. Той твърдо отстоява собствените си военни и стопански интереси в НХД. Хитлер дори лично определя демаркационната линия така, че най-важните икономически центрове и природно богати ареали да попаднат в германски ръце. На 16 май 1941 г. хърватското правителство е принудено да подпише таен протокол за икономическо сътрудничество с Германия, с

[70] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 131; *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 332.

[71] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 107; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1476, p. 1; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 114.

който последната получава неограничено право за експлоатация на хърватската икономика. Този документ задължава хърватите да покрият и разходите по издържането на германските окупационни сили в НХД и да изпращат работна ръка в Германия за подпомагане на нацистката военна икономика[72]. Хърватия е принудена да сключи и търговски договор с Германия на 5 ноември 1941 г. Понеже Райхът има сериозни икономически интереси в региона, до началото на 1942 г. той вече си осигурява контрол върху всички важни природни ресурси в страната.

На практика цялото стопанство на Хърватия е под германски контрол – индустрия, мини, търговия, банки, транспорт, стратегически суровини и т. н. Всички важни индустриални предприятия са в служба на германската военна икономика. Цялата транспортна мрежа е в германски ръце. От Хърватия се извличат важни стратегически суровини, нужни за германската военна машина. Изнасят се и храни, и селскостопански продукти, като се ограбват цели региони. За населението резултатът от „германското икономическо сътрудничество" е глад, недостиг на хранителни продукти, инфлация и постоянна мобилизация на мъжете в служба на Райха. Хитлер изселва много южни славяни в Германия като работна ръка. Така той извлича от НХД най-вече суровини и работна сила[73].

След италианската капитулация през есента на 1943 г. хърватите са обхванати от надеждата, че далматинският бряг ще им се върне от страна на германците. За тях няма съмнение, че освободените от Италия територии им се полагат по силата на етническото и историческото право. Усташите настояват да получат цялата крайбрежна ивица от Истрия до Бока Которска. Външният министър Будак инструктира хърватския генерален консул в Мюнхен Русинович, както и хърватския пълномощен министър в Берлин, че трябва да убедят германците в принадлежността на Далмация и Истрия (заедно

[72] Броят на цивилните хърватски работници в Германия расте с течение на времето. Разбира се, не всички са изпращани принудително. По данни на Джилас през юли 1944 г. в Германия има 100 хил. хърватски работници. (Вж. *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.)

[73] NARA, RG 226, Ent. 92, Box 129, p. 1; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 279.

с островите) към Хърватия. При това Третият райх прави официални декларации, че ще предаде цялото Адриатическо крайбрежие на усташите[74].

В действителност хърватските и германските войски навлизат в Далмация, поради което още на 8 септември 1943 г. вечерта Павелич обявява по радиото формалното ѝ присъединяване към Хърватия. Във възванието си към хърватския народ той заявява, че Хитлер „признава на Независимата хърватска държава граници, в които са включени откъснатите хърватски земи на Адриатическо море“ (без обаче да фиксира за кои точно земи става дума). На 9 септември 1943 г. Поглавникът изпраща благодарствена телеграма на Хитлер. Усташката пропаганда застъпва тезата, че Далмация вече трайно е включена в хърватския териториален комплекс и е „защитена територия“ от евентуални инвазии на съюзническите сили. В печата постоянно се пише за жизненото значение на Адриатика за НХД и се тръби за постигнатото обединение на хърватските исторически и етнически територии благодарение на германските военни усилия[75].

Следва обаче студен душ за хърватите. Твърде скоро става ясно, че заемането на властта от тях в бившите италиански територии зависи изключително от волята на Германия, която няма намерение да осъществи хърватските национални аспирации. Основният проблем е широкото партизанско движение в региона, с което усташите не могат да се справят сами. Положението в Далмация, особено на територията, на която доминират партизаните, е „доста тревожно“. Освен това населението в областта отдавна вече се е разочаровало от усташката власт и тя не се посреща с горещи овации. Точно обратното, съществува местно недоволство и неверие в усташкото управление[76].

Правителството търси помощта на германската войска, която обаче не само се намесва, но и трайно завзема регионалната власт. От средата на септември 1943 г. започва сериозната ѝ офанзива по далматинския бряг. В мащабните опе-

[74] *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 135.
[75] *Kazimirović, V.* Op. cit., 171–179; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 207.
[76] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 271, 285.

рации на Райха (както срещу италианците, така и срещу партизаните) участват и незначителни усташки и домобрански единици. Повтаря се сценарият, вече разигран от италианската армия през 1941 г. Германските войски завземат последователно всички по-важни пристанища: Дубровник, Сплит, Шибеник, Задар, Сушак, Риека и Триест, както и принадлежащия им бряг, някои от островите, а така също и Източна и Средна Истрия. Хърватските територии, освободени от италианска власт, минават директно в германски ръце и там се установява временно германско военно управление. Така се реализират старите тежнения на Райха още от XIX в. – желанието германският „жизнен простор“ да се разшири до Средиземно море[77].

И ако усташите все пак успяват да заемат някакви позиции в Далмация, това съвсем не е така в Истрия, към която германците предявяват териториални претенции. Според нацистките планове Словения и Истрия трябва да останат в границите на Райха, а Триест и Риека с течение на времето ще се превърнат в най-големите му и най-важни търговски центрове. Поради тази причина Каше не позволява на Павелич в декларацията му от 8 септември да спомене Истрия, защото веднага след италианската капитулация Хитлер приема прецизен план – кои адриатически територии да се отстъпят на НХД и кои да минат под германско управление[78].

За да не дразни и настройва срещу себе си усташите обаче, Германия първоначално им обещава Истрия, или поне поголямата част от нея. Хорстенау дори прави публична декларация в това отношение. В своя реч по хърватското радио на 10 септември 1943 г. той изброява градовете, които могат да бъдат заети от хърватската войска и администрация, споменавайки Сушак, Фиуме и Зара, т. е. земи, присъединени към Италия още през 1920 г. Това означава, че Хърватия може да си върне територии, вън от онези, отнети ѝ от Италия по Римските договори през май 1941 г. Но докъде ще стигне това разширение, особено в Истрия, не е указано от германска страна[79].

[77] *Singleton, F.* A Short History..., p. 176; *Trifković, S.* Rivalry..., p. 885, 889.
[78] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 55–57, 106.
[79] HN, No 833, 14.IX.1943.

На основата на Хитлерова заповед от началото на октомври 1943 г. обаче Истрия влиза в състава на новооснованата германска оперативна зона под името „Адриатическо приморие“ със средище гр. Триест. За неин върховен управител („върховен комисар“) Хитлер назначава Фридрих Райнер[80]. С пристигането си в Риека в средата на октомври Райнер заявява, че територията, която Италия е анексирала според Римските договори, няма да бъде включена в границите на НХД до края на войната, тъй като Германия желае да въведе там такава система на управление, която да отговаря на военните потребности на германската войска. Така НХД е поставена пред свършен факт по отношение на крайбрежието. За да успокои хърватите, Райнер многократно заявява, че новото положение на нещата ще бъде в сила само до края на войната и че се е въвело, за да няма „объркване“ и „вътрешни борби“. В Истрия излизат няколко германски всекидневника, в които се посочва, че народностните и териториалните въпроси в региона не могат да се решат в „сегашното военно време“[81].

Съдбата на Далмация и Истрия зависи изцяло от Германия, която сега е единственият гарант за „независимостта“ и „териториалната цялост“ на НХД – факт, с който Павелич трябва стриктно да се съобразява. Под натиска на Берлин Поглавникът, макар и да анулира Римските договори, трябва да признае границите, очертани за Хърватия според Рапалския договор от 1920 г. Така Истрия преминава от италиански в германски ръце, а статутът на Далмация остава напълно неопределен – на думи принадлежи на НХД, а на практика – на Германия[82]. Последната де факто извършва анексия на адриатическия бряг под предлог, че не може повече да допусне „неизличимия хаос“, който усташите създават в региона. Висшите немски дипломати на Райха обявяват целия крайбрежен регион за „въстанически“ и на тази база обосновават необходимостта

[80] При това положение назначеният от хърватското правителство губернатор за тези земи Оскар Турина така и не успява да заеме поста си, както и изобщо да стигне до Риека и да установи хърватска управа там. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 65, л. 20.)

[81] Пак там, оп. 20, а. е. 365, л. 42–43; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 272.

[82] *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 336.

германските войски активно да се намесят в него. Те трябвало да предотвратят и една евентуална и очаквана англосаксонска инвазия, т. е. целият регион трябва да се превърне в германска „зона на операции“. Германия на практика отказва да предаде Далмация на хърватите под предлог, че иска да си осигури защитен пояс на Адриатика. Хърватите са посъветвани да се задоволят с предишните си граници, а не да подемат пропагандна кампания за ново териториално разширение[83].

Разбира се, усташите не могат лесно да се примирят с наложеното положение на нещата. На 14 октомври 1943 г. те представят меморандум до германското Министерство на външните работи, с който искат потвърждение на обещанието, че цялото крайбрежие с островите ще се инкорпорира в НХД. На 21 октомври министърът на външните работи Будак изпраща писмо до Каше, в което апелира за неговото застъпничество за включването на крайбрежните територии в Хърватия. Той припомня обещанието му от 8 септември и настоява Каше да работи за изпълнението му. Новият хърватски пълномощен министър в Берлин Раткович прави демарш в същия тон на 22 октомври, но му се отговаря, че Хърватия е „въстаническа зона“ и в нея трябва да се осигури „ред и мир“[84].

В преписка с Каше Рибентроп заявява, че хърватското правителство не може да поставя никакви искания, дори и да са справедливи. Той смята, че ситуацията е такава, че то трябва да е доволно от всичко онова, което е получило като концесия. Накрая Рибентроп решава въпроса с едно писмо до Фюрера от 26 октомври, с което анулира обещанията, направени от Каше на Павелич на 8 септември. Това идва твърде много за Будак и той изпраща гневна телеграма в Берлин, която бележи края на кариерата му. В нея се казва, че новата германска политика е „катастрофална“ не само за Хърватия, но и за Германия и е „морален удар върху хърватско-германските отношения“. Мелодраматичният тон на Будак е разбираем. Хърватите се чувстват унижени и предадени. Само един месец по-рано Павелич обявява включването на всички населени с хървати крайбрежни ареали в НХД и изграждането на

[83] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 358, 361.

[84] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., 98–99.

„Велика Хърватия“. Сега обаче германците анулират този акт. Реакцията на Будак показва, че усташите не разбират, че след септември 1943 г. НХД се превръща в пълен германски васал. Предишната ограничена автономия, на която тя се радва благодарение на италианско-германското съперничество, сега изчезва[85].

От септември 1943 г. германският контрол върху НХД вече е абсолютен и неограничен. В НХД де факто вече има само една окупационна зона – германската. Страната вече изцяло зависи от съдбата на Третия райх. Всъщност хърватите нищо не печелят от италианската капитулация. Оказва се, че италианската анексия на крайбрежието просто се заменя с германска. Създаването на германска оперативна зона на Адриатика ясно показва, че от есента на 1943 г. НХД престава да бъде дори полуавтономен актьор на политическата сцена на окупирана Европа. Нацистите вече няма защо да се преструват, че нямат геополитически интереси в Хърватия. Те се отказват и да имитират „партньорство“ с усташите[86].

Ако през септември 1943 г. германците са готови да обещаят много неща на Павелич, тъй като се нуждаят от помощта му в общата борба против италианците, ситуацията скоро се променя. Със създаването на фашистката република Мусолини се завръща на политическата сцена. Германия отново „затопля“ отношенията си с Италия. При това положение тя не желае да санкционира промените, направени в италианско-хърватската граница. Това води до нарастване на напрежението в германско-хърватските отношения. Павелич многократно и упорито се опитва да постави въпроса за корекция на границата спрямо Италия и Унгария, но нацистите не го подкрепят. Самата Германия има намерение да се наложи трайно на Адриатика и не би допуснала НХД за свой конкурент в региона[87].

Хърватите искат да присъединят и Бока Котарска (която е част от Черна гора), но Хитлер се противопоставя, тъй като градът е важен за отбраната на морето. Германците отказват

[85] *Kazimirović, V.* Цит. съч., с. 255.

[86] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 68, л. 164–166; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 207.

[87] *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 198.

изобщо да коментират въпроса за промяната на хърватско-черногорската граница, която отново касае италианските интереси. Загреб е разочарован особено от включването на Бока Которска в новообразуваната от нацистите „народна управа“ на Черна гора[88].

Усташите настояват за промяна и на границата със Сърбия, като планират в Санджак да се установи обща граница между Хърватия и България. Новото усташко правителство проявява голям интерес към този регион, който е с важно икономическо и стратегическо значение за страната[89]. За първи път Павелич запознава официално германските власти с хърватските териториални претенции към областта на срещата си с Рибентроп и Хитлер в Бергхоф през юни 1941 г. Там той изразява желанието си за ревизия на границите на НХД в посока към Санджак, като се аргументира с хърватското етническо право върху тази територия. Усташите изтъкват аргумента, че живеещите в Санджак мюсюлмани са „чисти хървати“ и те естествено трябва да се присъединят към събратята си от Босна. И през есента на 1943 г. хърватските националисти продължават да обявяват Санджак за „неделима“, „историческа“ и „природна“ част на Босна и Херцеговина, но не постигат никакъв реален успех. Германците така и не отговарят на усташките молби и настоявания за обединението на „разпокъсаните“ хърватски земи в рамките на НХД. Хърватите настояват, ако в краен случай се допусне обединението на Сърбия с Черна гора, което означава край на претенциите им към Санджак, живеещите там 200 хил. мюсюлмани да се преселят в Босна за сметка на същия брой православни, които да се преселят от Босна в Санджак[90].

От есента на 1943 г. се наблюдава нова политика на Германия на Балканите. Райхът започва да търси почва за нормализиране на сръбско-хърватските отношения, притъпяване на етническите конфликти и омиротворяване на региона. Макар че Хърватия си остава германския фаворит на Балкани-

[88] *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 235.

[89] Той е богат на руди и през него минават най-кратките пътища, свързващи Хърватия с Гърция.

[90] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 78, л. 222–223; *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 233, 345.

те, аванси вече се правят и на Сърбия като стратегически важна в региона територия. Тя вече се толерира, дори ѝ се обещават териториални компенсации за сметка на НХД след края на войната. През октомври 1943 г. в Главната квартира на Хитлер пълномощникът на германското Външно министерство за Югоизтока Нойбахер лансира идеята за „великосръбска федерация", състояща се от Сърбия, Черна гора и Санджак и ликвидирането на хърватския суверенитет. В Хърватия са силно притеснени от изпращането на Нойбахер в Белград. Той определено се възприема враждебно в Загреб, особено след като докладва в Берлин, че хърватите „искат да станат граждани на Райха", което е пряк намек за инкорпорирането на НХД в Германия[91].

И докато Райхът оказва всячески натиск за засилване на влиянието и контрола си върху НХД, хърватският народ отговаря с ескалиране на негативното си отношение към нацистите, които преди няколко години посреща като освободители. След италианската капитулация антигерманските чувства в Хърватия вземат голям размах и се ширят сред различни политически и обществени прослойки[92].

От края на 1943 г. хърватските управници са изправени пред непреодолими трудности. Съдбата на тяхната държава се оказва напълно зависима от изхода на войната. След битката при Сталинград и капитулацията на Италия става ясно, че Райхът губи войната. Усташката външнополитическа линия, тясно обвързана с Германия, също е пред провал.

Очертаващата се победа на Съюзените сили във Втората световна война води до това, че след 1943 г. в хърватските земи надделява идеята за обновена Югославия – тя се възприема и от четници, и от комунисти, и от ХСП. Разбира се, това е най-големият кошмар за усташите. Ако през целия период на войната те се опитват да направят нещо, то е именно да подсигурят съществуването на НХД и след края на войната, и да направят самата идея за обща Югославия немислима за в бъдеще. Обаче по силата на външните обстоятелства югославската алтернатива става все по-реалистична заплаха за хърватските национални интереси[93].

[91] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 68, л. 164, 166.

[92] Пак там, а. е. 49, л. 115; АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 71–72.

Пропуква се и единството на управляващата усташка върхушка. Падането на Мусолини от власт и последвалата го капитулация на Италия, очертаващата се инвазия на западните съюзници на Балканския полуостров и развитието на военните действия по всички фронтове налагат сред част от нея убеждението, че трябва да се съобразят с евентуалната победа на съюзниците във войната. Броят на онези, които смятат, че Оста ще загуби войната, се увеличава. Все повече от усташите разбират, че САЩ, Англия и СССР ще са тези, които ще преначертаят новата политическа карта на Европа, което означава, че ако иска да съществува, НХД трябва да застане на тяхна страна[94].

В усташките политически среди се откроява ново течение, което вече не свързва въпроса за съществуването на НХД с Третия райх и „новия ред" в Европа. Сред неговите привърженици се засилва настроението за отдръпване от Оста. Още през лятото на 1943 г. те разбират, че за да се запази НХД в момент, в който Оста губи войната, трябва да се направи рязък завой в хърватската външна политика и НХД да се преориентира към бъдещите победители във войната. Тези опозиционно настроени усташи се изказват за споразумение с ХСП (която през 1941–1945 г. не е компрометирана и може да осъществи връзка със страните от антигерманската коалиция) и правят опити за осъществяване на контакти с ръководството на партията. Изразители на тази линия са М. Лоркович, М. Старчевич, В. Вранчич, М. Ковачич и др.[95].

Под техен натиск през есента на 1943 г. Павелич се опитва да получи подкрепата на ХСП, за да сформира нов коалиционен кабинет. Започват преговори с представители на селската партия, в резултат на които властта е поета от Никола Мандич, който през октомври 1943 г. съставя правителство. Петима от новите министри в миналото са били членове на ХСП, което създава впечатлението, че се преминава към

[93] АМВнР, папка40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 138; *Korski, I.* Цит. съч., 127–128.

[94] *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, 360–361; *Bošković, M.* Цит. съч., с. 54.

[95] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, с. 40–41; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 288.

коалиционно управление. Усташите обаче държат ключовите министерства, а и няма действителни членове на ХСП, представени в правителството. Назначението на Н. Мандич за министър-председател на страната обаче е първата стъпка, която Павелич предприема във вътрешнополитически аспект с цел да демонстрира някаква промяна в политиката си и да разшири базата на своя режим[96].

В края на 1943 – първата половина на 1944 г. настъпва процес на охлаждане в германско-хърватските отношения. Налице са дори прояви на конфликтност, което личи най-добре от германските официални доклади. Антигерманските чувства обхващат все по-широки кръгове и от усташките среди. От края на 1943 г. вече има случаи и на публичното им афиширане[97]. Появяват се протестни гласове и срещу отделянето на такова голямо внимание на Германия в усташката преса и прекаленото демонстриране на официално приятелско отношение към Райха. Определено вече не се одобрява дотогавашното силно германофилско разположение сред водещите хърватски кръгове, като се изразява мнение, че то може да е повече в ущърб на страната, отколкото в нейна полза. Освен това за усташите вече не е тайна, че при евентуална победа на Германия, тя ще се опита да сложи трайно ръка върху адриатическия бряг[98].

Особено остър в хърватско-германските отношения става четническият въпрос. В таен бюлетин на Главната дирекция на пропагандата от август 1944 г. се отбелязва, че той не е помръднал от мъртвата точка, в която е бил по време на италианската окупация и правителството трябва да предприеме стъпки за решаването му. Старото италианско-четническо сътрудничество сега се заменя с германско-четническо. Германските власти действат съвместно с четниците в Далмация, а не позволяват на хърватските военни части да навлязат там. Четничеството заплашва самия суверенитет на хърватската

[96] *Schmidt, A.* Цит. съч., с. 163; *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 216, 219–220.

[97] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 101; оп. 15, а. е. 72, л. 36–37; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 357.

[98] АН, f. 232, doc. без сигн., p. 4.

държава и на тази база хърватите многократно протестират пред германците. Оплакванията им, че командването на германските войски в Хърватия се намира в Сърбия, че то подкрепя четниците на хърватска територия, както и това, че германски офицери от Сърбия са сред четническите командири в Далмация обаче не се вземат под внимание от нацистките власти[99].

През 1943–1944 г. хърватите правят всичко възможно да убедят съюзниците си, че не бива да търсят сътрудничеството на четниците в борбата против партизаните. Директорът на националната пропаганда Иво Богдан разпространява протест, в който настоява да се ликвидира радикално четническия въпрос, като се преустанови сътрудничеството между германските военни части и четническите отряди. Още през пролетта на 1944 г. хърватското правителство настоява пред Фюрера сръбските четници на хърватска територия да бъдат разоръжени. Хитлер обещава на хърватската делегация, че ще стори това. През август 1944 г. Павелич поставя въпроса и пред Хорстенау. Той настоява германците да се дистанцират от четниците, за да се подобрят хърватско-германските отношения. През септември с. г. Поглавникът разговаря лично с Хитлер, когото посещава в квартирата му в Източна Прусия и получава обещанието, че ще бъде сложен край на германско-четническото сътрудничество. Но това така и не става. По този въпрос усташката интервенция пред немците има слаб отзвук. Германия не иска да се откаже от помощта на четниците за разгрома на партизаните в НХД. Четническите отряди продължават да действат като „помощни отряди“ на германските въоръжени части. Това води до засилване на напрежението в отношенията между НХД и Германия[100].

През април 1944 г. дори министърът на освободените краища Едо Булат след обиколка в Далмация споделя пред Мечкаров своето разочарование. По негова преценка положението в региона се е влошило след прогонването на италианците. Хърватските селяни или са обявявани за партизани и

[99] NARA, M 1203, doc. 860H.9111/152, p. 6; ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 211, л. 47.

[100] ЦДА, ф. 1931, оп. 1, а. е. 211, л. 40; АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 41, 98, 135; дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 71, 77–78.

ликвидирани, или са изселвани. Според Булат германците третират Далмация като окупирана земя, а не като част от НХД. След това пътуване той заявява, че подава оставка. Тя е последвана и от тази на външния министър Стипе Перич, който също е родом от Далмация. Във връзка с масовото избиване на мирно хърватско население в Полица, край Сплит, от СС дивизията „Принц Ойген", той изпраща остра протестна телеграма в Берлин. С. Перич иска наказание за всички участници в престъплението. Отговорът на Рибентроп обаче води до уволнението му в края на април 1944 г. Цялата афера е потулена, като вината за избиването на 400-те хърватски цивилни се прехвърля върху четниците. Новият външен министър Мехмед Алайбегович изпраща извинителна телеграма до Рибентроп и това слага край на инцидента. Той обаче съвсем ясно показва, че Хърватия не е суверенна държава, след като не може да защити живота на собственото си население. И след този случай нацистите продължават да си служат с репресивни мерки в Хърватия, които понякога приемат характер на масов терор[101].

Павелич изпада в изключително трудна ситуация. Той се разкъсва между верността си към Райха и усещането за краха му. Публично той нито веднъж не изразява колебание в германската победа. Опитите му за лавиране са само задкулисни. Поглавникът едновременно търси контакт със Съюзените сили и се кълне във вярност на сюзерена си. Така например покушението на 20 юли 1944 г. срещу живота на Фюрера е добър повод за него да демонстрира привързаност и раболепие пред Хитлер[102]. Лично Павелич, а след него и всички министри се явяват при германския пълномощен министър, за да му изразят радостта си от несполучливия атентат и да го уверят в своята вярност и лоялност към Фюрера и

[101] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 77, л. 99–101; а. е. 79, л. 7–9, 81; а. е. 80, л. 63–64; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 287.

[102] По този повод българските наблюдатели констатират: „Свързани на живот и смърт с днешния режим в Германия, днешните управници в Хърватия не виждат друг изход за себе си и за държавата, създадена и крепена от днешния Райх, освен в една победа на Хитлер." (Вж. АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 139.)

„готовността си да се бият докрай на страната на днешна Германия". Вестниците се изпълват със статии, в които се подчертава, че 20 юли става „историческа дата, от която Германия, възродена и очистена, ще излезе по-силна и мощна, за да се бори за окончателната победа"[103]. През юли 1944 г. в Загреб се провеждат шумни манифестации на германско-хърватското приятелство. В града дори се възстановява дейността на Хърватско-германското дружество, чието ръководство се подновява. В него влизат много министри и видни лица от интелектуалния, търговския, индустриалния и финансовия елит на Хърватия[104].

Павелич остава един от най-доверените поддръжници на Хитлер до самия край на войната. Доказателство за доверието на германците към него е самият факт, че макар и осъзнавайки колко лошо организиран и непопулярен е усташкият режим, Хитлер продължава да го подкрепя. Неслучайно Рибентроп обяснява, че трябва да се поддържа връзката с усташите на всяка цена, тъй като те са „идеологически здрави и устойчиви" и поради „естествената им връзка с Германия"[105]. НХД се оказва най-верният и предан сателит на Райха – последният германски съюзник на Балканите, който дори оцелява няколко дни след германската капитулация през май 1945 г.

Усташите опозиционери все повече гледат на Павелич като на главен виновник за хърватските неуспехи и смятат външната му политиката за пълно фиаско. С течение на времето възгледите им се радикализират и в техните комбинации за изход от кризата Поглавникът и Германия вече не фигурират като основни фактори. Така оглавяваната от тогавашния министър на вътрешните работи Младен Лоркович и военният министър Анте Вокич и дистанцираща се от Берлин усташка групировка през лятото на 1944 г. започва да готви директна акция за промяна на политическия курс на Загреб. Около двамата министри постепенно се оформя кръг от съмишленици с антигермански настроения, чийто брой расте както поради германските неуспехи по фронтовете, така и поради

[103] Пак там, л. 140.

[104] *Jukić, I.*, Цит. съч., с. 279.

[105] *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.

пълния контрол, който Третият райх установява върху политиката и военната дейност на хърватското правителство. Усташите опозиционери споделят разбирането, че НХД „не е окупирана земя, а е съюзническа сила, и е единствен господар на своята територия, където нацистите не могат да имат думата“[106]. Целта им е да осъществят връзка със западните сили и да прехвърлят НХД в техния лагер. В този опозиционен кръг влизат и представители на ХСП и на част от домобранското ръководство[107].

Поради отслабените военни позиции на Германия Лоркович и Вокич очакват Англия да се активизира на Балканите. Тяхната надежда е в това, че западните съюзници ще предпочетат да запазят НХД като самостоятелна държава, вместо да я жертват като част от бъдеща комунистическа Югославия. Планът на заговорниците включва разоръжаване на германската войска, която се намира в НХД, сваляне на Павелич от държавния му пост, сформиране на ново правителство от представители на ХСП и изпращане призив към западните сили за акостиране на далматинския бряг. Заговорниците успяват да се свържат и с югославското емигрантско правителство в Лондон, и с англичаните[108].

Според някои изворови податки Лоркович и Вокич информират за акцията дори самия Павелич, считайки го за патриот. Вероятно те твърдо вярват, че Поглавникът поставя националните пред личните си интереси. Павелич, явно, принципно дава съгласието си за акцията, но впоследствие, уплашен от възможната разправа на германците, разкрива заговора пред Каше. Той решава да използва ситуацията в свой личен интерес – да демонстрира още веднъж верността си към Райха и да укрепи властта си, като се отърве от младия, интелигентен и ерудиран Лоркович. Така, благодарение на разкритията на Павелич, акцията е прекъсната, а конспираторите са арестувани. На заседание на правителството на 30 август 1944 г. Поглавникът обвинява двамата министри в измяна и иска оставките им на базата на един изготвен от тях проект за

[106] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 289.
[107] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 372, 374.
[108] *Mužić, I.* Pavelić..., p. 34; *Jukić, I.* Цит. съч., с. 250.

възвание към народа и войската с призив да се състави ново правителство начело с Мачек[109]. Повечето министри обаче така и не виждат това възвание със собствените си очи. Павелич не публикува текста му, въпреки че всички обвинения срещу „конспираторите“ почиват върху него. Той поддържа тезата, че не е знаел за водените от Лоркович и Вокич преговори със Съюзените сили[110].

На антигерманската акция не се дава никаква публичност. В пресата съвсем сухо и кратко се съобщава, че двамата министри са освободени от постовете си, защото са „превишили служебните си пълномощия“. Почти никой не разбира какво точно се случва по върховете на усташкото управление. Доста неясни и съмнителни са обстоятелствата около този заговор, а главните участници в събитията са ликвидирани. Арестувани са всички замесени в акцията – усташи, домобрански офицери, членове на ХСП и т. н. Някои успяват да избягат, други са освободени след известно време, но поважните заговорници остават по затворите. Под германски натиск Лоркович и Вокич са изпратени в лагера в Лепоглава, където през пролетта на 1945 г. са ликвидирани[111].

Макар и неуспял, този заговор ясно показва разкола сред управляващата върхушка по въпроса за политиката и бъдещето на НХД. Той пропуква единството на режима и още повече стеснява неговата и без това ограничена политическа база. Опитът за преврат през лятото на 1944 г. е единственият посериозен, при това неуспешен опит в насока на преориентиране външната политика на страната от Германия към Съюзените сили.

В литературата е наложена тезата, че с неуспеха на превратата на Лоркович–Вокич умира и последната надежда за спасението на НХД и преминаването ѝ в лагера на победи-

[109] *Kovačić, M.* Цит. съч., 195–203, 208–210, 229; *Pavlowitch, S.* Yugoslavia..., p. 150.
[110] Самият Лоркович обаче изпраща едно писмо до Павелич от 3 септември 1944, докато е под домашен арест, в което казва: „Вие най-добре знаете, че никога нищо не съм направил без Вашето знание и одобрение“. (Вж. *Matković, H.* Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću. – ČSP, 1993, 25 (2–3), 320–321.)
[111] *Божилова, Р.* Цит. съч., 337–338.

телите. Не може обаче да не се отчете, че за разлика от Финландия, Румъния, България, Унгария и Словакия, през лятото на 1944 г. в Хърватия няма сериозни политически и геостратегически предпоставки за промяна в политиката. В очите на Съюзените сили самото съществуване на страната е нелегитимно, а и те не планират сериозно дебаркиране на Адриатика. Така че всеки опит да се търси западна подкрепа за решаване на хърватския въпрос е обречен на неуспех. Вътре в страната също няма условия за успешен преврат срещу Павелич. Усташкият лидер не само че успява да укрепи здраво властта си, но се опитва да ликвидира и всичките си противници и опоненти. Акцията на Лоркович–Вокич няма и нужния международен ефект[112].

През лятото на 1944 г. обаче е повече от ясно, че Третият райх губи войната – германските части на Запад нямат шансове за успех, бързо върви инвазията на Съюзените сили във Франция и в Алпите (дори Рим пада в техни ръце). Германия търпи загуби по всички фронтове. Дори на Балканите германците започват да се изтеглят (България иска примирие, завършва и окупацията на Румъния от СССР до Карпатите). От лятото на 1944 г. Титовите партизани са организирани в четири армии, които имат подкрепата на бъдещите победители. С Тито се съобразява и югославското емигрантско правителство, което през юни 1944 г. подписва споразумение с него (споразумението „Тито–Шубашич"). То открива възможност за международно признание на обновена Югославия. През септември 1944 г. съветските войски навлизат на територията на Сърбия. На 20 октомври Белград е освободен от германците. След освобождението на Сърбия военните действия все повече се прехвърлят на територията на НХД, откъдето минават и основните пътища за изтеглянето на германските войски от Балканите[113].

Павелич естествено вече си дава сметка, че Германия е пред разгром и пръстенът се затяга смъртоносно и около НХД. Един по един отпадат съюзниците на Германия – Италия капитулира през септември 1943 г., Румъния – през август 1944,

[112] *Kovačić, M.* Цит. съч., с. 230, 237.
[113] *Matković, H.* Povijest..., 199–200; *Божилова, Р.* Цит. съч., 339–340.

България и Финландия – през септември 1944, Унгария – през декември 1944. Идва редът и на НХД. От края на 1944 г. Съюзените сили настъпват вече по всички фронтове. При това германският фронт в Гърция се разпада и нацистките войски започват да се изтеглят през Хърватия към Австрия и Германия. Когато обаче Павелич и обкръжението му решават да търсят изход от ситуацията, вече е твърде късно. През ноември 1944 г. те се свързват с англо-американското командване в Италия с предложение да се присъединят към Съюзените сили, но им се отказва категорично[114].

Тогава усташкото ръководство започва да търси друг изход от създалата се ситуация. От края на 1944 г. в Хърватия се дискутира идеята за Дунавска федерация (конфедерация) или за Централноевропейски католически блок, зад който ще стои Ватикана и ще обхваща земите на някогашната Хабсбургска империя (Австрия, Чехия, Унгария, Словения и Хърватия). Влизайки в тази федерация, Хърватия би могла безболезнено да мине към лагера на Съюзените сили и да запази независимостта си. Проектите за нея обаче така и не се реализират, защото изпълнението им зависи от волята на Съюзените сили, а те още през октомври 1943 г. решават да създадат независима Австрия и с това слагат край на всякакви подобни кроежи[115].

Развитието на международните събития е изцяло в ущърб на Хърватия. Нейната съдба се решава не от желанието на хърватския народ или нейните управници, а от победителите във войната. Под натиска на Сталин Чърчил и Рузвелт приемат идеята за възстановяването на общата южнославянска държава, в която да влизат и хърватските земи[116]. Ялтенската конференция (февруари 1945 г.) слага край на илюзиите дори сред най-големите оптимисти в усташкия лагер. В НХД решенията ѝ стават ясни от пресата на страните от антихитлеристката коалиция. Усташката реакция е твърде остра. Прокла-

[114] *Mijatović, A.* Politički i vojnički kraj NDH. – ČSP, 1995, No 3, 497–498; *Shaw, L.* Цит. съч., с. 101.
[115] *Jelić-Butić, F.* Četnici..., 161–162; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 392.
[116] *Omrčanin, I.* Dramatis..., 127–129.
[117] HN, No 1280, 9.III.1945.

мацията на правителството е отпечатена в „Хърватски народ“ на 9 март 1945 г.[117]. Във вестника се сочи, че фундаментално право на всеки народ е да живее в своя самостоятелна, независима държава и се заявява, че „никой няма право да отрича правото на самоопределение на хърватския народ, на свобода, извоювана с цената на тежки жертви и народни въстания, и на независимост в собствената му държава“. Усташите твърдо заявяват, че хърватският народ отхвърля решенията в Ялта, които са в пълно противоречие с тежненията му и могат да се наложат само с брутална сила. Във вестника се предупреждава: „Всеки, който се опитва, било със сила, било с политически машинации, да лиши хърватския народ от неговото най-голямо добро, а именно НХД, ще се натъкне... на неговия политически и оръжеен отпор. Той няма да се отрече от нито едно средство на политическа борба, не ще остави оръжието... докато бъде заплашвана неговата държавна независимост.“ На 10 март 1945 г. в Загреб се провежда голям митинг в подкрепа на хърватската държавна самостоятелност. В края на месеца се организират манифестации из града с лозунги, че хърватският народ не желае да живее в Югославия. Правят се изявления от рода на: „Югославия е затвор. Искаме Независима хърватска държава.“[118]

Властите правят всичко възможно, за да получат благословията на католическата църква за съществуването на НХД. В действителност по-голямата част от църковния клир, начело с архиепископ Степинац, се обявява в подкрепа на хърватската държавна независимост. Това личи от статията „Народ, църква и държава“, публикувана в „Католически лист“ през април 1945 г. В нея се заявява, че католическият хърватски народ е обвързан както със своята църква, така и със своята държава. Идеалът е единството на църквата и държавата, разбирателството между тях, което може да се постигне само в независима хърватска държава[119].

Намирайки се в безизходица, през април 1945 г. Павелич

[118] Пак там, No 1282, 11.III.1945; *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 2, 435–437, 440–441.
[119] Katolički list, No 14–15, 12.IV.1945,106–107.
[120] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., 452–453.

се решава да преговаря с всички възможни антикомунистически сили, дори с четниците. Последната му надежда за връзка със Запада е Дража Михайлович, който има стабилни връзки с британските управляващи кръгове. Четническият лидер също склонява да търси единодействие с НХД на антикомунистическа основа. Той изпраща тайни емисари при Павелич, архиепископ Степинац и д-р Мачек. Предложението му е сърби, хървати и словенци да образуват антикомунистически блок и да изпратят общ меморандум до Англия и САЩ. Дража Михайлович е склонен дори да признае НХД, ако след войната се направи корекция на границата в Източна Босна. Усташи и четници обаче не успяват да се споразумеят както поради непримиримите противоречия между тях, така и разбирайки, че вече е твърде късно за обща антикомунистическа акция[120]. На този етап някои представители на усташките върхове дори са склонни да приемат ново правителство или регентство начело със Степинац. Те водят преговори с него, с Мачек, с черногорските федералисти на С. Дрлйевич и с антикомунистическата коалиция, ръководена от словенския архиепископ Рожман и предводителя на словенските домобрани ген. Рупник (които се борят за конфедеративно устройство на възобновена Югославия)[121]. Заедно със словенското домобранство усташите замислят като вариант изтеглянето на всички хърватски и словенски военни сили през Истрия.

В същото това време Павелич продължава официално да изразява увереност, че Германия ще победи, тъй като има ново „тайно оръжие“, което ще реши изхода от войната. Явно той не може пред никого (освен пред себе си) да признае, че за Хърватия войната е загубена. До последния момент Поглавникът се надява и на варианта „неизбежен сблъсък“ между западните съюзници и Червената армия, в който останалите германски сили ще се слеят с англо-американските и хърватите ще се присъединят към тях[122].

През пролетта на 1945 г. германският фронт се руши

[121] *Krizman, B.* Ustaše... Т. 2, 311–312.
[122] *Kovačić, M.* Цит. съч., с. 205, 208, 210, 21.
[123] *Krizman, B.* Ustaše... Т. 2, p. 312, 363; *Korski, I.* Цит. съч., 224–228.

тотално. Съветската армия е на Одер, на 50 км от Берлин. Югославската народноосвободителна армия също продължава победоносния си щурм. През април 1945 г. е повече от ясно, че разгромът на НХД е неизбежен. Германците се изтеглят от страната, а партизаните напредват и приближават Загреб. На 3 май Павелич подписва „Закон-наредба за изравняването на гражданите на НХД без оглед на расовата им принадлежност". Така еврейските закони се отменят само няколко дни преди краха на НХД. С този закъснял жест се цели да се заличи расисткото минало на режима и да се докаже на Съюзените сили, че расовите закони в НХД са били приети под германски натиск. В последните дни на НХД вече се говори за „демократичността" на усташката идеология – дори „Принципите" започват да се превеждат на западни езици[123].

В същото време, точно преди да напуснат Загреб, усташите започват масово да избиват противниците си в затворите и концентрационните лагери. Дори и преследвани от партизаните, те не престават с нападенията си против четниците, които през 1944 г. започват да се изтеглят заедно с германците през територията на НХД. Твърдолинейните усташи не променят политиката си на терор и антисръбски ексцесии[124].

В последните дни на НХД Павелич отново се опитва да преговаря със Съюзените сили. Той търси съдействието на Ватикана за установяването на контакт с тях. Хърватският посланик в Берлин Владимир Кошак влиза във връзка с англо-американското военно ръководство в Германия и преговаря за запазването на НХД, но безуспешно. На 4 май, непосредствено преди изтеглянето си от Загреб, усташкото правителство се обръща с меморандум до щаба на Съюзниците в Южна Италия с молба да подпомогнат хърватския народ в борбата му против партизаните и да запазят НХД. Хърватите настояват за бързо изпращане на съюзническа военна мисия в Хърватия и навлизане на съюзническа войска на нейна територия, която да „спаси" хърватския народ от партизаните. В документа дословно се казва, че съюзническите армии се призовават „да дойдат на нашата държавна територия и да

[124] *Jukić, I.* Цит. съч., с. 278.
[125] *Jelic-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 306–308; *Boškovič, M.* Цит. съч., 54–55.

ликвидират тази трудна и опасна ситуация". Идеята на авторите на меморандума е да се опитат да съхранят НХД, като внушат, че усташите не са се борили за разпространяването на фашистката идеология в Югоизточна Европа, а години наред са водили справедлива национална борба. Изразява се готовност страната да се присъедини към съюзническите сили и да помогне в общата борба против комунизма. С предаването на меморандума в щаба на ген. Александър в Южна Италия е натоварен министър Векослав Вранчич. Съюзените сили обаче отдавна са предрешили съдбата на хърватската държава. Вранчич е пленен и изпратен в лагер. Англичаните забавят изпращането на меморандума в Лондон. Той пристига там на 10 май, т. е. след края на войната, и направо е прибран в английските архиви[125].

Реакцията на усташкото правителство е твърде закъсняла. То се обръща с меморандум към Съюзените сили в момент, когато се готви да напусне Загреб, което означава, че никой не вярва в успеха на тази инициатива. При това хърватската общественост не знае нищо за меморандума. Мисията на Вранчич е последният дипломатически опит за спасението на НХД. На 6 май Павелич заповядва на хърватските граждански и военни власти да се изтеглят от територията на страната без съпротива и да се предадат на съюзническите сили в Австрия. Същия ден, заедно с правителството и останалите от усташката и домобранската войска, той напуска Загреб, отправяйки се към Австрия. На 8 май Загреб е превзет от партизаните без съпротива. Това е и краят на НХД като самостоятелна държава[126].

Хиляди хърватски войници, заедно с много цивилни бегълци, се отправят на север – към Австрия, за да не попаднат в ръцете на югославските партизани. На 15 май в Блейбург (Каринтия) те се предават на английското командване. Поради съюзническото споразумение бежанците да се връщат в страната, от която бягат, те са предадени на югославската армия. Следва брутално масово избиване на военни и цивилни хървати (известно в литературата като „Блейбургската траге-

[126] *Kovačič, M.* Цит. съч., 206–208.
[127] *Божилова, Р.* Цит. съч., 341–342.

дия"), без да бъдат спазени международните споразумения за военнопленниците[127]. Такива масови убийства има и край Малибор и Дравоград и из цяла Словения. Не може да се установи точно броят на жертвите, но те са десетки хиляди[128]. От страната успяват да избягат и да спасят живота си само Павелич и най-близките му съратници[129]. Те поставят основата на втората усташка емиграция след 1945 г. в различни страни от Западна Европа, Южна Америка, САЩ, Канада и Австралия.

В историческата литература има пълно единодушие по въпроса, че по време на Втората световна война Хърватия е най-тясно обвързана и зависима от Третия райх. Именно във връзка с това върху Павелич десетилетия наред се сипят най-тежки обвинения, вкл. за пристрастия към националсоциализма и за „национално предателство". Повечето автори обаче не обръщат внимание на факта, че именно прогерманската ориентация на усташкото правителство спасява НХД от поглъщане от страна на фашистка Италия, която има големи териториални претенции към хърватските земи. Те не отчитат обстоятелството, че обвързването с Райха се налага по обективни причини, а не се дължи на идеологическото сходство на усташите с нацистите. Хърватските националисти нямат реален избор във войната – своя държава те могат да имат само благодарение добрата воля на „силните на деня", и най-вече – Германия. Павелич се опитва да използва, доколкото може,

[128] В литературата цифрите за загиналите (войници и цивилни) варират между 40 и 120 хил. (Вж. *Jelavich, B.* Цит. съч. Т. 2, с. 272; *Omrčanin, I.* Dramatis..., p. 39, 69–70; *Matković, H.* Povijest..., 204–205, 206.)

[129] От Австрия, благодарение на връзките си във Ватикана, Павелич заминава за Италия и остава там до 1947 или 1948 г., откъдето се прехвърля в Южна Америка. През 1956 г. в Аржентина (там получава подслон и подкрепата на ген. Перон) той създава нова усташка емигрантска организация под името „Хърватско освободително движение", надявайки се, че ще дойде денят, в който ще поеме отново властта в Хърватия. Той дори създава свое правителство в емиграция. „Втората вълна" на усташката емиграция провежда активна антикомунистическа и антисръбска пропаганда в печата. Аржентина става главното й средище. Когато обаче през 1957 г. се извършва неуспешен атентат срещу Павелич, той напуска Аржентина и се прехвърля в Чили. Накрая умира в Испания на 28 декември 1959 г. (Вж. *Станоевич, Б.* Цит. съч., 24–25, 33–35; *Korski, I.* Цит. съч., 224–228.)

противоречията между двата съюзника в Оста. Макар и поддържайки много по-тесни контакти с италианските фашисти през междувоенния период, Поглавникът успява да създаде хърватска национална държава и да я спаси от поглъщане от мощния й западен съсед – Италия, единствено и само чрез „заиграването", което прави с Третия райх.

С течение на времето обаче (особено от есента на 1943 г.) става все по-ясно, че нацистите също имат териториални апетити към Адриатическото крайбрежие и че не биха допуснали съществуването на една силна НХД и особено – на „Велика Хърватия". Райхът все повече и все по-определено превръща Хърватия в свой сателит на Балканите. Но нито преди, нито след 1941 г. Павелич не може да бъде винен в явно германофилство. Той е по-скоро политик прагматик, който се опитва да запази съществуването на Хърватия като отделна държава на европейската политическа сцена. И не може да се отрече, че усилията му имат известен успех – тя не е ликвидирана до май 1945 г. нито от Италия, нито от Германия.

Направеният анализ в изложението показва, че усташкото правителство неведнъж реагира на германския натиск и се стреми да отстоява хърватските национални интереси, но това невинаги е възможно. Ако често пъти Павелич има „залитания" и „престаравания", те не са от „фанатична лоялност" към нацистите, а защото смята, че демонстрацията на „безпределно приятелство и съюзничество" ще осигури по-добри условия в бъдеще, от които Хърватия може да се възползва за реализация на националните си цели и задачи. Същевременно той осъзнава, че една току-що създадена държава, с изключително слаба армия, изживяваща тежка икономическа криза и имаща сериозни национални проблеми, разтърсвана постоянно от вътрешни бунтове и въстания, не би могла да заяви твърдо претенциите си или пък да „застави" или „убеди" Хитлер да смекчи натиска си върху нея. Това просто не е реалистично в условията, в които се намира Хърватия по време на световния военен конфликт.

2. Усташкият национализъм и хърватско-италианските отношения

Въпреки привидно приятелските отношения между Хърватия и Италия по време на войната, между двете държави съществува обтегнатост, враждебност и напрежение. Тези отношения са резултат преди всичко на тяхното вековно съперничество за Далмация и Адриатика[1].

В Първата световна война Италия участва на страната на Антантата, надявайки се да получи значителен дял от Адриатика[2]. През ноември 1918 г. италианската войска навлиза в териториите на източния бряг на Адриатика, обещани ѝ по Лондонския договор от 1915 г., и окупира Истрия и част от Далмация. Именно това става една от основните причини хърватите да приемат включването на техните земи в състава на Югославия.

След 1918 г. напрежението между Италия и Югославия се засилва. На 12 ноември 1920 г. между двете страни е подписан т. нар. Рапалски договор, с който Италия добива Горишка, дял от Крайна, Триест, Истрия, гр. Задар и околностите, редица острови, а по-късно и гр. Риека. Стъпвайки на Балканите в Истрия и Далмация, Италия вече спокойно може да разгърне експанзията си на полуострова. Най-заплашени от италианската агресия са именно хърватските земи[3].

[1] Още през средните векове Венеция претендира за хърватското крайбрежие и никога по-късно Италия не се отказва от тези претенции, въпреки че няма никаква етническа база в региона. Интересът на Италия към Балканите нараства чувствително от момента, когато тя става велика сила, т. е. от края на XIX в. Тогава вече Далмация и Истрия са ѝ нужни, за да контролира Адриатика. Тя гледа на хърватското крайбрежие като на свои „неосвободени земи", като се опира само на „историческото си право" върху тях. Италианците се позовават на някогашните владения в тези земи на Римската империя и Венеция. (Вж. *Šepić, D.* Talijanski iredentizam na Jadranu. – ČSP, knj. 1, 1975, p. 6, 15–16, 18–19.)

[2] По Лондонския договор от 1915 г. Антантата обещава на Италия Горица-Градишка, Триест, Истрия, редица острови и далматинското крайбрежие до Шибеник, но без Риека. (Вж. *Seton-Watson, H.* Eatern Europe..., p. 353.)

[3] ЦДА, ф. 176, оп. 5, а. е. 442, л. 100–104; оп. 7, а. е. 467, л. 25; *Nolte, E.* Цит. съч., с. 233.

Италианската асимилаторска политика в окупираните земи заплашва самото съществуване на хърватите там. Новите управници смятат, че трябва да очистят „освободените територии" от хърватите и да придадат италиански характер на региона[4]. В целенасочено провежданата от държавата политика на „италианизация" най-активни се оказват фашистите. За никого не е изненада, че след 1922 г. Мусолини претендира за по-голяма част от хърватското крайбрежие. Той има твърдото намерение да присъедини към Италия „историческите ѝ земи" (Хърватия, Албания и Черна гора, а в по-далечна перспектива – и цялото Средиземноморие)[5].

Фашистка Италия започва активна пропаганда за присъединяването на нови територии и търси сътрудничеството на сепаратистките движения в Югославия. Мусолини има интерес да отслабва Югославия, като предизвиква постоянни вълнения и етническо напрежение в нея с цел при подходящи международни условия да я разгроми. Затова той оказва подкрепа на усташите на италианска територия. През 30-те години Италия подготвя Павелич като проводник на своите интереси – именно той трябва да улесни реализацията на дългогодишните ѝ експанзионистки планове на Балканите[6].

И докато Хърватската селска партия се страхува най-много от Италия и е готова на споразумения и с Белград срещу нея, то Павелич тръгва по точно обратния път. Той отхвърля „а приори" всякакво югославянско решение на хърватския национален въпрос. Усташкият лидер вижда единствената заплаха за хърватската нация в лицето на Сърбия и е готов на всякакви съглашения и компромиси, за да я премахне. Хърватските сепаратисти разчитат изцяло на помощта на фашистка Италия (която в междувоенния период е най-големият външнополитически враг на Югославия). Те добре разбират, че Италия е единствената страна в Европа, която би подкрепила хърватите в антиюгославските им действия, тъй като и двете

[4] За целта те забраняват употребата на хърватския език и излизането на хърватски вестници, лишават хърватите от културна и училищна автономия и т. н. (Вж. *Казасов, Д.* Цит. съч., с. 123.)

[5] ЦДА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2540, л. 5; *Muggeridge, M.* Цит. съч., с. 93.

[6] *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., p. 234.

нации са против следвоенното статукво и имат ревизионистки претенции спрямо Югославия. В лицето на Италия усташите виждат свой „естествен съюзник“ в борбата против югославската държава и решават да използват съвпадението на италианско-хърватските интереси в своя изгода. Павелич приема италианското „приятелство“ почти без резерви, добре разбирайки, че реваншистката политика на Италия създава условия за излизането на хърватските сепаратисти на европейската политическа сцена[7].

При това Павелич не е първият политик праваш, който води проиталианска политика. През 20-те години хърватските емигранти също установяват контакти с Италия и търсят нейната помощ. Той обаче вярва на Италия повече от всички останали хърватски националисти. За първи път Павелич влиза в контакт с висши италиански държавни лица през 1927 г., когато в Рим се среща с изтъкнатия функционер на фашистката партия Роберто Даванзати. Той му предава меморандум до италианското правителство, който е първият официален документ на хърватските сепаратисти до Мусолини и е от изключителна важност за разбиране на по-сетнешните събития. Срещу получаването на италианска помощ за хърватската освободителна борба и възстановяването на независимата и суверенна хърватска държава усташите изразяват готовност да влязат в политически, военни и икономически отношения с Италия и да признаят нейната доминация над Адриатика. В случай на война между Италия и Югославия те обещават активна саботажна и въоръжена дейност срещу сърбите и предоставяне на важна военна информация на италианското военно командване. Усташите гарантират, че бъдещата НХД ще поддържа добри и приятелски отношения с Италия. При това те се задължават да гарантират изпълнението на Рапалския договор от 1920 г. и проявяват склонност да отстъпят на Италия Бока Которска, както и островите в Средиземно море или поне да допуснат италиански военен контрол над тях. Усташите също така признават правото на Италия да разположи военни части по Далматинския бряг и островите. Павелич споменава в меморандума, че границите

[7] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 40–41.

на Далмация ще бъдат както „обозначените по-долу“, което предполага, че към документа е била приложена карта[8].

Следователно още през 1927 г. усташкият лидер се съгласява да отстъпи Далмация на Италия срещу подкрепата на Мусолини. И тонът, и съдържанието на този документ намират логичната си завършеност 14 години по-късно в Римските договори, чрез чието подписване Павелич приема и „ампутацията“ на Далмация, и италианската доминация в НХД. През 1927 г. обаче той няма друг изход – не може да се опре на нито една друга ревизионистка европейска сила (Германия през целия междувоенен период поддържа добри отношения с Югославия, а възможностите на Унгария са доста ограничени). През междувоенния период само Италия има интерес да подкрепи хърватската кауза. Тогава усташкото движение стои пред алтернативата: или да търси италианска помощ, или да допусне продължение на сръбската диктатура в Хърватия. Павелич прави много компромиси, но вероятно с надеждата, че след началото на войната ситуацията ще се промени (Германия ще се намеси) и той няма да бъде задължен да изпълни обещанията си към Мусолини.

Поглавникът е последователен в политиката си на обвързване с Италия, макар че Мусолини разиграва усташите според своите политически планове. Цели шест години след убийството на крал Александър (през 1934 г.) усташите са поставени под домашен арест в Италия и трябва да се примирят с пълното бездействие и изолацията, на които ги обричат италианските им покровители. Нелоялността на Мусолини е очевидна – през 1937 г. той дори сключва договор с Югославия. Тогава Павелич и хората му са буквално предадени и голяма част от тях са върнати в Югославия от фашистката полиция. През този период обаче те все още нямат алтернатива – нацистите са направо враждебни към усташката организация след 1934 г. (спират усташките публикации и прогонват усташите от страната). Затова когато през 1940 г. Мусолини решава да реактивизира усташкото движение, Павелич отново е готов за преговори и сделки[9].

[8] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 361, л. 11; *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1, с. 281.
[9] *Muggeridge, M.* Цит. съч., с. 166.

Усташкият лидер се завръща на политическата сцена чрез първите си две срещи с италианския външен министър граф Галеацо Чано в Рим на 23 януари и 10 май 1940 г. На тях той призовава Италия да изпрати своята армия да защити „святата и справедлива кауза“ на хърватския народ срещу „варварските сръбски безчинства“, т. е. да окаже помощ в борбата за неговото освобождение. Според предвижданията на Павелич създадената чрез италианска военна интервенция хърватска държава ще е независима, ще има своя национална армия (домобранство), ще влезе в митнически и монетарен съюз, а в по-далечна перспектива – дори и в лична уния с Италия[10]. На тези преговори Чано за първи път поставя искането за налагане на монархическата форма на управление на бъдещата хърватска държава и установяване на династическа връзка с Италия. На практика това би означавало административна автономия за Хърватия в рамките на Италианската империя, при която част от министрите от хърватското правителство (дори външният и военният) ще са италианци, и двете страни ще имат общ Върховен военен комитет[11].

Така през 1940 г. Павелич отново потвърждава готовността си да жертва част от хърватското крайбрежие. Териториалните концесии, които той е готов да направи, са големи, но той се придържа към думите на Старчевич: „По-добре някаква, отколкото никаква Хърватия“ и е готов на всяка цена да постигне създаването на отделна от Сърбия хърватска държава. Поглавникът добре разбира, че всичките му шансове за политически успех зависят от отношенията с италианските му покровители. Той почти не поддържа връзки с усташката организация в Хърватия, чиято локална дейност е автономна и не се контролира от него. В Италия той е заобиколен само от една шепа свои приближени емигранти. Това го прави твърде слаб и зависим и той има пълното съзнание, че ако Италия не го постави на власт в Хърватия, няма никакви шансове да се завърне в родината си като политически управник. През 1940 г. усташите не могат да се уповават на

[10] Hrvatska revija, XII.1963. T. 13, No 4, 619–629; *Ciano, G.* Ciano's Hidden Diary 1939–1943. New York, 1952, 10.V.1940.

[11] *Muggeridge, M.* Цит. съч., с. 51, 201, 210–212.

собствените си сили (те са едва неколкостотин души в емиграция) и не им остава нищо друго освен да разчитат на италианската военна помощ. При това Павелич следи отблизо международната политика и добре разбира, че Хитлер е предал цялата хърватска територия в италианската сфера на влияние, така че е безсмислено да търси германска помощ срещу италианския натиск в началото на световния военен конфликт. Според него договореностите, които постига с Мусолини, са истинска „победа“ – най-големият претендент за хърватското крайбрежие е готов да приеме създаването на самостоятелна хърватска държава, която все пак ще се ползва с известен суверенитет и независимост[12].

Още от самото начало е ясно, че отношенията между Павелич и Мусолини са „брак по сметка“. Италианците разчитат изцяло на Павелич, за да реализират териториалните си амбиции и да наложат влиянието си в Хърватия, а той също се уповава на италианските си покровители, които единствени могат да окажат финансова и военна помощ на неговата организация и да го поставят на власт в удобен момент. Същевременно той е наясно, че стремленията на Мусолини към възраждането на Римската империя плашат хърватите. Затова води преговорите с италианците еднолично и тайно, като не допуска тяхната публичност и сам взема всички съдбоносни за хърватския народ решения[13].

На първата среща на Павелич с Мусолини в резиденцията на Дучето в Рим на 29 март 1941 г. (непосредствено след превратa в Белград) усташкият лидер потвърждава по-раншните си ангажименти към Италия и дава уверения, че ще ги изпълни. Същността на разговорите е съдбата на Далмация, тъй като за Италия това е най-важният въпрос. Мусолини иска потвърждение на териториалните споразумения от януари 1940 г.,

[12] *Pavlowitch, S.* The King..., p. 481; *Trifković, S.* Yugoslavia..., p. 552.

[13] Всъщност никой не знае какво точно предлага Павелич на италианците в замяна на помощта им. Той не желае да разкрие същността на преговорите си с фашисткото правителство дори пред най-близките си съмишленици. Затова за тези преговори знаем само от записките, оставени от страна на италианските политици, преговаряли с Павелич, и най-вече от дневника на граф Чано. (Вж. *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 108, 152–153, 410, 553.)

тъй като е силно притеснен от възможно германско проникване в Адриатика. Той запознава Павелич с германско-италианските планове относно Югославия и потвърждава, че Италия ще помогне на усташите да завземат властта, но в замяна на това те трябва да задоволят претенциите ѝ в Далмация. Първата среща между двамата политически лидери завършва със съглашение, че далматинските градове „със силен италиански характер“ трябва да минат под италиански суверенитет. Павелич обещава да ограничи съпротивата на своите съмишленици и последователи в Хърватия против италианския иредентизъм. Той дори приема идеята в бъдеще да се стигне до „италианско-хърватско политическо обединение“, за да се реши трайно далматинският въпрос[14].

На тази, както и на всички останали срещи с висшето италианско политическо ръководство Павелич отива, за да преговаря за собственото си положение, като се надява, че след като дойде на власт в Хърватия ще има по-голяма възможност да окаже отпор на италианските претенции. Затова, въпреки че не е въодушевен от идеята за лична уния, Поглавникът потвърждава съгласието си по този въпрос пред Мусолини, обаче избягва подписването на обвързващо писмено споразумение с италианските фашисти и се ограничава само до сключването на „джентълменско устно съглашение“ с тях[15].

Самият факт, че Мусолини преговаря с Павелич, а не му налага диктата си, че постоянно има съмнения в лоялността му, както и обстоятелството, че Павелич не подписва нито един документ, предаващ Далмация на Италия, са доказателство, че усташкият лидер не води „безотговорна“ и „предателска политика“, както най-често е обвиняван в литературата[16]. Напротив, той се опитва да направи всичко възможно, за да защити доколкото може интересите на своя народ, а те се свеждат главно до създаването на самостоятелна хърватска държава. Поглавникът действа прагматично и реалистично –

[14] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 62; *Katalinić, K.* Argumenti..., p. 41.

[15] *Graham, S.* Цит. съч., 148–149.

[16] *Maclean, F.* Disputed..., p. 121; *Kovačić, M.* Цит. съч., 151–152; *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 58.

след като обективните условия не позволяват да се бори за обединението на всички хърватски земи, той решава да се ограничи на първо време до борба за извоюване независимостта на част от тях, докато изпълнението на останалата част от националната програма оставя за бъдещето, когато обстоятелствата ще са по-благоприятни.

Усташите в Италия са силно притеснени и обезпокоени от германските военни планове за Балканите. Германската атака срещу Югославия на 6 април 1941 г. създва голямо напрежение сред усташката емиграция. За напредването на германската армия Павелич се информира от италианските вестници и чуждите радиостанции. Той е силно раздразнен, че на 10 април с. г. Кватерник прогласява Независимата хърватска държава с германска помощ, без неговото знание и одобрение. Затова настоява за незабавна среща с Мусолини в Рим. Последният също е силно разтревожен от развоя на събитията. Той се страхува от германско проникване на Адриатика, чиято първа стъпка вижда в прокламирането на НХД като германски сателит. Постигнатата от него уговорка с нацистите е, че при разпадането на Югославия освен големи териториални придобивки в Далмация, Италия ще получи и контрол върху цяла Хърватия. Обаче германската армия е тази, която окупира Хърватия. По този повод Мусолини казва на заместник-външния министър Анфузо, че Павелич е единствената „пионка“, която имат на „балканската шахматна дъска“ и трябва да внимават да не го изгубят[17].

На втората „среща на върха“ (11 април 1941 г.) Павелич–Мусолини за пореден път в центъра на разговорите са „далматинските италиански градове“. Според Дучето всички те трябва да минат под „италиански суверенитет“. В замяна на това той обещава веднага да признае Павелич за Поглавник на новата държава, както и правителството, което той ще състави, след като се завърне в Загреб. Така в хода на разговорите с усташкия лидер Мусолини получава съгласие за анексия на по-голямата и важна част от Далмация, въпреки че с влизането на германската войска в Загреб Италия е

[17] *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1. с. 292, 294–296.

поставена пред нова ситуация. Тя вече не може да настоява за сключването на „лична уния“ с Хърватия. Така договореното от януари 1940 г. вече губи стойност. Сега Мусолини излиза с ново предложение – да се предостави короната на новата държава на италиански принц от Савойската династия. В отговор на значителните териториални и политически придобивки Италия се задължава да гарантира интегритета и независимостта на НХД. Четири дни по-късно, на 15 април, Павелич се завръща в родината си заедно с неколкостотин усташи[18].

Мусолини е толкова загрижен за подсигуряването на позициите си в Хърватия, че изпраща почти веднага Анфузо за нови разговори с Поглавника. Дучето иска за пореден път от своето протеже да препотвърди поетите вече задължения, като този път даде писмено официално обещание, че ще определи новите граници на държавата в съзвучие с изключителните италиански интереси в Далмация. Срещата Павелич–Анфузо се осъществява още преди усташкият лидер да пристигне в Загреб – в Карловац, на 14 април 1941 г. Италианският заместник-външен министър поставя отново на разискване въпросът за отстъпването на Далмация като условие за признаването на новата държава от страна на Италия. Той получава устното потвърждение на Павелич, че ще спази пораншните си договорености с Дучето. Разговорът завършва с подготвянето на телеграма до Мусолини, в която се изразява благодарност към „великите италиански сили“ за освобождението на Хърватия, гарантира се, че „Хърватия ще навлезе в новия европейски ред под грижата и протекцията на фашистка Италия“ и че „когато се определят границите на новата държава, ще се държи сметка за италианското право на Далмация“[19].

Германският пратеник при Павелич (Веезенмайер) обаче остро реагира на този проект за телеграма, понеже в него не се споменава нищо за Германия. Под негов натиск хърватите изготвят нова телеграма, този път адресирана до Хитлер и

[18] *Pavlowitch, S.* Unconventional Perceptions..., p. 108.

[19] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 2; *Krizman, B.* Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu. Z., 1952, p. 43.

Мусолини, в която не се споменава нищо конкретно за границите и за „италианското право на Далмация“, а се казва най-общо, че Хърватия трябва да се разпростре върху цялата си историческа територия. Това означава, че Германия на този етап не е склонна да предостави цяла Далмация на Италия. Така нацистите оказват натиск за бързото признаване на НХД от страна на Италия, без поставянето на териториални условия за това. При изготвянето на текста на телеграмата вече се очертава германско-италианският конфликт в НХД, който е изцяло в интерес на хърватите[20].

Въпросът за хърватските граници не се решава нито от Павелич, нито от усташите, а от Италия и Германия на срещата Чано–Рибентроп във Виена на 20–22 април 1941 г. Граф Чано поставя на разискване италианските претенции към източното Адриатическо крайбрежие от Риека до Котор (т. е. цяла Далмация) и настоява за сключването на персонална уния между Италия и Хърватия. Рибентроп обаче отказва да приеме тези две максималистки искания на италианците, пледира за умереност и настоява в бъдеще да се водят директни италианско-хърватски преговори по тях. Германците не желаят категорично да се ангажират в този конфликт на интересите на двата си съюзника, но дават да се разбере, че подкрепят хърватите, което не позволява отцепването веднага на Далмация от новата държава. На тази важна среща те за първи път официално се противопоставят на италианските претенции към Хърватия. От този момент насетне Павелич разбира, че може да разчита на германската подкрепа и започва да оказва известна съпротива на италианския експанзионизъм. Той се осланя и на факта, че в Загреб вече са навлезли военни части на Райха и са пристигнали германски военни и дипломатически лица. При това той е заобиколен от крайни националисти, които не са склонни на капитулация пред италианските максималистки претенции[21].

Двустранните италианско-хърватски преговори се подновяват със срещата Павелич–Чано в Любляна на 25 април 1941 г.

[20] *Čulinović, F.* Okupatorska podjela..., 219–220.

[21] *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 523.

На тази среща Чано отива с две предложения. Едното отразява крайните италиански аспирации и в него се иска анексията на цяла Далмация – от Риека до Котор, като при това се претендира и за отцепването на широк брегови пояс. Второто предложение е по-умерено и според него италианците искат частична анексия на Далмация, митнически и монетарен съюз, подчинение на хърватските въоръжени сили и тясно политическо обвързване с Италия, но при привидно запазване на хърватската независимост (т. е. сключване на лична уния между двете държави)[22].

Възползвайки се от вече очертаните германско-италиански противоречия и борба за надмощие в Югоизточна Европа, Павелич не приема нито едно от двете предложения и излиза с контрапредложение, според което Италия трябва да получи Далмация, обещана ѝ в границите според Лондонския договор от 1915 г. В бъдеще между двете държави се предвижда да се сключи политически съюз или персонална уния, при която НХД да бъде оглавена от един от италианските принцове. В замяна на това страната трябва да получи Трогир, Сплит, Дубровник и някои острови. Този път Павелич се осмелява да отстоява хърватските национални интереси по териториалния въпрос, макар че го прави предпазливо, страхувайки се от открит конфликт с Мусолини. Той вярва, че имайки германската подкрепа, Хърватия ще бъде независима държава, чийто италиански крал ще е само фигурант, а отстъпките в Далмация ще бъдат ликвидирани при по-добра международна обстановка за страната. Така или иначе, в Любляна не се стига до окончателно италианско-хърватско споразумение[23].

Разговорите по териториалните въпроси, касаещи бъдещите граници на НХД, продължават интензивно в края на април 1941 г. Това вече става по редовен дипломатически път – чрез италианския посланик в Загреб Рафаело Чазертано. Поглавникът се опитва да предотврати загубата на Далмация чрез предлагането на хърватската корона на италиански принц, който не би имал никакви политически права в НХД. Павелич се надява, че задоволяването на част от италианските политически искания ще намали териториалните им претенции[24]. Тези опити обаче остават безрезултатни и под италиански натиск Павелич е принуден да отстъпи Трогир и Сплит. След сформирането на първото хърватско правителство той заема и поста министър на външните работи и като такъв сам води преговорите, като се опитва да ги отлага и протака доколкото може. Поглавникът е наясно, че ако задоволи италианските претенции, репутацията му вътре в страната ще пострада сериозно. Затова усташкият лидер не бърза да разреши далманинския въпрос и смята, че времето работи в полза на Хърватия. Той обаче бърза с определянето на границите с Германия, Сърбия и Унгария, защото е убеден, че това ще заздрави хърватските позиции на международната сцена, което пък от своя страна ще придаде по-голяма тежест на страната в преговорите с италианците[25].

Финалните италианско-хърватски разговори се провеждат на 7 май на поредната среща на високо равнище на Павелич и Мусолини в Тържич (Монфалконе), Северозападна Италия. Срещата е изключително важна, защото на нея се изготвя проектодоговор между двете страни, който се подписва на 18 май в Рим. С нея завършва и целият цикъл на италианско-хърватските преговори от април–май 1941 г. Наистина повечето договорености се постигат още на срещата в Любляна, но сега Павелич се опитва да избегне някои клаузи, като например за митническия съюз и военното сътрудничество. Той отбива исканията за поставянето на хърватската войска под италианско върховно командване и за сключването на лична уния между двете адриатически страни. Това е истински успех за Поглавника. Павелич и Мусолини не само стигат до съгласие, но дори подписват окончателната редакция на споразумението си, което заляга изцяло в основата на Римските договори[26]. Павелич за пореден път преговаря сам в Тържич. На тази среща не присъства дори държавният секретар по външните дела Младен Лоркович. Хърватското общество е в пълно неведение за водените тайни преговори и дори дале-

[22] *Begić, M.* Цит. съч., с. 270.
[23] *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1, 274–276, 280, 305, 312.
[24] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 17; *Кочанков, Н.* Независимата..., 90–91.
[25] *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 468, 529.
[26] *Jukić, I.* Цит. съч., с. 76; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, с. 34.

гацията, която заминава за Рим на 18 май, не е знаела какво точно споразумение ще трябва да подпише с италианците[27].

На 15 май 1941 г. Павелич прави първата стъпка по прилагане на договореностите си с Италия, като издава декрет, с който обявява, че суверенитетът на НХД ще се символизира от короната на крал Звонимир[28]. Това е т. нар. Закон за Звонимировата корона, с който се обявява, че Хърватия ще е монархия[29].

На базата на проектодоговора от Тържич на 18 май 1941 г. на тържествена церемония в Рим (в Кваринала), се подписват т. нар. Римски договори, с които се регулират сложните италианско-хърватски отношения. Освен договора по териториалните въпроси, те включват още военно споразумение и договор за сътрудничество и гаранция.

Най-важен е „Договорът за регулиране на границата между Кралство Италия и Кралство Хърватия", който фиксира общата граница между двете страни, т. е. за разграничението в Далмация и Адриатика. Според клаузите му Италия получава

---

[27] *Kovačić, M.* Od Radija do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost. Uspomene jednog novinara. München-Barcelona, 1970, 130–131, 153.

[28] Звонимир е първият хърватски управник, коронован през 1075 г. с корона, изпратена му от папата. В случая НХД копира унгарския модел, при който суверенитетът на кралството се символизира от короната на Св. Стефан. (Вж. *Muggelidge, M.* Цит. съч., с. 343.)

[29] За първи път италианското искане за управлението на Хърватия от италиански монарх се поставя от Чано през януари 1940 г. Дълго време Павелич отлага решението на този въпрос за по-късно, но със създаването на НХД той отново излиза на преден план. На 28 април 1941 г. Чазертано съобщава в Рим, че Поглавникът е склонил да предаде хърватската корона на принц от Савойската династия. Изборът на Виктор Емануил III пада върху племенника му принц Аймоне от Сполето. След преговорите в Тържич усташкият лидер обещава веднага да издаде закон, а Саборът да прогласи италианския принц за крал под името Томислав II. Павелич се съгласява начело на НХД да стои крал чужденец, но това все пак не е италианският крал. Така се избягва установяването на лична уния между Хърватия и Италия, при която италианският крал Виктор Емануил III би трябвало да стане и хърватски крал. Това е компромисно решение, което е в интерес на Хърватия. На престола се поставя католик, който за разлика от православните крале от Карагеоргиевичевата династия е по-близък на хърватите по религиозна принадлежност. Същевременно обаче възкачването на италиански принц на хърватския престол официално обвързва Хърватия с Италия. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 3, 53; *Pavlowitch, S.* The King ..., p. 468, 482.)

по-голямата част от Далмация и Истрия: Хърватско Приморие (т. нар. Провинция Риека), Сушак с прилежащите му земи, повечето далматински острови, по-голямата част от Северна Далмация (гр. Задар, Сушак, Шибеник, Трогир и Сплит и хинтерланда около тях на около 100 км дълбочина), залива Котор (Бока Которска) и др. Анексираната хърватска територия е около 5 хил. кв. км с 500 хил. население, от които само 5% са италианци, т. е. тя има изцяло хърватски етнически характер. Това са земите, обещани на Италия още с Лондонския договор от 1915 г. От тях се образува отделна административна единица (влизаща в границите на Италия) – италианско Губернаторство Далмация със седалище в гр. Задар. Това е т. нар. зона I. Останалата част до демаркационната линия с Германия се окупира от италианските войски и се разделя на зони II и III. НХД запазва малък дял от адриатическия бряг – Подвелебитската част на Хърватско Приморие, далматинският бряг от гр. Омиш до Дубровник и няколко острова (Хвар, Брач и Паг), но тези земи са по-бедни и с по-малко значение в икономическо и морско отношение от останалите хърватски адриатически територии, които се отстъпват на Италия[30].

Според военното споразумение хърватите са длъжни да демилитаризират крайбрежието на НХД (т. нар. зона II), в която не могат да имат военни бази, укрепления или заводи. Освен това на Хърватия се забранява да има военен флот и тя се задължава да осигурява транспорта на италианските военни части през територията си. Италия се ангажира да изтегли своите военни сили от зона II и зона III, а тези, които остават, трябва да се считат за „съюзнически части", разположени на хърватска територия по взаимно споразумение. „Сътрудничеството" с италианските въоръжени сили се ограничава до оказване на военна помощ от страна на Италия при организацията и обучението на хърватската армия и до военна намеса, но само при молба от хърватска страна[31].

---

[30] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 237; NARA, M 1203, doc. 860H.00/1388, p. 4; *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 308.

[31] NARA, M 1203, doc. 860H.00/1356, p. 2; AH, f. 227, kut. 2, doc. V. T. 76 44.

„Договорът за гарантиране на независимостта, териториалния интегритет и за сътрудничество", с валидност 25 години, съдържа всъщност отстъпките, които Павелич получава от Мусолини в Тържич. Италия поема задължението да гарантира политическата независимост и териториалната цялост на НХД. Двете държави се задължават в бъдеще (когато стопанството на НХД се заздрави) да установят митнически и монетарен съюз[32].

Римските договори са безусловен италиански диктат, наложен над младата хърватска държава, когато тя все още няма достатъчно въоръжени сили, за да защити националните си интереси. Хърватите не само се съгласяват да приемат италиански принц за крал, но правят и много териториални, политически и икономически концесии на Италия. С тях Хърватия става зависима политически, военно и стопански от италианския си „съюзник" и „де факто" те ограничават драстично нейната независимост. Анексията на Далмация и Истрия е сериозен удар за младата държава и нейната консолидация. Римските договори имат тежки последици и пречат на цялостното бъдещо развитие на НХД. Хърватия е силно орязана по отношение на излаза ѝ на море – остават ѝ малко пристанища, а морските ѝ комуникации зависят изцяло от Италия[33].

Римските договори са едно доказателство, че Хърватия влиза в италианската сфера на влияние и интереси. Чрез анексията на хърватското крайбрежие Италия постига стратегическата си цел – тя стъпва здраво на източния бряг на Адриатика, вече доминира в целия морски регион и се опитва да елиминира веднъж завинаги хърватската конкуренция в него. При това за всички е ясно, че апетитите на Италия не са задоволени. Крайните италиански националисти искат анексия на цялата хърватска територия по Адриатическото крайбрежие. Оттук насетне Италия ще продължава да отстоява своята позиция на присъединяване на все повече територии от Далмация и дори от вътрешността на Хърватия, като далечният ѝ стремеж е да превърне страната в италиански протекторат

[32] Međunarodni ugovori..., 49–59.

[33] *Moodie, A. E.* The Italo-Yugoslav Boundary. London, 1945, p. 221, 223; *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 101; *Jareb, J.* Pola stoljeća..., p. 105.

по примера на Албания – да я присъедини към собствената си държава и така да реализира древната италианска мечта за превръщането на Адриатическо море в „италианско езеро". И ако НХД все пак запазва някаква независимост и териториална обособеност и Мусолини не успява да установи истински протекторат върху нея, то е не защото Павелич успява да окаже сериозна съпротива на италианския натиск, а защото Германия не позволява да се случи това[34].

Чрез Римските договори се разпокъсва хърватският народ и се нарушава единството и целостта на хърватската национална територия. Това вече само по себе си доказва, че със създаването на НХД не се реализира националният идеал на хърватите. Павелич е принуден да предаде „най-хърватската" от всички хърватски територии на чужда, при това исторически враждебна сила. Римските договори са в ущърб на хърватските национални интереси. Сключването им е голям дипломатически неуспех и капитулация за правителството и лично за Поглавника[35].

Събитията от май 1941 г. са сериозен удар върху престижа и авторитета на усташката власт, от който тя никога не успява да се възстанови. След 10 април в страната се наблюдава голяма еуфория и мнозинството хървати изразяват симпатии към новия националистически режим. След 18 май обаче обществената подкрепа рязко се отдръпва. За голяма част от хърватите Римските договори са „срамни", защото с тях изконни хърватски краища остават извън границите на новата държава. Още по-тежко те се приемат в Далмация, сред местното хърватско население, което се чувства предадено и изоставено от своите собствени управници в Загреб. Загубата на Далмация разкрива пред обществеността, че след като завземат властта, усташите бързо се отказват от лозунгите за обединението на всички хърватски исторически и етнически земи в границите на НХД. Като управници те проявяват голяма доза политически реализъм, което обаче разочарова крайните им симпатизанти националисти[36].

[34] Foreign Relations... T. 2, p. 980; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 90–91; *Begić, M.* Цит. съч., 270–271.

[35] *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., p. 200, 203–204, 415.

[36] NARA, RG 165, 19 RAY Box, p. 6, 10; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 90; оп. 15, а. е. 49, л. 114–115.

Надали в литературата могат да се открият повече обвинения към Павелич, отколкото във връзка с подписването на Римските договори. Разбира се, някои от тях са основателни, но като цяло авторите стигат до крайности в антиусташките си настроения. Поглавникът се заклеймява като политик, жертвал Далмация, „най-хърватска“ от всички земи на хърватския народ. Според общоприетото мнение Римските договори са само последица от системно провеждана от него „предателска“ проиталианска политика още от междувоенния период[37].

Отстъпчивостта и примиренческото поведение на Павелич при преговорите с италианците през април–май 1941 г. обаче не могат да се обяснят само с „лоялността“ му към тях. В случая не бива в ни най-малка степен да се подценяват обективните обстоятелства и изключителният италиански натиск. Според предварителните германско-италиански договорености Адриатика и Средиземноморието влизат в италианския „жизнен простор“, в резултат на което Райхът не се застъпва за Хърватия през май 1941 г. Италианските войски навлизат в зона I до началото на месеца (там има вече струпани 10 италиански дивизии), което отслабва позицията на хърватите като преговаряща страна. Пред хърватското политическо ръководство стои алтернативата или да подпише наложените договори и така да спаси НХД, макар и териториално орязана, или да се отрече от държавната независимост и цяла Хърватия да бъде окупирана от силите на Оста. Павелич и хората му предпочитат първия вариант. Те приемат италианския диктат, но спасяват НХД[38].

Не може също така да не се признае, че договорите с Италия допринасят за изясняване на дотогавашното неопределено положение на Хърватия. Макар и явно неблагоприятни за хърватите, те дават определена гаранция за съществуването на хърватската държава, като приблизително очертават границите ѝ, легитимират я пред света и определят политическото ѝ положение в „нова Европа“. Именно със споразумението от Рим се определя най-спорната и застрашена (западна) граница на НХД и се признава хърватската държавност. Поне привидно се гарантира „съюзничеството и приятелството“ на Италия, а това е от изключителна важност за НХД. През 1941 г. тя е твърде слаба, за да се противопостави по какъвто и да е начин на нея и няма друг избор, освен да търси мирно решение на спорните проблеми помежду им[39].

Римските договори не позволяват на Мусолини да анексира Хърватия, както и да наложи пълен контрол върху нея. Въпреки че през 1941 г. усташите са поставени в сложна ситуация, те все пак успяват да спасят страната си от финансов, монетарен и митнически съюз с Италия, както и от военно подчинение. Павелич отбива натиска за сключването на лична уния между двете държави (т. е. създаване на положение, сходно с това на Албания). Впоследствие той съумява да отклони и въпроса за каквато и да е промяна в държавноправния статут на Хърватия[40].

С неуспех обаче завършва опитът на Павелич да смекчи териториалните загуби, като предаде хърватската корона на италиански принц. По време на аудиенцията си при Виктор Емануил III Павелич официално я предлага на принц Аймоне, дук на Сполето. По замисъл обаче на новия крал не се предвижда да се предостави реална политическа власт, а той трябва да е по-скоро само представителна фигура. Явно Павелич вижда бъдещите си отношения с него по подобие на тези на Мусолини с Виктор Емануил III. Превръщането на НХД в монархия е чисто дипломатически акт, който по-скоро трябва да демонстрира някакво династическо уреждане на въпроса между Хърватия и Италия. Освен в договора от 18 май, усташите никога повече в официален документ не наричат страната си „кралство“, което означава, че те приемат този ход изцяло под чужд диктат. След церемонията в Рим усташ-

---

[37] В „Хърватска ревия“ Яре Яреб изразява подобно мнение, като казва, че: „Римските договори от май 1941 г. са логично заключение или последица от политиката на Павелич, чието начало се поставя през юни 1927 г.“ С тази оценка по-късно се съгласява и Богдан Кризман в „Анте Павелич и усташите“. (Вж. Hrvatska revija, 1970, sv. 40, p. 1166; *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 13, 530.)

[38] *Vrančić, V.* Цит. съч. T. 1, 272–274, 312, 314; *Mužić, I.* Pavelić..., 55–56. .

[39] *Jelić-Butić, F.* Ustaše u drugom..., p. 235; *Trifković, S.* The Ustaša Movement..., 205–206.

[40] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 13, л. 4; *Кочанков, Н.* Създаването..., с. 47.

ките власти почти не осъществяват контакти с принц Аймоне[41].

През есента на 1941 г. Павелич прави още един безуспешен опит да получи отстъпки от италианците, като изпраща Керубин Шегвич със специална тайна мисия при най-високопоставените италиански политически фигури във връзка със заемането на хърватския трон от принц Аймоне. През септември Шегвич е приет от Мусолини, Виктор Емануил II и принц Аймоне. Години по-късно Шегвич признава, че прави тези сондажи с цел да провери дали италианците са склонни да върнат на Хърватия излаза ѝ на море след коронясването на Аймоне за хърватски крал. Но тези разговори се оказват напълно безрезултатни[42]. Поради германската опозиция, антиталианските и републиканските настроения в НХД (поради които не може да му се гарантира сигурността в страната), новият крал така и не стъпва в Хърватия. Той дори не е коронован в НХД, което доказва, че не е бил желан в страната дори от усташите. Павелич деликатно отклонява всяко предложение за идването на италианския принц в Загреб, като обяснява, че то не може да се реализира преди държавата да започне да функционира нормално, т. е. въпросът се замразява до края на войната[43].

Сравнително много по-лесно се решава въпросът за разграничението между Хърватия и Италия в северозападна посока[44] – на 2 юни 1941 г. без проблеми се сключва хърватско-италианско споразумение за прокарването на границата в провинция Любляна[45].

Териториален спор между двете държави се разгаря и по отношение на Санджак. Още на 23 април 1941 г. регионът е

[41] Под натиска на Мусолини през юни–септември 1941 г. няколко хърватски делегации посещават италианския принц, но отношенията между Хърватия и Италия така и не се подобряват и тези контакти се преустановяват. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 17, 66; *Pavlowitch, S.* Unconventional Perceptions..., 111–112, 116–117.)

[42] *Mužić, I.* Pavelić..., p. 55, 60, 62, 64, 66–67.

[43] NARA, M 1203, doc. 860H.00/1356, p. 2; *Kovačić, M.* Цит. съч., 143–145; *Pavlowitch, S.* The King..., p. 470, 472.

[44] Понеже част от Словения се анексира от Италия, то на северозапад НХД граничи непосредствено с Италия.

[45] *Matković, H.* Povijest..., p. 64.

разделен с демаркационна линия между Германия и Италия. Римските договори обаче ревизират предварителните разграничения в полза на Италия, която получава цял Санджак и включва част от него към „Велика Албания“. Италианско-хърватските отношения се влошават твърде много по време на преговорите между двете държави за определяне на общата им граница в Черна гора именно поради спора за Санджак[46]. Усташкото правителство се опитва да се противопостави на италианския натиск за нови териториални придобивки. Обаче, неполучавайки германска подкрепа, то няма друг избор, освен да отстъпи и да приеме границата между НХД и Италия да мине по старата граница на Черна гора с Австро-Унгария. След напрегната преписка между Павелич и Мусолини на 15 юли усташкото правителство нарежда на въоръжените си сили да се изтеглят зад тази линия[47]. Това обаче не означава, че НХД се отказва окончателно от Санджак. В края на юли 1941 г. Славко Кватерник се среща с Й. Мечкаров и поставя въпроса за необходимостта българи и хървати „да си подадат ръце“ и заедно да притиснат сърбите, така че да установят обща граница в Санджак. На 6 август Кватерник отново повдига въпроса за общата граница пред българския дипломатически пратеник в Загреб. Според него присъединяването на Санджак към Хърватия би прекъснало връзката между Сърбия и Черна гора и би намалило италианските претенции в региона. В Загреб дори се създава хърватско-албанско дружество с цел да се получи албанската подкрепа в спора за Санджак. Окончателно граничният въпрос се урежда в ущърб на НХД на 27 октомври 1941 г., когато се подписва италианско-хърватският договор за разграничението между двете държави в Черна гора. Границата се възстановява такава, каквато е била до 29 октомври 1918 г., т. е. Хърватия губи Санджак[48].

Италианският иредентизъм и хърватският краен национализъм не могат да се помирят, но се нуждаят един от друг, за

[46] В началото на юли 1941 г. едва не се стига до военно стълкновение между тях, когато един усташки батальон навлиза в Санджак, но е изтласкан от италианците. (Вж. *Petranović, B., M. Zečević.* Цит. съч. Т. 1, с. 764.)

[47] Zbornik..., 188–189.

[48] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 15, л. 34; *Boban, L.* Hrvatske granice..., p. 47.

да постигнат целите си. Италианско-хърватските отношения в периода между май 1941 г. и септември 1943 г. са доста по-различни от онова, което се фиксира в Римските договори. Според постигнатото споразумение НХД фактически се превръща в италиански протекторат, но Италия не е доволна дори от това решение и има максималистки претенции спрямо хърватските земи. Колкото и усташите да се опитват да им окажат противодействие, те са принудени да отстъпят в много отношения и да изчакват по-благоприятни международни условия за решаването на италианско-хърватските спорове и противоречия. Италианците са неуморни в усилията си да наложат своя диктат в Хърватия. Мусолини изпраща многобройни дипломатически и военни представители в Хърватия (дори постоянна делегация на фашистката партия) с една единствена цел – да влияят върху политическия живот в страната. Веднага след подписването на Римските договори, в Загреб пристига италианска военна мисия начело с ген. Оксилиа, чиято основна задача е да контролира военното министерство на НХД и командването на хърватската войска[49].

Първоначално Павелич няма нищо против настаняването на италиански военни части на територията на НХД, преценявайки, че държавата е без достатъчно собствени военни сили за отбрана. Усташите се надяват, че могат да разчитат на подкрепата им в случай на нужда. Те вярват, че Италия ще продължи да ги поддържа и в бъдеще, както и в междувоенния период – този път поради страха си от германската конкуренция в региона. Усташкото правителство прави много, за да спечели италианското политическо ръководство на своя страна – в Италия постоянно се изпращат военни, стопански и политически мисии (делегации на усташката организация, на усташката младеж, на различни министерства и ведомства и т. н.), които трябва да уверят фашистите в най-добрите чувства на усташите към тях. На посещения там често ходят най-отговорни лица от хърватския политически елит[50].

Подписването на Римските договори за дълго бележи об-

[49] АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 52, 60.
[50] *Budak, M.* Pjesnik..., p. 36.

лика на усташката пропаганда. Хърватските националисти са уверени, че след като Италия представлява най-голямата опасност за интегритета и независимостта на страната, то „ухажването“ ѝ и поддържането на добри отношения с нея ще гарантира избягването на националната катастрофа за хърватите. В техните кръгове се налага мнението, че чрез пропагандата, и най-вече чрез печата, трябва постоянно да се говори за италианското „величие“ и „сила“, а италианците да бъдат уверявани в най-искрените и „приятелски чувства“ на хърватския народ[51].

Усташките идеолози предприемат сериозни стъпки за представяне пред обществеността на италианско-хърватските отношения в идилична светлина. За Италия те пишат и говорят само положителни неща и в официалния печат не се открива дори нотка на критика към нейната външна политика. Усташите твърдят, че с разбиването на Югославия, в Адриатика се създава за първи път „атмосфера на приятелство“, която идва да замени дългия период на противоречия и напрежение. В пресата се говори за „обрат в италианско-хърватските отношения“ и за прекратяване на враждебността и съперничеството между двата съседни народа. В нея се твърди, че Павелич е спечелил Мусолини за една конструктивна политика по отношение на Хърватия[52].

В усташката пропаганда постоянно се изтъква приноса на Италия за обновата и възкресението на НХД. Затова като министър на външните работи Лоркович пропагандира „тясно приятелство“ с нея като „велик“ и „добронамерен“ адриатически съсед на Хърватия[53]. Усташките лидери заявяват, че защитавайки младата хърватска държава, Италия гарантира своите интереси от другата страна на Адриатика. Те уверяват своите сънародници, че тя желае „искрено“ да подпомогне НХД като „член на нова Европа“. Пресата се изпълва с материали за тясното политическо, военно, стопанско и изобщо всестранно

[51] АН, f. 211, kut. 6, p. 986; f. 232, Документ без сигн., 2–3; *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1, 339–344.
[52] АН, f. 211, kut. 6, p. 984; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 25, 26; HN, No 95, 18.V.1941; No 97, 20.V.1941.
[53] *Lorkovic, M.* Govor..., p. 21.

сътрудничество между двете държави, както и за съвместните им усилия по осигуряването на адриатическия бряг. Добрите отношения между двете страни се представят, както като една историческа традиция, така и като отговарящи на жизнените нужди и интереси на хърватския народ[54]. В печата се възхваляват тесните лични контакти на Поглавника и приближените му с италианските висши държавни и партийни лидери. Италианската войска се представя като „съюзническа и приятелска войска", която се посреща възторжено от хърватското население при настаняването си в Далмация[55].

Хърватското правителство отрича да има италианско-четническо сътрудничество и официално заявява, че разпространяването на информация за неговото наличие може да се класифицира като „злонамерени слухове". Италианско-сръбските отношения са тема табу, която не се коментира в официалната преса, защото в противен случай би се компрометирал образът на Италия в очите на хърватския народ. Но същевременно в тайните донесения и доклади се изнася подобна тревожна информация. Изобщо по въпроса за италианско-четническите отношения налице е пълно разминаване между официалните и неофициалните данни[56].

Усташките архивни материали, както и италианските източници (особено рапортите, изпращани от далматинското военно командване до политическото ръководство в Рим, както и сведенията на италиански цивилни функционери – членове на италианската окупационнна администрация, политици, дипломати и др.) разкриват съвсем друга картина на италианско-хърватските отношения – напълно противоположна на тази, представяна чрез усташката пропаганда. Според съдържащата се в тях информация тези отношения са доста „хладни", „враждебни" и се уреждат много трудно и мъчително. От тези извори става ясно, че още от април 1941 г. Италия започва враждебна кампания против хърватската държава. Италианските военни кръгове са крайно националистически настроени, не крият империалистическите си цели на Балканите и ясно демонстрират желанието си за експанзия в хърватските земи. Под тяхно влияние Италия води политика на открито противопоставяне на хърватската независимост. Тяхната крайна цел е в благоприятен момент да бъде анексирано цялото хърватско крайбрежие, а в по-далечна перспектива – и цяла Хърватия. Затова те имат интерес да отслабват НХД като държава и да подкопават основите ѝ по всякакъв възможен за тях начин. Италианците саботират редица хърватски усилия в политическата, икономическата и военната сфера. Непосредствената им задача е да прогонят хърватите от анексираната от тях територия и да поддържат общ хаос в НХД. И което е по-важно, тази политика не е прикривана и усташите са били напълно наясно с нейния истински характер и цели[57].

На 15 април 1941 г. Мусолини назначава италиански цивилен комисар за Далмация и веднага основава губернаторство Далмация с център гр. Задар, с което демонстрира амбицията си да въведе италианска гражданска власт в региона. На 18 май той нарежда на италианските въоръжени сили да заемат окупираните територии и да прогонят оттам хърватските власти. Ръководството на Втора италианска армия начело с ген. Амброзио въвежда италианско военно и гражданско управление в анексираните хърватски земи (зона I). В останалите хърватски земи (зони II и III) също се разполагат италиански военни части и италианското военно командване налага военната си власт (хърватските военни части, доколкото ги има, са му подчинени). Пребиваването на италианска войска на хърватска територия, която демонстрира враждебно отношение към хърватското население, дава повод за много инциденти, които утежняват хърватско-италианските отношения. При това усташкото правителство е длъжно да издържа италианската армия на своя територия, което е голям икономически

[54] NARA, M 1203, doc. 860H.01/330, p. 2; HN, No 92, 15.V.1941; No 96, 19.V.1941; No 102, 25.V.1941; No 191, 24.VIII.1941; NDH, No 2, 22.V.1941; ПЧП, № 97, 7.V.1943, с. 10.

[55] AH, f. 211, kut. 6, p. 984, 986; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 6, 62, 87; Spomen-knijga..., 59–60.

[56] AH, f. 211, kut. 6, p. 986; kut. 39, 98–99, 158; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1388, p. 5; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 26.

[57] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 240; f. 212, svež. 1, doc. Hrvati na okup; *Rojnica, I.* Цит. съч., с. 92, 161, 191.

товар за слабата и немощна хърватска икономика. Освен редовна армия, Италия разполага и фашистка милиция в Далмация. Италианците обаче не се задоволяват с договорените и излизат извън тях – създават пречки за организиране на местната усташка власт в зони II и III, като на места установяват своя цивилна власт, предизвиквайки недоволство както сред местното население, така и в цяла Хърватия. Те започват да гледат на Далмация като на част от своята „Велика империя"[58].

Прогонването на хърватското население от анексирана Далмация и рушенето авторитета на хърватските военни и граждански власти започва непосредствено след сключването на Римските договори, въпреки че в тях изрично се говори за „подпомагане с всички средства на политическото развитие и напредъка на НХД". От лятото на 1941 г. Италия води иредентистка, антихърватска пропаганда за окупация на краищата, в които вече е настанена нейната войска (въпреки че според договорите от 18 май 1941 г. те влизат в границите на НХД). На много места италианските офицери правят публични изказвания, че скоро цяла Далмация ще е италианска. На официално равнище хърватското правителство често е заплашвано, че ако не следва италианската политика, настоящата граница ще се промени в ущръб на НХД[59].

През лятото на 1941 г. се създава голямо напрежение на италианско-хърватската граница. Италианците пречат на хърватските въоръжени сили да завземат определените им пунктове и затрудняват техните операции и придвижване. Каше дори доверява на Мечкаров, че тогавашното „твърде незадоволително" положение на хърватската армия се дължи най-вече на италианците, които целенасочено възпрепятстват нейното изграждане[60]. Регистрират се много случаи на завземане на властта в Далмация от италианската, вместо от хърватската войска. Италианците не спазват Римските договори и не

[58] АН, f. 227, kut. 3, doc. Prilike..., p. 12; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 62; *Божилова, Р.* Цит. съч., p. 311.

[59] АН, f. 227, kut. 3, doc. Prilike..., p. 15, 18; NARA, M 1203, doc. 860H.00/10 p. 542; HN, No 856, 10.X.1943.

[60] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 23.

предават на хърватите някои области и градове, като например Сплит, Обровац и Книн, където от управата на града са прогонени всички изтъкнати хървати (вкл. и усташи) и са заменени с италианци[61].

Италианските власти в Далмация се държат напълно враждебно към местното население. Дори в град като Дубровник, който принадлежи на Хърватия, те издават вестници, в които постоянно публикуват статии в неприятелски дух и изобщо водят проиталианска пропаганда. За целта основават в региона комитети, сдружения и др., чрез които налагат тезата за италианския характер на тези изцяло хърватски земи. Италия настоятелно следва политиката си на подкопаване на хърватството в Далмация. При това италианските териториални претенции са огромни и с течение на времето нарастват, което е нов и пореден удар върху националната политика на хърватското правителство[62].

В реч на 10 юни 1941 г. в Рим Мусолини очертава италианската политика спрямо анексираните краища. Дучето заявява, че трябва да се приобщи инородното население и да се направи лоялно към новата си родина. Той допуска дори да се изсели част от него, така че политическите и етническите граници на Италия да съвпаднат[63]. Италианската иредентистка програма започва да се реализира последователно в региона. Целта е той да се сведе до положение на италианска колония. В него вече се води официална политика на италианизация и насилствена асимилация, като се използват методите и прийомите, прилагани вече в Юлийска Крайна[64].

Още на 15 април при „историческото" си влизане в далматинските градове италианците свалят и разкъсват хърватските знамена и ги заменят с италиански. В анексираните области се вземат мерки за заличаването на хърватския им характер. Полагат се много усилия за потискането на хърватския наци-

[61] АН, f. 227, kut. 3, doc. Prilike..., p. 3; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 1, p. 237.

[62] АН, f. 227, kut. 2, doc. JT 209/43, p. 1; Hrvatska revija, No 1, 1955, p. 191; Zbornik..., p. 191.

[63] *Šepić, D.* Цит. съч., с. 23.

[64] *Petranović, B.* Цит. съч., с. 205; *Shaw, L.* Цит. съч., с. 97.

онализъм. Навсякъде се ликвидират хърватските исторически паметници, за да се загуби с течение на времето споменът за хърватския характер на тези земи. В Далмация портретите на Мусолини са поставяни навсякъде, а имената на Сисак, Сплит и Шибеник са заменени с италиански имена. Дори се разпространява циничната теза, че хърватският народ трябва да е щастлив, че „великият италиански народ му дава възможност да стане италиански“[65].

Непосредствената задача на италианците е да изтласкат хърватския елемент от всички сфери на обществено-политическия и икономическия живот на Далмация. Хърватските училища в областта са или затваряни, или хърватските учители са заменяни с италиански. В тях се налага италианският език с тенденцията съвсем да измести хърватския. Неслучайно ударът на италианските власти се насочва срещу училищната система, защото тя е едно от основните огнища за поддържане на хърватския национален дух. Италианците забраняват също така глаголицата в църквите и литургията на черковнославянски език и дори преследват и арестуват хърватските свещеници. Местната администрация постепенно се заменя с италианска. До края на 1941 г. във всички анексирани от Италия области се въвежда италианското законодателство, а в администрацията официален език става италианският. Разпуснати или забранени са всички хърватски дружества и организации. Правят се опити местната икономика да се подчини на италианските корпорации. Италианската управа извършва целенасочена колонизация, като заселва италианци в Далмация[66].

С цел да италианизират Далмация и Адриатика да стане тяхно „вътрешно море“, италианските власти прибягват до изтребване и тероризиране на хърватското население, както правят това преди войната в Истрия. В повечето далматински градове се въвежда полицейски час само за хърватското население, което е подложено на сериозни репресии. Хиляди известни и изтъкнати хървати са арестувани. Най-често те са

[65] AH, f. 227, kut. 3, doc. Prilike..., p. 9; NARA, M 1203, doc. 860H.00/1389, p. 9; *Šepić, D.* Цит. съч., с. 32.

[66] AH, f. 211, kut. 5, doc. 818, p. 177; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 42, 48, 52, 63.

държани само временно в лагери на територията на Далмация, а по-сетне са прехвърляни в Италия[67], Албания, Черна гора, Истрия или Словения. Под предлог, че преследват партизани, фашистите и карабинерите безчинстват по хърватските градове и села и „прочистват терена“. Те преследват хърватите, особено изявените националисти, за да ликвидират всяка изява на хърватския национален дух в региона. Италианците опустошават и унищожават цели хърватски населени места, избиват мирното хърватско население и ограбват имуществото му[68].

Отношенията между италианските окупационни сили и усташите в Далмация стават твърде напрегнати и не са редки конфликтите и дори сблъсъците между тях. Италианците водят не само антихърватска, но и антиусташка политика. Между арестуваните и избитите има и много усташи. Всъщност те първи попадат под италианските удари – разоръжавани са, отстранявани са от власт, интернирани са по лагери и затвори и физически са ликвидирани като най-силно изявените хърватски националисти. До октомври 1941 г. усташките военни и граждански власти са прогонени от италианската зона, а тя е почти половината от територията на НХД. Може да се каже, че усташкото движение направо е ликвидирано по крайбрежието[69].

Дейността на Втора армия по отслабването и рушенето на хърватската държава не среща особени трудности. НХД едва започва да организира въоръжените си сили, а и на нейната държавна територия е разположена 200-хилядна италианска армия. Хърватското правителство може да се противопостави на италианския произвол само по дипломатически път. То нерядко протестира пред командването на Втора армия, а чрез своя посланик в Рим д-р Перич – и пред италианското правителство[70].

[67] В Италия има около 200 лагера, в които се намират приблизително 100 хил. южни славяни.

[68] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 27–28; AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, 236–237; kut. 5, doc. 818, p. 176; f. 227, kut. 2, doc. J. T. 38/43, p. 1; HN, No 856, 10.X.1943.

[69] AH, f. 227, kut. 2, doc. J. T. 151/43; doc. J. T. 209/43, p. 2; kut. 3, doc. Prilike..., p. 2; *Djilas, A.* The Contested Country..., p. 124.

[70] HN, No 856, 10.X.1943; *Hefer, S.* Цит. съч., с. 174.

Враждебността в италианско-хърватските отношения не само че не се преодолява, а с течение на времето дори се засилва. Хърватското правителство започва да гледа с недоверие на Италия. Настроенията сред хърватските политически среди далеч не са в нейна полза. Те са по-скоро неприязнени, но се прикриват, за да не се създадат трудности за държавата и да не се предизвиква към враждебност един силен съсед, какъвто е Италия. Правителството няма друг избор освен да се ориентира към Германия, но нейният съвет е да не се опъва до скъсване струната на хърватско-италианските отношения[71].

В политиката си в хърватските земи италианците започват да залагат и на „сръбската карта". След 10 април 1941 г. те провокират целенасочено местния хърватско-сръбски антагонизъм. Италианците умело използват и стимулират старите политически спорове и междуособни борби между двата южнославянски народа, така както някога постъпват унгарците. В новоприсъединените земи те прилагат политиката на Австро-Унгария „разделяй и владей". Стига се дотам, че те дори не изключват поделянето на хърватските територии между Италия и Сърбия в края на войната[72].

Италия умело използва религиозната и етническата война, която усташкият терор инспирира, за да разшири позициите си в НХД. Тя определено не цели въдворяване на мир и ред, а точно обратното – на създаване на колкото се може повече хаос и смут в страната. В интерес на италианците е хърватите и сърбите да се избиват помежду си и по този начин за тях да се освободи „жизнен простор" на Балканите. Втора армия открито поема защитата на сръбското население от усташкия терор в Далмация. Тя дори насърчава сърбите да сформират свои четнически отряди под италианско командване, които да предприемат съпротива против хърватите в региона. Италианците се възползват от факта, че православните са готови да си сътрудничат с всеки противник на хърватската държава и търсят единодействието им. За целта италианските власти въоръжават сръбското население и най-вече четниците и заедно започват да водят съгласувана антихърватска политика.

[71] *Trifković, S.* Rivalry..., p. 881.

[72] АН, f. 227, kut. 2, doc. V. T. 19–3–1943, p. 2; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 25; HN, No 856, 10.X.1943.

Италианци и сърби имат различна крайна стратегия, но близката им цел е една: да се отслаби НХД и да се унищожи колкото се може повече хърватско население на територията ѝ[73].

При определянето на италианско-хърватската граница мнозина сърби, които бягат от усташкия терор, се прехвърлят в зоната, принадлежаща на Италия. Втора армия не само че не им пречи да сторят това, а ги улеснява – дори се грижи за придвижването и разпределението на бежанците, което пряко засяга хърватския суверенитет. Италианската войска не само че не съдейства за осигуряване на границите на младата хърватска държава, а подпомага преминаването на четниците от Черна гора и Сърбия на нейна територия[74].

Втора армия стига до пълно сътрудничество с четниците, дори до снабдяването им с оръжие и провизии и поставянето им под италианско командване. По този начин тя подпомага процеса на създаване на сръбска въстаническа армия на територията на „съюзническа" Хърватия, което определено е дейност против нейния интегритет. От юни 1941 г. четниците, действащи като помощни отряди на италианците, започват да организират съпротивата на сръбското население в Северна Далмация, Лика, Западна Босна и Херцеговина. Италианската армия оставя сърбите свободно да действат в нейната зона на окупация, тъй като това не касае италианския контрол върху Адриатика (там въстанието е насочено срещу усташкия терор, а не срещу италианската окупация). Сръбските националисти буквално се разпореждат в Далмация и постоянно нападат мирното хърватско население. На хърватската армия не се позволява ефективно да се намеси в региона – ограничава се движението ѝ, намаляват се гарнизоните ѝ и т. н. Дори има случаи, когато хърватските военни формирования са разоръжавани от италианците. И докато оцелелите домобрански части се борят против четниците, италианската „съюзническа" войска пасивно и непричастно наблюдава кръвопролитията[75].

[73] АН, f. 227, kut. 2, doc. T. J. 38/1943, p. 1; HN, No 856, 10.X.1943; No 868, 24.X.1943; Okrugli stol..., p. 68, 75.

[74] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 50, л. 66; АН, f. 212, Predsjedništvo vlade NDH, svež1; f. 232, doc. V. T. No 25/43, p. 1.

[75] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1148, л. 103; АН, f. 227, kut. 2, doc. J 238/43; doc. T. J. 116/43, 2–3; kut. 3, V. T. 12–10–1943; HN, No 868, 24.X.1943; ПЧП, № 229, 14. X. 1943, с. 5.

Италианската враждебност към хърватите проличава особено с реокупацията на зона II. На 16 август 1941 г. Мусолини изпраща телеграма до Поглавника, в която настоява Италия да поеме военната, политическата и гражданската власт в зона II, до този момент част от хърватската държавна територия. Италианският диктат се поставя окончателно 10 дни по-късно на среща на усташкия лидер с ген. Амброзио в Загреб. Стига се до сключване на споразумение, чийто текст така и не се публикува[76].

На 7 септември 1941 г., след прокламация на ген. Амброзио, италианските военни части навлизат във II, частично дори в зона III и поемат в свои ръце цялата военна и административна власт. Официалното оправдание на този явно враждебен акт от италианска страна е, че трябва да се възстанови законността и реда в тези земи, като се ликвидира въстаническата дейност и се предотврати възможно британско акостиране и окупация на далматинския бряг. Явната причина обаче е стремежът да се създаде широка и надеждна база за експанзия в богатия Далматински регион и да се отдалечат хърватите и германците от адриатическия бряг. Дългосрочната италианска стратегия включва окупация и анексия на голяма част от хърватската територия, дадена според Римските договори на НХД. На практика реокупацията е сериозно нарушение на тези договори[77].

В правен аспект навлизането на италианската армия дълбоко в хърватските земи е окупация на чужда територия и означава ликвидиране на хърватската власт в региона. Хърватските административни органи губят управленски функции, в областта се въвеждат италиански военни съдилища, а хърватските въоръжени сили и усташката милиция са принудени да се изтеглят на север и да преминат в германската зона. Усташите се разоръжават, което означава, че тяхната организация в региона се ликвидира. Ако изобщо се позволява да останат някакви минимални на брой хърватски въоръжени сили (домобрани) в зона II, то те са поставени под италианско

[76] *Sinovčić, M.* Цит. съч., с. 260; *Jareb, J.* Pola stoljeja..., 106–108.

[77] AH, f. 232, doc. V. T. No 312/42, p. 6;. doc. V. T. No 131/42, p. 5; doc. No 35/43, p. 4; *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 2, с. 60, 287–305.

военно командване. При това италианската армия започва да се държи там като в своя колония – подпомага партизанските и четническите формирования и прогонва и изтребва хърватското население[78].

За прокламацията на Амброзио Павелич е уведомен с нота от Мусолини. Цялата акция се провежда без консултации с усташкото правителство и то е поставено пред свършен факт. На 18 октомври 1941 г. хърватското Външно министерство реагира с протестна нота до ръководството на Втора армия. На срещата Павелич–Чано във Венеция на 15 декември с. г. Поглавникът лично протестира и предава меморандум по въпроса. Правителството обаче така и не успява да предотврати поредната опасност, надвиснала над страната. Усташкият режим е твърде слаб, за да окаже съпротива на италианците и апелира към Германия за помощ, но и този път не я получава[79].

Така, само три месеца след подписването на Римските договори, Павелич отново капитулира пред италианския диктат. На него не му остава нищо друго, освен да се примири с него и да приеме, че властта в зони II и III ще премине почти изцяло в италиански ръце. В пресата примиренчески се съобщава, че зона II минава под ръководството на италианската армия. Със специално съобщение населението се призовава да предаде оръжието си на новите военни власти. По този начин усташите доброволно предават близо половината от територията на НХД на италианците, което е в пълен разрез с хърватските национални интереси[80].

Амброзио прави опит да разшири италианската реокупация и в зона III. На 28 септември командването на Втора армия издава наредба за „евентуалната окупация“ на НХД до демаркационната линия с Германия. На 9 октомври Втора армия започва да се придвижва към тази линия. В своя дописка от 21 ноември за ситуацията в страната Хорстенау констатира, че „целият простор южно от демаркационната линия вече не „де юре“, а „де факто“ е преминал в италиански ръце“. И допълва,

[78] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 12; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, 99–100.

[79] AH, f. 227, kut. 1, doc. DT–3/43, 3–5; Spomen-knijga..., p. 60.

[80] *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim..., p. 22.

че там, където изобщо са останали хърватски власти, те не смеят да предприемат никакви самостоятелни стъпки без одобрението на италианските окупационни власти[81]. На 27 октомври 1941 г. Амброзио, без знанието на хърватското правителство, дори се опитва да откъсне тази зона от митническия контрол на Хърватия и да я присъедини към Италия. На 17 декември Чано отбелязва в дневника си, че Дучето иска „осъществим военен и териториален надзор над всички хърватски земи“[82].

Италия обаче не може да се бори на толкова широк фронт с партизаните. Следва официално решение на италианското върховно командване Италия да изтегли военните си части от реокупираните две зони. Фактическото изтегляне става след подписване на т. нар. Загребско споразумение от 19 юни 1942 г. между хърватското правителство и висшето командване на италианските въоръжени сили в Далмация и Словения. Според него в региона се възстановява положението отпреди септември 1941 г. – италианските войски се изтеглят от зона III, докато в зона II административната власт се връща на хърватите, а военната власт остава в италиански ръце и там могат да се разполагат италиански гарнизони[83].

С това споразумение усташкото правителство отново възстановява властта си над огромна част от територията на НХД. Оказва се обаче, че трудностите тепърва започват. Усташите имат твърде малък военен потенциал, за да си осигурят здрава власт във въстаническите територии (където цели региони са в ръцете на партизани и четници). Италианците почти „легализират“ четническото движение в региона. Това особено се отнася до Херцеговина, чийто северни части буквално са откъснати от сръбските националисти. Оттеглянето на Италия е в най-голям интерес на последните. НХД си възвръща само фиктивно зони II и III, но не успява да ги умиротвори и да ги превърне в надеждна и сигурна част от своята държавна територия[84].

От пролетта на 1942 г. италианско-четническото сътрудничество вече е открито и пълно. След изтеглянето на огромна част от своите военни части от зони II и III на НХД италианците се опират именно на четниците. Стига се дори до местни италианско-четнически споразумения за сътрудничество под предлог, че имат антикомунистическа насоченост. За да оправдаят политиката си, италианците обвиняват хърватите, че са податливи на комунизма, докато сърбите обявяват за негов голям неприятел. Самите италианци организират четнически групи под името „доброволческа антикомунистическа милиция“, която трябва да води „борба против комунизма“. Тя обаче насочва ударите си не толкова срещу партизаните, колкото срещу католическото и мюсюлманското население в региона. В нея влизат около 20 хил. четници, въоръжени от фашистите. Така благодарение на италианската политика се укрепва сръбското влияние в Далмация за сметка на хърватското[85].

Въпреки това хърватското правителство не смее да протестира открито пред италианските власти и да заеме национално достойна позиция. Обвързването с тях се прикрива зад оправданието, че политическите кръгове в Италия симпатизират на НХД, докато военните са тези, които са охладнели към хърватите и изразяват враждебност. Официално се заявява, че Поглавникът и правителството остават верни на политиката от 18 май 1941 г.[86].

Въпреки изявленията, че отношенията между НХД и Италия си остават „съюзнически“, в Хърватия се забелязва едно доста силно антииталианско настроение. Всъщност мнозинството хървати винаги са били враждебно настроени към Италия. Дори самите италиански представители в НХД изразяват негодувание, че „хърватският народ показва известно неразположение към кралство Италия“ и протестират, че „в някои хърватски издания се прокрадват писания, че хърватите няма да дадат нито един дял на своя бряг другиму, и статии, в които за Италия се говори с неприятелски тон“[87].

---

[81] *Jukić, I.* Цит. съч., 103–104.
[82] *Sinovčić, M.* Цит. съч., 261–262.
[83] *Tomasevich, J.* War and Revolution..., p. 102.
[84] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 14, 18; *Mužić, I.* Pavelić..., 34–35.
[85] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 83, 97; а. е. 1250, л. 123–125; АН, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 240; f. 227, kut. 2, doc. H. T. 23/43.
[86] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 22; АН, f. 232, doc. V. T. No 131/42, 1–4.
[87] АН, f. 227, kut. 2, doc. J 245/43; *Кочанков, Н.* Създаването..., 45–46.

С течение на времето населението започва масово да не вярва в искреността на италианското „приятелство“. Далмация, както и цяла Хърватия са обхванати от италианофобия, която се дължи на поведението на италианската войска. На италианците се гледа като на „неприятели“ на хърватите, които се опитват да подкопаят основите на хърватската държава. Усташите изпитват на гърба си трудностите, които италианците създават по установяването на новата власт в Далмация (пречат на усташките комисари да организират управлението по места). Фашистите допускат в региона да се разруши общественият ред и сигурност, да отслабне държавната власт и да се наложи „самовластието и беззаконието“[88].

В тайните усташки донесения, особено от крайбрежните градове, се съдържат многобройни данни за италианските безчинства по крайбрежието, за сериозните „своеволия и злодеяния“ на италианската войска и за „антихърватските“ ѝ действия. В тези извори се прави тревожната констатация, че е заплашено самото съществуване на хърватския народ в Далмация и че там се провежда политика на неговото „прегазване“ и „изкореняване“[89]. Будак споделя пред Йордан Мечкаров: „Що се отнася до политиката, която италианците водят за унищожение на хърватския елемент в Далмация, аз мога да приведа стотици доказателства за тяхната антихърватска дейност.“[90] Самият Павелич се принуждава да търси германска помощ, за да спре италианския произвол и натиск, и да защити собствените си позиции в НХД.

Главният дестабилизиращ фактор в Далмация е 200-хилядната италианска окупационна войска. Тя осигурява снабдяването си на местна почва чрез ограбване на хърватското население. Хърватите гледат на италианската армия с голям страх и подозрение. На искането да се намали броя ѝ, италианците отговорят с обещания, които никога не изпълняват

[88] АН, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 236, 238; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1154, л. 55; *Budak, M.* Pjesnik..., p. 36.

[89] АН, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 241, 236; kut. 5, doc. 818, p. 176; f. 227, kut. 3, doc. V. T. 12–10–1943.

[90] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 39.

(дори през пролетта на 1942 г. нейната численост достига 300 хил. души)[91].

Италианската власт в региона довежда до „пълен произвол и неразбория“. Оказва се, че италианците изобщо не са подготвени за ролята, с която се нагърбват на Балканите и по-специално в Далмация. За хърватите италианското управление е „непоносимо“ и стои „много по-долу дори от югославското“[92].

Мнозина далматинци бягат от родните си места. По Коледа на 1941 г. бежанците в Загреб провеждат демонстрации, на които държат остри речи против „поробителката на Далмация“, но са разпръснати от полицията. Антииталиански демонстрации в града са организирани и на Великден 1942 г. Тези събития имат отглас и в Далмация. Недоволството там расте и бунтовете зачестяват – особено през 1942 г. Хърватите палят складове с храни в градовете и кораби по пристанищата, хвърлят бомби по военни казарми и площади и дори атакуват италиански военни части. Затова командването на Втора италианска армия предприема акции за обезоръжаване на местното население[93].

В едно писмо изложение от 15 февруари 1943 г. хървати старчевичанци (членове на бившата Хърватска партия на правото) отправят остра критика на проиталианската политика на правителството. Писмото е подписано от бившия водач на Партията на правото Владимир Пребег и изхожда от среди, съвсем близки до усташите. Това, което те не могат да приемат, е, че се допуска така лесно и без съпротива от страна на усташите (които години наред обещават да съградят „Велика“ Хърватия) „разбойническо завладяване на най-хърватската област“ и „люлката на хърватството“ – Далматинска Хърватия. В писмото италианците са охарактеризирани като „врагове“ и директно се заявява, че те никога не са били и не могат да бъдат „приятели“ на хърватския народ. Старчевичанците остро критикуват усташите, като ги обявяват, че

[91] Пак там, а. е. 1034, л. 27; а. е. 1153, л. 97.

[92] Пак там, а. е. 1154, л. 53.

[93] Пак там, а. е. 1153, л. 7; а. е. 1154, л. 55; NARA, M 1203, doc. 860H. 00/1388, 15–16; *Boban, L.* Hrvatska u arhivima..., p. 42, 52, 353.

„този, който гради бъдещето и свободата на Хърватия върху приятелството с латинците, прави най-кардиналната грешка в хърватската политика“. Те призовават всички „неподкупни и чисти праваши“ да се обединят около идеята за самоопределението на хърватския народ върху неговата етническа, историческа и политическа територия на основата на хърватското държавно право. Накрая те издигат позабравения лозунг на Старчевич: „Хърватия на хърватите“ и недвусмислено заявяват, че Поглавникът е предал националния идеал на „бащата на отечеството“[94]. На практика това писмо съдържа едни от най-тежките думи, отправени към Павелич като „предател на хърватските национални интереси и правашките идеи“. То е индикатор за всеобщото разочарование от националната политика на усташкото правителство в страната.

Хърватското обществено мнение започва да гледа на Павелич като на човек, „подкупен“ от Италия и зависим от нея. Дори някои от неговите приближени не приемат пълната му капитулация пред нея и се изказват против постоянните концесии, които той ѝ прави. Поглавникът обаче не се вслушва в критиките. Той не променя политиката си и налага една „чисто своя“ външнополитическа линия, без да се съобразява с обществените настроения. Въпреки всички бунтове и демонстрации в Далмация, въпреки потресаващата информация за италианската денационализаторска политика в региона, усташкият лидер продължава да държи на съюза с най-големия противник на Хърватия, което вещае гибел за страната – и в случай на победа, и в случай на военна загуба за силите на Оста в тази война. Той явно не си дава сметка, че с това сляпо обвързване с Италия води НХД по пътя на национална катастрофа.

С течение на времето усташките дейци започват да признават и критикуват италианските „злодеяния“. Те разбират, че приятелството с Италия е „вредно“ и „пагубно“ и води страната към катастрофа и че „няма надежда за независима Хърватия“, докато фашистка Италия диктува условията. Откритото послушание на Поглавника предизвиква антииталиански настроения по върховете на НХД и дори някои високопоставени лица признават, че Павелич прави грешки като държавник. Доста резервирано към италианците се държат Славко и Еуген-Дидо Кватерник, заради което още през 1942 г. са отстранени от власт. В началото на 1943 г. министър Лоркович също активно се противопоставя на италианската политика и влиза в сериозен конфликт с италианския дипломатически представител в Загреб, поради което е отстранен от поста министър на външните работи[95]. Неговото място е заето от Миле Будак. Въпреки че е симпатизант на Италия, той също се оплаква пред Йордан Мечкаров от „неприязнените“ действията на италианската войска в Далмация. Будак заявява: „Не зная какво ще трябва да предприемем. Но така повече не може да продължава. Въпреки съветите, които ни се дават да пазим спокойствие, не зная дали би могло да има хърватска власт, която да търпи подобно нещо.“[96] Против обвързването с Италия се обявяват и видни хърватски интелектуалци, особено онези, които са родом от Далмация (като проф. Мещрович). Те болезнено реагират на окупацията ѝ и минават в опозиция на режима. Враждебната италианска политика принуждава хърватското правителство да реагира на някои крайни изказвания на италиански длъжностни лица, които са напълно в антихърваттски дух[97].

Остър проблем в хърватско-италианските отношения е и въпросът за хърватските затворници в Италия – изпратени по военни лагери и затвори или интернирани в различни италиански общини (разпръснати в над 120 места в Италия). В случая става дума за хора, които са били арестувани заради антииталианската си дейност и изяви. Хърватските власти неколкократно отправят искане затворниците да бъдат върнати в Хърватия. През лятото на 1943 г. те настояват за вземането на незабавни мерки и за сключване на споразумение по този въпрос с италианците. През юни 1943 г. се провежда конференция на Главната дирекция за сдруженията и общес-

[94] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 110–113.

[95] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 89–90; *Kovačić, M.* Цит. съч., 163–166; *Rojnica, I.* Цит. съч., с. 172, 183.

[96] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 27–28.

[97] Пак там, л. 90; AH, f. 227, kut. 3, doc. Prilike..., p. 7.

твената грижа, заедно с представители на няколко министерства, на която вече на официално равнище се обсъжда проблемът за хърватските заточеници в Италия. Дирекцията изпраща свои пратеници в Италия, които отнасят помощи (храни, пари и лекарства) за хърватските затворници. Дори към хърватското посолство в Рим се създава Комитет за събиране на информация за заточениците, за снабдяването им с помощи и за подготвяне на условията за тяхното завръщане в Хърватия. Степинац също се опитва да получи разрешение за посещение в някои концентрационни лагери и да се застъпи пред италианските власти за хърватите в тях. Всички инициативи на правителството и на католическата църква обаче остават без резултат[98].

Най-много протести усташкото правителство прави във връзка с италианско-четническото сътрудничество в италианската зона на окупация. То издига глас срещу факта, че италианците помагат на четниците и дори ги подстрекават в действията им против усташките власти. Кватерник на няколко пъти протестира пред ген. Оксилиа по повод на тази политика. Той критикува най-вече ненамесата на италианските власти по време на четническите изстъпления срещу мирното хърватско население[99]. Хърватската реакция на италианско-сръбското сътрудничество намира израз и в многобройните оплаквания на хърватските власти в страната и хърватското посолство в Рим (ноти, протести и меморандуми) до командването на италианската Втора армия, до италианския представител в Загреб и до висшите италиански политически и дипломатически органи в Рим (правителството и Министерството на външните работи)[100]. Хърватите дори се обръщат към германския вермахт с искане да се упражни натиск върху италианското военно командване за решаването на четническия проблем[101].

[98] AH, f. 227, kut. 2, doc. J 188/1943, 1–2; doc. J. T. 209/43, p. 1; HN, No 856, 10.X.1943.

[99] AH, f. 227, kut. 3, doc. Proilike..., p. 6; Zbornik..., p. 771.

[100] AH, f. 227, kut. 3, doc. Prilike..., 1–2, 7–8, 12–13; 19, 20, 21, 23; HN, No 875, 3.XI.1943; No 1109, 15.VIII.1944; *Boban, L.* Hrvatska u diplomatskim... T. 1, p. 62.

[101] *Krizman, B.* Ante Pavelić..., p. 510.

В знак на протест срещу италианската политика в Далмация редица усташи (дори по-раншни симпатизанти на фашистите и бивши емигранти в Италия) започват да проявяват германофилски чувства. Те разбират, че Италия е по-голямата заплаха за хърватския териториален интегритет в сравнение с Германия. Именно като реакция на италианската анексия в Хърватия се разпространява теорията за готския произход на хърватите. В спомените си Павелич отбелязва, че хърватският посланик в Берн д-р Бензон води настоятелно преговори с германците, които обещават, че в края на войната ще предадат цяла Далмация на Хърватия. Така със своята антихърватска политика по време на войната Мусолини сам тласка усташите към все по-голямо обвързване с Третия райх[102].

Няма никакво съмнение, че през 1941 г. усташите се отказват от Далмация само временно, надявайки се на благоприятна международна обстановка, която да им позволи да предявят претенциите си към тази чисто хърватска територия. Капитулацията на Италия и нейното примирие със Съюзените сили, сключено на 8 септември 1943 г., се оказват именно очакваната ситуация[103]. Сега Павелич има шанса да се освободи от непопулярните в страната Римски договори, да присъедини далматинските земи към хърватския териториален комплекс и да извлече политически капитал за себе си и за усташкото движение като цяло, като се представи пред хърватския народ за „освободител“ на Адриатическото крайбрежие. Още на 8 срещу 9 септември 1943 г. той се обръща по радиото с „Възвание към хърватския народ“, в което обявява присъединяването на Далмация към Хърватия. Сега той с облекчение констатира, че с акта на капитулацията хърватският народ и хърватската държава се освобождават от всички задължения, произтичащи от наложените договори. На практика с това свое възвание усташкият лидер денонсира Римските договори, макар и в неофициална форма. По радиото Поглавникът чете и едно друго възвание към хърватската войска, в което я подканва да изпълни своя патриотичен и

[102] *Shaw, L.* Цит. съч., с. 93; *Kovačić, M.* Цит. съч., с. 165.

[103] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., 268–269.

войнишки дълг, като заедно със съюзническата германска армия завземе и защити новоосвободените хърватски краища[104].

На 10 септември Павелич подписва „Държавноправна декларация за освобождаване от Римските договори". В нея се констатира, че след като правителството на Пиетро Бадолио минава на страната на неприятеля, с това то едностранно нарушава всички договори с дотогавашните си съюзници, вкл. и Римските договори с НХД. Поглавникът веднага уточнява, че те са сключени в името на изграждането на „новия ред" в Европа и сега автоматично отпадат поради излизането на Италия от силите на Оста. В документа италианското правителство се обвинява, че не е изпълнило нито едно от поетите чрез тях задължения към Хърватия. В резултат на това те се обявяват за едностранно невалидни от хърватска страна. Павелич обявява: „Като човека, подписал тези договори, заявявам, че те нямат никаква задължителност за Независимата хърватска държава." Така Римските договори се анулират официално. Това означава, че хърватско-италианската граница се възстановява във вида, който е имала до април 1941 г.[105]. Същия ден Павелич подписва и „Декларация за незадължителността и нищожността на определянето на краля", в която се казва, че понеже кралят не се е възползвал от правата си, короната му се отнема[106]. Италианските военни и дипломатически представители са прогонени от Загреб и започва разоръжаването на италианските войници и офицери по крайбрежието. Усташите веднага издават закони, които да заличат италианската доминация в региона (като например закона за замяна на италианските лири в Далмация с хърватски куни, за изхвърлянето на италианския език от училищата и пр.)[107].

Усташкото правителство иска да върне на Хърватия не само загубените през април 1941 г. хърватски земи (Далмация), но и Триест, Риека и Истрия, т. е. хърватските територии, откъснати още от Югославия. Това означава, че то се стреми

[104] HN, No 829, 9.IX.1943.
[105] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 48, 48а; HN, No 831, 11.IX.1943.
[106] AH, f. 232, doc. V. T. 9/44, p. 9.
[107] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1095, л. 114; HN, No 830, 10.IX.1943; No 849, 2.X.1943.

не само към анулирането на Римските договори, но и на Рапалския договор от 1920 г. На 10 септември Павелич назначава Оскар Турина за началник на гражданската управа на Горски котар, Хърватско Приморие и Истрия, като по този начин декларира хърватските териториални претенции към тези земи. На 13 септември той изпраща телеграма до италианското правителство, в която настоява Истрия и гр. Риека да бъдат върнати на НХД. Павелич смята момента за благоприятен за един общ хърватски демарш, при който да се направят постъпки пред Германия за връщането и на Междумурието (от Унгария) и Санджак (от Сърбия) на хърватския народ[108].

Твърде скоро обаче сред усташите настъпва силна тревога за бъдещето на НХД, както и за съдбата на техния режим. Съществува сериозна опасност от създаване на истински хаос в Далмация, в която изключително активни са партизаните и четниците, както и от дебаркиране на Съюзените сили по крайбрежието при изтеглянето на италианските войски. Затова усташките власти влизат в тесен контакт с германските представители в страната, като предлагат незабавно да се осигури заемането на италианската зона от германски и хърватски въоръжени сили и бързо да се уреди администрирането ѝ. Те настояват за изпращане на допълнителни войски за отбрана и въвеждане на ред в региона. На Павелич му е ясно, че териториалните придобивки на Хърватия ще зависят изцяло от добрата воля на нацистите. Затова след 8 септември той изцяло постъпва според германските нареждания[109].

Оттук нататък отношенията между Хърватия и Италия крайно се изострят и дълго време остават неопределени. На 11 септември хърватското Министерство на външните работи приема директива за отношенията с Италия, в която се казва, че те не са вече съюзнически, но че двете страни не са и в положение на война, нито са в състояние на неутралитет. Тази неяснота означава, че усташите действат предпазливо, като изчакват германското мнение по въпроса. На 20 септември те вече проявяват по-голяма решителност и прекъсват дипло-

[108] *Krizman, B.* Ustaše... T. 2, p. 355; *Кочанков, Н.* Независимата..., 183–184.
[109] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 21–22, 51, 53, 54; *Matković, H.* Povijest..., p. 190.

тическите си отношения с правителството на Бадолио. Същия ден от хърватска страна се потвърждава денонсирането на Римските договори и присъединяването на Далмация и част от Истрия към НХД[110].

Усташкото правителство веднага се заема с административното уреждане на новоприсъединените територии. Още на 10 септември Павелич назначава д-р Едо Булат за държавен министър в Президиума на Министерския съвет, отговарящ по присъединяването на освободените краища. От началото на ноември Булат оглавява новооснованото Министерство за освободените краища. Той назначава „началниците на гражданската власт“ за Далмация (Б. Нардели) и за Горски котар, Хърватско Приморие и Истрия (О. Турина). На 20 септември правителството приема „Закон за администрацията на освободените краища на Адриатическо море“, чрез който се налага ново териториално деление в региона – създават се нови административни единици и се назначават техните управителни тела. Една част от присъединените земи се включват във вече съществуващите жупи, а за другите части се основават нови „велики жупи“[111].

Италианско-хърватските отношения обаче стават твърде комплицирани поради създадената от Мусолини (с подкрепата на Хитлер) Италианска социална република в края на септември 1943 г. Хърватите поставят въпроса за признаването ѝ в зависимост от отношението ѝ към новата адриатическа граница на НХД. Като министър на външните работи Будак настоява Мусолини да направи официално изявление по този въпрос, анулирайки по този начин Римските договори. Той даже поставя искането за ликвидиране на италианско-югославския договор от Рапало[112]. Усташите почти не поддържат официални отношения с новото фашистко правителство, макар че Хърватия има свой шарже д'афер във Венеция. Италия

[110] AH, f. 232, doc. V. T. 19/44, p. 14; *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 270.

[111] HN, No 831, 11.IX.1943; Narodne novine, No 275, 1.XII.1943; Nova Hrvatska, 12.IX.1943.

[112] Поради тази своя твърда и непримирима позиция Будак е освободен от поста външен министър и е заменен от Перич. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 66, 67, 106.)

дълго време не изпраща свой представител в Загреб. Така правителството на НХД за пореден път не постига дипломатически успех в отношенията си с Италия[113].

Освен външнополитически аспект тези събития имат и важно вътрешнополитическо отражение – с присъединяването на Далмация се ликвидира поводът за недоволство от режима, който до този момент постоянно е обвиняван от дейците на ХСП, че през 1941 г. „е продал“ изконни хърватски земи[114]. Сега започва широка пропагандна и дипломатическа акция за „крайното освобождение на хърватските земи и обединението на целия хърватски народ“, която създава условия за възстановяване на политическия престиж на усташкото управление и разширяване на социалната му база. Усташките кръгове се надяват, че освобождението на Далмация ще осигури пълна реабилитация на Павелич и ще докаже, че той не е имал друга алтернатива, освен да сключи Римските договори[115].

След септември 1943 г. в НХД се създават условия за активизиране на националистическата пропаганда. Усташите се освобождават от страха си от Италия и започват свободно да критикуват нейната дългогодишна антихърватска политика. Журналистите вече получават свобода на словото по въпроса за Далмация и в пресата са публикувани много материали, в които се ревизира дотогавашната политика спрямо Италия. С падането на цензурата по отношение на италианско-хърватските отношения всичко онова, което две години и половина е премълчавано или прикривано, сега излиза на повърхността и антииталианската кампания в печата придобива крайно остър характер. От дружелюбен тонът към Италия става враждебен и от верноподаничество и примирение хърватските националисти преминават към критика и изобличение.

Най-сетне в пресата се заявява открито и директно, че Далмация и Истрия не са италиански, а изцяло хърватски

[113] *Krizman, B.* Ustaše..., p. 351

[114] В своето изложение „Хърватско и хърватите“ Мачек отчита като най-голямата слабост на усташите във външнополитическата област загубата на Далмация – „най-хърватската от всички хърватски провинции“, която е подложена на груба денационализаторска политика от страна на Италия. (Вж. *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 155, 187–188.)

[115] *Šepić, D.* Цит. съч., с. 23.

земи, в които живеят „само и изключително“ хървати. В пропагандната акция се включват и учените (на първо място историци, етнолози и географи), които трябва да обосноват хърватския характер на тези земи. В печата се появяват стотици съобщения, посветени на освобождението и присъединяването към НХД на отделните градове и области в региона. Актът по освобождението на Далмация и обединението на всички хърватски земи в рамките на една държава се отчита като един от най-големите успехи на усташкото правителство[116].

Усташите вече признават всичко онова, което години наред прикриват – че границите през 1941 г. са били прокарани в ущърб на хърватската държава, че италианците са „узурпирали“ властта в Далмация, че италианската войска е заемала неприятелско поведение спрямо хърватското население и т. н.[117]. В пресата италианците вече открито са наричани „вековни неприятели на хърватския народ“ и „окупатори“, които са дошли в хърватските земи през 1941 г. с цел да ги „заробят“ и да изтребят населението им[118]. В усташката пропаганда остро се критикува Савойския империализъм към приморските и далматинските краища и италианската политика се преценява като борба за излаз на море, като дейност за подкопаване и унищожаване на хърватската държава. Хърватските националисти разкриват, че на италианските управляващи кръгове никога не им се е нравила идеята да имат за съсед силна хърватска държава, затова са правели всичко възможно да я отслабят и ликвидират[119].

На 19 септември Матия Ковачич държи реч по радиото, в която отправя сериозни обвинения към италианската армия, която заедно с четниците е безчинствала по хърватските земи[120]. В няколко поредни броя на „Хърватски народ“ Виеслав Вранчич също публикува статии, посветени на злодеянията ѝ[121]. В края на есента излиза и книгата му „Заговорът против Хърватия“, която е сбор от статиите му, излезли в „Хърватски народ“ между 10 и 31 октомври 1943 г. под наслов „Втора италианска армия против НХД“. В тези статии се дава фактологически материал относно агресивните стремежи на Италия спрямо хърватските земи и подпомагането и насърчаването на сръбските четници от нейна страна.

Усташите разкриват, че италианците години наред са преследвали и избивали хиляди хървати в завладените от тях територии, а други са интернирали в концентрационни лагери, преследвайки дългосрочната си политика на „демографското унищожение“ на хърватския народ. Хърватските националисти открито изобличават италианските бруталности и жестокости, извършвани спрямо местното население в Далмация. Според усташките писания хърватският народ цели две години и половина е „малтретиран“ и подложен на гонения и „безпримерни“ престъпления на своята собствена територия[122].

Особено важна тема в усташката преса стават страданията на хърватите, подложени на зверства и издевателства (заедно със словенците) в италианските концентрационни лагери. Публикуват се редица спомени на оцелели затворници от тези лагери, които сега открито говорят за тежките условия в тях и за мъченията, на които са били подложени. По техни предположения в лагерите е имало около 110 хил. хървати и 40 хил. словенци, от които са загинали най-малко 90 хил.[123].

Италианците са обвинявани, че не са се ограничавали само до физическо унищожение на хърватите, но и до опити за тяхното претопяване, за промяна на етническото им съзнание и заличаване хърватския характер на Далмация, нещо, което дори Венеция не е успяла да направи в продължение на векове. Усташите отчитат, че ударът върху хърватското наци-

[116] AH, f. 227, kut. 2, doc. J. T. 280/43; HN, No 852, 6.X.1943; No 878, 6.XI.1943; *Vrančić, V.* Цит. съч. T. 2, c. 375.

[117] AH, f. 227, kut. 2, doc. J. T. 209/43; HN, No 853, 7. X. 1943; ПЧП, № 209, 20.IX.1943, c. 7.

[118] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 27, 90; HN, No 830, 10.IX.1943; No 855, 9.X.1943.

[119] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 236, 240; HN, No 845, 28.IX.1943; No 878, 6.XI.1943; No 1132, 10.IX.1944.

[120] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NDH..., p. 269.

[121] Вранчич е бил дълго време представител на хърватското правителство при Втора армия. (Вж. HN, No 860, 15.X.1943; No 861, 16.X.1943.)

[122] AH, f. 211, kut. 3, doc. 445, p. 236; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1251, л. 65; HN, No 844, 26.IX.1943; No 852, 6.X.1943.

[123] AH, f. 232, doc. V. T. No 1/44, p. 3, doc. V. T. 5/44, p. 7, doc. V. T. 9/44, p. 13; HN, No 897, 28.XI.1943.

онално съзнание е твърде тежка „рана“, която те трябва понастоящем да лекуват в НХД[124].

В усташките пропагандни материали се изобличава откритото италианското военно сътрудничество с четниците, което било насочено пряко против хърватската държава. Италианците са обвинявани, че довеждат и организират „великосръбските наемници“ на хърватска територия и че години наред са „протектори“ на техните „банди“. В печата се подчертава, че след италианската капитулация именно в четнически ръце са предадени редица далматински градове и хърватски адриатически острови. Усташките идеолози подчертават, че цялата италианска антихърватска дейност е прикривана зад лозунга за борба против партизаните, но всъщност целта е била да се изтребят хърватите и да се подкопае стопанският и политическият им живот. Те изобличават италианските военни и граждански власти, че са толерирали партизанско-сръбския терор в региона, че са окуражавали четниците да избиват хърватите и са създали истински „хаос“ и „пустош“ там. Усташите трайно въвеждат в пропагандата си термина „итало-четници“, който носи изключително отрицателен емоционален заряд[125].

За да настроят хърватите против италианците, усташите акцентират особено върху „предателското поведение“ на последните спрямо Оста през септември 1943 г. В своя реч, публикувана в „Хърватски народ“ на 9 септеври 1943 г., Матия Ковачич обвинява Италия, че е започнала преговори със Съюзническите сили още преди падането на Мусолини от власт. В техния ход Бадоглио е „получил“ част от Хърватия от Карловац до Сплит, а останалата е трябвало да предаде на „Велика Сърбия“[126].

Впоследствие в печата се появяват съобщения за очистване на хърватските земи от „враговете“ чрез общи акции на хърватските и германските въоръжени сили. Сега за първи път има съвпадение между общото настроение в страната и усташ-

[124] NARA, M 1203, doc. 860H.9111/201, p. 6; HN, No 830, 10.IX.1943; No 1109, 15.VIII.1944.

[125] AH, f. 227, kut. 2, doc. J 281/43, 2–3, doc. T. I. 10/43; NARA, M 1203, doc. 860H. 9111/201, p. 8, 10, 11; HN, No 876, 4.XI.1943; No 878, 6.XI.1943.

[126] NARA, M 1203, doc. 860H. 9111/201, 2–3.

ката национална политика. Пресата вече отразява истинските антииталиански настроения в Хърватия и дава израз на натрупаното с течение на години масово недоволство и възмущение.

Анализът на хърватско-италианските отношения по време на Втората световна война показва, че Павелич обвързва страната си с фашистка Италия не по свой избор, а поради обективните обстоятелства и реалности в Европа. Вярно е, че още в междувоенния период той води преговори с италианците, в хода на които се съгласява да им предаде Далмация, но това не е продиктувано единствено и само от „жаждата му за власт“, както обикновено се представя в литературата. През 1940–1941 г. Павелич не може да диктува условия на Мусолини – зад себе си той не само няма държава, но няма и силна националистическа организация. Заобиколен от неколкостотин свои привърженици, на него не му остава нищо друго, освен да приема това, което Мусолини диктува като условия за оказване на помощ на хърватското освободително движение за възстановяване на хърватската държавност. Павелич е уверен, че когато тази държавност се възстанови и НХД има своя армия, международно признати граници и сигурен съюзник в лицето на Райха, нещата ще се променят в полза на хърватите.

След 10 април обаче ситуацията се оказва много по-различна от онова, което Поглавникът планира. НХД е изключително слаба държава, притисната от такива велики и мощни съседи като Италия и Германия, разтърсвана от постоянни вътрешни сътресения и борби, а усташката власт функционира реално най-вече на територите около Загреб. Усташите не могат да диктуват условия на италианските окупационни сили (които са разположили 200-хилядна войска върху близо половината от територията на НХД). На Павелич не му остава нищо друго, освен да се примири с неуспехите, да изчаква търпеливо и да се уповава единствено и само на противоречията вътре в Оста. Затова и с течение на времето той обвързва страната все по-активно с Райха, което обаче има и своя обратен ефект – тя губи все повече и повече своята „независимост“.

За Поглавника ситуацията не се развива в желаната насока – германците проявяват все по-открито териториални аспирации към Югоизточна Европа. След септември 1943 г. вече става ясно, че те не планират ни най-малко да предадат Далмация и Истрия на своите хърватски съюзници, а решават да се настанят в този „новоосвободен жизнен простор". Това е поредният удар върху усташкия режим. От този момент насетне е повече от ясно, че хърватите нямат изход – тяхната държава е обречена, независимо от изхода на войната. Тя вече е изправена пред алтернативата – да бъде погълната от Райха или от нова комунистическа Югославия. Изхождайки от презумпцията, че сръбското отмъщение не само срещу усташите, но и към целия хърватски народ, ще е жестоко в една нова федереация, Павелич прави своя избор – той остава на страната на Хитлер до самия край на войната.

3. Другите страни от Оста във външната политика на НХД

След Германия и Италия, във външната си политика НХД се опира на техните централно- и източноевропейски съюзници във войната – Унгария, Словакия, Румъния и България. Още през междувоенния период хърватите поддържат добри и приятелски връзки с унгарци, словаци и българи, които също са жертва на несправедливата Версайска система след 1918 г. Те се заздравяват особено по време на Втората световна война, когато НХД установява съюзнически отношения с държавите от Тройния и Антикоминтерновския пакт. Контактите и преговорите на усташкия режим с правителствата на Унгария, Словакия, Румъния и България се дължат не толкова на идеологическите сходства между управляващите кръгове, колкото на необходимостта от решаването на сходни национални въпроси.

Най-голям интерес за усташите представлява уреждането на спорните териториални проблеми с унгарците. Те обаче се оказват изключително трудни за разрешаване. От една страна, през междувоенния период усташите намират срещу белградските власти подслон и подкрепа на унгарска територия. Там

те създават свои военни лагери, които използват за извършване на терористични акции в югославските земи. При това от началото на войната Хърватия и Унгария се намират в един военен лагер, което предполага поддържане на добри и приятелски отношения. От друга страна обаче, двете страни имат сериозни териториални проблеми за решаване – най-вече за Междумурието и Прекомурието, както и за Бачка и Бараня.

Още на 24 юли 1933 г. усташите сключват изгодния за тях „Договор за бъдещо сътрудничество" с шефа на Унгарската ревизионистична лига д-р Тибор Екхард (одобрен и от тогавашния министър-председател Гьомбьош). Този договор е истинска победа за усташите, тъй като според него след разпадането на Югославия Междумурието следва да влезе в границите на новата хърватска държава, понеже е изцяло населено с хървати. Унгария се задължава да не претендира за хърватски исторически територии[1].

След 10 април 1941 г. унгарците обаче заявяват открито териториалните си претенции към югославски, и в частност – хърватски земи. Те са особено доволни от разпадането на Югославия, тъй като вече не се чувстват обвързани с никакви договорености относно териториалното си разграничение с нея. Използвайки хаоса около разпадането на Югославия, на 12 април 1941 г. унгарските войски навлизат във Войводина, окупирайки Бачка и Бараня. Те са силно притеснени да не би усташите да претендират за същите земи. На 26 май с. г. унгарското Външно министерство обявява, че ще започнат преговори с Хърватия за определяне на границата между двете държави, което само по себе си „не било трудна задача", защото тя е „исторически и етнически очертана от р. Драва", т. е. Бачка и Бараня принадлежат на Унгария. Така или иначе, усташкото правителство не успява да спечели подкрепата на Германия и Италия в териториалния си спор с Унгария и Бачка и Бараня остават в унгарски ръце[2].

И докато хърватите никога не са имали сериозни претенции към Войводина, където живее съвсем малко хърватско

---

[1] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 71.

[2] Пак там, а. е. 1024, л. 59; а. е. 1148, л. 13–14; *Кочанков, Н.* Създаването..., 48–49.

малцинство, то съвсем по друг начин стои въпросът за Междумурието и Прекомурието. Тези области са населени предимно с хървати, въпреки че до 1918 г. влизат в пределите на Унгария. Всъщност Междумурието, Прекомурието и Бараня са трите региона, които Югославия придобива на север от р. Драва през 1918 г. Унгария не може да преглътне тази териториална загуба и въпреки че през декември 1940 г. подписва договор за „траен мир и вечно приятелство“ с Югославия, тя се възползва от военните действия на Оста срещу последната и още на 12 април 1941 г. войските ѝ окупират Прекомурието и Междумурието, което е най-хубавият чернозем от всички бивши унгарски земи, а центърът – гр. Чаковец, е богат на петрол[3].

Първоначално унгарците се стремят да докажат, че нямат претенции към хърватските земи и че искат да поддържат добри отношения с новата усташка власт. Хорти е първият държавен глава, който признава НХД (това той прави с манифест още на 11 април). Един ден преди това унгарският генерален консул в Загреб Ласло Барток уверява хърватите, че навлизането на унгарската войска в Междумурието и Прекомурието ще има само стратегическо значение и че унгарското правителство признава тези земи за съставна част от НХД. На 14 април Барток отива в Карловац да посрещне Поглавника и потвърждава, че Унгария няма претенции към тези региони и че унгарската военна окупация е само временна. Той настоява въпросът за границата между двете държави да се реши със сключването на двустранен договор[4].

Пристигащите унгарски военни части в Междумурието първоначално се приемат от населението като съюзници. Хърватите не се съмняват, че те ще напуснат тези земи, когато окончателно се урегулира границата между Хърватия и Унгария. У тях има надежда, че спорните въпроси ще се решат в приятелски дух и че в близко или далечно бъдеще ще се стигне до благоприятно споразумение. Те разчитат на факта,

[3] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 5; оп. 20, а. е. 102, л. 67; *Macartney, C. A.* Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937. London, 1937, p. 378.

[4] AH, f. 227, kut. 2, doc. TJ115/1943, p. 1; NARA, M 1203, doc. 860H.01/328.

че Хорти първи признава НХД, а и двете държави влизат заедно в Тройния пакт и са обвързани чрез общ съюз. Усташите практически полагат много усилия за подобряване на отношенията с Унгария. Те са инициатори на тържественото откриване на мост през Дунав, възстановяващ директната жп връзка Будапеща–Загреб–Фиуме (която в перспектива чертае големи улеснения за Унгария при трафика през Хърватия)[5].

Всички хърватски усилия да се стигне до някакво съгласие за Междумурието се посрещат обаче много хладно в Будапеща. Унгария настоява да получи региона, след като на Хърватия се разрешава да вземе Босна и Херцеговина. В Загреб дълго време се надяват на германско посредничество за решаване на хърватско-унгарския проблем, но така и не го получават. На Виенската конференция (20–22 април 1941 г.) Германия и Италия се споразумяват да отстъпят Бачка, Бараня, Междумурието и Прекомурието на Унгария[6]. От април до август 1941 г. в тези земи се въвежда унгарска военна окупационна власт. Вече е повече от ясно, че унгарците няма лесно да напуснат региона. При това унгарският иредентизъм няма как да не се сблъска с крайния хърватски национализъм[7].

Така с нова сила пламва старият хърватско-унгарски антагонизъм. И двете страни гледат на Междумурието като на своя държавна територия и се позовават на историческото си право, тъй като в миналото тези земи постоянно са минавали ту в унгарски, ту в хърватски ръце[8]. Хърватия обаче се опира и на етническия състав на населението, което почти изцяло е хърватско. В усташката преса се появяват доста критични материали, в които се заявява, че хърватското правителство е изпълнено с желание за приятелско сътрудничество с Унгария, но не вижда как то може да се постигне, докато не се утвърди държавната граница между двете страни, която по принцип е

[5] AH, f. 227, kut. 2, doc. T. J. 75/43, p. 1; Hrvatski glas, No 91, 20.V.1941; HN, No 149, 13.VII.1941.

[6] Всъщност от всички земи, за които претендира, Унгария не получава само Банат, който остава в германски ръце.

[7] *Boban, L.* Hrvatske granice..., p. 46.

[8] До началото на XVIII в. и през периода 1848–1867 г. Междумурието принадлежи на Хърватия, а и в периода 1919–1941 г. влиза в границите на Югославия. (Вж. *Vrančić, V.* Цит. съч. Т. 1, с. 329.)

предпоставка за нормално добросъседство. За отбелязване е, че от държавите, с които Загреб е в дипломатически отношения, се полемизира само с Унгария. От всички съседи само с нея не се сключва договор за определяне на границите. Преговори в тази насока започват още през май 1941 г., но дълго се протакат и не довеждат до никакъв резултат. Така и не се стига до компромис поради непримиримите становища, възприети от двете спорещи страни. Междумурието си остава „мъчен и тежък въпрос" между тях, който периодично изостря хърватско-унгарските отношения и ги прави крайно обтегнати, въпреки привидното приятелство. Той си остава източник на постоянно напрежение между двете държави през целия период на войната[9].

Хърватите настояват да получат Междумурието без поставяне на каквито и да било условия. Усташкото правителство на няколко пъти остро протестира срещу унгарската военна окупация, но напразно. То многократно отклонява двустранните преговори, като настоява Междумурието предварително да се признае за хърватско. В случая то проявява известно достойнство и не е готово на такива отстъпки, каквито прави на Италия. Унгарците обаче нямат намерение да се изтеглят от Междумурието, ако не получат нещо в замяна. Те постоянно излизат с аргумента, че през областта минава жп линията, която свързва страната с Адриатика, без да се навлиза на хърватска територия и гледат на региона до голяма степен като на разменна монета – готови са да го предадат срещу прокарването на жп връзка между унгарската граница и Риека или Триест. Унгарците признават етническия хърватски характер на областта, но за тях е важно да си осигурят пряка връзка с Италия и морето[10].

След сключването на Римските договори Унгария поема твърд курс спрямо НХД по отношение на Междумурието. Нейните управници са убедени, че усташката капитулация пред Италия ще бъде последвана от такава и пред Унгария. Те вярват, че отслабените позиции на НХД на международната

[9] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 1; *Rojnica, I.* Цит. съч. Т. 1, 112–113, 116.

[10] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1095, л. 79–80; а. е. 1114, л. 29; а. е. 1148, л. 44–45; *Кочанков, Н.* Създаването..., с. 49.

сцена могат да се използват в техен интерес. Затова през юни 1941 г. в Загреб пристига унгарска делегация, която предлага общата хърватско-унгарска граница да остане такава, каквато е била до 1918 г., т. е. Междумурието да остане в границите на Унгария[11]. Усташите не приемат тези условия и преговорите завършват без резултат. Унгария прави опит за оказване на натиск върху тях чрез Италия, но не успява. Германия също не взема страна в спора.

Тогава Унгария решава да прекрати безплодните преговори и да действа решително. На 9 юли 1941 г. началникът на унгарския гарнизон в Чаковци прокламира едностранното присъединяване на Междумурието към Унгария, без каквито и да било консултации и договорености с усташкото правителство. Той обявява, че Междумурието „окончателно и завинаги е присъединено към Унгария" и призовава населението да развее знамето на „майка Унгария"[12]. Унгарските части въвеждат военно управление в региона, принуждават хърватските цивилни власти да се оттеглят и назначават унгарски наместник в Чаковци. Те веднага предприемат антихърватски мерки – започват да уволняват хърватските държавни служители и издават декрет, с който нареждат всички жители от югославски произход, които са се заселили в тези земи след 1 декември 1918 г., да напуснат в срок от три дни заедно с движимото си имущество[13]. Всичко това се прави без предварително уведомяване на усташкото правителство – още докато текат преговорите между двете страни.

На следващия ден (10 юли) Лоркович реагира с протестна нота, в която иска обяснение на тези действия и дава да се разбере, че НХД никога няма да приеме ампутацията на Междумурието, тъй като то е хърватска земя[14]. С течение на времето обаче става все по-ясно, че НХД няма възможност да

[11] Това за пореден път се обяснява с „историческото право" на Унгария върху тези земи и се иска излаз на Адриатика през територията на НХД под формата на свободен достъп до Сушак. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 71, 99.)

[12] Zbornik dokumenta..., p. 190.

[13] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1024, л. 63; HN, No 147, 11.VII.1941; Hrvatska straža, No 29, 20.VII.1941.

[14] AH, kut. 233, doc. 37/7; HN, No 149, 13.VII.1941.

се противопостави на Унгария, тъй като не получава подкрепата на Германия. Последната не се намесва (тя е заета с плана „Барбароса“) и остава двете споreщи страни сами да решат проблема си. Павелич и Лоркович са принудени „да поомекнат“ и да уверят Каше, че отношенията между „двата съюзника“ няма драстично да се влошат. Хърватското правителство, макар че остава на становището си за хърватския характер на Междумурието, не желае да изостря отношенията си с Унгария[15]. То възприема становището, че наредбата на началника на военния гарнизон в Чаковци е акт на едно военно лице без държавноправно значение. Така НХД преглъща поредния си дипломатически неуспех.

По-нататък конфликтът между НХД и Унгария ескалира. На 26 юли Лоркович разговаря с унгарския шарже д'афеар, който заплашва, че Унгария ще затвори унгарско-хърватската граница. Унгарската преса започва масирана антихърватска кампания. До средата на септември 1941 г. напрежението нараства значително – стига се до концентрация на военни части и провеждане на военно обучение от унгарска страна до самата граница. При това унгарците се отнасят изключително враждебно спрямо местното хърватско население. Във Войводина те толерират сърбите, докато на хърватите гледат почти неприятелски. Поради тази причина в областта често се провеждат антиунгарски демонстрации и пратеници от Междумурието често изразяват протести пред усташкото правителство против унгарската окупация[16].

Павелич решава да протестира пред всички членове на Тройния пакт, готов е да затвори границата с Унгария и да отзове унгарския пълномощен министър от Загреб. В средата на октомври 1941 г. Лоркович издава заповед всички хърватски дипломатически постове да събират информация за „цялата антихърватска пропаганда от страна на унгарците“. Хърватската легация в Будапеща често протестира против антихърватските действия на унгарските власти в региона[17].

[15] В инструкцията си до Иво Гай в Будапеща през август 1941 г. Лоркович го съветва да се държи примирено, да тушира конфликта, защото в настоящия момент по-важни и сложни са отношенията с Италия и тези с Унгария минават на заден план. (Вж. *Matković, H.* Povijest..., p. 64.)

[16] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 365, л. 18; Zbornik dokumenta..., p. 212.

[17] *Ćulinović, F.* Okupatorska podjela..., p. 85.

В края на 1941 г. в унгарския парламент се правят декларации, че Междумурието винаги е принадлежало на Унгария и никога на Хърватия. На 16 декември 1941 г. той приема „Закон за присъединяването на южните краища“, в който става дума за Бачка, Бараня, Междумурието и Прекомурието. От неговата трибуна се приветства населението от тези територии, че се е върнало към „унгарската майка земя“. В Будапеща се освещава знамето на Междумурието, а местните хърватски граждански власти започват да се заменят от унгарски. С това въпросът за принадлежността на района от унгарска страна се смята за окончателно решен[18].

С този акт Междумурието едностранно и окончателно се присъединява към Унгария. Като акт на унгарския парламент този закон вече има съвсем друга тежест в сравнение с прокламацията на началника на унгарския гарнизон в Чаковци. Единствената реакция на усташкото правителство е изпращането на нова протестна нота (на 7 януари 1942 г.), която не води до промяна в статута на Междумурието. Причината за тази пасивна позиция е, че през декември 1941 г. Германия преживява военни затруднения на Източния фронт и не желае да се ангажира в нови конфликти, а без нейната помощ Павелич не е в състояние да се противопостави ефективно на унгарския натиск. Спорът с Унгария показва ограничените възможности на усташката външна политика – дори в сфера, където усташите имат някаква свобода на действие. НХД обаче е изключително слаба във военно отношение и Павелич няма алтернатива. Страната му получава външнополитическа подкрепа само от другите германски сателити, с които тя дори няма обща граница. Румъния и Словакия публикуват редица статии в подкрепа на Хърватия, но не се решават да отидат по-далеч от това, а България запазва мълчание по въпроса[19].

Хърватите упорстват в нежеланието си да направят отстъпки за уреждане на отношенията си с Унгария, преди да получат Междумурието. В началото на 1942 г. те не желаят да уредят положението на унгарското малцинство в Хърватия,

[18] АН, f. 227, kut. 2, doc. VT120/1944, p. 8; ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 3, 71.

[19] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1114, л. 29; оп. 20, а. е. 363, л. 54; HN; No147, 11.VII.1941; *Lorković, M.* Govor..., p. 36, 46.

отказват да водят преговори за транзита, не бързат с уреждането на жп връзките между Загреб и Будапеща. Търговски връзки между двете съседни страни почти не съществуват – размяната между тях става само по пътя на контрабандата[20].

За да докажат принадлежността на региона към Хърватия, при новата административна подялба на Хърватия усташките власти го определят като съставен дял на „велика“ жупа Загорие с център гр. Вараждин. На географските карти на НХД Междумурието също се изобразява като нейна част. Усташите си поставят за задача да използват максимално военната конюнктура в свой интерес и в удобен момент да потърсят германска подкрепа за връщане на Междумурието. Българският дипломат в Загреб Йордан Мечкаров правилно преценява, че хърватите не са достатъчно силни, за да решат военно въпроса и затова не им остава нищо друго, освен да търсят германското посредничество. Според него той ще остане открит вероятно до евентуалната следвоенна мирна конференция[21].

Усташките лидери обаче не се осмеляват да поставят твърдо пред унгарските власти въпроса за Междумурието и на практика го жертват въпреки всички свои патриотични изблици в пресата. За да се подобрят официалните отношения с Унгария, през януари 1942 г. Павелич уволнява д-р Векослав Вранчич като заместник-министър на външните работи, тъй като е голям противник на отстъпването на Междумурието на Унгария и настоява за водене на по-твърда и непримирима политика спрямо нея[22]. Усташите търпеливо изчакват по-благоприятен момент за решението на междумурския въпрос, когато Германия или Италия ще се застъпят за хърватските национални интереси. Те постоянно правят декларации в Берлин, че смятат Междумурието за част от хърватската държава. След италианската капитулация през септември 1943 г. от хърватска страна въпросът се поставя неколкократно пред германците, но напразно. Следващият момент на надежда

[20] *Jelić-Butić, F.* Ustaše i NHD..., 93–94.

[21] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1024, л. 108, 114–115; а. е. 1154, л. 7; АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 98.

[22] *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 309.

настъпва през март 1944 г., когато германските войски окупират Унгария, но Райхът за пореден път демонстрира, че защитава единствено своите собствени интереси и не се вълнува много от хърватските териториални проблеми. Въпросът с Междумурието така и не се решава чак до края на съществуването на НХД, чиято граница на север остава неутвърдена, за разлика от определените ѝ с международни договори граници на изток, запад и юг[23].

С цел да спечелят подкрепа за своята национална политика усташите започват да ухажват унгарските съседи Румъния и Словакия, които също имат ревизионистки претенции към унгарските земи, и да публикуват благоприятни за тях статии в печата си.

Румънският ревизионизъм спрямо Унгария намира широк отзвук в НХД[24]. Лоркович се изказва твърде ласкаво в Сабора по адрес на Румъния. Той нарича румънския народ „най-голямата нация в Югоизточна Европа“ и подчертава, че хърватите гледат с дълбоко уважение „геройските напори на юначната румънска войска“[25]. Усташите съзнателно преувеличават своето положително отношение към Румъния. По хърватското радио се открива румънска програма. Стига се дотам, че дори се кроят планове за премахване на „унгарската опасност“, като Унгария бъде поделена между Румъния и Хърватия. Това са все опити на хърватите да намерят съюзници, които на бъдещата следвоенна мирна конференция да подпомогнат НХД по въпроса за Междумурието[26].

Флиртът с Румъния се акомпанира с едно подчертано разположение към Словакия. Усташите определено имат нужда от помощта ѝ за отбиване на унгарския натиск. Затова на популяризирането на „съюза и сътрудничеството“ между двете страни в хърватския печат се посвещават много материали.

[23] АМВнР, папка1, оп. 10–П, а. е. 8а, л. 51; *Кочанков, Н.* Независимата..., 252–254.

[24] Румъния се опитва да стане център на ревизионистко движение в страните – съседки на Унгария, ощетени териториално от нея, каквито са Словакия и Хърватия. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 79–80.)

[25] *Lorković, M.* Govor..., p. 47.

[26] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 71, 80.

Така например „Хърватски народ“ от 14 ноември 1942 г. публикува обширна статия за „близостта, приятелството и братството“ между двата народа[27]. Пресата е пълна със съобщения за официалните контакти между представители на двете държави, за посещенията на пълномощния министър на Словакия при Павелич, за многобройните срещи на Хлинка с представители на усташкото движение и т. н. Отношенията между Йозеф Тисо и Поглавника в личен аспект са изключително добри. В пресата неднократно се подчертава, че „хърватският народ таи дълбоки симпатии и уважение към словашкия народ“. На 16 октомври 1941 г. се сключва и хърватско-словашки търговски договор[28].

Усташите се уповават на религиозната близост между хървати и словаци и традиционно добрите и приятелски отношения между усташката организация и словашката Народна партия на Хлинка, които според тях павират пътя на взаимно разбирателство и приятелство. Те сочат, че „братските отношения“ със словашкия народ датират от времето на Югославия. Още през междувоенния период, когато се оглавява от отец А. Хлинка, Народната партия се проявява като клерикална, антидемократична, антисемитска, антикомунистическа и крайно националистическа организация, която има напълно негативно отношение към Чехия и чехите. Усташите изтъкват голямото сходство между борбата на хърватите против сръбския централизъм и тази на словаците, борещи се срещу чешката хегемония, което според тях поражда и чувство на взаимни симпатии. В усташката пропаганда постоянно се говори за „общата борба“, „общите идеали за свобода и независимост“ между двата народа и т. н.[29].

Хърватските националисти припомнят, че Словакия получава независимост през март 1939 г. благодарение на Хитлер, което създава големи аналогии с две години по-късно създадената НХД. Те подчертават, че през април 1941 г. словашкото

[27] HN, No 581, 14.XI.1942.

[28] Пак там, No 870, 27.X.1943; Katolički list, No 37, 16.IX.1943; *Lorković, M.* Govor..., p. 47.

[29] Hrvatska straža, No 50, 14.XII.1941; HN, No 1114, 20.VIII.1944; *Jelinek, Y.* Nationalities..., p. 204.

правителство изразява готовност да окаже въоръжена помощ на хърватския народ. Лоркович уверява, че сътрудничеството в рамките на „новия ред“ е „топло и сърдечно“[30]. Всяка година през месец март усташите празнуват основаването на Словашката република и по този случай дори се отслужват литургии в Загребската католическа катедрала. През военния период е налице и активно хърватско-словашко културно сътрудничество[31].

За разкриване същността на усташката национална политика до голяма степен спомага изясняването на отношенията между Хърватия и България. На тази тема е посветена и докторската дисертация на Н. Кочанков. От нея и от събраните от автора на настоящото изследване нови материали става ясно, че в НХД съществуват определено пробългарски симпатии. Традицията им води началото си още от времето на Старчевич, когато в българите се вижда естествен противовес на сръбската заплаха в южнославянските земи. Хърватските националисти разглеждат българо-хърватското сътрудничество най-вече на антисръбска основа[32]. Още през 1934 г. Марко Дошен[33] публикува брошурата „Нашият съюз с македонските българи и за какво се борим ние, хърватите“. В нея той определя хърватите и българите като „добри съседи и приятели“ и подчертава, че историята, географията, стопанските и политическите интереси изискват от двата народа „да вървят по всички направления в хармония, в пълно разбирателство“. Дошен обвинява сърбите, че „чрез най-непочтени средства“ се стараят да заграбват български и хърватски земи и „да посър-

[30] *Lorković, M.* Govor..., p. 47; *Seton-Watson, H.* Eastern Europe..., 176–179, 182–184, 395.

[31] ЦДА, ф. 176, оп. 15, а. е. 50, л. 66; HN, No 682, 16.III.1943.

[32] *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 258.

[33] Като член на ХПП, след въстанието в Лика през 1932 г. Марко Дошен емигрира и става член на ГУС в Италия. Като негов пратеник, присъства на Великия сабор на македонските организации в България през февруари 1933 г. В НХД е почетен член на Държавното вече, офицер от Поглавниковите Tjelesne Bojne и председател на Хърватския сабор до смъртта си. Носител е на ордена „Velereda Krune Kralja Zvonimira s Danicom“ и на българския орден „Св. Александър I“. В България освен „Нашият съюз с македонските българи и за какво се борим ние, хърватите“ Дошен издава и „Кратка хърватска история“. (Вж. *Pavelić, A.* Putem..., p. 575.)

бяват българи и хървати". Авторът сочи, че споразумението между усташи и ВМРО, постигнато през 1929 г., е само първата крачка напред в постигането на общия идеал за свобода и самостоятелност. Но той не е достатъчен, а трябва да се развие в широко и общо българо-хърватско сътрудничество[34].

В навечерието на войната усташите активизират отношенията си с българите, които са в тила на сърбите и на тази база могат да бъдат техни естествени съюзници. Още през октомври 1940 г. по инициатива на хърватското дружество „Хърватско сърце" по Радио Загреб се обявява „вечер за България". Отзивите в пресата са, че „програмата има отличен успех" и се приема добре сред населението[35]. След създаването на НХД хърватските политици търсят морална подкрепа против унгарския и италианския експанзионизъм в Хърватия. Те се опитват да превърнат българо-хърватското сътрудничество в част от държавната си външнополитическа доктрина. Това личи от първите контакти на официално ниво, когато общността в целите и действията се обосновава с исторически и стратегически аргументи. Основната пропагандна линия е, че България и Хърватия са „стожери на новия ред" и имат общ враг в лицето на сърбизма[36].

Добросъседските отношения се задълбочават след признаването на НХД от България на 19 април 1941 г. Първият официален контакт се осъществява от страна на Й. Мечкаров, който на 14 юли 1941 г. предава акредитивните си писма на Павелич, с което става първият (и единствен) български извънреден пратеник и пълномощен министър в НХД. Същия ден, като проява на хърватско-българската взаимност, е учредено Хърватско-българско дружество в Загреб. За негов председател е избран проф. Иван Оршанич, а за подпредседател – Марко Дошен. От членския му състав може да се установи, че това са все видни дейци на усташкото движение[37], което

[34] *Дошен, М.* Цит. съч., 6–7, 30.

[35] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 356, л. 48.

[36] Пак там, оп. 8, а. е. 1026, л. 1; *Кочанков, Н.* Независимата..., 11–12, 293, 295.

[37] Така например проф. Оршанич е един от най-видните деятели в усташкото движение, помощник на Павелич и шеф на отдела за организиране

показва, че на българо-хърватските отношения в НХД се гледа твърде сериозно. Това дружество съдейства за активизиране на културния обмен и сътрудничество между двата народа. Именно то издава на български език книгата на Павелич „Хърватският въпрос" под заглавие „Д-р Павелич разреши хърватския въпрос"[38].

Размяната на редовни дипломатически мисии между България и НХД е съпътствана от широка пропагандна кампания, която има за цел да обоснове историческите, политическите и идеологическите основания за добрите, приятелски и съюзнически българо-хърватски отношения. Пристигането на Мечкаров в Загреб намира място в обширни репортажи и биографични сведения, особено в „Хърватски лист" и „Хърватски глас". С многобройни съобщения и коментари са отразени връчването на акредитивните писма на пълномощните министри и пълните текстове на разменените по протокол речи[39]. Публикуват се много статии за България, за работата на нейното правителство, за българския културен живот, както и конкретните изявления на Мечкаров пред загребския печат. Усташките дейци изразяват задоволството си, че след 10 април вече могат безпрепятствено да афишират симпатиите си към България. Именно популяризирането на българската тема в хърватския печат и учредяването на Хърватско-българското дружество са сред първите практически прояви на добросъседските отношения между двете страни[40].

Особено се активизира вниманието към България по повод на значимите събития от нейния политически или културен

на младежта към усташкото движение, М. Дошен е почетен подпредседател на съвета на помощниците на Поглавника в усташката организация, а Блаж Лорковић, освен че е брат на Младен Лорковеч, е и неин главен секретар. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 1–3, 6; а. е. 1250, л. 62–63; HN, No 545, 3.X.1942, p. 2; No 854, 8.X.1943.)

[38] *Богдан, И.* Цит. съч.

[39] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 358, л. 20; *Кочанков, Н.* Независимата..., p. 87.

[40] В пресата намира отзвук и минаването на българския министър-председател Богдан Филов и външния министър Иван Попов през Загреб на път за Рим на 20 юли 1941 г. Заслужават особено внимание статиите на проф. Иван Оршанич, на директора на „Хърватски народ" Матия Ковачич и др. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 72; оп. 20, а. е. 358, л. 2–4; АМВнР, папка40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 99.)

живот. В НХД се отбелязва българския национален празник – 3 октомври (в случая – през 1941 г.)[41]. На този ден Павелич не пропуска да говори за „сърдечните и братски отношения“ между хървати и българи. Два дни по-късно Хърватско-българското дружество устройва тържествено събрание, на което присъстват много официални лица. В „Хърватски народ“ са обнародвани редица материали, посветени на България и отношенията ѝ с Хърватия. Усташите правят всичко възможно да превърнат българския национален празник в широка манифестация на хърватско-българското приятелство. Те тържествено отбелязват в своя печат и 3 октомври 1942 г. В Загреб този празник намира по-широк отзвук в сравнение с другите държави, с които България е в дипломатически отношения. Ежегодно в хърватската столица тържествено се чества и рождения ден на цар Борис III[42].

В „Хърватски народ“ от 30 юли 1942 г. се подчертава, че хърватският народ вече е избрал своите външнополитически приятели и първото място между тях се определя именно на България. В едно донесение на контраадмирал С. Н. Иванов до началник-щаба на войската в София от 23 април 1944 г. се споменава за разговора му с д-р Перич, бившия пълномощен министър в София, който споделя пред него, че хърватската политика има две основни направления – балканско и европейско. Насоката на балканската политика на НХД била именно на „постоянно приятелство и сътрудничество с България“[43].

---

[41] Това е денят на българската независимост (по нов стил) и стъпването на царя на престола. На този ден специално за случая се отваря православната черква в Загреб и се отслужва молебен. Същия ден се урежда и български час по Радио Загреб. В пресата се отразяват подробни репортажи от празненството, публикуват се снимки на царското семейство и др. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 72; HN, No 546, 4.X.1942.)

[42] Така например на 30 януари 1943 г. в православната черква в Загреб е отслужен благодарствен молебен. Главата на Хърватската православна църква митрополит Гермоген изказва поздравления и изразява най-топли чувства към православния български народ. В печата подробно се отразяват празненствата, а сп. „Хърватски круговал“ излиза със специален брой, посветен на България. (Вж. ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1250, л. 52; оп. 20, а. е. 361, л. 45–46.)

[43] АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 77; ПЧП, № 170, 5.VIII.1942, л. 10.

От трибуната на Сабора на 24 февруари 1942 г. Лоркович говори за това, че хърватският народ храни „най-добри и най-искрени чувства“ към България, радвайки се на нейното териториално разширение и на освобождението на „измъчена Македония“. Изказването му предизвиква голям ентусиазъм и Саборът на няколко пъти акламира името на България и поздравява присъстващия на заседанието български дипломатически представител в Загреб[44]. Мечкаров уверява българското Министерство на външните работи, че има изобилни доказателства за добрата воля и разположението на хърватския народ към българите. От всички хърватски меродавни лица той получава уверения в най-топлите и сърдечни чувства на хърватите, в искреното им приятелство и в горещото им желание да си сътрудничат с България[45]. При първите си разговори с министрите от т. нар. „четворка“ (Анте Павелич, Миле Будак, маршал Славко Кватерник и Андрия Артукович, която на практика управлява НХД), Мечкаров констатира, че и четиримата показват „извънредна любезност и приятелски чувства към нашата страна и към българския народ“[46].

Нуждаейки се от българската подкрепа както срещу сърбите, така и срещу италианците и унгарците, повечето хърватски политици говорят с възторг за България и постоянно наблягат на „великото“, „сърдечно“ и „искрено сътрудничество“ между двата „братски народа“, на „добрите приятелски отношения“, „братските, здрави и искрени връзки“ и т. н. Усташите наричат българите „верни и искрени приятели“, „първи съюзници“, „братята българи“, а България – „братска по кръв и език страна“[47]. В пресата не се пропуска случай да се отрази, че хърватският народ отдавна таи „топли чувства на симпатии“ към българите и се акцентира върху обстоятелството, че между двата народа винаги е съществувало разбирателство. На 15 юли 1941 г. в „Нови лист“ (в статията „Приятелството

---

[44] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 62.

[45] Пак там, а. е. 1034, л. 18; а. е. 1153, л. 43; оп. 20, а. е. 376, л. 1.

[46] Пак там, оп. 8, а. е. 1034, л. 19.

[47] Пак там, ф. 1931, оп. 1, а. е. 197, л. 40; HN, No 545, 3.X.1942; ПЧП, № 250, 10. XI.1941, л. 13; № 271, 4. X II.1941, л. 13; № 274, 8. X II.1941, л. 7; № 6, 12.I.1942, л. 10; № 28, 9.II.1942, л. 8–9; № 145, 7.VII.1942, л. 10.

между българи и хървати“) се разяснява: „Няма народ, с който хърватският народ да е живял в миналото в по-добри отношения, отколкото с българския народ. И няма народ, с който хърватският народ да желае толкова много и занапред да остане в най-добри и сърдечни отношения, както с българския народ“[48]. А „Хърватски народ“ от 29 юли 1941 г. помества статия на Владимир Жидовец (тогавашния хърватски пълномощен министър в София), в която се подчертава, че „рядко другаде в света съществува такова искрено и дълбоко приятелство“[49]. На 10 март 1942 г. българското аташе по печата П. Лунгов изпраща информация, която съдържа кратък преглед на хърватския печат. В нея се констатира, че се отделя сравнително голямо място на българските въпроси, като винаги се влага „чувство на симпатия“ при тяхното третиране[50].

Според усташката пропаганда България винаги е била сред най-близките приятели на Хърватия, а корените на хърватско-българското приятелство се откриват в далечното историческо минало. Връщането назад в исторически план се прави, за да се подчертае, че двата народа са били свързани и са си помагали взаимно от момента на заселването си на Балканите. Усташите твърдят, че тези два народа никога не са воювали помежду си и не са били врагове, макар че е имало периоди, когато са били с обща граница. Според тях те са били приятелски настроени съседи още през Средновековието. Усташите не пропускат да подчертаят, че още тогава сърбите са били техни общи неприятели[51].

Усташката пропаганда твърди, че хървати и българи векове наред са имали сходна политическа съдба – водили са борба за своето национално и държавно съществуване. Усташките журналисти припомнят, че още от времето на Балканските войни хърватските симпатии са били на българска страна, както и че двата народа са водили обща борба в Първата световна война и са споделяли обща съдба в междувоенния

[48] ПЧП, № 159, 22.VII.1941, л. 10.
[49] Пак там, № 166, 30.VII.1941, л. 13–14.
[50] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 6,72; оп. 20, а. е. 361, л. 25.
[51] ПЧП, № 116, 2.VI.1941, с. 11; № 271, 4. XII.1941, л. 13; № 272, 5. XII.1941, л. 12; № 284, 19. XII.1941, л. 6.

период. Прокарва се идеята, че хървати и българи заедно са били жертва на Версайския диктат, който е бил един вид награда за Сърбия за сметка на тях. В усташките материалите се сочи, че 1918 г. е еднакво съдбоносна и за двата народа[52].

Най-често в пропагандата се разкрива общата историческа съдба на македонските българи и хърватите в Югославия. По време на първата аудиенция на Й. Мечкаров при Павелич (когато предава акредитивните си писма) последният нарича Югославия „чудовищното дело“ на Версайската система, която цели 23 години спъва правилното развитие на хървати и българи. „Великосръбска Югославия“ се представя като техен общ неприятел, а създателите на Версайския договор – врагове и на двата народа[53]. Павелич обвинява Белград, че и срещу македонските българи, и срещу хърватите си е служил с „допустими и недопустими средства“, с нечуван терор и насилие. Той не пропуска да изтъкне и многобройните защитни речи, които е държал по македонския въпрос в белградския парламент. Поглавникът смята, че общата политика на България и Хърватия и занапред ще се вдъхновява от желанието да не се допусне „възкресение на миналото“, като не се позволи на сърбизма да играе каквато и да било роля занапред в Югоизточна Европа[54].

Хърватските националисти сочат, че след 1918 г., когато България е „осакатена“, а Хърватия е „напълно смазана“, и то от една и съща сръбска държавна власт, двата народа съвсем естествено обединяват усилията си в националноосвободителната си борба. Публикуват се немалко статии, в които се говори за „съгласуваната“ и „задружна борба“ между хърватското и македонското освободително движение в Югославия. Обяснението за незадоволителните стопански и културни връзки между двата народа в междувоенния период се търси в чуждата власт, която полага всички усилия да ги отдели един от друг, в „сръбско-византийския дух“, който години наред

[52] Пак там, № 274, 8.IIX. 1941, л. 7; № 275, 9.IIX. 1941, л. 14.
[53] HN, No 545, 3.X.1942; ПЧП, № 169, 4.VIII.1941, с. 14; № 222, 7. X. 1942, с. 15.
[54] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 1–3, 6; а. е. 1250, л. 62–63; HN, No 545, 3.X.1942; No 854, 8.X.1943.

пречи на взаимното им опознаване[55]. Пропагандната теза гласи, че именно благодарение на усташкото движение старите връзки между хървати и българи са възстановени. Хърватските националисти често припомнят, че Павелич е този, който през 30-те години поставя основния камък на „сърдечните отношения“ и най-тесните връзки между двата народа. Те сочат, че той свързва освобождението на Хърватия с това на Македония, поради което и активно защитава българската кауза в областта. Националистите изтъкват заслугите му в защита на българските студенти по време на Скопския процес[56].

В пропагандата често се набляга на тесните връзки и контакти, които съществуват между ВМРО и усташите в междувоенния период. В нея се сочи, че между двете националистически организации е съществувала обща борба и сътрудничество, които се квалифицират като „много полезни и истински благотворни“. Подчертава се, че през 1929 г. между тях се подписва декларация за обща борба против „сръбските тирани и великосръбска Югославия“. Усташите изразяват мнението, че българо-хърватското „искрено сътрудничество“ достига своя апогей в Марсилия. Будак смята, че тогава е нанесен първият сериозен и тежък удар на югославската държава и на „крепеното върху кръв и страдания“ югославско „единство“ и че оттогава започва „най-светлата епоха“ на хърватската и македонската революция[57]. Всички усташи с гордост изтъкват връзката си с членовете на ВМРО, а по време на войната Иван Михайлов пребивава в Загреб, където е осигурена постоянна грижа за личната му сигурност. Той често се среща с Павелич и е обкръжен с голямо внимание и почит от страна на усташите[58]. И ако хърватите признават на себе си преди всичко заслугата за разпадането на Югославия, то на македонските българи признават първенство в революционните акции и донякъде ги считат за свои учители в терористичната и революционната борба. Според усташите благодарение на общата борба българите и хърватите дочакват победата, когато „Македония е върната на майката отечество... а НХД е факт“[59].

[55] HN, No 545, 3.X.1942; ПЧП, № 159, 22.VII.1941, с. 12–13; № 166, 30.VII.1941, с. 14; № 197, 5.IX. 1941, с. 9.

[56] ПЧП, № 284, 19.IIX. 1941, л. 7; № 170, 5.VIII.1942, л. 11; HN, No 545, 3.X.1942.

[57] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 20–21; ПЧП, № 159, 22.VII.1941, с. 11; № 146, 8.VII.1942, с. 9.

[58] ЦДА, КМФ 23, Инв. № 727/2, л. 2, 5; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 86, 167.

Хърватските националисти изразяват оптимизъм за откриването на добри перспективи за сътрудничество при новите военни условия – политическо, икономическо и културно. В пропагандата си те сочат, че това, което сближава двата народа в настоящето е фактът, че те са измежду борците за „нова Европа“, които сега създават „общ фронт“ на Стария континент. През юли 1942 г. Лоркович пояснява в „Нойе Орднунг“, че принадлежността на хървати и българи към един и същ политически блок е най-голямата предпоставка и гаранция за приятелско сътрудничество. Павелич заявява пред Мечкаров, че на настоящия етап двата народа имат за задача да работят заедно по установяването на „новия ред“ в Югоизточна Европа. Той е убеден, че те трябва и занапред да вървят заедно и между тях трябва да се осъществи активен стопански и културен обмен[60].

Крайните националисти обявяват, че с възкресението на НХД настъпва нова епоха в отношенията между хървати и българи – „епохата на най-тясно приятелство“ между тях. Те припомнят, че в настоящия момент българите са освободили своите отнети територии, а Хърватия е постигнала независимостта си и вече са налице всички условия за ново, на държавно равнище сътрудничество. То се базира на стремежа към постигане на общи политически цели. Утвърждава се тезата, че двата народа заемат важно географско положение и изпълняват важна мисия на Балканите – трябва да осигурят мира, реда, сигурността и равновесието в тази част на Европа. Сега те представляват победните сили на Балканския полуостров, чиито териториални претенции трябва да бъдат задоволени, за да секнат борбите и конфликтите в региона[61]. В

[59] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 21.

[60] Пак там, л. 1–3, 6; а. е. 1250, л. 62–63; HN, No 545, 3.X.1942; No 854, 8.X.1943.

[61] ПЧП, № 271, 4.IIX. 1941, л. 13–14; № 28, 9.II.1942, л. 9; № 169, 4.VIII.1942, л. 15; № 222, 7. X. 1942, л. 16.

интервю за в. „Зора“ на 4 ноември 1943 г. хърватският посланик в София д-р Перич подчертава, че двата народа имат общи интереси на Балканите и играят еднакво съществена роля в източната и западната част на полуострова и че на сегашния етап трябва да развиват близко военно и политическо сътрудничество. Усташите искрено вярват, че България ще бъде съществен фактор на Балканите, на който Хърватия може да разчита[62].

Причините за изключително позитивното хърватско отношение към България по време на войната могат да се открият и в спомените на българския журналист и писател В. Сеизов от пътуванията му из НХД. В тях той подчертава, че всички хървати виждат в лицето на българския народ „естествен съюзник“ в борбата му против сръбската опасност. Той твърди, че „ако краят на войната наложи на хърватския народ, въпреки нежеланието му да влезе пак в една държава със сърбите под формата на федерация или конфедерация, то всеки хърватин поставя като неизбежно условие за това – „заедно с България“, като смята, че в такъв случай ще стане невъзможна сръбската хегемония“[63]. От хърватска страна постоянно се подчертава, че както преди 1941 г., така и след това общият враг за двата народа продължава да бъде великосърбизмът. Усташката теза гласи, че интересите на двете страни изискват трайно неутрализиране на сръбския експанзионизъм в региона. Още при първите си разговори с усташките министри Мечкаров констатира, че лайтмотивът им е идеята, че българи и хървати имат един общ враг – сърбите, и с оглед на това трябва да съобразяват политиката си. Изобщо усташите пледират към българо-хърватско взаимодействие на антисръбска основа[64].

Още при първите протоколни контакти на Мечкаров с Павелич и другите членове на кабинета се очертава активната позиция на хърватите, тяхната инициативност, която и посетне ще бъде водеща в двустранните отношения. От хърватска страна се апелира към съгласувана политика и веднага се търси българската подкрепа в териториалните спорове с Унгария и Италия. При решението на граничните си проблеми хърватите търсят българското съдействие. В такъв смисъл те дори лансират тезата за обща българо-хърватска граница в Санджак. В този дух маршал Славко Кватерник споделя пред Мечкаров: „Пък сега сме по-близко вече. Дано Бог помогне да станем съседи“[65]. Хърватските националисти се опитват да спечелят на своя страна българския посланик в Загреб. Последният обаче дипломатично се измъква от ангажиране по въпроса за Санджак, като заявява, че моментът не е подходящ за нови промени на границите[66]. След сключването на Римските договори усташите съвсем определено се опитват да си осигурят българската подкрепа срещу агресивната италианска политика[67].

Хърватите използват всеки конкретен случай за активизиране на двустранните българо-хърватски отношения. На 8 декември 1941 г. Лоркович пристига в София заедно с Мирко Пук за подписването на културна спогодба под официалното название „Спогодба между Царство България и Независимата хърватска държава за културно сътрудничество“. Хърватският печат обстойно отразява това събитие, като подчертава, че това е първата културна конвенция на НХД и тя се сключва именно с България. Тя дава повод за многобройни репортажи и статии за българо-хърватските отношения и особено за културните връзки между двата народа, които се поместват в „Хърватски народ“, „Нова Хърватска“ и други вестници. В пресата се изразява уверение, че след подписването на този документ духовните връзки между двата народа ще се задълбочат и оттук нататък ще се развиват при по-благоприятни условия. Изразява се увереност, че той открива „началото на нова епоха в българо-хърватските културни отношения“[68].

И действително през военния период те се активизират –

[62] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 2–3.

[63] Пак там, ф. 1931, оп. 1, а. е. 211, л. 41.

[64] АМВнР, дело 1, оп. 10П, а. е. 8а, л. 77–78; ПЧП, № 271, 4.XII.1941, с. 13; № 6, 12.I.1942, с. 10.

[65] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1153, л. 43.

[66] *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 86, 295.

[67] ЦДА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1034, л. 17, 20; ПЧП, № 275, 9.IIX. 1941, л. 12.

[68] ЦДА, ф. 176, оп. 20, а. е. 358, л. 6; АМВнР, папка 7, оп. 4, а. е. 238, л. 4; ПЧП, № 278, 12. XII.1941, л. 10; № 48, 5.III.1942, л. 10; № 147, 9.VII.1942, л. 11–12.

издават се книги, правят се взаимни посещения, поставят се пиеси в театрите, а от юли 1943 г. дори Радио Загреб излъчва два пъти месечно едночасова програма на български език. Заради българската колония в Загреб (студенти, градинари и т. н.) се разрешава провеждането на служби в православната черква на града. В София пристига Иво Балентович като дописник на „Хърватски народ", който започва да изпраща в НХД редовни дописки и сведения за България. Хърватският печат играе голяма роля за популяризиране на българо-хърватските отношения[69].

Хърватската политика спрямо България личи и в подписването на търговска спогодба на 25 септември 1941 г. и спогодба за стокообмена и плащанията между двете страни. Така те си признават правото на най-облагодетелствана нация по отношение на търговия, индустрия и корабоплаване. Стопанската спогодба се подновява неколкократно в периода 1941–1945 г. Подписва се и Конвенция за уреждане на взаимната правна защита и за съдебна помощ в областта на гражданското и търговското право, която е първата по рода си, сключена от НХД с друга държава. Сключва се и договор за екстрадиция и съдебна помощ по наказателни дела[70]. Младежките организации също поддържат тесни отношения, особено „Бранник" и „Хърватска младеж". Като шеф на „Хърватска младеж" Иван Оршанич пристига на посещение в София през юли–август 1943 г. Налице са контакти и между студентски групи и дружества. През лятото на 1944 г. хърватското правителство изразява готовност за постигане на споразумение с България по издръжката на българските студенти в Загреб[71].

От края на 1943 г. обаче отношенията между НХД и България се охлаждат. Във връзка с мисията на Нойбахер се променя германската политика в региона. Райхът вече иска да се неутрализират етническите конфликти на Балканите и под

[69] HN, No 710, 17.IV.1943; No 875, 3.XI.1943; ПЧП, № 146, 8.VII.1942, л. 9; *Кочанков*, Н. Независимата..., с. 86.

[70] АМВнР, папка7, оп. 4, а. е. 238, л. 7; ПЧП, № 153, 16.VII.1942, л. 11–12; № 201, 10.IX. 1942, л. 10; *Кочанков, Н.* Независимата..., с. 104, 296.

[71] АМВнР, папка40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 119; ЦДА, КМФ 23, Инв. № 727/2, л. 3.

негов натиск отношенията на България с НХД стават все по-спорадични и се ограничават само на дипломатическо ниво[72].

Туширането на напрежението в хърватско-унгарските отношения по време на Втората световна война и демонстрираните симпатии към Словакия, Румъния и България зависят, разбира се, от общата политика, провеждана от силите на Оста. Същевременно усташите се опитват да защитят, доколкото могат, националните интереси на своя народ. Затова те си позволяват да проявяват известна твърдост и неотстъпчивост в териториалните спорове с унгарците, въпреки съветите за помиряване и взаимно разбирателство, които идват от Берлин. Със Словакия, Румъния и България хърватите нямат общи граници, следователно нямат и национални конфликти и противоречия. Това само по себе си означава, че няма разминаване между пропагандираното съюзничество и истинското отношение на усташкия режим към тези страни и техните народи. Усташите се опитват да използват тяхното благоразположение за възпиране на унгарския и италианския натиск, но не постигат сериозни успехи в тази насока. Най-близки отношения те установяват с българските си съюзници поради общите антисръбски настроения в двете страни. Хърватските националисти се опитват да активизират максимално тези отношения, но срещат известна резервираност и умереност от българска страна, което не позволява да се стигне до общи антисръбски действия и изяви в хода на войната.

[72] При това те стават все по-трудни и заради влошените комуникации и крайно тежката ситуация в региона. Последното донесение, прието в МВнР от Загреб, е от 5 август 1944 г. (Вж. АМВнР, папка 40, оп. 1аП, а. е. 589, л. 154–155; *Кочанков, Н.* Независимата..., 241–242, 297–299.)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По време на Втората световна война Югославия е окупирана от Германия и Италия. С тяхна подкрепа върху една част от територията ѝ е образувана Независимата хърватска държава. Властта в нея е поверена на крайнонационалистическата усташка организация, оглавявана от Анте Павелич. С това в политическия живот на страната надделява сепаратистката линия в хърватския национализъм, въпреки нейната слаба социална опора.

В междувоенния период и по време на Втората световна война усташкото движение е крайно националистическо, чиято идеология и политическа програма са изключително заимствани от „чистия" хърватски национализъм на XIX в. Сърцевина на усташката идеология е национализмът с неговите ранномодерни характеристики и някои по-късни модификации. Макар и първоначално да издига една справедлива идея, основаваща се на историческото право на хърватския народ да има своя собствена национална държава, хърватското националистическо движение постепенно попада в обсега на влиянието на фашизма и нацизма, които през 30-те и 40-те години са „модерни" и разпространени политически идеологии в Европа. Усташите се опитват да „модернизират" традиционния хърватски национализъм, като привнасят в него някои крайно националистически идеи от „модерния" десен тоталитаризъм на XX в. На практика обаче така те компрометират справедливите си национални искания.

Преди всичко усташката идеология съдържа концепцията за националната независимост, която се свежда до разрушаването на Югославия и създаването на отделна хърватска държава на национален принцип. С германска помощ тя се реализира на 10 април 1941 г. Другата важна идея в усташкия

национализъм е постигане обединението на политически разпокъсаната хърватска нация. Тази задача обаче не може да се реши в началната фаза на войната. И след април 1941 г. хърватските етнически и исторически земи остават разпокъсани. Затова интеграцията и консолидацията им става една от основните задачи на усташката национална политика по време на войната.

С образуването на НХД хърватският национален въпрос не е цялостно решен. Хърватия, по подобие на Югославия, се оказва една многонационална държава, в която хърватите са едва половината от населението на страната. Чрез терор усташите се опитват да „хомогенизират" хърватските земи и да ги прочистят от сърби, евреи и цигани. Те формират и пропагандират крайно националистическа идеология, чиито цели далеч надхвърлят постигането на независимостта и обединението, и преминават в сферата на националното прочистване, ликвидирането на националните малцинства и териториалната експанзия извън етническите граници на хърватската нация (идеята за етнически чиста „Велика Хърватия").

Усташите се опитват да решат хърватския национален въпрос радикално. Това, с което те не искат да се съобразят, е фактът, че регионът е смесица от различни народи, които живеят заедно, но оказват съпротива на всеки опит за асимилация или амалгама. Той е регион на културно и национално разнообразие. И тъй като в НХД има големи малцинства, то съвсем нереалистичен е стремежът на усташите да създадат етнически хомогенна хърватска държава. Те не схващат, че не трябва и не може да се противопоставят сърби и хървати, които от векове населяват едни и същи територии.

Военната ситуация в Хърватия през 1941–1945 г. обаче създава условия за експлозия на акумулираните с течение на векове етнически и религиозни противоречия между хървати и сърби. Конфликтът между тях прераства в безскрупулна националистическа война, при която и двете страни водят борба „на живот и смърт" една срещу друга. Именно на най-спорната между тях територия – Босна и Херцеговина, двете религиозно-етнически общности развихрят националните си страсти с най-голямо ожесточение.

Гражданската война в НХД се инспирира от крайните хърватски и сръбски националисти, и по-конкретно – от усташите и четниците. И в хърватската, и в сръбската преса се води истинска пропагандна война, за да се възбуди омраза сред сънародниците към „вражеския народ". Усташите са онази политическа сила, която хвърля хърватите в „отмъстителен поход" срещу сърбите и извършва масови репресии спрямо тях. Провежданите терористични акции от сръбските четници обаче са не по-малко жестоки и водят до избиването на хиляди хървати и мюсюлмани и до „прочистване" на цели региони. И усташите, и четниците се опитват да се възползват от световния военен конфликт, за да реализират своите крайни националистически програми.

Остротата на „сръбския въпрос" в НХД се поражда от обстоятелството, че сръбското малцинство е близо една трета от населението на страната (над 2 млн. души) и е мнозинство в някои от смесените региони на Босна и Херцеговина. За да осигурят числен превес на хърватския национален елемент в НХД, усташите обявяват мюсюлманите за „най-чисти хървати". Разбира се, това те правят и по тактически съображения – нуждаят се от мюсюлманското съдействие в борбата срещу огромното сръбско малцинство в страната. Антисърбизмът е изцяло местно явление и се явява сърцевината на усташкия национализъм. Усташката програма за „решаване" на проблема със сръбското население в НХД е твърде драстична и включва изселване на една част от него в Сърбия, покатоличване (всъщност асимилиране) на друга част и физическо ликвидиране на трета, т. е. на онези лица, които проявяват упоритост в запазването на сръбското си национално съзнание.

Антисръбската политика на усташките управници след 10 април 1941 г. е преди всичко реакция и отмъщение за преживения от техния народ национален гнет в довоенна Югославия. Те не разбират, че виновни за потисничеството на хърватите в междувоенния период са не сърбите вътре в Хърватия, а политическият елит в Сърбия, който крои планове за създаване на „Велика Сърбия" и има конкретен принос в разпалване на гражданската война на хърватска територия през 1941–

1945 г. Усташите пренебрегват факта, че сърбите в НХД нямат друга родина освен Хърватия и макар и да не могат да претендират за своя национална държава, имат право на национална самобитност. За тях е трудно да приемат, че единственият начин да се реши трайно и справедливо сръбският въпрос в Хърватия не е отнемането гражданските права на сърбите и системното им и масово ликвидиране, а гарантирането на тези права и предоставянето на сръбското малцинство в НХД на известна културна автономия и местно териториално самоуправление. Само тогава то би приело хърватската държава като своя и би се държало лоялно към нея. Вместо това обаче, усташките националисти възприемат политиката на терор и геноцид спрямо сръбското население и предизвикват истинска националистическа война в страната.

Облик на усташката национална политика срещу различните етнически групи, населяващи НХД, дава политиката на терор не само срещу сърби, но и спрямо евреи и цигани. Под влияние на нацистката и фашистката идеология и под натиска на своите покровители в Германия и Италия усташките управници възприемат и налагат широко в НХД антисемитизма и расизма.

Антисемитизмът на усташите не е напълно привнесено отвън явление – той има своите корени в страната (като елемент в крайния хърватски национализъм още от XIX в.). В своята идеология и практика правашите обаче не отделят сериозно внимание на еврейския въпрос, тъй като той не стои на дневен ред в южнославянските земи.

Еврейският въпрос не е основен и за усташите. За тях няколкото десетки хиляди евреи в страната, които не играят съществена роля в икономическия, политическия и културния й живот, не представляват сериозна опасност за хърватските национални интереси. След създаването на НХД усташите обаче не пропускат случай да демонстрират лоялност и верноподаничество към своите германски покровители и активно им сътрудничат в Холокоста на своя територия. Това не се прави поради някакъв дълбоко вкоренен антисемитизъм, а е чисто конюнктурно политическо явление. Усташите не идват на власт с програма за тотално ликвидиране на евреите, но

предпочитат „да жертват“ незначителното еврейско малцинство в страната в името на получаване доверието на нацистките управляващи кръгове.

Всичко това дава основание да се заключи, че усташите заимстват антисемитизма и расизма не толкова от традиционния хърватски национализъм, колкото от идеологията на националсоциализма. Самият факт, че антисемитизмът не играе съществена роля в усташката програма и практика до 1941 г., показва, че развихрянето му през военния период се дължи на външния фактор. Има много документи, които доказват, че подтикът за антиеврейските ексцесии в НХД идва от Берлин, който на практика се разпорежда във вътрешнополитическия живот на страната. При това германците се оказват и преки участници в организирането и изпълнението на геноцида над евреите в Хърватия. Германските полицейски власти (главно гестапо) поемат контрола над него̀. Някои от евреите са залавяни направо от нацистите и са депортирани извън територията на НХД – най-вече в германски концентрационни лагери.

Жертва на терора стават хиляди сърби, евреи и цигани, срещу които се прилага истинска политика на геноцид – без прецедент в най-новата история на Хърватия. С организацията на концентрационни лагери, с масовите жестокости и убийства усташите дискредитират и компрометират идеята за хърватската независимост и държавност в морален аспект. Тяхната крайна национална политика води до засилване на съпротивителното движение в Хърватия (четническо и партизанско), както и нарастване на зависимостта ѝ от силите на Оста.

С течение на времето ситуацията в НХД става все по-неблагоприятна за правителството. То загубва и малката самостоятелност по отношение на Германия и Италия, каквато първоначално има. Усташите не успяват да консолидират страната си, която с годините изглежда все по-малко „независима“ и все по-малко „държава“. Четническото и партизанското движение се разраства постоянно и поставят под свой контрол все по-големи освободени от тях територии, които на практика се отцепват от Хърватия. Босна и Херцеговина се оказват най-размирните земи в границите на НХД, където се

сблъскват въоръжените групировки на всички основни участници във военния конфликт на територията на бивша Югославия: усташи, четници, партизани, германски и италиански военни части. Голяма част от сръбското и мюсюлманското население, особено през последните години на войната, се присъединява към четническите и партизанските редове. Настъпва пропукване на хърватско-мюсюлманското политическо сътрудничество. Проявява се вече открито недоволството на мюсюлманското население от неспособността на правителството да възпре четническите изстъпления над него в Босна и Херцеговина.

Хърватските националисти получават огромни територии за своята държава, но не успяват да овладеят положението там и твърде скоро големи части от тях са поставени под чужд военен и административен контрол. Въпреки че НХД се простира до р. Дрина, през последните години на своето управление усташите не упражняват реална власт извън гр. Загреб и околностите му. Така Босна и Херцеговина се оказват регионът, който е най-слабо свързан със същинска Хърватия и по-късно твърде лесно се отцепва и се обособява като отделна федеративна единица в нова Югославия.

Между хървати, сърби и мюсюлмани в НХД се стига до жестока национална гражданска война, при която и трите етнически общности се избиват по неразбираем за цивилизования свят начин. Етнически смесените региони се превръщат в постоянно полесражение. Действайки в името на защитата на нацията и вярата, основните етнически групи водят „свещена война“ една срещу друга, в която се опитват да изтребят населението от останалите националности и религии. Резултатът от всичко това е раздухването на крайния национализъм и шовинизъм, които не оставят никаква надежда за помирение между воюващите страни. Усташите насочват политическата си енергия изцяло в деструктивна насока – към ликвидиране на своите национални и политически противници. Главни жертви на терора в Хърватия са не толкова опонентите на режима, колкото мирните, невинни и незащитени граждани от всички етнически групи.

Политиката на терор и геноцид води до разрушаване на

обществения ред и сигурност, ангажира огромни материални и човешки ресурси, от които НХД се нуждае в хода на войната и заплашва самото ѝ съществуване. Страната изпада в състояние на пълен хаос и дълбока национална, политическа, социална и икономическа криза. Хърватските националисти се оказват политически неподготвени и неспособни да управляват своята собствена държава. Те запазват властта в свои ръце цели четири години благодарение на помощта на германските военни сили. НХД се крепи единствено на външната помощ и именно това води до краха ѝ в края на войната – едновременно с германската капитулация.

Усташите идват на власт, за да реализират идеята за правото на хърватската нация да има своя самостоятелна и независима държава. С крайната си бруталност и всекидневни кървави ексцесии те обаче я компрометират тотално. Опитът на група въоръжени екстремисти да възстановят миналата слава и средновековните териториални граници на Хърватия не води до нищо друго, освен до жестока гражданска война. Неслучайно управлението на усташите е преценено от Нюрнбергския трибунал като „военно престъпление".

При хърватските националисти се откриват редица заемки от фашистката и нацистката идеология и практика, но те не са напълно копирани и прилагани. Безспорно е, че в усташката идеологическа система са налице редица преки фашистки или нацистки влияния (като антисемитизма и расизма), но като цяло в нея преобладава духът на правашкия национализъм. В усташката практика, особено по отношение на методите и средствата на борба (най-вече – държавният терор), заемките са още по-големи, но те също не са прецедент в историята на балканските страни. Затова усташкият режим през 1941–1945 г. не бива да се причислява автоматично към фашистката политическа система, както се прави десетилетия наред в историческата литература. По-скоро той има всички черти на един крайно националистически режим, принадлежащ към авторитарните политически системи в Европа през 30-те и 40-те години на века. В НХД липсва масова политическа подкрепа на режима, а властта е съсредоточена в ръцете на усташкия лидер Анте Павелич и една малка група от негови

съидейници и сподвижници, които налагат открита диктатура в страната. В нея се прилага изключително законодателство, което води до масови репресии и преследване на цели етнически, религиозни и социални групи от населението.

Всъщност обвиненията към усташкия режим във фашизъм или нацизъм най-често са продиктувани от тясната му външнополитическа обвързаност с Италия и Германия, която обаче на практика няма алтернатива. Държавите от Оста не са съюзници „по избор", а единствените възможни съюзници, на които хърватите могат да разчитат по време на войната. Макар и водени от свои собствени съображения и интереси, през 1941 г. Германия и Италия подкрепят и спомагат за реализирането на идеята за Независима хърватска държава. Самото създаване на тази държава през април 1941 г. става в резултат на военната им интервенция в Югославия. Германските войски са тези, които навлизат в Загреб и поставят усташите на власт. И въпреки че последните разпространяват тезата, че НХД е създадена в резултат на хърватската „национална революция" от април 1941 г., истината е, че тя се основава по волята на Хитлер и Мусолини. Именно Германия и Италия определят границите на НХД и ѝ осигуряват известно международно признание. Новата хърватска държава обвързва много тясно съдбата си със силите на Оста – тя може да съществува само при победата им в световния военен конфликт и само в рамките на установения от Хитлер „нов ред" в Европа.

На хърватска земя през април 1941 г. се сблъскват три различни чужди интереса: италиански, германски и унгарски. Образуването на НХД временно се оказва взаимно приемливо териториално решение за трите заинтересовани страни. При участието си във войната усташите обаче ни най-малко не са ръководени от желанието да помагат за осъществяване на военните цели на Оста, а искат да реализират изконното право на хърватския народ да има своя собствена държава. Оста е тази, която признава това право на хърватите, което става по стечение на военните обстоятелства.

Усташкото движение получава помощ от Италия, но на твърде висока цена. Според Римските договори, в отговор на

италианското признаване на Павелич като Поглавник на новата държава, той е принуден да отстъпи на Италия управлението на почти всички хърватски острови и голяма част от Далмация, както и да приеме италианския принц Аймоне от Сполето за крал на Хърватия. Всичко това превръща страната в нежизнеспособен организъм, което напълно отговаря на плановете на Мусолини. И ако италианският диктатор не успява да установи протекторат над цялата НХД, то е, защото от момента на своето създаване тя е силно обвързана със своя германски съюзник. След септември 1943 г. Третият райх слага ръка върху адриатическия бряг и превръща Павелич в свое послушно оръдие. От своя страна, още в началото на войната Унгария анексира Бачка, Бараня, Прекомурието и Междумурието. Така борбата на хърватите от междувоенния период за постигане на истинска национална независимост и за обединение на разпокъсаните хърватски земи в едно държавно тяло завършва с провал. Усташите са принудени от обстоятелствата да направят сериозни компромиси с хърватския национален идеал. Те нямат друга алтернатива, освен да приемат откъсването на големи части от хърватската етническа територия в полза на своите съседи съюзници, както и налагането на общ германско-италиански кондоминиум в страната (две окупационни зони – германска и италианска). Така усташите, които са най-изявените хърватски националисти, се подчиняват на чужди, външни сили и са изправени пред опасността техните земи да останат под италианска и германска окупация.

За да осъществят своя контрол над НХД, германците и италианците са готови да подкрепят вътрешната политика на Павелич, но само дотолкова, доколкото той дава постоянни доказателства, че е техен доверен и лоялен съюзник. Срещу послушание и подчинение Павелич си запазва позицията на лидер на една фиктивна държава. Политиката му е напълно зависима от волята и желанията на Хитлер и Мусолини. Именно в доброволното приемане на чуждия диктат и воля се крие най-голямото национално отстъпление на усташите. Те, които претендират, че са най-големите хърватски националисти и защитници на „свободата и независимостта“, безпрекословно изпълняват наложените им от Берлин и Рим заповеди,

приемат много унизителни условия за своята страна и се превръщат в „маши“ в ръцете на чужди, външни сили.

Хърватските националисти искат да създадат независима и силна държава, но се оказва, че тяхната НХД е марионетъчно формирование, балкански сателит на нацистка Германия, който няма самостоятелна външна политика. Нейните граници са твърде далеч от представата за „Велика Хърватия“ и нейната „независимост“ и „свобода“ не са нищо друго освен фикция. Страната фактически е окупирана от германската и италианската армия, които е принудена да издържа на своя територия.. Италианските военни части на юг все повече разширяват своята територия, а на север Германия постоянно увеличава военните си контингенти. Политиката на Оста и подчиняването на хърватската икономика на чужди интереси предизвикват перманентна криза в НХД и ликвидират дори илюзията за нейния суверенитет. Всичко това показва, че усташите не упражняват реална политическа власт в страната и че са лишени от свобода на действие (освен в сферата на терористичната си политика). Павелич не постига истинска независимост за страната, въпреки че успява да я създаде като отделна от Сърбия държава.

Усташите нямат солидна политическа или социална база в НХД. Те са поставени на власт от Германия и Италия и съвсем естествено трябва да следват техните диктати. Те не играят никаква самостоятелна роля на европейската политическа сцена. Усташкото правителство изпада в абсурдната ситуация да няма реална власт в собствената си страна. Изобщо в условията на германско-италианска окупация, под името „Независима хърватска държава“, страната изживява тежък период от своето историческо развитие.

Именно тясното обвързване със силите на Оста, за които от 1943 г. е все по-ясно, че губят войната, и крайностите в националната политика на усташкия режим отблъскват населението от него. Кръгът от привържениците на крайния национализъм в Хърватия е доста ограничен, въпреки че хората, които симпатизират на идеята за независима хърватска държава, са много. През април 1941 г. повечето хървати посрещат разгрома на Югославия като освобождение, а създаването на

НХД – с въодушевление. Те искрено вярват, че на 10 април най-сетне са се сдобили с така желаната независимост. Но твърде скоро се разочароват от политиката на „съюзниците“ Германия и Италия, които нямат ни най-малкото намерение да защитават интегритета и независимостта на Хърватия.

Твърде дискусионен в историографията е въпросът за държавнополитическия статут на НХД – дали е „марионетъчно творение“, италиански или германски „протекторат“, „васал“, „сателит“, италианско-германски „кондоминиум“ или „окупирана“ от Германия и Италия територия. Трудността при отговора на този въпрос идва от пълната неяснота в литературата, която пък се поражда от обстоятелството, че през четирите военни години този статут се променя и еволюира.

В резултат на италианско-германските предвоенни споразумения за разделяне на Европа на сфери на влияние усташко-италианските Римски договори от май 1941 г. превръщат НХД в италиански протекторат. Още в началото на войната обаче Германия активизира своята политика в Югоизточна Европа и започва подмолно да подкопава италианските позиции там. На практика властта над Хърватия се поделя между Третия райх и Италия под формата на кондоминиум, след като страната е разделена на две окупационни зони с демаркационна линия. С течение на времето обаче германският натиск е засилва и НХД изпада във все по-голяма политическа, военна и икономическа зависимост от Райха. След италианската капитулация през септември 1943 г. предишната ограничена „независимост“, която Хърватия има благодарение на италианско-германското съперничество, вече изчезва. Германският контрол върху страната става абсолютен и неограничен. Тя се превръща в един от най-зависимите нацистки сателити в Европа (заедно със Словакия) – за разлика от Румъния, Унгария и България, които, като съюзници на Германия, се радват на значително повече независимост в политиката си. Хърватия няма шанса да бъде независима държава през целия военен период. Така се оказва, че създадената от усташкия режим Независима хърватска държава не е това, което хърватите са очаквали и желали. Това много бързо стеснява кръга на поддръжниците на усташкото управление. То не се ползва

с популярност и е лишено от масова подкрепа вътре в страната. Не само всички преследвани малцинства (сърби, евреи и цигани), но също и много хървати и мюсюлмани не одобряват усташката политика и преминават в редиците на нейната опозиция.

Съдбата на Хърватия се решава от великите сили – тя е не само създадена, но и разрушена от тях, тъй като сред тях няма такива, които да имат интерес от запазването ѝ. Страните от антихитлеристката коалиция по принцип са против хърватската държава. За никого не е тайна още от началото на войната, че ако те победят, НХД отново ще загуби независимостта си. Повече от ясно е, че те подкрепят стремежа на сърбите да създадат нова Югославия. Усташите не схващат, че и при победа за Оста НХД също би изчезнала от политическата карта на Европа – или Италия ще я анексира, или Германия ще я окупира, или територията ѝ ще бъде разпокъсана и поделена между двата съюзника. Няма съмнение, че при победа за Оста Италия ще се опита да превърне НХД в свой протекторат (подобно на Албания), а може би и формална част от своята „империя“. Въпреки че първоначално декларира липса на териториални претенции към хърватските земи, впоследствие Германия променя позицията си. Това тя открито показва през септември 1943 г. Фактът, че германците запазват части от Далмация за себе си, а е и налице обща граница между Хърватия и Райха, подсказва, че рано или късно Германия ще поиска да анексира Хърватия и така да получи излаз на Адриатика.

Нито силите на Оста, нито тези от антихитлеристката коалиция планират след края на войната да запазят Хърватия като независима държава. Излиза, че тя е обречена – и в двата случая след завършването на военните действия ще бъде ликвидирана. На практика така и става – с края на войната идва и неминуемият крах на Независимата хърватска държава. Тя изчезва от политическата карта на Европа, а Югославия се възстановява под формата на федерация.

Така във Втората световна война хърватските национални идеали нямат шанс за реализация. Усташите се оказват исторически обречени в усилията си да осъществят вековните

стремления на своя народ за свобода и независимост. През 1945 г. те губят не само политическата власт, но и историческия шанс на хърватския народ да има своя собствена държава, използвайки превратните събития по време на световния военен конфликт. Югославската комунистическа партия се възползва от новата военнополитическа ситуация, за да осъществи своя отколешен идеал – създаването на нова, федеративна Югославия. Комунистите печелят не само защото имат подкрепата на победителите във войната, но и защото югославската идея успява да привлече много привърженици – из средата на всички националности, населяващи южнославянските земи, които са твърде изтощени от продължилата няколко години гражданска война. Така се стига до положението, когато комунистите предлагат по-приемливо решение на националния въпрос, отколкото хърватските и сръбските националисти. През 1945 г. Хърватия губи своята кратковременна, макар и фиктивна държавна независимост и е принудена да се присъедини към нова Югославия като федеративна единица. Ескалирането на хърватския и сръбския национализъм през 1941–1945 г. обаче довежда до създаването на такава реална пропаст между хървати и сърби, която впоследствие и Югославската федерация не може да запълни в следвоенния период, а по-късно е предпоставка и за новия кървав военен сблъсък на Балканите през 90-те години.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ИЗТОЧНИЦИ

1. Архивни материали

Архив на Министерството на външните работи (АМВнР)
дело 1, оп. 10 П, а. е. 8а
папка 7, оп. 4, а. е. 238
папка 40, оп.1аП, а. е. 589

Централен държавен архив (ЦДА)
Ф. 176 – Министерство на външните работи и изповеданията
Ф. 264 – Българско-хърватско дружество
Ф. 394 – Българската легация в Загреб (1942–1944)
Ф. 1931 (личен) – Васил Коцев Сеизов
Ф. 1464 (личен) – Йордан Стоименов Мечкаров
Ф. 1945 (личен) – Иван Михайлов
КМФ 23 (микрофилм от АН, NDH, MVP)

Arhiv Hrvatske, Zagreb (AH)
f. 211 – Hrvatski državni sabor Nezavisine države Hrvatske – Zagreb (1942–1945)
f. 218 – Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja. Odjel za bogoštovlje – Zgreb (1941–1945)
f. 227 – Ministarstvo vanjskih poslova – Zagreb (1941–1945)
f. 228 – Poslanstvo NDH – Berlin (1941–1945)
f. 232 – Poslanstvo NDH – Rim (1941–1944)
f. 233 – Ministarstvo vanjskih poslova – Zagreb (1941–1943)
f. 248 – Ustaška nadzorna služba – Zagreb (1941–1945)
f. 249 – "Ustaša". Hrvatski oslobodilački pokret – Zagreb (1941–1945)
f. 250 – Ustaška vojnica – Zagreb (1941–1945)
f. 252 – Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek – Zagreb (1941-1942)

National Archives and Record Administration, Washington, D. C. (NARA)
Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia 1930–1944, M. 1203, Decimal File 860H
Records Group (RG) 59, General Records of the Department of State, Central Decimal File, Period 1940–1944, Decimal 860H
RG 165, Records of US Intelligence Agencies. Records of the War

Department General and Special Staffs. G–2 Regional File, International Relations, Croatia, 19 RAY Box
RG 226, Records of the Office of Stratgic Services, Entry 92, Box 129, Folder 34
RG 319, Records of the Army Staff. Army-Intelligence Project, Decimal FIle 1941–1945, Entry 47, Box 1067A, Box 1070, Box 1608
Office of Strategic Services (OSS). State Department Intelligence and Research Reports, Part IV, Germany and Its Occupied Territories during World War II

2. Периодични издания

Hrvatska revija (1941–1945).
Hrvatska smotra (1941–1945).
Hrvatska straša (1941–1943).
Hrvatski glas (1941).
Hrvatski narod (1939–1940; 1941–1945).
Katolički list (1941–1945).
Katolički tjednik (1941).
Narodne novine (1941–1945).
Nedelja. Tjednik za katolički rad, socijalni život i prosvjetu (1940–1941).
Nezavisina država Hrvatska (1941–1942).
Ustaša (1941).

3. Публикувани документи и материали

Преглед на чуждия печат (ПЧП). Издание на МВнР, Дирекция на печата.
Boban, L. Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Z., 1985.
Boban, L. Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vladae 1941–1943. T. 1–2. Z., 1987, 1988.
Dedijer, V., A. Miletić. Genocid nad muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenta i svjedočenja. Sarajevo, 1990.
Dedijer, V. Vatikan i Jasenovac. Dokumenti. New York, 1992.
Documenti o protunarodom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera. Z., 1946.
Foreign Relations of the US. Edition of Department of State. T. 2–3, 1941, 1942.
Jareb, J. Publikacije dombransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929–1944. – ČSP, god. 26, I dio – No 2, 241–255; II dio – No 3, 413 – 426.
Krizman, B. Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu. Z., 1952.
Krizman, B. Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Documenti. Z., 1981.

Lorković, M. Govor ministra Mladena Lorkovioća pred Saborom. Međunarodni politički položaj Hrvatske. Z., 1942.
Lorković, M. Odmentnička zvjerstva i pustošenja u NDH. Govor Mladena Lorkovića prilikom predaje "Sive knije" inozemnoj javnosti na dan 16.I.1943. Z., 1943.
Memorandum Presented to His Majesty, Craz Boris of Bulgaria by the Croatian National Representation for the Independence of Croatia, Pittsburgh, Pennsylvania, 25.V.1939.
Međunarodni ugovori NDH 1941. Ministarstvo vanjskih poslova NDH. Z., 1941, 1942.
Miletić, A. Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Documenta. Knj. 1–3. Beograd, 1986, 1987.
Načela hrvatskog ustaškog pokreta. Knj. 1–2, 1944, 1945.
Parlamentarni govori i izjave Dra Ante Pavelića, hrvatskog narodnog zastupnika. Z., 1928.
Petranović, B., M. Žečević. Jugoslovenski federalism. Ideje i stavnost. Tematska zbirka documenta. Knj. 1–2. Beograd, 1986, 1987.
Petranović, B. Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka documenta. Beograd, 1988.
Poglavnik govori. Z., 1941.
Poglavnik Nezavisne države Hrvatske Dr Ante Pavelić svome narodu. Govori. Sv. 2. Karlovac, 1942.
Poglavnik Saboru i narodu. Govor na završnoj saborskoj sjednici, 28.II.1942. Z., 1942.
Poglavnikovi govori, izjave i članici prije oldlaska u tuđini (prikupio: Mijo Bzik). Z., 1942.
Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača. Beograd, 1946.
Sinovčić, M. N. D. H. u svietlu dokumenata. Buenos Aires, 1950.
Ustaška misao. Poglavnikovi govori 12.X.1941–12.IV.1942. Z., 1942.
Zbornik documenta i podatka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. T. 4. Knj. 2. Beograd, 1951.
Zbornik documenta i podatka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. T. 12. Knj. 1. Documenti Nemačkog Rajha 1941. Beograd, 1973.

4. Мемоарна и публицистична литература

Богдан, И. Д-ръ Анте Павеличъ разреши хърватския въпросъ. С., 1943.
Дошен, М. Нашият съюз с македоските българи и за какво се борим ние, хърватите. С., 1934.
Казасов, Д. Днешна Югославия. С., 1938.
Савов, Г. Хърватско. С., 1993.
Сиезов, В. Хърватският въпрос. С., 1939.

Department General and Special Staffs. G–2 Regional File, International Relations, Croatia, 19 RAY Box
RG 226, Records of the Office of Stratgic Services, Entry 92, Box 129, Folder 34
RG 319, Records of the Army Staff. Army-Intelligence Project, Decimal FIle 1941–1945, Entry 47, Box 1067A, Box 1070, Box 1608
Office of Strategic Services (OSS). State Department Intelligence and Research Reports, Part IV, Germany and Its Occupied Territories during World War II

2. Периодични издания

Hrvatska revija (1941–1945).
Hrvatska smotra (1941–1945).
Hrvatska straša (1941–1943).
Hrvatski glas (1941).
Hrvatski narod (1939–1940; 1941–1945).
Katolički list (1941–1945).
Katolički tjednik (1941).
Narodne novine (1941–1945).
Nedelja. Tjednik za katolički rad, socijalni život i prosvjetu (1940–1941).
Nezavisina država Hrvatska (1941–1942).
Ustaša (1941).

3. Публикувани документи и материали

Преглед на чуждия печат (ПЧП). Издание на МВнР, Дирекция на печата.
Boban, L. Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Z., 1985.
Boban, L. Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vladae 1941–1943. T. 1–2. Z., 1987, 1988.
Dedijer, V., A. Miletić. Genocid nad muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenta i svjedočenja. Sarajevo, 1990.
Dedijer, V. Vatikan i Jasenovac. Dokumenti. New York, 1992.
Documenti o protunarodom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera. Z., 1946.
Foreign Relations of the US. Edition of Department of State. T. 2–3, 1941, 1942.
Jareb, J. Publikacije dombransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929–1944. – ČSP, god. 26, I dio – No 2, 241–255; II dio – No 3, 413 – 426.
Krizman, B. Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu. Z., 1952.
Krizman, B. Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Documenti. Z., 1981.

Lorković, M. Govor ministra Mladena Lorkovioća pred Saborom. Međunarodni politički položaj Hrvatske. Z., 1942.
Lorković, M. Odmentnička zvjerstva i pustošenja u NDH. Govor Mladena Lorkovića prilikom predaje "Sive knije" inozemnoj javnosti na dan 16.I.1943. Z., 1943.
Memorandum Presented to His Majesty, Craz Boris of Bulgaria by the Croatian National Representation for the Independence of Croatia, Pittsburgh, Pennsylvania, 25.V.1939.
Međunarodni ugovori NDH 1941. Ministarstvo vanjskih poslova NDH. Z., 1941, 1942.
Miletić, A. Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Documenta. Knj. 1–3. Beograd, 1986, 1987.
Načela hrvatskog ustaškog pokreta. Knj. 1–2, 1944, 1945.
Parlamentarni govori i izjave Dra Ante Pavelića, hrvatskog narodnog zastupnika. Z., 1928.
Petranović, B., M. Žečević. Jugoslovenski federalism. Ideje i stavnost. Tematska zbirka documenta. Knj. 1–2. Beograd, 1986, 1987.
Petranović, B. Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka documenta. Beograd, 1988.
Poglavnik govori. Z., 1941.
Poglavnik Nezavisne države Hrvatske Dr Ante Pavelić svome narodu. Govori. Sv. 2. Karlovac, 1942.
Poglavnik Saboru i narodu. Govor na završnoj saborskoj sjednici, 28.II.1942. Z., 1942.
Poglavnikovi govori, izjave i članici prije oldlaska u tudini (prikupio: Mijo Bzik). Z., 1942.
Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača. Beograd, 1946.
Sinovčić, M. N. D. H. u svietlu dokumenata. Buenos Aires, 1950.
Ustaška misao. Poglavnikovi govori 12.X.1941–12.IV.1942. Z., 1942.
Zbornik documenta i podatka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. T. 4. Knj. 2. Beograd, 1951.
Zbornik documenta i podatka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. T. 12. Knj. 1. Documenti Nemačkog Rajha 1941. Beograd, 1973.

4. Мемоарна и публицистична литература

Богдан, И. Д-ръ Анте Павеличъ разреши хърватския въпросъ. С., 1943.
Дошен, М. Нашият съюз с македоските българи и за какво се борим ние, хърватите. С., 1934.
Казасов, Д. Днешна Югославия. С., 1938.
Савов, Г. Хърватско. С., 1993.
Сиезов, В. Хърватският въпрос. С., 1939.

Ante Starčević. Z., 1942.
Balentović, I. General je nestao prvi... Knija o uzrocima sloma bivše države. Z., 1942.
Balentović, I. Crna legija. Z., 1942.
Bogdan, I. Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje. Z., 1942.
Budak, M. Hrvatski narod i borbi za samostalnu i nezavisnu Hrvatsku državu. 1934.
Budak, M. Jugoslavija. Srbska podvala. Madrid, 1969.
Budak, M. Pjesnik i mučenik Hrvatske. Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja (1889–1989). (Uredio Vinko Nikolać), Barcelona–München, 1990.
Busuladžić, M. Odnos Muslimana prema Nemuslimana. – Glasnik Islamske vjerske zajednice NDH. T. 13, 4–5.
Bzik, M. Ustška borba. Od prvih dana ustaškog rada do poglavnikova odlaska u emigracije. Poćeci i bit Ustaškoga pokreta. Z., 1942.
Bzik, M. Ustaška pobjeda. Z., 1942.
Bzik, M. Ustaški pogledi (1928–1944). Z., 1944.
Ciano, G. Ciano's Hidden Diary 1939–1943. New York, 1952.
Crljen, D. Našela hrvatskog ustaškog pokreta. Z., 1942.
Draganović. K. Hrvati i Herceg-Bosna. Sarajevo, 1940.
Horvat, J. Ante Srarčević. Kulturno-povijesna slika. Z., 1940.
Kovačić, M. Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost. Uspomene jednog novinara. München–Barcelona, 1970.
"Krv je progovorila" ... Rasprave i članici o podrietu i životu Hrvata islamske vjere. Sarajevo, 1942.
Lorković, B. Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske. Z., 1942.
Lorković, M. Narod i zemlja Hrvata. Z., 1939.
Maček, V. In the Struggle for Freedom. New York, 1957.
Maclean, F. Eastern Approaches. London, 1949.
Maclean, F. Disputed Barricade. London, 1957.
Mandić, D. Etnička povijest Bosne i Hercegovine. Rim, 1967.
Mandić, D. Hrvati i srbi. Dva stara različita naroda. München–Barcelona, 1971.
Mandić, D. Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnosti (svezak I od Sabrana djela Dr Dominika Mandića). Chicago–Rim, 1973.
Masucci, G. Misija u Hrvatskoj 1941–1946. Madrid, 1967.
Mešrović, I. Uspomene na političke ljude i događaje. Buenos Aires, 1961; Z., 1969; Z., 1992.
Muggeridge, M. Ciano's Diary 1939–1943. London, 1947.
Odmetnička zvjerstva i pustošenja u NDH u prvim mjesecima života hrvatske narodne države. Z., 1943.
Oršanić, A. Duh Starčevićanstva u svijetlu Europskog nacionalizma. Z., 1942.

Oršanić, A. Uloga države u životu naroda. Z., 1943.
Oršanić, I. Vizija slobode. Buenos Aires, 1979.
Oršanić, I. U prelomu Evrope. Z., 1942.
Pavelić, A. Die Kroatische Frage. Berlin, 1936.
Pavelić, A. Ustaša. Z., 1941.
Pavelić, A. Istina o tobožnjem prekrštavanju *pravoslavnih.* – Hrvatska misao, No 2, 1953.
Pavelić, A. Doživljaji. T. 1–2. Madrid, 1968; Z., 1996.
Pavelić, A. Djela. Madrid, 1969.
Pavelić, A. Putem hrvatskog državnog prava. Članci, govori, izjave 1918–1929. Buenos Aires, 1977.
Pavelić, A. Hrvatska pravoslavna crkva. Madrid, 1984.
Pavelić, A. Džamija Poglavnika Ante Pavelića. Madrid, 1988.
Rojnica, I. Susreti i doživljaji. Razdoblje od 1938 do 1975 u mojim sjećanjima, knijga prva (razdoblje od 1938 do 1945). T. 1. München, 1969; Z., 1994.
Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10.V.1941–10.IV.1942. Z., 1942.
Starčević, A. Izabrani spisi. Z., 1943.
Starčević, A. Misli i pogledi (sastavio: Blaž Jurišić). Z., 1971.
Starčević, A. Politički spisi. Z., 1971.
Starčević, A. Ante Starčević i Srbi. Z., 1936.
Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske. Z., 1942.
Vrančić, V. Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji. Knj. 1–2. Barcelona–München, 1985.

II. ИЗСЛЕДВАНИЯ

Арон, Р. Демокрация и тоталитаризъм. С., 1993.
Балканите в международните отношения 1944–1948. С., 1984.
Божилова, П. История на Хърватия. С., 1998.
Волков, В. К. Операция „Тевтонский меч". М., 1966.
Втората световна война. Кратка история. 1939–1945. С., 1985.
Даскалов, Г. Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989.
Драганов, Д. Политически системи през XX век. Демокрация, тоталитаризъм, авторитаризъм. С., 1998.
Желев, Ж. Фашизмът. С., 1982.
История на дипломацията. Т. 4. Дипломацията през годините на Втората световна война. С., 1977.
История Югославии. Т. 2. М., 1963.

История южных и западных славян. М., 1957.
Кочанков, Н. Българо-хърватските отношения (април–декември 1941). – Истор. преглед, L/LI, 1994/1995, № 5, 94–117.
Кочанков, Н. Независимата хърватска държава и България в Европейския Югоизток (1941–1944). Дис. за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки". С., 1995.
Кочанков, Н. Създаването на Независимата хърватска държава, видяно от България. – Минало, III, № 2, 1996, 42–53.
Крачунова, Д. Тоталитаризмът – власт и пропаганда. С., 1999.
Лалков, М. Модерен или балкански национализъм. Доклад от конференцията „Балканите на прага на XXI век". С., юни 1997. – Международни отношения, XXVI, 1997, № 3, 11–24.
Лалков, М. Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999.
Манчев, К. Националният въпрос на Балканите. С., 1995.
Национални проблеми на Балканите: История и съвременност (Ред. кол. К. Манчев и др.). С., 1992.
Патасио, А. Нация, национализъм и национализмът на Балканите. – Балканистичен форум, IV, 1995, № 2, 22–34.
Ракова-Маринкьова, С., А. Желязкова, М. Йовевска. Босна и Херцеговина. Очерк. С., 1994.
Семков, М. Фашизмът. С., 1989.
Семков, М. Фашизмът – фашизми: митове и историческа истина. – Демократически преглед, XXVIII, 1996, № 4–5, 389–397.
Станоевич, Б. Усашкий министр смерти: Анатомия преступления Андрия Артуковича. М., 1989.
Стругар, В. Югославия в огне войнъ 1941–1945. М., 1985.
Тоталитаризъм. Исторический опыт Восточной Европы. М., 1995.
Туджман, д-р Ф. Историческата съдба на народите. Избрани трудове. (Р. Божилова – превод от хърватски). С., 1997.
Цветков, П. Болшевизъм, национализъм, фашизъм 1917–1939: Общоевропейски и балкански аспекти на проблема. С., 1992.
Цветков, П. България и Балканите. От най-стари времена до наши дни. Т. 2. Съвременна България. С., 1996.
Alexander, S. Church and State in Yugoslavia since 1945. London, Cambridge University Press, 1979.
Alexander, S. The Tripe Myth. The Life of Archbishop A. Stepinac. New York, 1987.
Alexander, S. Croatia: The Catolic Church and Clergy, 1919–1945. – In: Catholics, the State and the European Radical Right, 1919–1945 (R. Wolff

and J. K. Hoensch, eds.). Boulder, Colorado, 1987.
Antisemitizam, holokaust, antifašizam. Židovska općina Zagreb. Z., 1996.
Antoljak, S. Pregled hrvatske povijesti. 2th edn., Split, 1994.
Arnakis, G. The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism. – In: The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century (ed. by Charles Jelavich and Barbara Jelavich). Hamden, Connecticut, 1974.
Avakumović, I. The Yugoslav Fascist Movements. – In: *Sugar, P.* Native Fascism in the Successor States 1918–1945. Santa Barbara, 1971, 135–142.
Balen, Š. Pavelić. Z., 1952.
Banac, I. National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics. Ithaca, Cornell Unoversity Prss, 1984.
Banac, I. Nationalism in Southeastern Europe. – In: Nationalism and Nationalities in the New Europe (Ch. Kupchan, ed.). Ithaca and London, 1995, 107–121.
Banac, I. Natioanl Character and Natioanl Ideology in Interwar Eastern Europe. New Haven, 1995.
Basta, M. Agonija i slom NDH. Beograd, 1971.
Begić, M. Ustaški pokret 1929–1941. Pregled njegove povijesti. Buenos Aires, 1986.
Behschnitt, W. O tipologiji ncionalisma u Srba i Hrvata – ČSP, 1992, 24(3), 227–240.
Bell-Fialkoff, A. A Brief History of Ethnic Cleansing. – Foreign Affairs, sum. 1993, 110–121.
Bernadac, Ch. Zaboravljeni Holokaust. Pokolj Cigana. Z., 1981.
Biber, D. Ustaše i Treći Reich. – Jugoslovenski istorijski časopis, 1964, 1–2.
Boban, L. Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Knj. 2–3. Z., 1989, 1990.
Boban, L. Notes and Comments. Jasenovac and the Manipulation of History. – EEPS, T. 4, No 3, Fall 1990, 580–592.
Boban, L. Hrvatske granice od 1918 do 1992 godine. Z., 1992.
Boeckh, K. Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941 godine. – ČSP, god. 27, 1995, No 1, 33–53.
Bošković, M. Antijugoslovenska fašistička emigracija. Beograd, 1980.
Bukowski, J. The Catholic Church and Croatian National Identity: From the Counter-Reformation to the Early Nineteenth Century. – EEQ, T. 13, No 3, Fall 1979, 327-338.
Bulajić, M. Ustaški zločini genocida i suđenje Andrija Artukovića 1986 godine. Knj. 1–2. Beograd, 1988.
Bulajić, M. Never Again: Ustashki Genocide in the ISC from 1941–1945. Beograd, 1991.

Bulajić, M. Tudjman's „Jasenovac Myth": Genocide against Serbs, Jews and Gypsies. Beograd, 1994.
Cesarich, G. Croatia and Serbia. Why is Their Peaceful Separation a European Necessity. Chicago, 1954.
Clissold, S. Britain, Croatia and the HSS, 1939–1945. London, 1978.
Clissold, S. Croat Separatism: Natioanalism, Dissidence and Terrorism. London, 1979.
Cohen, L., P. Warwick. Political Cohesion in a Fragile Mosaic. The Yugoslav Experience. Boulder, 1983.
Cohen, L. Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia. Boulder, Westview Press, 1993.
Colić, M. Takozvana NDH 1941. Beograd, 1973.
Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment (W. Vucinich, ed.), Berkeley, University of California Press, 1969.
Crampton, R. J. Eastern Europe in the Twentieth Century. London, New York, 1994.
The Croatian Nation in Its Struggle for Freedom and Independence. A Symposium by 17 Croatian Writers (A. Bonifačić and C. Mihanovich, eds.). Chicago, 1955.
Crowe, D. A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. New York, 1994.
Čulinović, F. Jugoslavija između dva rata. Knj. 1–2. Z., 1961.
Čulinović, F. Tri etape nacionalnog pitanja u Jugoslavenskim zemljama. Z., 1962.
Čulinović, F. Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd, 1970.
Cvijić, Ch. Religion and Nationalism in Eastern Europe: The Case of Yugoslavia. – Millennium: Journal of Internatioanl Studies, 1985, 14(2), 195–206.
Cvijić, Ch. Remaking the Balkans. New York, 1991.
Dedijer, V. Proterivanje srba sa ogništa 1941–1944. Beograd, 1989.
Dedijer, V. Protiv zaborava i tabua: Jasenovać 1941–1991. Sarajevo–Beograd, 1991.
Dedijer, V. The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Messacre of the Serbs during World War II. New York, 1992.
Deschner, K. Mit Gott und den Faschiten der Vatikan im Bunde mit Mussolini, Franco, Hitler und Pavelic. Stuttgard, 1965.
The Destiny of European Gypsies. London, 1972.
Dizdar, Z. Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugog scjetskog rata 1941–1945 godine. – ČSP, 1990, knj. 1–2, 83–110.
Djilas, A. The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953. Harvard University Press, 1991.
Djilas, A. A Profile of Slobodan Milošević. – In: Foreign Affairs, 72, sum. 1993.
Djorđević, D., S. Fischer-Galati. The Balkan Revolutionary Tradition. New York, Columbia University Press, 1981.

Djorđević, D. Fascism in Yugoslavia, 1918–1945. – In: *Sugar, P.* Native Fascism in the Successor States, 1918–1945. Santa Barbara, 1971.
Djorđević, D. The Yugoslav Phenomenon. – In: The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century (Joseph Held, ed.). New York, Columbia University Press, 1992.
Durić, V. Ustaše i pravoslavlje: Hrvatska pravoslavna crkva. Beograd, 1989.
Eastern Christianity and Politics in the XXth Century. (P. Ramet, ed.) Duhram, Duke University Press, 1988.
Eterovich, F. The Case of Cardinal Aloyzius Stepinac. – Journal of Croatian Studies, T. 2, 1961.
The Extermination of Serbs on the Territory of the ISC. Beograd, 1991.
Flaconi, C. The Silence of Pius XII. Boston, 1970.
Fischer-Galati, S. Eastern Europe and the Cold War. Perceptions and Perspectives. Boulder, Columbia University Press, 1994.
Freidenreich, H. The Jews of Yugoslavea. A Quest for Community. Philadelphia, 1979.
Fricke, G. Kroatien 1941–1944. Der „Unabhängige Staat" in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau. Freiburg, 1979.
Grazi, S. A History of Croatia. New York, 1973.
Gellner, E. Nations and Nationalism. Oxford, 1983.
Graham, S. Alexander of Yugoslavia. The Story of the King Who was Murdered at Marseilles. New Haven, 1939.
Cross, M. Povijest pravaške ideologije. Z., 1973.
Hayden, R. Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History. – EEPS, T. 6, No 2, 1992, 207–212.
Hefer, S. Nezavisna Država Hrvatska. – Hrvatska misao, 1953, No 1.
Hefer, S. Croatian Struggle for Freedom and Statehood. Buenos Aires, 1959.
Hobsnawm, E. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990.
Hory, L., M. Broszat. Der kroatische Ustascha Staat 1941–1945. Stuttgart, 1964.
Huttenbach, H. The Romani Porajmos. The Nazi Genoside of Gypsies in Germany and Eastern Europe. – In: The Gypsies of Eastern Europe (D. Crowe and J. Kolsti, eds.) New York, 1991, 31–45.
Istorija Jugoslavije. Beograd, 1973.
Jareb, J. Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945. Povodom Mačekove autobiografije. Buenos Aires, 1960; Z., 1995.
Jareb, J. Hrvatski narod u II svjetskom ratu. – ČSP, 1995, No 3, 403–423.
Jareb, M. Problematika Nezavisne Države Hrvatske u povijesnoj literaturu od 1990 do 1995 godine. – ČSP, 1996, 28(1–2) 199–215.
Jelavich, B. History of the Balkans. T. 1–2; Cambridge University Press, 1983.

Jelić, I. O nastanku granice između Hrvatske i Srbije. – ČSP, 1991, knj. 1–3, 1–32.
Jelić-Butić, F. Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 19441–1943 godine. – In: Putovi revolucije. Z., 1963.
Jelić-Butić, F. Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. – ČSP, 1969, No 1–2, 55–91.
Jelić-Butić, F. Ustaški pokret i hrvatsko nacianalno pitanje. – Jugoslavenski istorijski časopis, 1969, No 4, 185–190.
Jelić-Butić, F. Zagreb i ustaška "Nezavisna država Hrvatska". – In: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Z., 1971.
Jelić–Butić, F. Uloga "Nezavisne Države Hrvatske" u razbijaniju Kraljevine Jugoslavije. – In: Ustanak u Jugoslaviji i Evropa. Beograd, 1973, 557–565.
Jelić-Butić, F. Ustaše u drugom svjetskom ratu. – In: Fašizam i neofašizam. Z., 1976, 233–237.
Jelić-Butić, F. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. 2nd edn., Z., 1978.
Jelić-Butić, F. Četnici u Hrvatskoj 1941–1945. Z., 1986.
Jelinek, Y. Nationalities and Minorities in the Independent State of Croatia. – Nationalies Papers, T. 8, No 2, 1980.
Jelinek, Y. Bosnia-Herzegovina at War: Relations between Moslems and Non-Moslems. – Holocaust and Genocide Studies. T. 5, No 3, 1990, 275–292.
Jukić, I. The Fall of Yugoslavia. New York, 1974.
Jurjević, M. Ustasha under the Southern Cross. Beograd, 1972.
Kamber, D. Slom NDH. Z., 1993.
Katalinic, K. Hrvati i sbri: neprijateli ili dobri susjedi. Buenos Aires, 1982.
Katalinic, K. The Declaration of Croatian Independence in the Light of International Documents. – Journal of Croatian Studies, 1987–1988, No 28–29, 141–171.
Katalinic, K. Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid. Buenos Aires, Z., 1993.
Katalinic, K. Rađanje drđave: NDH, Tito, "hrvatsko proljeće" i 1991. Z., 1994.
Kazimirović, V. NDH u svetlu nemačkih documenata i dnevnika Gleza fon Horsenau 1941–1944. Beograd, 1987.
Kiszling, R. Die Kroatien. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes. Grac, Köln, 1956.
Kljakić, S. A Conspiracy of Silence: Genocide in the ISQ and Concentration Camp Jasenovac. Beograd, 1991.
Kobsa, L. O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provodenje terora u tzv. NDH. – In: Zagreb u NOB-i i socialističkoj revoluciji. Z., 1971.
Kočović, B. Zrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. London, 1985.
Kohn, H. Nationalism. It's Meaning and History. Princeton, New Jersey, 1955.
Korsky, I. Hrvatsky nacionalizam. Članci i eseji. Buenos Aires, 1983; Z., 1991.
Kostić, L. Etnički odnosi Bosne i Hercegovine. Munich, 1967.
Kostić, L. The Holocaust in the ISC. An Account Based on German, Italian and the Other Sources. Chicago, 1981.
Košutić, I. Hrvatsko domobranstvo u drugom svetskom ratu. T. 1–2. Z., 1993, 1994.
Košutić, I. Rađanje, život i umiranje jedne drđave – 49 mjeseci NDH. Stručna i poslovna knijga. Z., 1997.
Kreso, M. Nemačka okupaciona uprava u Zagrebu 1941–1945 godine. – In: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Z., 1971, 253–267.
Krišto, J. Hrvatsko kataličanstvo i ideološko formiranje Stjepana Radića (1893–1914). – ČSP, 1991, knj. 1–3, 129–165.
Krišto, J. Dalekosežne posljedice netočnog pridijevanja: Je li bilo klerikalizma u Hrvata? – ČSP, 25 (2–3), 1993.
Krišto, J. Katolička crkva u II svjetskom ratu. – ČSP, 1995, No 3, 461–474.
Krišto, J. Vjerrski prijelazi u NDH – primjer šibenske biskupije. – ČSP, 1997, No 2, 235–248.
Krišto, J. Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945. Knj. 1. Z., 1998.
Krizman, B. Iz historijata ustaške "države". – Nastava povijesti, 1985, No 3, 121–132.
Krizman, B. Ante Pavelić i ustaše. Z., 1986.
Krizman, B. NDH između Hitlera i Mussolinija. Z., 1986.
Krizman, B. Ustaše i Treci Reich. T. 1–2. Z., 1986.
Krizman, B. Pavelić u bjekstvu. Z., 1986.
Kustić, Ž. Stepinčevo doba. Z., 1991.
Laquer, W. Fascism. A Reader's Guide. Analyses, Interpretation, Bibliography. California, 1978.
Laquer, W. The Age of Terrosrism. 1987.
Lengel-Krisman, N. Koncentrationi logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primoriju (1941–1943). – Povijesni prilozi, 1983, god. 2, 245–283.
Lengel-Krizman, N. Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941– 1942 godine. – Povijesni prilozi, 1985, No 4, 3–38.
Lengel-Krizman, N. Prilog proučvanju terora u tzv. NDH: sudbina Roma 1941–1945. – ČSP, 1986, No 1, 29–42.
Littelfield, F. Yugoslav Relations with Germany and Italy and the Nationality Problem 1933–1941. New York, 1972.
Loker, Z. The Testimony of Dr. Edo Neufeld: The Italians and the Jews of Croatia. – Holocaust and Genocide Studies 1993, 7(1), 67–76.
Lowenthal, Z. The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaboratos against the Jews in Yugoslavia. Beograd, 1957.
Macan, T., J. Sentija. Short History of Croatia. Z., 1992.
Macan, T. Povijest hrvatskog naroda. Drugo isdanije. Z., 1992.

Macan, T. Hrvatska povijest. Pregled. Z., 1995.
Macartney, C. A. Hungary and Her Successors. The Traty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937. London, 1937.
Malcolm, N. Bosnia. A. Short History. Papermac, 1994.
Marković, M. Ante Pavelic and the Vatican Escape Route. MA Theis, Cleveland State University, 1991.
Mašturko, I. Religijsko i nacionalno. – Naše teme, 1986, No 7–8, 1003–1007.
Matković, H. Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću. – ČSP, 1993, 25 (2–3), 315–321.
Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Kratak pregled. Z., 1994.
Matl, J. Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg. – In: Osteuropa – Handbook, Köln, 1954.
Mijatović, A. Politički i vojnički kraj NDH. – ČSP, 1995, No 3, 497–505.
Miletić, A. Ustaška fabrika smrti 1941–1945. Beograd, 1988.
Miliša, D. U mučilistvu paklu Jasenovać. Z., 1946.
Mirković, D. Victims and Perpetrators in the Yugoslav Genocide 1941–1945: Some Preliminary Observations. – Holcaust and Genocide Studies, T. 7, No 3, win. 1993, 317–332.
Moodie, A. E. The Italo-Yugoslav Boundary. London, 1945.
The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia (Mark Pinson, ed.) Cambridge, Harvard University Press, 1994.
Mužić, I. Hrvatska politika i jugoslavenska ideja. Split, 1969.
Mužić, I. Pavelić i Stepinac. Split, 1991.
Nolte, E. Three Faces of Fascism. Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism. New York, 1966.
Novak, V. Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj (1918–1945). Zagreb, 1946; Beograd, 1986.
Okrugli stol. Hrvatks 1941. Rasprava u povodu 50 obletnice početka antifašističke borbe. – ČSP, 1991, No 1–3, 57–104.
Omrčanin, I. Dramatis persone and finis of the Independent State of Croatia in American and British Documents. Pennsylvania, 1983.
Omrčanin, I. Croatia 1941–1945. Before and After. Washington, 1988.
Ostović, P. The Truth about Yugoslavia. New York, 1952.
Paris, E. Genocide in Satellite Croatia, 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecutions and Massacres. Chicago, 1961.
Patte, R. The Case of Cardinal Aloysius Stepinac. 1953.
Pavličević, D. Povijest Hrvatske. Z., 1994.
Pavlowitch, S. Yugoslavia. London, 1971.
Pavlowitch, S. The King Who Never Was: An Instance of Italian Involvment in

Croatia, 1941–1943. – European Studies Review, T. 8, 1978, No 4, 465–487.
Pavlowitch, S. Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940–1945. New York, 1985.
Pavlowitch, S. The Improbable Survivor. Yugoslavia and It's Problems, 1918–1988. Columbus, Ohio State University Press, 1988.
Payne, S. A History of Fascism: 1914–1945. Madison, University of Wisconsin Press, 1995.
Perić, I. Suvremeni hrvatski nacionalizm. Z., 1976.
Peršen, M. Ustaški logori. Z., 1966.
Petranovic, B. Istorija Jugoslavije 1918–1978. 2nd edn., Beograd, 1981.
Phodes, A. The Vatican in the Age of the Dictators, 1922–1945. New York, 1973.
Ramet, P. Primordial Ethnicity or Modern Nationalism: The Case of Yugoslavia's Muslims. – Nationalities Papers, 13, No 2, Fall 1985.
Ramet, P. From Strossmayer to Stepinac: Croatian National Ideology and Catholicism. – Canadian Review of Studies in Nationalism, 1985, 12(1), 123–139.
Ramet, P. Religion and Nationalism in Yugoslavia. – In: Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics. Duhram and London, Duke University Press, 1989.
Ramet, S. Balkan Babel. Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia. Boulder, Westview Press, 1992.
Reinhartz, D. Damnation of the Outsider. The Gypsies of Croatia and Serbia in the Balkan Holocaust, 1941–1945. – In: The Gypsies of Estern Europe. (D. Crowe and J. Kolsti, eds.). New York, 1991, 81–92.
Religion and Nationalism in Eastern Europe and the Soviet Union (D. Dunn, ed.). Boulder, Colorado, 1987.
Rezun, M. Europe and War in the Balkans. Toward a New Yogoslav Identity, Westport, 1995.
Ristović, M. Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945. Beograd, 1991.
Romano, J., Dr. L. Kalderburg. The Third Reich: Initiator, Organiser and Executant of Anti-Jewish Measures and Genocide in Yugoslavia. – In: The Third Reich and Yugoslavia, 1933–1945. Beograd, 1977, 670–690.
Romano, J. Jereji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve Genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata. Beograd, 1980.
Rothschild, J. East Central Europe Between the Two World Wars (T. IX of series "A History of East Central Europe)". 7th edn., 1992.
Rusinow, D. The Yugoslav Peoples. – In: East European Nationalism in the XXth Century (P. Sugar, ed.), American Universiry Press, 1995.
Sadkovich, J. Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937. New York, 1987.

Sadkovich, J. Terrorism in Croatia 1929–1934. – EEQ, T. 22, No 1, 1988, 55–79.
Schopflin, G. Croatian Nationalism. – In: Survey. A Journal of East and West, T. 19, No 1, 1973, 123–147.
Schopflin, G. The Rise and Fall of Yugoslavia. – In: The Polistics of Ethnic Conflict Regulation. New York, 1993.
Sekelj, L. Anti-Semitism in Yugoslavia, 1918–1945. – EEQ, T. 22, No 2, 1988, 159–172.
Šepić, D. Talijanski iredentizam na Jadranu. – ČSP, 1975, knj. 1, 5–32.
Seaton-Watson, H. The East European Revolution. 2nd edn., New York, 1961.
Seaton-Watson, H. Eastern Europe between the Wars, 1918–1941. 3th edn., Hamden, Connecticuit, 1962.
Seaton-Watson, H. Fascism, Right and Left. – Journal of Contemporary History, 1966, No 1, 183–196.
Seaton-Watson, H. Nation and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. London, 1977.
Shaw, L. Trial by Slander. A Background to the Independent State of Croatia and an Account of the Anti-Croatian Campaign in Australia. Cambera, 1973.
Shelah, M. The Catholic Church in Croatia, the Vaticana and the Murder of the Croatian Jews. – Holcaust and Genocide Studies, 1989, 4(3), 323–339.
Shelah, M. Genocide in Satellite Croatia. – In: A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis (M. Berenbaum, ed.). New York, 1990, 74–79.
Simić, S. Prekrštavanje Srba za vrijeme drugog svjetskog rata. Titograd, 1958.
Singleton, F. Twentieth Century Yugoslavia. New York, 1976.
Singleton, F. A Short History of the Yugoslav Peoples. Cambridge University Press, 1985.
Smith, A. Nationalism in the XX Century. New York, 1982.
Sobolevski, M. Uloga četnika u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. – ČSP, 1995, No 3, 475–487.
Spalatin, M. The Croatian Nationalism of Ante Stračević 1835–1871. Ph. D. dissertation, Indiana University, 1971.
Steinberg, J. All or Nothing. The Axis and the Holocaust, 1941–1943. London, New York, 1990.
Stoianovich, T. The Social Foundations of Balkan Politics, 1750–1941. – In: The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since 18th Century (Ch. Jelavich and B. Jelavich, eds.), Hamden, Connecticut, 1974.
Stokes, G. Church and Class in Early Balkan Nationalism. – EEQ, T. 13, Fall 1979, No 3, 259–269.
Sugar, P., I. Lederer. Nationalism in Eastern Europe. Seattle, 1969.

Sugar, P. Continuity and Change in Eastern European Authoritarianism: Auticracy, Fascism and Communism. – EEQ, XVIII, No 1, March 1984, 1–23.
Šiljak, N. D. Croatia's Struggle for Independence: A Documentary History. Arcadia, California, 1977.
Suttner, E. The Challenge for the Churches at the Collapse of Yugoslavia. – Studies (Ireland), 1994, 83, (329), 43–54.
Tomaševich, J. War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. The Chetniks. Stanford University Press, Calofornia, 1975.
Trifkovic, S. The Ustaša Movement and European Politics, 1929–1945. Ph. D. Thesis University of Southampton, 1990.
Trifkovic, S. The First Yugoslavia and Origins of Croatian Separatism. – EEQ, T. 26, No 3, 1992, 345–370.
Trifkovic, S. Yugoslavia in Crisis: Europe and the Croat Question, 1939–1941. – European Historical Quarterly, T. 23, No 4, 1993, 529–561.
Trifkovic, S. Rivalry between Germany and Italy in Croatia, 1942–1943. – The Historical Journal, T. 36, No 4, 1993, 879–904.
Tudjman, F. Okupacija i revolucija. Z., 1963.
Turczynski, E. Nationalism and Religion in Eastern Europe. – EEQ, T. 5, No 4, 1972, 468–486.
Vago, B. Fascism in Eastern Europe. – In: Fascism, A. Reader's Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography (W. Laqueur, ed.). California, 1978.
Vinaver, V. Jugoslavija i Mađarska 1918–1933. Beograd, 1971.
Vulliamy, E. Seasons in Hell. Understanding Bosnia's War. New York, 1994.
1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1973.
Wolff, R. The Catholic Church and the Dictatorships in Slovakia and Croatia, 1939–1945. – Records of the American Catholic Historical Society of Philadelphia, 1977, 88 (1–4), 3–30.
Wolff, R. The Balkans in Our Time. Cambridge, Harvard University Press, 1974.
Yugoslavia. (R. Kerner, ed.) Bekeley University of California Press, 1949.
Žerjavić, V. Opsesije i megalomanje oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Z., 1992.
Žerjavić, V. Manipulacije žrtvama drugoga svjetskog rata 1941–1945. – ČSP, 1992, No 3, 149–163.
Zločni fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv jevreja u Jugoslaviji. Beograd, 1952.

СЪКРАЩЕНИЯ

АМВнР	– Архив на Министерството на външните работи
ГУС	– Главен усташки стан
ДОРС	– Дирекция за обществен ред и сигурност
М.	– Москва
НХД	– Независима хърватска държава
ПЧП	– Преглед на чуждия печат
С.	– София
СПЦ	– Сръбска православна църква
УНС	– Усташка надзорна служба
УХРО	– Усташка хърватска революционна организация
ХПП	– Хърватска партия на правото
ХПЦ	– Хърватска православна църква
ХСП	– Хърватска селска партия
ЦДА	– Централен държавен архив
ЧПП	– Чиста партия на правото
ЮМО	– Югославска мюсюлманска организация
AH	– Arhiv Hrvatske, Zagreb
ČSP	– Časopis za suvremenu povijest
EEPS	– East European Politics and Societies
EEQ	– East European Quarterly
HN	– Hrvatski narod
Knj.	– Knijga
NARA	– National Archives and Record Administration, Washington, D. C.
NDH	– Nezavisna država Hrvatska
OSS	– Office of Strategic Services
RG	– Record Group
Sv.	– Svitak
T.	– Tome
Z.	– Zagreb

NATIONALISM AND NATIONAL POLICY IN INDEPENDENT STATE OF CROATIA (1941–1945)

Irina Lyubomirova

(S u m m a r y)

The theme of nationalism and ethnic conflicts on the Balkans is quite actual today. The events in the region recently, and mainly in former Yugoslavia have proved in an explicit way the important role that nationalism continues to play in the course of the political changes in South-East Europe. That is why scientific research on the issue of the Croatian nationalism, which in its extreme form found realization in the Independent State of Croatia (ISC) during the Second World War, is quite important and it is a subject of investigation in this monograph.

In the research an attempt is made to investigate all aspects of Ustasha nationalism – as an ideology, program and policy of the Croatian state established during the war. The task of the author was to reveal the essence of the national idea in Ustasha ideology and program; the roots (domestic and foreign) of the Ustasha nationalism; its character through revealing its similarities and differences with fascism and Nazism in Europe; its evolution in the period 1929–1945; the place and the role of the extreme Croatian nationalism in the interethnic relations in ISC; and the influence it had on the development of the relations of the country with Germany, Italy and the other allies of Croatia during the war.

It is proven in the book that because of the unsolved Croatian national issue nationalism played a central role in the Ustasha ideological system still in the interwar period. For the Ustashas the only solution of the Croatian national issue could be the separation of Croats from Yugoslavia and the creation of a free, independent and sovereign Croatian state on national principal.

After April 10, 1941, when the Ustashas came to power, their

nationalism was not weakened, but it was even tuned into a state ideology and policy. That was due to the fact that with the creation of the ISC the Croatian national issue was only partially solved. The Croatian people were liberated from Serbian rule, but outside the boundaries of the state were left such genuine Croatian territories as Dalmatia and Mezhdumurie. The multi-ethnic and multi-religious character of the new state created serious problems for the Ustasha authorities with the permanent danger of separatism and secession. Catholic Croats turned out to be only one half of the population of the ISC. That is why after 1941 the Ustashas made great efforts to protect the freedom and independence of their already established but permanently threatened from inner and foreign enemies state, to clean it from the ethnic minorities and turn it into a mono-national and homogeneous state.

The Ustashas not only defended the idea of liberation and unification of the genuine Croatian lands in one state entity but also turned out to be quite expansionistic in their territorial claims. What they really wanted to achieve as a final result of their struggle was the creation of Greater Croatia that would encompass the whole Croatian ethnic and historical territory.

The Ustashas developed and propagandized their extremely nationalistic ideology which purposes went far beyond the achievement of the state independence and national unification and went into the sphere of ethnic cleansing, liquidation of national minorities and territorial expansion outside the ethnic boundaries of the Croatian nation.

Despite its significant movement towards Nazism and fascism in 1941–1945 the Ustasha organization preserved its character of an extreme nationalistic movement, the main aim of which was to solve finally the Croatian national issue. After April 10, 1941 the Ustasha ideology did not lose its nationalistic character. The spirit of the pure Croatian nationalism of 19th century (so-called "pravashestvo") prevailed in it although in 1930-s and 1940-s the Ustashas made efforts to "modernize" it, bringing in it some ideas from the right totalitarianism which was popular and widely spread in Europe at that time. In fact, what the Ustashas mainly borrowed from fascism and National Socialism was not so much ideology but methods and means of struggle and rule (mainly – state terror).

For Croats Catholicism was not merely a religious doctrine but a synonym of their national identity during the centuries. In ISC Catholicism became a religion protected and tolerated by the state, i.e. state religion and it was used by the Ustashas as a weapon against Orthodoxy, hence – against Serbism. Nationalism and Catholicism were the two main ideas tightly connected with each other in the Ustasha ideological system.

Because of the great influence and authority of the Catholic Church in the country, the national role it played in Croatian history and its traditional confrontation with Orthodoxy, the Ustasha government saw in it a natural ally and relied on its support in the struggle for the creation of the national Catholic state. But the state-church relations were not so ideal as the Ustasha propaganda and historical literature presented them for decades. Historical sources prove that while the lower hierarchy was more pliable to the Ustasha influence, the higher one firmly stayed apart from the extreme nationalistic state policy and not only did not cooperate, but opposed the persecution on ethnic principles in the country.

The Ustasha nationalism found its most explicit manifestation in the Ustasha policy towards the different national groups living in Croatia. Besides the Catholic Croats, who were naturally regarded as the "blossom" of the state and enjoyed full civil rights, the other main privileged group of the population of the country were the Muslims, who were living mainly in Bosnia and Herzegovina. Since the Croats were minority in these territories the Ustashas could not have a claim on them without declaring the Muslims for "ethnic Croats", who adopted centuries ago the Islam, and therefore to impose the notion of the "Croatian majority" in the region.

The Ustasha government tolerated those ethnic groups living in Croatia which in national terms were connected with the Axis states that were allies of the regime during the World War II – Germans, Hungarians, Bulgarians and Slovaks. Slovenes and Montenegrins were declared for "natural" allies of the Croats in their struggle against the Serbs and on this basis were given full civil rights in ISC.

The Ustashas excluded the Serbs, Jews and Gypsies from the Croatian nation and declared them the "biggest enemies of the Croatian people", deprivating them of civil rights and subjecting them to severe persecution and discrimination.

Anti-Serbian and anti-Yugoslav spirit dominated in the Ustasha ideology. Anti-Serbism as its core gave the Ustasha organization its specific appearance and determinated its extreme nationalistic character. The sharpness of the "Serbian issue" in ISC was due to the fact that the Serbs were merely one-third of the population of the country and were majority in some of the mixed regions in Bosnia and Herzegovina. Because of their traditional connections with Belgrade and the Greater Serbian sentiments of the extreme nationalistic circles among them (so-called "Chethnics"), the Ustasha government declared them for "irreconcilable enemies" of the state and subjected them to an unprecedent terror. Ustasha program for "solving" of the problem with the Serbian population in ISC was quite drastic and included expulsion of one part of it to Serbia, Catholicization (i.e. assimilation) of an other part, and physical liquidation of a third one, i.e. those who were stubborn in preserving their Serbian national consciousness.

Under National Socialist influence the Jews and Gypsies in Croatia were qualified as "non-Aryans" and were persecuted as racially "inferior" and "dangerous" people. Anti-Semitism and racism were imposed as a state ideology and politics in the country. But as foreign and brought from outside ideas in the Croatian society they did not turn into a basic element in the Ustasha ideological system, although thousands of Jews and Gypsies became their victims. A real genocidal policy was applied against them.

After April 1941 the Ustashas firmly followed a foreign policy of commitment with Germany and Italy that did not have any alternatives. The Axis states were not allies "on choice" but the only possible ones on which Croats could rely during the war. Although led by their own reasons and interests in 1941 Germany and Italy supported and helped for the realization of the idea of the Independent State of Croatia. The establishment of ISC was a result of their military intervention in Yugoslavia. Germany and Italy were also the first states that recognized Croatia as an independent state on the international political scene and established diplomatic relations with it.

But after the conclusion of the Rome Agreements with Italy in May 1941 the Ustashas were forced to cede to the Italians almost

all Croatian islands and a huge part of Dalmatia. Yet at the beginning of the war Hungary annexed Prekomurie and Mezhdumurie. After the Italian surrender in September 1943, the Third Reich, in its turn, put a hand on the Adriatic coast. That is how the territorial boundaries of ISC, determined by the Axis forces was too far from the Greater Croatia idea and the century-long struggle of the Croats for unification of the partitioned Croatian lands in one state ended with a failure.

The efforts of the Ustashas to achieve a real national independence had the same results. Although they intended to create an independent and powerful state, in practice it turned to be that their ISC was only a marionette formation, a Balkan satellite of Nazi Germany and fascist Italy, the "independence" and "freedom" of which was nothing else but a fiction. The Croatian national ideals had no chance for realization during the Second World War. The Ustashas proved to be historically doomed in their efforts to accomplish the century-long demands of their people for independence and statehood. In 1945 simultaneously with the collapse of the Third Reich Croatia lost its short-term, even so fictions state independence and was forced to join the Communist Yugoslavia as its federative entity.

ИРИНА ЛЮБОМИРОВА
НАЦИОНАЛИЗЪМ И НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА В НЕЗАВИСИМАТА ХЪРВАТСКА ДЪРЖАВА (1941–1945)

Българска
Първо издание

Рецензенти ст.н.с. I ст. д.и.н. **Витка Тошкова**,
проф. д.и.н. **Костадин Палешутски**
Редактор **Милета Милчева**
Художник на корицата **Борис Драголов**
Техн. редактор **Емилия Дончева**
Коректор **Емилия Пацова**
Формат 60x84/16
Печ. коли 31,50
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Д-р Ирина Любомирова Огнянова е родена през 1969 г. в гр. Монтана. Завършва специалност История в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски".

Участва в магистърска програма по история в Централноевропейския университет – Будапеща (Унгария). В периода 1995–1996 г. е на докторска специализация в Института по съвременна история при Охайския университет – Атина (САЩ), а през 1998 г. специализира в Института по социални науки – Виена (Австрия). Работи в Архива на Хърватия и в Националния архив на САЩ – Вашингтон.

Разработва индивидуален научен проект „Католическата църква и хърватският национализъм 1941–1953" към Фондация „Отворено общество" – Прага (Чешка република).

Книгата е посветена на проблема за национализма и националната политика в Независимата хърватска държава през 1941–1945 г. Разкрива се същността на националната идея в усташката идеология и програма и преди всичко – концепцията за хърватската национална държава, идеалът за „Велика Хърватия" и католицизмът като компонент на усташкия национализъм.

ISBN 954-07-1472-9